

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

प्रख्याङ्कः १०१ .

शांकरपादभूषणम् ।

श्रीभासाभ्यासवेशान्तःपत्रेकतन्त्रमयं वै कानि
श्रीरघुनाथसूरिविरचितम् ।

श्रीभासा-
क-

द्वितीया भा. (२)

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १०१

शांकरपादभूषणम् ।

मीमांसाध्यायवेदान्ताग्रनेकतन्त्रमर्मवैकनिष्णातपर्वतोपाह्व-
श्रीरघुनाथसूरिविरचितम्।
द्वितीयो भागः ।

सोऽयं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्री मारुलकर
वे० शा० स० रा० दिगम्बरशास्त्री कारीकर
इत्येताभ्यां संशोधितछिप्पण्यादिनाऽलंकृतश्च ।

एतत्पुस्तकं

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-

महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५५ ।

ख्रिस्ताब्दा १९३३ ।

स्वायत्तीकृताः ।

प्रस्तावना ।

— ० —

अथ विदितचरमेवैतन्निखिलानां भारतवर्षीयाणां वेदान्तशास्त्रपठनपाठनचा-
तुरीवता यश मुधाशुभवलिनदिग्निभागानां विद्वच्चक्रचूडामणीनामानन्दाश्रमग्र-
न्थावलीप्रकाशितग्रन्थग्राहकमहाशयानामन्येषां च विद्वन्महोदयानाम्—

यथैक एवाद्वितीयं परमात्मा शिवविष्णुरूपेण द्विवा मासत एवमेवापौरु-
षेयो भगवानाम्नायपुरुष एक एव सन् द्विवा विभक्तमात्मानं प्रदर्शयाच-
कारेति

तत्र पूर्वस्मिन् भागे ज्योतिषोमादिसकलकार्णातस्य साङ्गोपाङ्ग प्रतिपादना-
त्सोऽयं पूर्वभागः कर्मकाण्डवेत्तः प्रसिद्धिं गतो लोके । तदुत्तरस्मिन्श्चाऽऽध्या-
त्मिकावर्षाविकाधिभौतिक स्वयत्तापत्रयमबद्धससृतिचक्राद्यनर्थत्रातौघनिदानाविद्या-
ध्वान्तविध्वंसनपटीय स्वयंप्रकाशात्मज्ञानस्य प्रकाशनाज्ज्ञानकाण्डमिति पवि-
त्रामभिरुया लभते स्मायमुत्तरो वेदभागः । पवित्रत्व चाभिरुयाया ' न
हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यत ' इति भगवद्गीतत्वात् । उत्तरत्वादेव
चायं वेदभागो वेदात् श्रुतिशिर उपनिषदित्यादिशब्दैः संबोध्यतेऽभियुक्तैर्म-
हनीयैः ।

तत्र यथा जैमिनिना महर्षिणा ' अथातो धर्मजिज्ञासा ' इत्यारभ्य
' अन्वाहार्ये च दर्शनात् ' इत्यंता द्वादशलक्षणीं मीमांसामारचय्य पूर्वभाग-
गतवेदवाक्यानि यथायथं कर्मपरत्वेन व्यवस्थापितानि, अत एवेमा पूर्वमीमासा
व्यवहरति, तथा श्रीमद्ब्रह्मसूत्राचार्येण ' अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ' इति
प्रकृत्य ' अनावृत्ति शब्दादनावृत्ति शब्दात् ' इत्यन्ता चतुर्लक्षणीं मीमासा
प्रणीय वेदात्तापरपर्यायोत्तरमागतानि वेदवाक्यानि यथायोग्यसमन्वयकरणे-
नाद्वैतब्रह्मपरत्वेन व्यवस्थापयिषत । अत एवेयमुत्तरमीमासेत्युच्यते ।

ऋद्धं ब्रह्मज्ञानादेव च मोक्षापरपर्यायं सुखं लभ्यते नान्यथा । ' तमेव विदि-
त्वाऽतिमृत्युमेति नान्यं पथा अथनाय विद्यते ' इति श्रुतेः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनम् ।

ज्ञानादेव तु कैवल्यम् । इत्यादिस्मृतेश्च ।

सुखं च यद्यपि स्वकच दानं दानवनिताप्रभृतिमिच्छोर्कैः साधनैः कैश्चि-
त्कदाचित्पुत्रेषु शक्यं तथाऽपि न तं मोक्षशब्दवाच्यम् । तस्य सातिशयं

त्वात्सदृशत्वाच्च । निरतिशयमेव हि तदभाष्टमिति न कस्याप्येताद्विषये विसवादः ।

मोक्षश्च यावद्दुःखात्यन्तामारूपो न तु लोकान्तरावाप्तिजन्यवैषयिकसुखानुभवरूप । अनुभवस्य शरीरार्धानत्वेन शरीरस्य च विशरणस्वभावत्वेन भावितव्याशयानुभवस्य हिरण्यगर्भादावप्यवर्जनीयत्वेन लेशतोऽपि दुःखासंभक्तसुखस्य काप्यसमवेन मोक्षस्य लौकिकसुखसमानाकारत्वापत्तेः । तस्मात्कण्टकापसारणे सुखी संवृत्तोऽहमिति लौकिकप्रत्ययवद्दुःखनिवृत्तिरेव सुखशब्देनोपचर्यते । न पुनरस्ति सुख नाम किञ्चिद्वस्त्वन्तरम् ।

ननु ' अपाम सोममृता अभूम ' ' हिरण्यदा अमृतत्व मजन्ते ' इत्यादिश्रुतिभिः सोमपानोपलक्षितकर्मणाऽमृत मोक्ष सपादयेदित्यर्थपर्यवसानादमृतशब्दवाच्यस्य मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वप्रतिपादनात्कथं ज्ञानैकसाध्यत्व तस्योच्यते । कर्म च वेदविधिबोधितो धर्म एव । तदुक्तं जैमिनिना महर्षिणा—'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म ' इति । चोदना ङिङादिवाच्यविधिर्लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशो यागादिर्धर्म इति तदर्थः । अत्र एवेशावास्योपनिषदि—

कुर्वन्नवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समा ।

एव त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥

इति यावज्जीव कर्मानिष्ठोक्ता । तथा भगवद्गीतास्वपि भगवताऽर्जुनं प्रति कर्मशब्देन धर्म एवोपदिश्यते—

कर्मणैव हि ससिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरैः कृतम् ॥ इति चेत् ।

उच्यते—यद्यप्यपामेति श्रुते माध्यत्वादवाचकद्वितीयाद्यभावे सति वस्तुतः शेषशेषिणो सहोच्चरणमित्येकरूपेण वाक्यप्रमाणेन यस्य पर्णमयी-जुहुरित्यत्र पर्णताजुहुरिव मोक्षकर्मणो साध्यसाधकभावः प्रतीतो भवति तथाऽपि ' विविदिषानि यज्ञेन ' ' ज्ञानमुत्पद्यते पुसा क्षयात्प्रापस्य कर्मणः ' ' अविद्यया मृत्युं रीत्या विद्ययाऽमृतमश्नुते ' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनैर्मोक्षसाधनीभूतब्रह्मात्मिक्यज्ञानं यं विविदिष प्रयुक्तत्वाद्विविदिषायाश्च चित्तशुद्धिप्रयुक्तत्वाच्चित्तशुद्धेश्च पापक्षयप्रयुक्तत्वात्पापक्षयस्य च कर्मानुष्ठानप्रयुक्तत्वान्मोक्षसाधनज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुर्गितक्षय रूपाच्चित्तशुद्ध्या विविदिषोत्पादनद्वारा ज्ञानोत्पत्तौ कर्मणामुपयगावधारणेन परम्परया मोक्षोपयोगित्वकरूपनात् ' न कर्मणा न प्रजया ' ' नाहं वेदैः तपसा ' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां कर्मणः

साक्षान्मोक्षसाधनत्वस्य प्रतिक्षेपात्, ' ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' ' तदात्मान-
मेवावेत्, तमेव विदित्वा, विद्ययाऽमृतमभुने, ज्ञानदेव तु कैवल्यम्, इत्यादि
पर शतश्रुतिवचननिचयैश्च साक्षाज्ज्ञानपाध्यत्वमेव मोक्षस्य न कर्मसाध्यत्व-
मित्येव सिध्यति । तथा च ज्ञानकाण्डमेव मुख्य कर्मकाण्ड तु तदङ्गमिति
फलति । अन एव श्रीमदाचार्यचरणौ शारीरकभाष्ये ' सर्वापेक्षा च यज्ञादि-
श्रुतेरश्वत् ' (ब्र०सू० ३।४ २६) इति सूत्रे मोक्षसाधनज्ञानहेतुत्वमग्नीन्ध-
नादिकर्मणा सिद्धान्तितं सगच्छते । एतेन कर्मकाण्डस्यैव मुख्यत्व ज्ञान-
काण्ड त्वात्मनोऽविनाशित्वप्रतिपादनेन पारलौकिकस्वर्गादिसुखे विश्वासो
त्पादनद्वारा कर्मकाण्डस्यैवोपेक्षकं तदङ्गभूतमिति यत्कर्मिणा मतं तदमन-
मिति मन्तव्यम् ।

एतावता प्रबन्धेन पुनरपि जनन पुनरपि मरणमित्येवमात्मकसंसारचक्र-
निवृत्तिरूप निरतिशयसुख संपिपादयिषुभिर्वेदान्तप्रतिपादिताद्वैतज्ञानसंपाद-
नार्थमेव सर्वात्मना प्रयनितव्यमिति सिद्धम् ।

ततश्चेतादृशमहामहिमशालिज्ञानसंपादने प्रयियतिषूणा मङ्गलपथप्रदिदर्शयि-
षयाऽपगतायास तदवबोधाय बद्धपरिकर श्रीमान्बाढरायणश्चतुरध्यायात्मकमद्वै-
तवेदान्तशास्त्र सूत्रैरारचयाबभूव । भगवत्पूज्यपादश्रीमच्छंकरगुरुचरणास्तु तानि
सूत्राणि बीजभूतान्युपादाय गभीरतरार्थन्यायानुविद्धामिरपि छलितछलितवाक्य-
संहतत्वाद्द्विशदविशदविषयविवेचनादुत्तमोत्तमोपपत्तिप्रदर्शनाच्च प्रसन्नाभिर्भाष्य-
वारिधाराभि समासिच्य दशोपनिषद्भाष्य गीताभाष्य चेति प्रस्थानत्रयमार-
चय्याद्वैतवेदान्तशास्त्रमङ्कुरतामापादयामासु ।

एव रीत्या स्वप्राणर्षि(७९०)मिते ख्रिस्ताब्दे गौडपादाचार्यकर्तृक
माण्डूक्यकारिकानिर्माणादनन्तर स्वप्नाष्टा(८००)ब्दे श्रीशंकरगुरुचरणै-
स्त्रिवेणीमिव स्वावगाहनमात्रेण विशालविषयाटवीवलयनद्धदुःखदाषानलजटिल-
ज्वालार्भीषणसतापत्रयसतापित जीवजातमुद्धरन्तीं प्रस्थानत्रयीं निर्मायाद्वैत
मीमांसाशास्त्रेऽङ्कुरिते भगवदान दगिरिमिरिषुनयनवसुषु (८२९) शारीरक-
भाष्य न्यायनिर्णयारूयव्याख्याया समभूषे । समभूषि च तथा दशोपनिषद्भाष्य
गीताभाष्य च टीकया । अस्मिन्नेव समये श्रीसुरेश्वराचार्यैर्बृहदारण्यकभाष्य
वार्तिकं नैष्कर्म्यसिद्धिश्चेति द्वे व्यलेखिताताम् । समपादि च ज्ञानोत्तमैर्नैष्कर्म्य-
सिद्धयुपरि सरसा टीका । खेषुकरिषु (८९०) वाचस्पतिमिश्रैर्भाष्योपरि
गभीराऽपि प्रसन्ना भामत्याख्या व्याख्या समारूयायि । इष्विष्वष्टसु (८९९) च
श्रीपद्मपादाचार्या शारीरभाष्यव्याख्या पञ्चपादिका प्राणेषु । पञ्चाशदादित्येषु

(१२९०) अमलानन्दो मामती कल्पतरुणा, कल्पतरु चाप्पयदीक्षितः पञ्चाशत्पञ्चदशसु (१९९०) परिमलेन समलमकार्षीत् । खर्षीषुभूषु (१९७०) गोविन्दानन्दै रत्नप्रभा प्राकाशि । तदनु सर्वज्ञात्ममहामुनयः खाम्बरनिधिषु (२००) निखिलविद्वन्मान्य सक्षेपशारीरक नाम प्रमाणभूत निबन्ध निबन्धयामासु । श्रीहर्ष खनिधिष्विदुषु (११९०) खण्डनखाद्य नाम ग्रन्थमग्रन्थीत् । शून्यद्वयोत्तरादित्यसमये (१२००) प्रकाशात्ममुनयः पञ्चपादिका व्यवृण्वन् । स्वप्रकाशात्मयतिर्लक्ष्मीधरश्चेति द्वाभ्यां (१३२०) काले क्रमेण तत्त्वदीपनामृतमकरन्दनामानौ ग्रन्थावग्रन्थिषाताम् । रामकृष्णविदुषा बाणर्ष्यश्रीन्दुषु (१३७५), मोडकेपाह्वाच्युतरायेण च (१८००) काले पञ्चदश्या पृथक्पृथक् व्याख्या निरमायि । पञ्चाशत्तिथिषु (१९९०) नृसिंहाश्रमाख्य पण्डितो द्वैतदीपिका प्रकाशितवान् । षष्ट्युत्तरपञ्चदशसु (१९६०) धर्मराजाध्वरीन्द्रैवेदा तपरिभाषा भाषिता । नारायणाश्रमोऽप्यस्मिन्नेव समये भेदधिकारटीका सत्क्रिया जगौ । मधुसूदनसरस्वतीभिरपि (१९६०) अत्र कालेऽद्वैतसिद्धयद्वैतरक्षणवेदान्तकल्पलतिकसिद्धान्तविन्दुगीतागूढार्थदीपिकाप्रभृतयः प्रभृता अद्वैतनिबन्धा व्यरचिषत । मधुसूदनसरस्वतीना विषयविवेचनशैल्यतीव मामिकी सुविचारपरिप्लुता च भवतीति प्रथित सर्वत्र । (१९६९) काले ब्रह्मनन्दसरस्वति अद्वैतसिद्धि टीकया भूषया मास । खद्वयनृपेषु (१६००) नारायणसरस्वती भाष्यवार्तिक नाम शारीरभाष्यव्याख्यानमचीकरत् । निरुक्त एव काले भेदधिकारसिद्धान्तलेशटीकादयो ग्रन्था नृसिंहदीक्षितधर्मयदीक्षितादिभिः प्राणायिषत । (१६२९) खिस्ताब्दे रंगोजीमठ्ठा अद्वैतचिन्तामणिमात्रेचिन्तन् । अग्निचित्सोमयाजिभिस्तथा रामतीर्थैश्चास्मिन्नेव समये सुबोधिन्यन्वयदीपिका चेति क्रमेण सक्षेपशारीरकोपरि टीकाद्वयं विरचितम् । खद्वितयाश्चे दुषु (१७००) महादेवसरस्वतीशुकाचार्यविद्येन्द्रसरस्वतप्रभृतिभिस्तत्त्वानुसधानतत्त्वानुसधानव्याख्यावेदान्ततत्त्वसाराभेदाखण्डचन्द्रमप्रभृतयो बहवो निबन्धा अनुसर्षीयन्ते स्म । एवमग्रेऽपि नैकशोऽद्वैतवचनकुशला पण्डिता उच्चावचान्ग्रन्थाष्टीकग्रन्थाश्च विपुलान्विस्तारयामासु । श्रीशंकराचार्यप्रणीता उपदेशसाहस्रीदशश्लोक्यपरोक्षानुभवात्मबोधवाक्यवृत्तीत्यादयो ग्रन्था वाचनार्हा सन्ति । एव क्रमेण खबाणदिग्गजेन्दुमितेऽब्दे पर्वतोराह्वरघुनाथसूरय श्रीमद्वादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्राणां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायस्य चाऽऽदिमपादयोः शाकरभूषणं नाम व्याख्यानमकार्षु । पण्डितप्रवरा म० म० अभ्यकरोपाह्वासुदेवशास्त्रिणः

(स० १९२०) वत्सरेऽद्वैतामोद (१९२८) अत्र सिद्धान्तविन्दुटीकां विन्दुप्रपात प्राणेषु । अज्ञानिनामपि सुलभावगाहमादृश ग्रन्थरत्नद्वयं निर्माया-द्वैतमहीरुहजीवातुभूत मायावादाङ्कुर सम्यक्पारिपोषयाचक्रुरिति मन्ये । तथा चाद्ययावत्स्वमतिवैभवेन सुरगुरुवचनान्यधरीकुर्वन्त. प्राचीनार्वाचीना. पर.शता महनीयपण्डितप्रवरा अद्वैतमास्थाय तत्प्रवचने प्रवृत्ता सलक्ष्यन्ते ।

अत्र सर्वत्र ये ग्रन्थनिर्माणसमयाङ्का निर्दिष्टास्ते गु०म०म० अभ्यकरोपाह-वासुदेवशास्त्रिणि. स्वप्रणीतदर्शनाङ्कुरटीकासवलितसर्वदर्शनसग्रहनिवेशितग्रन्थ-कारादिसूचीनिश्चितास्तत एवोद्धृता इति बोध्यम् । एवमनुक्रमेणोत्तरोत्तरं शाखो-पशाखमुपचयमुपारूढोऽद्वैतवेदान्तमहीरुह पुनर्मुक्ताफलेन फलितो ब्रह्मविद्यामरणेन मण्डित, सत्क्रियया (भेदधिकारटीकया) मञ्जरीसनाथो, वेदान्त-कौमुद्या कुसुमितो, न्यायमकरन्देन सजानपुष्परसोऽद्वैतामोदेन सुरभितो, विद्वन्मनोरञ्जन्या रमणीयश्चेति सर्वातिशायिताया परा कोटिमधिरूढ सुतरां विराजत इत्यत्र विन्दुशीकरेण (एतन्नाम या सिद्धान्तलेशटीकया) युतोऽपि न सदेहविन्दुरपि ।

तदेवमङ्गप्रत्यङ्गादिविस्तृत्या परिपूर्णतामुपागतस्यास्याद्वैतब्रह्ममीमासाशास्त्रस्य ग्रन्थविषये क्रियमाणान्त्रयो विभागाः सभन्ति । ते च यथा—मूलग्रन्था., शास्त्रार्थनिर्णायकग्रन्था, प्रवेशग्रन्थाश्चेति । तत्र तत्तच्छास्त्रसंप्रदायप्रवर्तकाचार्यैः प्रणीतास्ते मूलग्रन्था, ते च प्रायेण सूत्र भाष्य वार्तिक च । सूत्रं नाम—

अल्पाक्षरमसदिग्ग सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्य च सूत्र सूत्रविदो विदुः ।

इति लक्षणलक्षितम् । अस्यार्थ — यावतामक्षराणामुपादानं विना विवक्षितार्थोऽधिगमयितुमशक्यस्तादृशार्थप्रतिपादनाय ततोऽधिकाक्षराणामनुपादानमल्पाक्षरत्वम् । विवक्षितार्थप्रतिपादनायावश्योपादेयाक्षरातिरिक्ताक्षरानुपादानमिति यावत् । एव वा भवितुमर्हतीत्यनिश्चितार्थराहित्यमसदिग्गत्वम् । विशिष्टार्थ-भिधायित्वं सारवत्त्वम् । बहुशाखानिर्णायकत्वं विश्वतोमुखत्वम् । निष्फलार्थ-भिधायित्वक्षरादिराहित्यमस्तोमत्वम् । अपशब्दादिदोषविधुरत्वमनवद्यत्वम् । तथा चारुपाक्षरत्वादिविशेषणषट्कविशिष्टवाक्यविशेषः सूत्रमिति सूत्रलक्षणं फलति । योगार्थस्तु सूच्यते सूच्यते विवक्षितार्थो येनेति, स्वार्थणिजन्तात्सूत्रघातोः 'एरच्' (पा० सू० ३ । ३ । ५६) इत्यच् प्रत्ययः । शास्त्रादिसूचनाग्रन्थः । शास्त्रीयबह्वर्थप्रतिपादकसंक्षिप्तवाक्यविशेष इति तात्पर्यम् ।

भाष्यते विवृततया वर्ण्यते सूत्रार्थो यत्रेति योगेन सूत्रविवरणग्रन्थविशेषो
भाष्यम् । लक्षणं तु—

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुमारिभि ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विदु ॥ इति ।

वार्तिकं तु वृत्तिर्ग्रन्थ. सूत्रविवृति । तत्र साधु । 'तत्र साधु' (पा० सू०
४।४।९८) इत्यधिकारीयेण ' कथादिभ्यश्चक् ' (पा० सू० ४।४।१०२)
इति सूत्रेण ठक्प्रत्यय । उक्तानुक्तदुरुक्तार्थ यत्तिकारको ग्रन्थविशेषो वार्ति-
कम् । तदुक्तम्—

उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्तिकम् । इति ।

एतेषु त्रिषु ग्रन्थेषु अद्वैतब्रह्ममीमांसाशास्त्राभिमतता स्थूलस्थूला व्यक्ता-
व्यक्ता उक्तानुक्ताश्चेति सर्वेऽर्था. सगृहीता भवन्ति । अत एवैत आकर-
ग्रन्था इत्युच्यन्ते ।

साधकबाधकोहापोहप्रदर्शनेन विसवादाद्याक्षेपनिरसनपूर्वक युक्तिप्रयुक्त्या-
दिना सिद्धान्तभूतानर्थान्निर्दोषत्वेन समर्थयन्त. शास्त्रार्थनिर्णायकग्रन्था. ।
एतादृशश्च ग्रन्था नियमेन पाण्डित्यप्रचुरा. सलक्ष्यन्ते । एतेष्वद्वैतसिद्धिखण्ड-
नखाद्यसक्षेपशारीरकभेदधिकारादयो ग्रन्था समाविष्टा भवन्ति । प्रकृत शाकर-
पादभूषणमप्येतदन्तर्गतमेवेति स्पष्ट प्रतीयते । अत एवैते विवादग्रन्था इत्य-
प्युच्यन्ते ।

प्रवेशसौलभ्याय तत्तच्छास्त्रग्रन्थान्सिद्धान्तभूतान्दुरुहानप्यर्थान्मध्यमाधिका-
र्युपकारार्थं सिद्धस्वरूपेणैव प्रकाशयन्त शास्त्रप्रवेशग्रन्था. । परिवर्जितार्थ
गाम्भीर्येण पदवाक्यसदर्मयोजनेन विरचितत्वात्प्रथमाधिकारिणामपि सुलभावबोधा
भवन्तीत्येतेषु गुण । एतादृशग्रन्था. प्रकरणग्रन्था इत्यभिधीयन्ते । वेदान्त-
परिभाषावेदान्तसारपञ्चदश्य दयोऽन्नान्तर्भाव्या । बहुभि प्रणीता बहवश्चेमे ।
बहूनामप्येतेषामध्ययनेन शास्त्रपारदृशत्व नैव लब्धुमर्हम् । यतो यथैवेतेऽक्षरत.
सकुचितास्तथैव तदनुनिष्पादिनाऽर्थेनापि सकुचिता एव भवन्ति ।

सत्स्वपि त्रिविधेषु ग्रन्थ यूहेषु व्यापकतया प्रौढतया शास्त्रियसूक्ष्मसूक्ष्मतरा
दिसकलार्थाना सुगमभाषाबन्धेन साङ्गोपाङ्गाविष्करणवत्तया च सर्वत. श्रेष्ठ्येन
मूलग्रन्था एव चकासति ।

ननु ज्ञानकाण्डापरपर्यायवेदान्तेषु कचिद्द्वैत कचिच्चाद्वैतमित्युभे द्वैताद्वैते

वर्ण्यमाने सदृश्येते । तत्र देहभृन्मात्रेणाऽऽत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षावस्थाप्राप्तये किं द्वैतमार्गोऽवलम्ब्यतामुताद्वैतमार्ग आहोस्विदुभयम् । उभयमार्गावलम्बनपक्षे चाऽऽदावेवाय पश्चात्सासावित्यनुक्रमेणाथवा स्वेच्छया द्वयोरेक आदाववलम्बनीय । यदि चान्यतर एव समाश्रयणीयस्तदोपयोर्मध्ये कः श्रेयानित्यनेके प्रश्ना स्वपुरतः प्रत्यवतिष्ठन्ते ।

तत्र ससाराम्भोऽभ्रमेष्वनवरतमध ऊर्ध्वं च निमज्जनेन भृश परिश्रान्तान्दीनवदनतया स्वोद्धारप्रत्याशया श्रुतिमुख प्रेक्षमाणाञ्जनानुद्दिधीर्षन्त्या मातृसहस्रापेक्षयाऽप्यधिकवत्सलया श्रुत्या सशयजालापाकरणेन निर्विचिकित्ससदेकमार्गप्रदर्शनपरयैव भाव्य न पुनरज्ञाना मार्गद्वयप्रदर्शनेन विशयगर्ते प्रक्षिपन्त्या भवितु युक्तम् ।

अथ कदाचित्कर्त्स्निप्रकरणे निखिणसदेहमदोहममुच्छेदपूर्वक मार्गद्वयसंगतिरविरोधेन वर्णिता भवेत्तथाऽप्यधुनोपलब्धश्रुतिषु न सा दृष्टिपथमवतरति । श्रुतिसंप्रदायश्च चतुर्मुखमारभ्याद्ययावदखण्डपरम्परया प्रचलितोऽप्यध्येतृमतिदौर्बल्यात्तावदवकाशासमवादशक्तेर्वा कियानपि श्रुतिमार्गोऽध्ययनसंप्रदायात्परिभ्रष्ट कियताऽपि कालेन लोपमभिप्राप्त । तेन सह मार्गद्वयसंगतिप्रदर्शकप्रकरणमपि लुप्तमभूदिति शङ्के ।

ईदृश्या दुरवस्थाया संजातायामर्थादेव सशयव्यपाश्रयो मतभेद समजनि । समजनिष्ठ च लोकाना यथाभिरुचि प्रवृत्ति । तदेतस्या अव्यवस्थाया परिजिहीर्षया परमात्मा व्यासरूपेणावनीर्य तादानिकीरुल्लब्धश्रुती परस्परविरोधापनयनपुर सर यथायोग्य समन्वयकरणेन व्यवस्थाप्य लोकाना तदर्थयाथात्म्यावबोधनाय तदनुसारेण ब्रह्मसूत्राणि रचयावभूव ।

तानीमानि सूत्राणि गभीर यायजालोपबृंहितविशालमाष्यरज्जुसवलितानि मन्दराद्रिमिव मन्थान पारिकल्प्य वेदान्तापरनामधेयश्रुतिशिरास्युदन्वदम्भासीव प्रमथ्य तेभ्य श्रीमच्छ्वरगुस्चरणौर्विबुधैरिव बादरायणहृदयगुहानिगूढमद्वैतममृतमुद्धृत्य स्पष्टी क्रियते स्म ।

सत्पद्मेव तत्तद्दुर्मनाभिमानग्रहप्रस्ततयाऽनाद्यविद्यादिससारबीजविशरणपटीयसीमद्वैतब्रह्मविद्यामभिदधतामपि श्रुतिशिरसा मिथो विरुद्धार्थाभिधायकतया मासमानाना याथातथ्येनार्थमनवगच्छता श्रुतिं प्रमाणीकुर्वतामपि परस्परार्थाधिकेपेण वेदा तानधिकृतस्यानेके सिद्धान्ता प्रावर्तिषन् ।

तथा हि— आनन्दतीर्थापरनाम मध्वचार्यैरिमामेवोत्तरमीमांसामाश्रित्य सर्वे

वेदान्ता द्वैतं, रामानुजाचार्यैर्विशिष्टाद्वैत, वल्लभाचार्यैश्च शुद्धाद्वैत तत्त्व मम
न्यिरे, इति । रामानुजाचार्या वल्लभाचार्याश्च यद्यपि तन्मतप्रतिपादकशब्द
स्याद्वैतशब्दघटितत्वेनाऽऽपाततोऽद्वैतवादिन इति प्रतिभासते तथाऽप्यन्ततो
गत्वा विचारे क्रियमाणे द्वैतिन एवेति मध्वादयस्त्रयोऽपि द्वैतवादिन ।

तत्र द्वैत नाम—द्वयोर्भावो द्विता । द्वितैव द्वैतम् । स्वार्थेऽण् । इति व्यु-
त्पत्त्या द्वैत भेद । द्वैतमतेषु जगत सत्यत्व (१) जीवेश्वरादिभेदपञ्चक (२)
परमात्मनः सर्वोत्तमत्वं स्वातन्त्र्य च (३) जीवाना बहुविधत्व (४) सायुज्या
दिमोक्षश्चेति सर्वत्र समानम् ।

विशिष्टाद्वैत नाम—द्वैतं भेद । न द्वैतमद्वैतम् । अभेद इत्यर्थ । विशि-
ष्टस्याद्वैत विशिष्टाद्वैतम् । स्वव्यतिरिक्तसमस्तचेतनाचेतनविशिष्ट ब्रह्मैकमेवे-
त्यर्थ । यथा लोके शरीरस्य जीवात्मनश्च मिथोऽत्यन्त भेदेऽप्येकश्चैत्र इति
व्यवहारो भवति तद्वद्विहापि चिद चिद्विशिष्टस्य ब्रह्मण एकत्वव्यपदेश परस्पर
भेदश्च भवति ।

शुद्धाद्वैतं नाम—शुद्धयोगद्वैतमिति व्युत्पत्त्या मायासबन्धरहितयो कार्य-
कारणयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यमित्यर्थ । केचित्तु शुद्ध च तदद्वैत चेति कर्मधारयम-
ङ्गीचक्रुः । एतन्मते भक्तिमार्गो जीवब्रह्मणोरशाशिभाव सत्कार्यवादोऽहिकुण्ड
छवत्परिणामवादो जगतः सत्यत्वमाविर्भावतिरोभावौ चेति ।

अद्वैत नाम—द्विधा इत द्वैतम् । तस्य भावो द्वैतम् । तदुक्त वार्तिके—

द्विधेत द्वैतमित्याहुस्तद्भावो द्वैतमुच्यते । इति ।

न विद्यते द्वैत द्विधाभावो यत्र तदद्वैतमित्यक्षरार्थ । अत्र मते नित्यज्ञानान-
न्दात्मक स्वयज्योतीरूप चिन्मात्रभेदमेव ब्रह्मतत्त्वम् । अनिर्वचनीयख्याति,
न तु सत्ख्याति । अद्वैतज्ञानेन मूलाज्ञाननिवृत्तौ स्वस्वरूपागिगमो मोक्ष इति ।

एव निरुक्तविधया शाकरसंप्रदाय, माध्वसंप्रदाय, रामानुजसंप्रदायः,
वाल्लभसंप्रदायश्चेति चत्वार संप्रदाया प्रावर्तन्त । स्वस्वसंप्रदायपुष्ट्यर्थं च
चतुर्भिरप्याचार्यैः स्वस्वमतानुसारेण बादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्रोपरि भाष्याणि
निरमायन्त । चतुर्ष्वप्येतेष्व.चार्येषु शंकराचार्या एवैकेऽद्वैतवादिनोऽन्ये त्रयो
द्वैतवादिन इत्युक्तम् । एव च वेदान्तशास्त्रे द्वैताद्वैते इति द्वावेव मुख्यौ भेदा
वित्यप्युक्तप्रायम् । अतोऽद्वैतप्रतिपादकशाकरभाष्य द्वैतप्रतिपादकमाध्वभाष्य

चेति माष्यद्वयमधिकृत्य सूक्ष्मेक्षिकाया क्रियमाणायां शाकरभाष्ये द्वैताद्वैतो-
मयश्रुतिव्यवस्था सामीचीन्येन क्रियमाणा दृश्यत इति सद्युक्तिसुयोजनागुम्फि-
तत्वास्त्रिदोषभ्यास्य माष्यस्यान्यादृशमेव गाम्भीर्यं भवति । माध्वभाष्ये तु तत्सर्वं
विपरीतं नैकस्या अप्यद्वैतश्रुतेरञ्जसा समन्वय इति उभयभाष्ययोरवधूय
पक्षपातं सूक्ष्मया दृशा निरीक्षणेनाऽऽकलितम् । ततश्चानाद्यज्ञानसम्भूतदुर्वा-
सनापिशाचिकागृहीतैरिव याथातथ्येन सारस्येन च श्रुत्यर्थमनवगच्छद्भिरा-
त्मानमनल्पबोधमन्यमानैर्देवदुर्विलासादद्वैतवादे निर्भये परममङ्गले बद्धविद्वेषै-
रिव मध्वापरनामकानन्दतीर्थैर्न्यायाभासदुर्योजनादिकुतर्कपुरस्कारेण ब्रह्मसूत्रोपरि
माष्य रचयित्वा, तथा तच्छिष्यैर्जयतीर्थव्यासतीर्थादिभिस्तद्भाष्योपरि तदनु-
गाष्टीका विधाय च शाकरभाष्योपरि स्थले स्थले ये दोषविस्फुलिङ्गाः सादर
प्रक्षिप्तास्तेषां दोषाणां निसनेन तेषामेव चोक्तीनां सदोषत्वससाधनेन च
शाकरभाष्यस्य निस्तुल्यं सारस्यं गाम्भीर्यं प्रौढत्वं च लोकान्तर्याययितुं श्रीम-
द्भृगुनाथपण्डिताः शाकरपादभूषणं नामाद्वैतवेदान्तीयमनुपमं निबन्धमवातीतर-
न्नििति महदेतत्प्रमोदस्थानम् । तदेतदुक्तं ग्रन्थारम्भे स्वयमेव ग्रन्थकृता—

आनन्दतीर्थादिभिरादरेण यदूद्धृतं माष्यमनल्पबोधैः ।

तदुद्धृतं तत्कृतिदूषणे च ह्युज्जृम्भतेऽप्यै रघुनाथसूरिः ॥ इति ।

तथा चास्य शाकरपादभूषणनाम्नो निबन्धस्य निर्णयग्रन्थ इत्याभिधानापेक्षया
खण्डनग्रन्थ इत्येव नामाधिकं शोभते । ननु यद्यस्मिन्निबन्धे प्राधान्येन पराभि-
मतहितमतस्य खण्डितत्वात्खण्डनग्रन्थोऽयमित्युच्यते तदा कथमिवास्व शाकर-
पादभूषणमित्यभिधानं सगच्छताम् ? प्रत्युत विरुणाद्धि ह्येतदाभिधानम् । यथा
ह्यानन्दागिरिप्रभृतिभिर्ललितं व्याख्याय शाकरभाष्यं भूषितं न तथाऽत्र किञ्चित्सं-
दृश्यत इति चेद्भ्रान्तोऽसि । यथा ह्यद्वैतनयऽद्वयब्रह्मज्ञानेन मूलाज्ञाननिवृत्तौ
सत्या स्वस्वरूपाधिगमो मोक्ष उच्यते । ननु मत्सो नाम कश्चित्साध्यं पदार्थः ।
तद्वदुर्वाद्याद्युहिताक्षेपदूरीकरणेन स्वत एव भूषेत माष्यं भूषितमिवेत्युपचर्यते ।
नास्य स्वभावसुन्दरस्य भूषणान्तरेण किञ्चित्प्रयोजनम् । तथा ह्युक्तम्—
' उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्या पान्नान्तरैः ' इति । एतावतैवास्य शाकरपाद-
भूषणत्वं विवक्षितमित्येव निबन्धयितुराशयं प्रतीमः । एतेन शाकरमतानु-
सारित्वं स्वग्रन्थस्य प्रामाणिकत्वेन श्रद्धेयत्वात्समं दर्शनीयत्वं च स्फोरितम् ।

सोऽयं रघुनाथसूरिर्न्यायमीमांसावेदान्ताद्यनेकतन्त्रमर्मवधनिष्णातः स्वरतर-
माणकोटिद्विद्वावितत्रिशिरोदूषणादिनशाचरं श्रीरामचन्द्र इव श्रुतिशिरोभूषण-

र्वादिजक्तं चरान्कादिशीकान्कुर्वन् रघुनाथ इत्यन्वर्थनामाऽऽसीदिति प्रकृतग्रन्थं प्रत्यक्षयता प्रत्यक्षम् । अतिशयोक्त्यश वर्जयित्वा वक्तव्यं चेत्तदाऽपि न्यायमीमांसा-
द्यनेकशास्त्राणां मार्भिकं ज्ञान रघुनाथसूरिषु प्राचुर्येण सकलितममूदिति केनाप्यनुर-
रीकर्तुमशक्यम् । किंच तादृशज्ञानं न यावत्तावत्किंतु पर्वतप्रायं प्राज्य सममूत् ।
अत एवैतान्पण्डितप्रवरान्पण्डिता अपि जनाः 'पर्वते' इत्यन्वर्थेनोपनाम्नाऽऽ-
जुहुवुरिति तर्कयामि । युज्यते चायं तर्कः । अत्रैव पुण्यपत्तने मेहुणपुरासंज्ञि-
काया वीथ्या 'श्रीमन्त सरदार' इति राजमान्यपदवीविभूषितं चित्तपावन-
द्विजकुलं प्रतिवसति । निरुक्तकुलस्य पेशवाराज्यकाले युक्तप्रवचनाद्युक्ताचरणा-
द्युक्तधीप्रदानाच्च (रास्त बोलणें, रास्त करणें, व रास्त सल्ला देणें, यामुळें)
'रास्ते' इत्युपनाम सपत्नमित्याख्यायिका श्रूयते । तदेव चोपनामाद्यथाव-
त्प्रचलितं वर्तते, तद्वदिदमपि स्यात् । यद्यपि रघुनाथसूरे प्राचीनेषु तस्मिन्पितृ-
पितामहप्रापितामहादिष्वपि 'पर्वते' इत्येवोपनामामूत्तथाऽपि सैषाऽमुष्योपना-
म्नोऽन्वर्थता रघुनाथसूरिभिः पुनरुज्ज्वालितेत्यत्र तास्पर्यम् । तदेतत्सर्वं 'रघु-
नाथसूरिः' इति सूरित्वेनाऽऽत्मानमुल्लिखत्वा निबन्धयित्वा स्वयमेव सूचितमिति न
केनापि मदुक्तावश्रद्धा कर्तव्येति प्रार्थये ।

अथास्य ग्रन्थस्य कर्ता कदा समुत्पन्नः कस्मिन्देसे कस्मिन्नृषिकुले च
समुत्पन्नः किं नामधेयौ चास्य मातापितरौ किं किं कृतमनेनेत्यादिचरितविषये
स्वनामोल्लेखमन्तरा नान्यत्किमप्युपलभ्यते । महदिदं दुःखस्थानं यद्भारतीयाः
प्राचीनविद्वांसो ग्रन्थप्रणेतारोऽपि ग्रन्थान्ते निजवृत्तान्दि लेखनेन नाऽऽत्मानं
परिचाययन्ति, महता प्रयासेन तेषां ग्रामनामादिकं ज्ञातव्यं भवति । प्रयासश्चात्र
पुरातनकथाकोविदग्रामवृद्धमुखात्परम्पर्या श्रवणमेवेति तदाश्रित्य किञ्चिदुपन्य-
स्यते रघुनाथसूरिपरिचायकं चरितम्—

शाकरपादभूषणग्रन्थस्य ग्रन्थयिता रघुनाथसूरिर्बह्वृचः शाकलशास्त्री
अश्वलायनसूत्रश्चित्तपावनाजातीयो वासिष्ठगोत्रोत्पन्नः सन्स्वजनुषा 'पर्वते'
इत्युपाभिरुयसाभिरुयद्विजकुलमलवकारः । अलवकारश्च कुशाग्रधिषण-
तयाऽरूप एव वयसि गृहीतसर्वतन्त्ररहस्यस्तादानिकीं विद्वन्मण्डलीम् । अमुष्य
सूरे पितुर्नाम 'रामचन्द्रः' इति । अनेन हेतुना जननीनामापि सामान्यतोऽ-
नुमातुं शक्यम् । अनेन पण्डितेन श्रीमद्भगवद्गीतायां पदभूषणं नाम संस्कृत-
व्याख्यानं, तथा माषाविवृतिर्नाम महाराष्ट्रव्याख्यानं च कृतमस्ति । यद्यपि
कोऽस्याभिजन इति न निश्चेतुं पार्यते तथाऽपि वरहट्ट(बहू ड)देशे पर्वतोपना-
मकं सदाचारसूत्रं पावनं विद्यामण्डितं च द्विजकुलं प्रतिवसतीति साप्रतमपि

श्रूयते । एतेषां द्वितीयगृहिणी वैराट(वाई)क्षेत्रस्था । रघुनाथसूरिणामात्मजः
' रामशास्त्री पर्वते ' इत्यभिधेयो भोरराजधान्या राजाश्रितो नीतिवक्ता(सरकारी
वकील)भासीत् । एतेषां नष्टाऽपि विराटपान्ते कुत्रचिद्वसतीति कर्णोपकर्णिकया
श्रूयते ।

अस्य श्रीरघुनाथसुरेदेशिको मीमासान्यायपञ्चास्यराघवाचार्यसूरिः । तदुक्तं
रघुनाथसूरिभिरेव—

मीमासान्यायपञ्चास्यराघवाचार्यसूरिणाम् ।

शिष्यस्य शाकरे माष्ये भूषणे परदूषणे ॥ इति ।

शिष्यशब्दस्य यत्किञ्चिन्निरूपितार्थप्रतिपादकत्वान्निरूपितार्थस्य च नियमेन
निरूपकसापेक्षत्वाच्छिष्यत्वनिरूपकगुरुत्वाकाङ्क्षायामुपस्थित परित्यज्यानुपस्थि-
तकल्पने मानाभाव इति न्यायेन पूर्वाधोपात्तराघवाचार्यसूरिणा तन्निरूपकत्वे-
नान्वयाद्रघुनाथसुरेर्गुरु राघवाचार्यसूरिरिति लभ्यते ।

अयं च राघवाचार्यसूरिः शैव शाकरमतानुयायी, साप्रतिकश्रूयमाणसप्तर्षि-
(सातारा)पुरस्थगजेन्द्रगडकरकुञ्जनुषो राघवाचार्याङ्गि एव । गुरुनिर्दे-
शपरे वाक्य आचार्येति सामान्यपदश्रवणमात्रेण मध्वमतानुयायिनो वैष्णवस्य
गुरुत्वकल्पनं साहसमात्रं स्यात् । तदन्यस्यापि शाकरमतानुयायिनः शैवस्य
राघवाचार्यस्य प्रसिद्धत्वात् । अन्यथाऽमीषा रघुनाथसूरिणा कथमीदृशे कुशा-
प्रधिषणेनाप्यनिर्ग्राह्ये शाकरेऽद्वैतमते मार्मिक पाण्डित्याशतिशयो लभ्येत ।
कथं वा गुरोरभीष्टं द्वैतमतं सर्वथोज्जासयितुमुद्युञ्जीत । किञ्च मध्वमतानुयायी
राघवाचार्यो वैद्याकरणत्वेन प्रसिद्धो न नैयायिकत्वेन नापि मीमांसकत्वेन ।
दूरे तत्र न्यायमीमांसादिपञ्चास्यत्वम् । न चाप्ययं नियमो यदाचार्यपदं मध्व-
मतानुयायिन्येव प्रयुज्यत इति । शकराचार्यसुरेश्वराचार्येत्यत्राद्वैतमतप्रवर्तकेऽ-
प्याचार्यपदप्रयोगात् । तस्माद्धेदशास्त्रादिगतसूक्ष्मसूक्ष्मतरार्थप्रवचनपाटनेन स्वय-
प्राप्ताचार्यपदवीकोऽयं महाभागो राघवाचार्यो मध्वमतानुयायिनो मित्र एव ।
पञ्चास्येति विशेषणेन वादिमतमतगजगण्डामित्तिविदारणे मृगेन्द्रस्येव स्वगुरोः
सामर्थ्यमासीदित्याविष्कृतं भवति । तेन च तादृशगुरोः शिष्यस्य ममापि
दुर्बादिद्वसनक्तचरकुटिलकुतर्कजालसमूलोच्छेदने शक्तिरस्तीति स्वाहकारप-
रिहारपूर्वकं सूचयति ।

एव गच्छता कालेन प्रतिमाशालिनोऽस्य पण्डितस्य सर्वतः प्रथिता-
न्गुणगणाम्श्रुत्वा मुख्य आङ्गलाधिकारी अत्रैव पुण्यपत्तने पण्डितप्रवरमेने

न्यायाधीशपदं ग्राहयामास । पण्डितोऽपि तदनुमान्य स्वाधिष्ठानेन न्यायासनं
भूषयाम्बुव । कारयाबम्बुव च चिराय जनमनोरञ्जन युक्तन्यायप्रदानेनेति वक्तु
परम्परया श्रूयते । तत्सत्यत्वे नाह प्रमाणम् करवीरसिंहासनाधीश्वरमहारा-
जससद्यपि कतिचन संवत्सरान्मुख्यन्यायाधीशपदमलकुर्वाणा आसन्नेते रघु-
नाथपण्डिता इत्यप्यवगम्यते ।

इमे पश्चिमे वयमि च नेत्राश्वर्षिभूमिते वत्सरे (श० १७७२) नीरातीर-
समीपस्थभोरमण्डलाधीश्वरान्पण्डितपदालकृत ' * नानासाहेब ' पतसचिवान्स-
माश्रयन् । तदानीमेवासावद्वैतरत्नरक्षणकरण्डक शाकरपादभूषण नाम
निबन्धो विरचितस्तदाश्रयेणैव शिलाक्षरैरङ्कितश्च । तदुक्त ग्रन्थकृता स्वयमेव —

नीरातीरसमीपस्था नगरी भोरसङ्गिका ।

येषा रम्या राजधानी श्रीरामः कुलदैवतम् ॥

नानासाहेबनाम्ना ये प्रसिद्धास्तु तदाश्रयात् ।

सिद्धि गतश्च ग्रन्थोऽयमङ्कितश्च शिलाक्षरै ॥ इति ।

अथ भेदाभेदयोस्तुच्छ्रुत्वस्वच्छ्रुत्वाधिगमाथ द्वैताद्वैतवादिनोर्मतप्रक्रिया क्रिय-
त्यपि विविच्य प्रदर्शयिष्यते—

मध्वाचार्याणा मत द्वैतम् । द्वैत नाम भेद । स च जीवजडेश्वरादिभेदा-
त्पञ्चविध सन्सत्योऽनादिश्च । यदि च सादि स्यात्तर्हि नाशमाप्नुयात् । न च
कदाऽपि नाशमुपैति । तथा यदि चाय भेदोऽसत्य स्यात्तदा तस्य भ्रान्तिक-
ल्पितत्व स्वीकार्यं स्यात् । न चासौ भ्रान्तिकल्पित इति मन्तव्यम् । कल्पितस्य
निवृत्त्यवश्यभावात् । नैव चैष रुदाऽपि निवर्तते । तस्मात्सत्योऽनादिश्चाय भेद
प्रपञ्च । एव च द्वैत न विद्यत इति यन्मत तदज्ञानिना मतमिति बोद्धव्यम् ।

श्रुतिरप्यत्रार्थे प्रमाणम् । तथा हि—' सत्य आत्मा सत्यो जीव. सत्य
भिदा सत्य भिदा सत्य भिदा मैवाऽऽरुवण्यो मैवाऽऽरुवण्यो मैवाऽऽरुवण्यः '
इति । अस्यार्थ — आत्मा परमात्मा सत्यः । त्रिकालाबाधित इत्यर्थः । तथा
जीवः सत्य । तयोर्जीवेश्वरयोर्भेदश्चापि सत्यः । मैवाऽऽरुवण्य' इत्यत्र मा एव
आरुवण्य इति पदत्रयम् । तत्र मा इति निषेधार्थकमव्ययम् । एवेति निश्चय-
द्योतको निपात । आरुमिर्दुष्टैर्वन्यो भजनीय आरुवण्य । मैव नैव । एव च
परमात्मा दुष्टजनसेव्यो नैव भवतीत्यर्थः ।

* त इमे भोरमण्डलनरेशा पण्डितनानासाहेबपतसचिवा संप्रति भोरराज्यासनमल-
कुर्वाणेभ्य पण्डितपतसचिवरघुनाथरायेभ्य प्राचीनास्तार्तीयिकास्तापितामहपूज्यपादा इत्य-
वचेयम् ।

सस्यं भिदेति मैवाऽऽरुषण्य इति च त्रिर्वचनं भेदमत्यत्वदाख्यं प्रदशयितुम् । अस्यां श्रुतौ स्पष्टमेव भेदोऽभिहित । नह्यभेदे सति भेददाख्यं सेव्यसेवकभावो वाऽञ्जसा सगच्छने ।

न च ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिबलाज्जीवेश्वरयोरभेद शक्यशङ्क इति वाच्यम् । ' संपूज्य ब्राह्मण भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेत् ' इतिवत्प्रशंसार्थस्त्वोदभेदश्रुते । नहि ब्राह्मणपूजया शूद्रो ब्राह्मणजातिता छमते किंतु ब्राह्मणवत्प्रशंसनीयो भवतीत्यर्थः ।

तत्त्वमसीति महावाक्यमपि भेदप्रतिपादकमेव । तस्य त्व तत्त्वमिति षष्ठीसमासमङ्गीकृत्य तस्येश्वरस्य त्व दासोऽसीत्यर्थात् । अथवा ' स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ' इत्युद्दालकस्य स्वपुत्र श्वेतकेतु प्रत्युपदेशपरे वाक्ये ' आत्मा अतस्त्वम् ' इति पदच्छेदः । अतदित्यत्र च नञर्थो भेदः । तथा च यस्मात्तन्व्यादिगुणोपेत स एव परमात्मा । त्वं त्वतत् । तस्मादात्मनो भिन्नपरतन्त्रो जीवोऽसीत्यर्थात् । एव च जीवेश्वरयो सेव्यसेवकभावात्तयोर्भेद सिध्यतीति द्वैतवादिन आचार्या प्राहुः ।

अद्वैतवादिन. श्रीशंकरगुरुचरणास्तु—

सजातीय न मे किञ्चिद्विजातीय न मे भवेत् ।

स्वगत च न मे किञ्चिन्न मे भेदत्रय भवेत् ॥

इति श्रुतौ परस्मिन्ब्रह्मणि सजातीयाद्विजातीयात्स्वगताच्च भेदः प्रतिषिध्यते । यदि च मह्यमतानुसारेण भेदो वास्तविक स्यात्तर्हि चेतनत्वेन सजातीयाज्जीवाच्चचेतनत्वेन विजातीयाज्जडाद्रामानुजमते ब्रह्मण सगुणत्वेन स्वगताद्गुणवच्च ब्रह्मणि भेदस्य दुर्वारतया भेदत्रयनिषेधप्रतिपादिका श्रुतिं पीडयेत् । जीवो ब्रह्मणोर्वास्तविकत्वेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽपि न सगच्छेत । ' नेह नानाऽस्ति ' ' नेति नेति ' इत्याद्या श्रुतयोऽप्यमुमेवाभेद प्रशंसन्ति । ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म, एतदात्म्यमिदं सर्वम् ' इत्येवमादिश्रुतयश्च त द्रढयन्ति । तत्रश्च भेदत्रयनिषेधान्यथानुपपत्त्या परिदृश्यमानस्य सचराचरस्य सचेतनाचेतनस्य सर्वस्य जगतः प्रातिभासिकत्वरूपेण विना गत्यभावात्तदुपपादकमनादिभावरूपाज्ञान परिकल्पनीयम् । यथैव हि रज्ज्वा तिमिरादिदोषवशात्सर्पभूदलनाम्बुधारा. परिकल्प्यन्त एवं चि मात्रवपुषि परे ब्रह्मणि परिकल्पितमिदमनेकभेदभिन्नसकलं जगन्मिथ्याभूतम् । यथावस्थितब्रह्मस्वरूपावबोधनाध्य च । मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वपूर्वकयथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वम् । यथा भ्रमाधिष्ठान-

भूतरञ्जुतत्त्वज्ञाने प्रतीयमानसर्पादेर्निवृत्तिः । दोषश्चात्र स्वरूपाविरोधानद्विविधविधिप्रतिक्षेपकरं सदसदभ्यामनिर्वचनीयमनाद्यविद्यापरपर्यायं भावरूपाज्ञानमेव । इदमेव सर्वस्य जगतो मूलकारणमिति मूलाज्ञानमित्युच्यते । तच्च त्रिगुणात्मकमपि न सांख्यसंमतप्रधानवान्नित्यम् । मोक्षावस्थायां तस्य विनाशावश्यभावात् ।

एतादृशाज्ञाने प्रमाणं—‘देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्, भूयश्चान्ते विश्वमाया-निवृत्तिः, पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते’ इत्याद्याः पर.सहस्रा श्रुतयः । अत्र स्वगुणैर्निगूढां मायानिवृत्तिं पराऽस्य शक्तिर्विविधैवेत्यादिपदैः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य तादृशाज्ञानस्य स्पष्टमेवोपपादितत्वात् । अतो न कथमपि द्वैतप्रसङ्ग इति ।

यत्तुक्तम्—‘सत्यं आत्मा सत्यो जीवः सत्यं मिदा’ इति श्रुत्या भेदः, तस्य च सत्यत्वं प्रतिपाद्यत इति श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति । तन्न विचारसहम् । ‘अनन्यलभ्यः शास्त्रार्थः’ इति न्यायेन शास्त्रादतिरिक्तेन प्रमाणेन यन्न लभ्यते तत्रैव शास्त्रस्य तात्पर्यम् । ‘नीलं पीताद्भिन्नम्’ इत्यत्र नीलपदार्थो भेदस्याऽऽश्रयः । पीतपदार्थस्तु भेदस्य प्रतियोगी । भेदनिरूपक इति यावत् । तत्र च नीलस्य भेदधर्मित्वेन ज्ञानं तथा पीतस्य भेदप्रतियोगित्वेन ज्ञानं यदि स्यात्तदैव भेदज्ञानं समवतीति भेदप्रत्यक्षादिभिरप्यवगम्यत इति त्वयैवोक्तत्वेन न सत्यं मिदेति निरुक्तश्रुतेस्तत्र तात्पर्यं संभवति । किंत्वाग्निहोत्रं जुहुयादित्युत्पात्तिवाक्येन विहितस्य हवनस्य दध्ना जुहुयादित्यादौ पुनर्विधानस्य चर्वितचर्वणभ्यायेनानुपयोगाद्यथा तदनुच्यते तथा प्रत्यक्षप्रमाणादेव भेदस्य सिद्धत्वेन पुनस्तस्यैव तात्पर्यतः प्रतिपादनेऽनुत्साहात् ‘नान्योऽतोऽस्ति’ इत्याद्यनवकाशाश्रुतिविरोधाच्च निरुक्तश्रुतेर्निषेधापेक्षितसत्यत्वेन प्रतीतव्यावहारिकभेदानुवादपरत्वेन स्वार्थपरत्वाभावादपूर्वबोध्यत्वलक्षणप्रामाण्यानुपपत्तेः । अमेदश्रुतेः कथमपि व्यावहारिकभेदाविषयत्वासभवेन पारमार्थिकभेदपरत्वस्यैव वक्तव्यतया स्वार्थपरत्वादपूर्वबोध्यत्वलक्षणप्रामाण्योपपत्तेः ।

किंचास्तु वा प्रामाण्यं तथाऽपि ‘नेह नानाऽस्ति नात्र काचन मिदाऽस्ति’ इत्यादिभेदनिषेधपरश्रुतिभिरविरोधाय निरुक्तश्रुतेर्भेदनिषेधपरत्वमेवास्तु । तथा हि—सत्यं आत्मेत्यात्मनास्त्रिकालाबाध्यत्वमाह । किं तर्हि, जीवत्वमपि वास्तवम् ? नेत्याह—असत्यो जीव इति भावप्रधानो निर्देशः । जीवत्वमिति यावत् । विशिष्टनिषेधस्य विशेष्ये बाधे विशेषणोपसक्रमात् । द्विविधे पदविभागे समवत्यपि बहुभेदश्रुतिवाक्यानुरोधेनोक्तन्यायेन चात्रासत्य इति पदच्छेद एवो-

मित्त । एवं सजातीयभेदं निराकृत्य विजातीयभेदं निराकरोति—सत्यं मिदऽ-
सत्यं मिदेति । सत्यशब्देन पञ्चभूनात्मकं जगत्प्रतिपाद्यते । ' सत्त्वं सत्यं मि-
दम् ' इति श्रुतेः । तत्र सदिति पृथिव्यसृजांसि । त्वदिति वायुःकाशी ।
तदेव मिद्यत इति मिदा । असत्यमनिर्वचनीयम् । तस्य दाह्यर्थं पुनरुक्तिः
' मिदाऽसत्यं मिदेति ' । काकाक्षिगोलकन्यायेनासत्वमित्यस्योपपन्नानुपपन्नः ।
स्मृतिरपि भेदं निषेधति—विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो
ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ इति रघुनाथसूरय आहुः ।

किञ्च भेदवाद्यमिमतो जीवब्रह्मणोर्भेदो यदि सत्यं स्यात्तदा तयोरभेदो ब्रह्म-
णाऽपि निर्वक्तुमशक्यः । नहि वस्तुतः परस्परस्मद्भिन्नयोर्गोपाश्वयोरभेदः प्रति-
पाद्यमानः संगच्छते । अतः श्रुत्युपवर्णिताभेदनिर्वाहाय प्रतीयमानो भेदः कल्प-
नाधीन इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् ।

अपि च प्रसिद्धाखिलशाखास्वनवगमात्सत्यं मिदेत्यस्याः श्रुतित्वं एव
विप्रतिपत्तेः ।

अस्त्वस्याः श्रुतिष्वे विप्रतिपत्तिः । इयमपरा प्रसिद्धशाखास्वधिमता 'क्षरा-
त्मानावीशते देव एकः' 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' 'ज्ञाज्ञो ब्रह्मणावी-
शनीशो' इत्यादिका भेदग्राहिणी श्रुतिरस्ति । ननु 'सर्वं स्यात्त्रिदं ब्रह्म' 'एतद्वा-
त्स्यमिदं सर्वम्' इत्यादिरप्यद्वैतग्राहिणी श्रुतिरस्ति । अस्तु नमः किं तत इति
चेच्छृणु—द्वैतवादिनो मध्वाचार्यादयो हि भेदप्रतिपादिका श्रुतिं परमार्थस्वेनो-
ररीकृत्य तदनुसारेण भेदग्राहिणी श्रुतिमौपाधिकीं वदन्ति । अद्वैतवादिन आ-
चार्यचरणास्तु—अभेदश्रुतिं परमार्थतयाऽङ्गीकुर्वन्तो भेदश्रुतिमौपाधिकीं प्रति-
पादयन्ति । तदुक्तमद्वैतामोदेऽस्मद्गुरुचरणैः—'अद्वैतश्रुतयः सदर्पविषया भेदो-
क्तिरौपाधिकी' इति । एवं च श्रुतिमूलकत्वाविशेषात्कथतरामद्वैतवाद एव
जेजीयतामिति चेद्भ्रान्तोऽसि । कुन इति चेत्—भेदाभेदयोस्तेजस्तिमिरवदत्य-
न्तपरस्परविरोधित्वात्तयोर्द्वयोरपि श्रुतितात्पर्यविषयत्वस्य साक्षात्सहस्रवदनेनापि
वदितुमशक्यत्वादभेदस्यैव श्रुतितात्पर्यविषयत्वेन भेदोक्तैर्गौणार्थत्वं विनाऽगतेः ।

एव चेद्भेदाभेदयोर्द्वयोरपि श्रुतितात्पर्यविषयत्वाविशेषादभेदस्यैव श्रुतितात्पर्य-
विषयत्वे विनिगमकामावेनान्यतरस्य तात्पर्यविषयत्वेऽन्यतरस्य च गौणार्थत्वेऽ-
वश्यं स्वीकर्तव्ये भेदप्रतिपादकश्रुत्यनुसारादभेदस्यैव गौणार्थत्वं किं न स्यादिति
चेन्नैतद्भ्रमम् । 'क्षरात्मानावीशते देव एकः' इत्यादिका हि भेदग्राहिणी श्रुतिः ।
'तस्वस्यसि' इत्यादिका पुनरभेदग्राहिणी । तत्र तत्त्वमसीत्यादौ तत्त्वमसिः साम्या-

अधिकारम्यात्तदभिन्नस्तेदेव त्वमसीति मुख्यया वृत्त्या शक्त्यैवाभेदं प्रदर्शयति श्रुतिः । भेदश्रुतिः पुनर्न मुख्यवृत्त्या शक्त्या भेदं प्रतिपादयति किंतु वाच्यवृत्त्या नियन्तृनियम्यभावमेव प्रतिपादयति । स च नियन्तृनियम्यभावो भेदपूर्वक इति तदव्यथानुपपत्त्या तयोर्भेदमाक्षिपति । एव चाऽऽर्थिको भेदो न वाच्यः । अभेदः पुनः शाब्दत्वेन प्रत्यक्षः । सत्येवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षस्यैव बलिष्ठत्वादभेदश्रुतेरेव पारमार्थिकत्वम् । भेदस्यैव चाऽऽर्थिकत्वेन 'गुणे स्वस्या यकरूपना' इति न्यायेन भेदश्रुतेश्च गौणार्थत्वमुक्तम् ।

न च यद्यभेदस्यैव श्रुत्यभिप्रेतत्वमिष्येव तर्हि जीवेशयोः पारमार्थिकभेदग्राहिणी 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' इति श्रुतिः पीड्येतेति वाच्यम् । किं कारणम् । उच्यते— न तथा श्रुत्या परमार्थतो भेदं प्रतिपाद्यते । तस्य पदार्थत्वाभावाद्वाक्यार्थत्वाभावाच्च । किंतु द्वा सुपर्णा इत्यादिद्वित्वार्थकप्रत्ययोपादानसमाधिगम्य इति तस्य जीवब्रह्मणोरैक्यस्यैव पारमार्थिकत्वाभावात् । द्वित्वार्थोपत्तिसमाधिगम्यस्यापि श्रौतत्वमेवेति तस्य पारमार्थिकत्वमेवेति चेदस्तु नाम । तथाऽपि 'द्वौ चन्द्रमसौ' इत्यत्र यथा द्वित्वस्य श्रौतत्वेऽपि पारमार्थिकत्वाभावेनागत्या काल्पनिकत्वं कल्प्यते तथाऽत्रापि भेदस्य श्रौतत्वेऽप्यभेदश्रुतिविरोधेन पारमार्थिकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेनानायत्या काल्पनिकभेदपरत्वस्यैव वक्तव्यतया तादृशपारमार्थिकत्वस्याकिंचित्करत्वात् ।

यत्पुनरुक्तम्—ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यभेदश्रुते सपूज्य ब्राह्मण भक्त्येति वक्षसापरत्वादिति । तत्रोच्यते—सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, इत्यादिबहुभेदश्रुतिभिः सैकवाक्यतया सामानाधिकरण्येन च शब्दमर्यादया वाच्यवृत्त्याऽभेदप्रतिपादकत्वे मिद्धे स्वेच्छया विना कारणं जघ यलक्षणावृत्तिकरूपेण वक्षसापरत्ववचनस्यात्यन्तायुक्त्वात् । तथा सति गङ्गा ग स्नातीत्यत्रापि गङ्गापदस्य लक्षणयाऽत्यन्तापवित्रदेशाभिधायकत्वापत्त्या तत्र स्नातुस्तादृशपवित्रदेशप्राप्तिप्रयोजकत्वापवत्त्वरूपेण सङ्गापातात् । यदि चानुपपत्तितो जघ न्यवृत्तिः स्वी क्रियत इति ब्रूषे चेत् । का च ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यत्र जीवब्रह्मणोरभेदप्रतिपादनेऽनुपपत्तिरिति वक्तव्यम् । भेदप्रतिपादकश्रुत्यनुपपत्तिरिति चेत् । या तु भेदप्रतिपादिनी श्रुतिरुदाहृता न सा वाच्यवृत्त्या भेदप्रतिपादिका । किंत्वार्थोपत्त्याक्षिप्तभेदाभिधायिनी । ब्रह्म वेदेति तु साक्षादभेदाभिधायिनीति प्रागुक्तमेव । तथा चाप्रत्यक्षत्वेन दुर्बला भेदश्रुतिः प्रत्यक्षत्वेन बलिष्ठमभेदश्रुतिं विरोद्धुं नोत्सहते । विरोधस्य तुल्यबलप्रयुक्तत्वात् । अनयोश्चातुल्यबलत्वात् । नद्यतुल्यबलयोः परस्परं विरोधो लोके दृष्टपरः ।

क खलु खरनखरायुधयोर्विरोध । काँदशो वा तृणस्य भगवतोषर्बुधेन सार्क
विरोध ।

नाप्यनुपपन्ना भेदश्रुति । द्वौ चन्द्रमसावित्यादाविव कारुपनिकभेदानुवा-
दकत्वेनाप्युपपत्तेः ।

किंच ' तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ' इत्याद्या श्रुतयो जीवब्रह्मणोरभेदमेव
स्पष्टमवगमयन्ति । ' नेह नाना ' इत्यादयः श्रुतयोऽप्यमुमेवाभेदं प्रशसन्ति ।
ऐतदात्म्यमिदमित्यादयश्च तं द्रढयन्ति । तस्माद्ब्रह्म वेदेति श्रुतिरभेदपरैवेति
युक्तम् ।

यच्चोक्तम्—स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्र आत्मा, अतत्, त्वम्, इति पद
च्छेद इति । तदसत् । तथा हि—छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके सदेव सोम्येदमग्र आसी-
दित्युपक्रमात्, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि, इत्यु-
पसहाराच्चाद्वितीयब्रह्मण एव प्राकरणिकतया तदनुरोधेनैव तत्त्वमसीत्यस्य
व्याख्येयत्वेन जीवब्रह्मणोरभेदस्यैव तत्तात्पर्यविषयतया तदिति च्छेदस्यात्यन्ता-
संगतत्वादिति बोध्यम् ।

इत्थमन्येषामपि परोक्तानामद्वैतवादविषयकाणामाक्षेपाणा रघुनाथपण्डितै
रतीव मार्मिकप्रवचनेनात्र निरसनं विहितं तत्तत् एवावधार्यम् । विस्तरभया-
न्नेह प्रपञ्च्यते । उदाहरणार्त्वेन दिङ्मात्रमिह प्रदर्शितम् । एवमिष्टाद्वैतप-
रिपोषकत्वेनानिष्टद्वैतपरिहारकत्वेन चोभयोर्योपकारं महामहिमशालि च—

भाष्ये शकरभाषितेऽद्वयपरे सद्देशिकैर्योजिते

वादिव्याहृतदोषचूषणपुरस्कारेण तद्दूषणै ।

एतद्वै रघुनाथसूरिगचितं विद्वन्मनरतोषदं

श्रीमच्छाकरपादभूषणमिदं जग्याज्जगत्या चिरम् ॥

इति सस्याधीशितुः सच्चिदानन्दस्य सविधे प्रणतिततिपुरःसरं
प्रार्थयते—

पुण्यपत्तने पौष शु०

नवम्या इन्दुवासरे

शु० १८५५

आनन्दाश्रमस्यप्रधानग्रन्थावलीसंस्कर

णाधिकृतो मारुलकरोपाख्यः

शकरशास्त्री भारद्वाजः ।

अथ शांकरषादभूषणस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।

द्वितीयो भागः ।

— ० —

विषया.	पृ०	प०	विषया.	पृ०	प०
(७) अन्तस्तद्धर्माधिकरणम् (४५४-५१४) ।			ब्रह्मणो धर्मवत्त्वसाधकानु-		
एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमय			मानस्यानुवादपुर सर ख०	४७६	४
इति श्रुत्यर्थवर्णनम्	४५५	७	चन्द्रिकोक्तप्रलाप उन्मत्त-		
पूर्वोक्तश्रुतिस्थकप्यासपदस्य			प्रलाप इति वर्णनम्	४७८	१२
मर्कटगुदपरत्वे लक्षणा ही			भावरूपाज्ञानसाधकं विवर		
नोपमा चेतिदोषपूर्वकमिन्ना			णोक्तमनुमानमनूय चन्द्रि		
र्थवर्णनमानन्दतीर्थीयानाम्	॥	१८	र्वाकारकृतस्य खण्डनस्यनि०	४८०	२१
कप्यासपदस्य गुदपरत्वे			ब्रह्मण सविग्रहत्वसाधक-		
श्रीमदाचार्याशयवर्णनम्	॥	२७	श्रुतिस्मृत्यनुमानानुवादपु-		
एतदधिकरणीयसंशयपूर्व०	४५८	१०	र सर तत्खण्डनम् . .	४८१	११
सिद्धान्तवर्णनम्	४५८	३०	रघुनाथादिदेहे रोदनादि		
भेदव्यपदेशाच्चान्य इति			नाऽऽवरणकार्यं ब्रह्मणशा-		
सूत्रार्थवर्णनम्	४६२	२२	पावैयर्थ्यसूचनाय	४८६	२६
पूर्वोक्तपूर्वपक्षसिद्धान्तावनू-			आनन्दतीर्थीयानामाधिकर		
द्य चन्द्रिकोक्त खण्डनम्	॥	२८	णरचना . . .	४९२	१७
पूर्वोक्तचन्द्रिकोक्तखण्डन०	४६३	१२	उक्ताधिकरणरचनाया ख०	४९४	२
तत्त्वपदयोर्वाच्यार्थलक्ष्यार्थ-			सुवर्णधर्मानुवाकव्याख्या	४९६	१७
बोधिका श्रुतय.	४६८	१	एतदधिकरणीयस्याऽऽनन्द-		
सप्रज्ञातसमाधेरसप्रज्ञातस-			तीर्थायासद्धान्तस्य ख०	५०४	३
माधिहेतुत्ववर्णनम्	४६९	३	शिवस्याप्यन्तर्यामिब्रह्मण-		
सविशेषज्ञान निर्विशेषज्ञान			प्रतिपाद्यत्वम्	५०८	५
स्य न हेतुरिति चन्द्रिकोक्त-			शिवस्यापि निरवधिकपरमै-		
खण्डनानुवादपूर्वक तत्त्व०	४७२	३०	श्वर्यम् . . .	५०९	२१
प्रारब्धफलाना मोगादेव०	४७४	१०	शिवादव ब्रह्मविष्णवादि सव		
			जगदुत्पद्यते	५११	१५

विषया.	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
ब्रह्मविष्णवाद्यैश्वर्यस्य शिवा			(१०) ज्योतिरधिकरणम्		
धीनत्वम्	५१२	१२	(५५५-६०४) ।		
शिवप्रसादार्यं विष्णोस्तप	५१३	२	अधिकरणरचना	५५५	२२
(८) आकाशाधिकरणम्			पूर्वोक्ताधिकरणरचनास्य सि-		
(५१४-५३०) ।			द्धान्तमाक्षिप्य सूत्रावतरणम्	५५६	२०
अधिकरणरचना	५१४	१४	उन्दोभिधानादितिसूत्रव्याख्या	५६३	"
पृथिव्या निश्चलत्वमेव	५१७	१०	मूलादिपादोदितिसूत्रव्याख्या	५६४	७
आर्यभट्टपद्मनभनकल्पिता			उपदेशभेदादितिसूत्रार्थ	५६७	९
ना पृथिवीचञ्चलत्ववादाना			द्युलोकद्वैविध्यम्	५६८	६
खण्डनम्	"	१३	चरणामिधानादित्यस्य पा-		
आनन्दतीर्थीयमतखण्डन०	५२३	४	मिधानादित्यर्थे चन्द्रि-		
आनन्त्यस्यापि शिवसाधा-			कोक्तखण्डनानुवाद	"	२९
रण्यावगमादाकाशवाक्यस्य			चन्द्रिकोक्तखण्डननिरासः	५७३	४
न विष्णुपरस्वनिर्णय	५२९	४	आनन्दतीर्थीयानामधिक-		
(९) प्राणाधिकरणम् (५३०-५५१) ।			रणरचना	५७४	२०
अधिकरणरचना	५३२	३	पूर्वोक्ताधिकरणरचनाया. ख०	५७५	१९
निबन्धरीत्याऽधिकरणरचना	५३५	१४	चन्द्रिकोक्तद्विपत्तविचारदृ-		
निबन्धोक्ताधिकरणरचना			ष्टान्तकनमनूद्य ख०	५८३	१४
मनूद्यचन्द्रिकोक्त खण्डनम्	५३७	१३	द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।		
निरुक्तचन्द्रिकाया खण्ड०	५३९	१६	(१) स्मृत्याधिकरणम् (६०४-६५३) ।		
वाचस्पत्युक्तस्य परकृत दृष्टि-			भगतिवर्णनम्	६०४	१७
द्विवादेन यत्खण्डनतन्निरास	५४१	१०	पादोपाधिभेदवर्णनम्	६०६	७
सिद्धान्तयुक्तिभिरपरिहार्यत्व			निरुक्तपादोपाधिभेदमनूद्य		
पूर्वपक्षस्य न युक्तमित्याश-			चन्द्रिकोक्त खण्डनम्	"	१५
येन परेषा खण्डनम्	५४८	२	चन्द्रिकोक्त खण्डननिरास.	६०८	६
आनन्दतीर्थीयाधिकरणर			आनन्दतीर्थीयाना पादो-		
चनानुवाद	"	११	पाधिभेदमनूद्य खण्डनम्	६१४	४
पूर्वोक्ताधिकरणरचनाया. ख	५४९	४	बहुनामधिकरणाना विरो-		
			धोद्भावनम्	६२०	१
			भगतिसशयादिवर्णनम्	६२५	१०

विषयाः	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
एव स्वारस्यम्	७२२	२०	प्रपञ्चामिथ्यात्वबोधकानि		
श्वेतकेतुमुवर्चलासवाद	”	२८	विष्णुपुरागोक्तानि वा०	७३०	११
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान न			स्वमतविस्मरणमूलकश्च --		
सभवतीति चन्द्रिकोक्त ख०	७२६	६	न्द्रिकोक्तो दोष	७३१	१९
रज्ज्वा ज्ञाताया भुजङ्गतत्त्व			‘ भावे चोपलब्धे ’ इत्य		
ज्ञातं भवतीति मामत्युक्तस्य ख०,,		१९	स्य व्याख्यानम्	७३९	२७
मामत्युक्तस्याभिप्रायवर्ण०	७२७	१९	शब्दान्तराच्चेतिसूत्रव्या०	७४०	६
विषर्तवादे मृत्पिण्डादिह			पटवच्चेत्यस्य व्याख्यानम्	”	२०
हान्तो न सभवतीत्यस्य ख०	७२८	४			

इति शांकरपादभूषणस्थद्वितीयभागस्थितविषयाणा-
मनुक्रपणिका ।

===

अथान्तस्तद्धर्मोपदेशाधिकरणम् ।

—०— ० —०—

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

सविशेषब्रह्मनिरूपणस्य यथा शास्त्रादिसंगतिस्तथा प्रागेवो-
क्तमानन्दमयाधिकरणोपक्रमे । पूर्वाधिकरणे बहुभिः प्राधान्य-
लिङ्गैरेकमप्राधान्यद्योतकं पुच्छपदाभिवेह बहुभिरनीश्वरधर्मैः
सर्वपाप्मोदितत्वं यथाकथंचिद्व्याख्ययमिति प्रत्यवस्थानादनन्त-
रसगतिः । इदमाम्नायते—‘य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः
पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्चश्रुहिरण्यकेश आपणखात्सर्व एव
सुवर्णः’ ‘तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति
नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्य-
पाप्मभ्यो य एवं वेद’ ‘इत्यधिदैवतम्’ (छा० १।६।६, ७, ८) ‘अथा
ध्यात्मम्’ ‘य एषाऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ (छा० १।७।१, ५)
इत्यादि । आपणखात्—प्रणखो नखाग्रं तदभिव्याप्य । तस्य यथा
कप्यासं पुण्डरीकमित्यत्र कप्यासशब्दो लक्षणया तत्सदृशपरः ।
आस्त उपविशत्यनेनेत्यासः पश्चाद्भागः, कपर्धकटस्याऽऽसो
गुदभागस्तत्सदृश रक्तवर्णमिति पथेवसितोऽर्थः । पुण्डरीक पद्म
यथा, एव तस्य मण्डलान्तर्वर्तिनः पुरुषस्याक्षिणी इति चञ्चन्दो-
ग्रभाष्ये श्रीमद्भगवत्पादैरथो वर्णितः । अन्यैस्तु—अस्मिन्नर्थे
कप्यासपदे लक्षणा कप्यासपदस्योक्तव्युत्पत्त्या मर्कटगुदपरत्वे
हीनोपमा च स्यात् । सादृश्यपरेण कप्यासशब्देन पुण्डरीके रक्त-
त्वलाभेन ‘पुण्डरीकसेताम्भोजम्’ इति कोशवचनविरोधश्च
स्यादिति मत्वा कं जल पिबतीति कपिः सूयस्तेनाऽऽसित
विकसित कप्यासम् । यद्वा कं जल पिबतीति कपिः पद्मनाल-
स्तत्राऽऽसः इति कप्यासम् । यद्वा कं पिबतीति कपास्तस्मिन्कपि,
सप्तम्या अलुक्समासे कप्यासम् । यद्वा कऽप्यास्त इति * कप्या-
सम्, इति पुण्डरीकविशेषणे बह्व्यो व्युत्पत्तयो दर्शिताः ।
तत्राऽऽचार्याणामयमाशयो वर्णितस्तदनुयायिभिः—योगाद्बुद्धिर्व-
लीयसीति न्यायेन कपिशब्दस्य रुढ्यर्थग्रहणसमवे योऽप्यभयणं

* कप्यासमिति । अस्मिन्पते—‘वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो, ’
इति भगुरिदतेनाप्युपसर्गाकारस्य लोपो बोध्यः ।

नन्याद्यम् । आसशब्दश्च सर्वेषु पक्षेषु यौगिक एव । यद्यपि कपि
 शब्दस्य रूढयथेपरत्वे कप्यासशब्दो लाक्षणिकस्तथाऽपि रूढि
 पूर्वकलक्षणापेक्षया यौगिकार्थग्रहण जघन्यम् । योगमपेक्ष्य रूढेः
 शीघ्रोपस्थितिकत्वेन तन्मूललक्षणाया अपि शीघ्रोपस्थितिक-
 त्वात् । अपि च कपिशब्दस्याऽऽदित्यपरत्वे योगाऽप्यतिक्रिष्ट
 एव । कं पिबतीत्यत्राऽऽदित्ये मुख्यजलपानस्य बाधात् । आदि-
 त्यकिरणसंपर्काज्जल शुष्यतीत्येतावन्मात्रमवलम्ब्याऽऽदित्य
 किरणानां जलग्रहीतृत्वमुपचरणीयम् । जलग्राहकाङ्गारकस्ये-
 वाऽऽदित्यकिरणानां जलादर्शनप्रयोजकत्वसाम्यात् । तस्मिंश्चोप-
 चारिके ग्रहणेऽयःपीताम्बुन्यायेन पानत्वमारोप्य किरणकर्तृक
 आदित्यकर्तृकताऽध्यवसनाया । एव कपिशब्देनाऽऽदित्यं क्लृ-
 ष्टगत्या व्युत्पाद्य तद्विकसितत्वमपि पद्मानां क्लृप्तानैव व्याख्येयम् ।
 नहि रात्रौ मुकुलतानि पद्मानि पुनः प्रातः सूर्यो विकासयति ।
 किंतु किंचित्काल मुकुलितानि विकासावस्था प्राप्तानि न पुन-
 र्मुकुलितानि भवन्ति । अत एव काननमात्रे सिंहशार्दूलादि
 नदीमात्रे हसचक्रवाकादि नगरमात्रेऽत्युन्नत(न्नत)गोपुरभासा-
 दादि कीर्तौ धावत्य मतापे लौहित्य चन्द्रोदयमात्रे कुमुदविकासो
 दिवा सूर्यकृतः पद्माविकास इति कविसमय इत्यालकारि
 कैरुक्तम् । रात्रौ मुकुलतानां दिवा विकासः पद्मानामिति निय-
 मोपगमेऽपि कालकृत एव सः, न सूर्यकृतः । सूर्यस्य सर्वदा
 सत्त्वेन सर्वदा विकासापत्तः । तत्तत्कालोपलक्षितसूर्यस्य विकास
 कत्वे कालस्यैव तद्युक्तम् । अत एव रामायणे कविगौडोक्ति
 सिद्धं दिवा गाढान्धकार प्रस्तुत्य—

निर्लायमानेर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।

विकसत्या च मालत्या गतोऽस्त न्नायते रविः ॥

इति कालकृतावेव विकाससकोचौ प्रतिपादितौ । एवमाद्ययो-
 गोऽतिक्रिष्ट एव । द्वितीयबृगीययोगयोस्तु नालस्य जलग्रहणकर्तृ-
 ताऽस्त्येव । ग्रहणे पानत्वमात्रमुपचरणीयम् । आसशब्दे च न
 क्लेश इति नातिक्रिष्टावेतौ । के जलेऽप्यास्त इति तुरीययोग-
 स्त्वतिक्रिष्ट एव । तथाऽपि सर्वेष्वेतेषु योगेषु कश्चब्देनाप्रसिद्धं

जल ग्राह्यमिति निहतार्थत्वदोषो दुर्वारः । आद्येषु त्रिषु कपि-
शब्देन सूर्यो नालो वा ग्राह्य इति निहतार्थत्वमस्त्येव । श्लेषय-
मकादिप्रयोजनं विनाऽप्रसिद्धार्थग्रहणं निहतार्थत्व तदेवावाचक-
त्वमप्युच्यते आलकारिकैः । अपि चाऽऽद्ययोग भगवदाश्रयीभूत
आदित्येऽपङ्गलकपिशब्दः प्रयुक्त इत्यश्लीलत्वमपि दोषः ।
द्वितीयतृतीययोर्योगयोर्नेत्रदृष्टान्भूतपुण्डरीकं तदाश्रये च कपि-
शब्दः प्रयुक्त इत्यश्लीलता । अविश्लेषितामङ्गलव्रीडादावपि
श्लेषयमकादिप्रयोजनं विनाऽर्थप्रत्यायकत्वं पदस्याश्लीलत्वमिति
तल्लक्षणात् । अपि चास्मत्पक्षे न हीनोपमा । हीनोपमा न चक्षु-
रुपमानपुण्डरीकोपमानत्वमात्रेण । चक्षुषि × हीनोपमाप्रसक्ते ।
कवयो हि वर्ण्यमान एव हीनोपमानं प्रयुञ्जते । यथा—

महामहान् लशिलारुचः पुरो निषेदिवान्कमकृषः स विष्टरे ।
श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैश्चूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥

(मा० १ । १६)

इति माघकाव्ये इन्दूदयाश्रयाचलाभिमुखः सायंकालो वर्ण्य-
मानस्य श्रीकृष्णस्योपमानत्वेन निबद्धः । ननु सायंकालस्य तम-
स्वित्वेऽपि न हीनत्वम्, अनादिकविसमयस्वीकृतत्वादिति चेत् ।
तर्ह्यनादिवेदस्वीकृतत्वान्मर्कटपश्चाद्भागस्यापि न हीनत्वम् ।
अपि च कप्यासशब्देन रक्तिमन्ः पुण्डरीकविशेषणत्वसिद्धौ
तादृशपुण्डरीकोपमितं चक्षुररुणमिति सिध्यति । तच्चाऽऽदित्या-
न्तर्वर्तिषुरुषस्य ' य उदगान्महतोऽर्णवाद्भिभ्राजमानः सरिरस्य
मध्यात् । स मा वृषभो लोहिताक्षः सूर्यो विपश्चिन्मनसा,
पुनानु ' (तै० आ० ४ । ४२ । ३३) इति मन्त्रानुमतम् । न च ' पुण्ड-
रीकं सिताम्भोजम् ' इति कोशविरुद्धत्वात्पुण्डरीकपदस्य न
पद्ममात्रपरत्वं रक्तपद्मपरत्वं वा किंतु सिताम्भोजपरत्वमिति
शङ्क्यम् । अनेकवृद्धव्यवहारविरुद्धस्य कोशवचनस्याप्रमाण-
त्वात् । शाबरे भाष्ये ' मौद्गं चरुं निर्वपच्छ्रीकाम ' इतिवाक्य
विहितायामिष्टौ ' पुण्डरीकाणि बर्हीषि भवन्ति ' इति बर्हि

× हीनोपमाप्रसक्तेरिति । हीनोपमाया अप्रसक्तेरित्यर्थः ।

स्थाने पुण्डरीकाणां विधानेन तत्र प्रकृतितः प्राप्ते 'दर्भस्तृणीत हरितैः' इति मन्त्रे दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदवद्धरितपदस्थाने रक्तपदोहः कर्तव्य इत्युक्तम् । 'आकाशवापीसितपुण्डरीकम्' इति महाकविप्रयोगे पञ्चत्वसामान्यमादायैव पुण्डरीकशब्दः प्रयुक्तः । अन्यथा सितेतिविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । महापुरुषने त्रैलोक्यमानुषपत्तेश्च । पाणिपादतलनखनेत्रान्ततालुजिह्वाधराणां सप्तानां रक्तिमा हि महापुरुषलक्षणम्, इति सामुद्रिकशास्त्रविदो वदन्ति । अत उपजीव्यप्रयोगविरोधे कोशवचनमपामाणिक मेवेति ।

अत्राऽऽदित्याक्षणोरन्तःस्थत्वेन प्रतीयमानो विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चिदादित्यपुरुषरूपदेवताविशेषरूपो जीवः स्यादाहोस्वित्यस्मात्मेति संशयः । ऐश्वर्यमर्यादाधारत्वरूपवस्वाद्यनीश्वरधर्माणां सर्वपाप्मोदितत्वादीश्वरधर्माणां च बलाबलान्वधारणात् । तत्राऽऽदित्याद्यन्तःस्थस्तावन्न परमेश्वरो भवितुमर्हति । 'य एषोऽन्तरादित्ये' इत्याधारश्रवणात् । अपरिच्छिन्नस्य स्वमहिमप्रतिष्ठितस्य निराधारस्य च तस्याऽऽधारायोगात् । 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः' (छा० ७।२४।१) इति श्रुतेः । 'स एष ये चामुष्मात्पराश्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानाम्' (छा० १।६।८) इत्यैश्वर्यमर्यादाश्रवणाच्च । 'एष सर्वेश्वरः' (बृ० ४।४।२२) इति श्रुत्या परमेश्वरस्य निरङ्कुशैश्वर्यावगतेः । 'हिरण्यश्मश्रुः' इति रूपश्रवणाच्च । 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' (का० १।३।१५) इति श्रुत्या ब्रह्मणो नीरूपत्वावगमात् । एवमक्षिस्थोऽपि न परमेश्वरः । चक्षुषीत्याधारश्रवणात् । 'ये चैतस्माद्वाश्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामाना च' (छा० १।७।६) इत्यैश्वर्यमर्यादाश्रवणात् । 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' (छा० १।७।५) इत्यतिदेशेनाक्षिस्थेऽपि रूपवस्त्रश्रवणादादित्यपुरुषरूपदेवतात्मा जीव एवेहान्तःस्थ इति प्रतिपत्तु युक्तम् । तादृशजीवविशेषस्य विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षस्य सर्वमेतद्युक्तमिति पूर्वपक्षे सिद्धातः । अन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति सूत्रेऽन्तरितिशब्द आदि-

त्येऽक्षिणि चान्तर्विद्यमानपुरुषोपस्थापकः । आधिकारिकब्रह्मपदं
 चात्र संबध्यत आदित्यान्त स्थस्नावत्परमेश्वर एव । तस्य परस्य
 ब्रह्मणो ये धर्माः 'य आत्मा अपहनपाप्मा' (छा० ८ ७ १)
 ' इदं सर्वं यदयमात्मा (बृ० २ ४।२) इत्यादिश्रुत्वन्तरे पर-
 मात्मधर्मतया निर्णीताः सर्वपाप्मोदितत्वसार्वत्म्यादयस्नेषा-
 मुपदेशात् । तथा हि—'तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य
 उदित उदेति' (छा० १ । ६ । ७) इति सर्वपाप्मोदितत्वस्य
 ' तस्यर्कच साम च गेष्णौ' (छा० १ । ६ । ८) इति
 ऋक्सामयोरिन्द्रादिस्तावकयोरेतस्तुतिसाधनत्वेनोक्त्या लब्धे-
 न्द्राद्यात्मकत्वोपलक्षितसार्वत्म्यस्य निरडकुशसर्वलोककामेश्चि-
 तृत्वस्य च परमात्मन्येव सभवात् । एवमक्षिस्थोऽपि परमेश्वर
 एव । तत्रापि 'यन्नाम तन्नाम यावमुष्य गेष्णौ तावमुष्य गेष्णौ'
 इति सर्वपाप्मोदितत्वप्रवृत्तिनिमित्तानामतिदेशेन 'सैव ऋक् तदु-
 कथ तद्यजुः' इत्युक्त्या विधेयाभिप्रायं स्त्रीलिङ्गादिकम् । 'तद्य
 इमे वीणाया गायन्त्येतमेव ते गायन्ति' (छा० १।७।६) इत्य-
 नेन लौकिकगीतिगेयत्वोक्त्या च सर्वपाप्मोदितत्वेन्द्राद्यात्मकत्व-
 ऋग्गजुगान्मकत्वलौकिकगीतिगेयराजाद्यात्मक वोपलक्षितसार्व-
 त्म्यरूपधर्मोपदेशात् 'स एष ये चैनस्मादर्वाश्चो लोकास्तेषां चेष्टे
 मनुष्यकामाना च' (छा० १ ७ ६) इति निरडकुशलोक-
 कामेश्चितृत्वश्रवणाच्च । तेषां धर्माणां सर्वकारणत्वात्मर्वात्मनः
 परमेश्वर एव सभवाद्वूपवत्त्वादिक च स्यात् । परमेश्वरस्यापी-
 च्छावशान्मायामय दिव्यं रूपं साधकानुग्रहार्थम् ।

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मा पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैव मां द्रष्टुमर्हसि ॥ इति स्मरणात् ।

अपि च यत्र निरस्नमस्तविशेषं पारमश्वरं रूपमुपदिश्यते
 भवति तत्र शास्त्रम् ' अरूपमस्पर्शम्' इत्यादि । कारणत्वात्तु-
 विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते
 ' सर्वकर्मा सर्वकामः' इत्यादिना । तथा हिरण्यमश्रुरित्यादिनि-
 र्देशोऽपि भविष्यतीत्यादिश्रीमद्भाष्योक्तदिशोपास्ये ब्रह्मण्यपि
 संभवतीति ।

मनु रूपत्वादीनि जीवल्लिङ्गानि भाष्योक्तदिशा यथाकथंचि-
 ज्ञेयानीति न वक्तुं युक्तम् । तुल्यवच्छ्रुतानां जीवब्रह्मलिङ्गाना-
 मेकानुरोधेनान्यस्य नयने नियामकाभावात् । न च निरवका-
 शत्वं नियामकम् । जीवेऽपि परमात्मलिङ्गानां यथाकथंचिद्योज-
 यितुं शक्यत्वात् । सर्वपाप्मोदितत्वं तावदादित्यमण्डलाभिमा-
 निनि जीवेऽपि नेतुं शक्यम् । देवानां पुण्यसंबन्धे सत्यपि 'न ह वै
 देवान्पाप गच्छति' बृ० १। २०) इतिश्रुतिपर्यालोचनया पापासं-
 बन्धस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न चेन्द्रादानां वृत्रवधादिना पापश्रव-
 णादुक्तश्रुतिं पापफलाल्पत्वाभिप्रायेण नेयति वाच्यम् । तथा
 सत्यप्रोदितस्य सर्वपाप्मोदितत्वस्यापि त्वदुक्ताभिप्रायेण नेतुं
 शक्यत्वाज्जीवपरत्वेऽपि बाधकाभावात् । न चाऽऽदिस्थाक्षिस्थ-
 स्य परमेश्वरत्वमभ्युपत्य सर्वपाप्मोदितत्वस्य यथाश्रुतस्यैव नेतुं
 शक्यतयोक्तार्थे लक्षणाकल्पनं निर्युक्तिकम् । एव तात्पर्यलि-
 ङ्गान्तर्गनं फलवचनम् उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं
 वेद' (छा० १।६।७) इति सर्वपाप्माद' रूप गुण श्रूयते । तथा च
 सर्वपाप्मोदयस्य निरङ्कुशस्य फलतया प्रतिपादनात्तत्क्रतुन्या-
 येन गुणभूतं सर्वपाप्मोदितत्वं निरङ्कुशमेव भविष्यति । तथा च
 तात्पर्यलिङ्गोपबृंहितस्य न यथाकथंचिन्नयनमुचितमिति वाच्यम् ।
 सिद्धान्तेऽपि हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टशरीरसंबन्धविरोधात् ।
 'रमणीयचरणा रमणीया योनिमपद्यन्ते कपूयचरणाः कपूयां
 योनिमापद्यन्ते' 'न ह वै सशरीस्य सत' प्रियाप्रिययोरपहातिरस्ति।
 अशरीरं वाव सन्त प्रियाप्रिये न स्पृशत.' (छा० ८ १।१) इतिश्रु-
 तिपर्यालोचनया शरीरमात्रस्य पुण्यपापतत्फलसंबन्धापादकत्वा-
 दगमात् । न चोक्तबलवल्लिङ्गेन तस्येश्वरत्वसिद्धौ तस्य सश-
 रीरत्वावगतौ 'न ह वै सशरीस्य' इत्यादेः स्वकर्माजितशरी-
 रपरत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । एवमपि प्रियाप्रियसंबन्धव्या-
 प्यतायां शरीरित्वस्यावच्छेदकत्वे लाघवमिति लाघवरूपोपप-
 त्तिरूपतात्पर्यलिङ्गसचिवायाः 'न ह वै सशरीरस्य' इत्यादि-
 श्रुतेरन्यथानयने नियामकाभावात् । समयादेश्वर्यप्रतिपादनमपि
 व्यवस्थितनिर्देशोपपत्तियुक्तम् । 'स एष ये चामुष्मात्पराश्चो-
 क्तीकास्ताश्चाऽऽप्नोति देवकामाश्चाथानेनैव ये चैतस्मादर्वाश्चो

लौकास्नांश्चाऽऽप्नोति मनुष्यकामाश्च ' (छा० १ । ७ । ७-८)
 इति तत्क्रतुन्यायेन व्यवस्थितफलनिर्देशरूपोपपत्तियुक्तं च
 कथमिवेश्वरे व्याख्यातुं शक्यम् । तथा च प्रबलानेकजीवल्लिङ्गा-
 नुसारेण सर्वपाप्मोदय एव यथाकथंचिव्याख्येयः । अपि च
 ' उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एव वेद ' (छा० १ ।
 ६ । ७) इति फलवचनानुसारेणैव सर्वपाप्मोदयः सकु-
 चितोऽवगम्यते । फलवाक्ये हि जीवगत एव सर्वपाप्मोदयः
 प्रतिपाद्यते । न च जीवे निरङ्कुशः सर्वपाप्मोदयः संभवति ।
 अपि चाऽऽदित्यमण्डलाभिमानिन्या देवताया जीवन्मुक्तायाः
 प्रारब्धमात्रशेषाया न पापं विद्यते । ज्ञानाग्निदग्धनिखलाघ-
 त्वात्तस्याः । प्रारब्ध त्वधिकारमात्रोपयोगि पुण्यमेव । तथा
 च तत्र निरङ्कुशसर्वपाप्मादयस्यापि सत्त्वान्नेन धर्मेण परमे-
 श्वरत्वनिर्णयः संभवति । ऋगाद्यात्मत्वं त्वादित्यमण्डलस्थ-
 पुरुषस्यापि संभवति । तौत्तरीयक—' आदित्यो वा एष
 मण्डल तपति ' इत्युपक्रम्य मण्डलतदर्चिस्तदन्तवर्तिपुरुषाणासृ-
 गाद्यात्मत्वं क्रमेण निरूप्य ' सैषा त्रयेव तपति ' इत्युपसंहा-
 रात् । इन्द्राद्यात्मत्व तु परमेश्वरस्यापि न पारमेश्वररूपेण संभ-
 वति । शुद्धचैतन्यात्मनाऽभेदस्तु देवतापक्षेऽपि योजयितुं शक्यः ।
 निरङ्कुशेश्वर्यं तु न श्रूयते । तथा च कथमत्र परमेश्वरनिर्णय
 इति चेत् । उच्यते—जीवन्मुक्तेऽपि न सर्वपाप्मोदयो निरङ्-
 कुशः संभवति । कर्माजितशरीरस्यापियत्तंबन्धानियमस्य श्रुति-
 सिद्धत्वात् । न च तर्हि शरीरमात्रस्यैव तन्नियमोऽस्तु लाघव-
 सहकृतोक्तश्रुतेरिति वाच्यम् । फलवचनरूपतात्पर्यालिङ्गोपे-
 तथा निरङ्कुशसर्वपाप्मोदयबोधिकयोक्तश्रुत्या ' य आत्माऽ-
 पहतपाप्मा ' इत्यादिश्रुतावीश्वरधर्मत्वेन प्रसिद्धस्य सर्वपाप्मोदय-
 स्येहावगमादीश्वरत्वे निर्णीते तत्र च सशरीरत्वस्यापि श्रुत्या
 प्रतीयमानतयोक्तनियमे कर्मजन्यत्वस्य शरीरविशेषणस्याऽऽव-
 श्यकतया वैदिकफलवचनरूपतात्पर्यालिङ्गमपेक्ष्य लाघवस्य
 लौकिकोपपत्तिरूपतया दुर्बलत्वाच्च न प्रागुक्तो विनिगमकाभावः ।
 एवं रमणीयेत्यादिश्रुतिरपि जीवविषयैव व्याख्येया । न च

फलवचनानुसारेणैव सर्वपाप्मोदयः सकोचनीय इति युक्तम् ।
 क्रममुक्तिमादाय जीवेऽपि सर्वपाप्मोदयस्य वक्तुं शक्यत्वात् ।
 वृक्षापादानकं शकुन्तोद्गमनमिव पापापादानक जीवोद्गमन तु
 बाधितम् । पापस्यामूर्ततया विशेषावधित्वायोगात् । तथा च
 वृक्षादुद्गतः पक्षी सर्वात्मना वृक्षाससृष्टो भवति तथा जीवोऽपि
 पापाससृष्टो भवतीत्येतावदेव वाच्यम् । तच्च जीवेऽसंभवीत्यु-
 क्तम् । परमेश्वरे तु तदाञ्जसम् । एवमैश्वर्यं व्यवस्थया निर्दि-
 ष्टमपि सर्वाधिपत्य एव पर्यवस्यति । ‘आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी
 प्राविशत् ’ (ऐ० १ । २) इति श्रुत्याऽक्ष्यादित्यपुरुषयोरभे-
 दावगमात् । पूर्वपक्षिणाऽपि तस्य प्रत्याख्यानायोगात् । अध्या-
 त्माधिदैविकविभागापेक्षया विभज्य निर्देशश्चोपासनार्थः । तथा
 च निरङ्कुशतदैश्वर्यं पारमेश्वरमेव लिङ्गम् । एव सर्वात्मत्व-
 मपि । न चेश्वरस्याविद्योपहितस्याविद्याविषयत्वोपहितस्य, वा
 न ताद्रूप्येणेन्द्राद्यात्मकत्वमित्युक्तं युक्तम् । अविद्योपहितेऽवि-
 द्यापरिणामान्तं करणोपहिततादात्म्यावशकत्वात् । समुद्राय-
 च्छिन्नाकाशे तरङ्गावच्छिन्नाकाशतादात्म्यस्य लोके दर्शनात् ।
 वाचस्पतिमते त्वविद्याविषयचेतन्यस्यैव सर्वाधिष्ठानतया तत्रा-
 विद्याश्रयतादात्म्यस्य सत्त्वमक्षतमेव । जीवस्त्वाविद्याविशिष्टोऽ-
 न्तःकरणविशिष्टो वा न जगदुपादानमित्यादिकं स्पष्टमाकरे
 विवेचितमिति दिक् ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

‘य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद’
 (बृ० ३।७।९) इति श्रुत्यन्तरे वेदेतुरादित्याद्भेदेनान्तरत्वादि-
 नेशस्य व्यपदेशादत्रापि तस्यैव प्रत्यभिज्ञानात् । तथा च चरम-
 निर्दिष्टस्याप्यपहतपाप्मत्वादेरनन्वयथासिद्धत्वेन प्रयोजनवत्त्वेन
 तात्पर्यवत्त्वेन च बलवत्त्वात्तदनुराधनोक्तलिङ्गानुसारेण चा-
 क्ष्यादित्ययोरन्तःस्थः परमेश्वर इति सिद्धम् ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—अन्ये त्वित्यादिना निरुक्तपूर्वपक्षसि-
 द्धान्तावनूय नीरूपे ब्रह्मणि रूपादि यद्युपासनार्थमुच्यते जीवेऽ-
 पि पाप्माभावादि तर्ह्युपास्यार्थमुच्यताम् । त्वन्मत उपास्यनाम्-

वागादौ ब्रह्मत्वधेनुत्वादेः प्रातीतिकत्वनियमेनात्रापि तथैव
वक्तुं युक्तत्वात् । जीवे पाप्माभावादेव्योवहारिकस्यासभवेऽपि
न क्षतिः । त्वन्मत उपासनावाक्यस्य तत्कर्तव्यतामात्रपरत्वेन
स्वार्थपरत्वाभावात् । कर्तव्यताया च व्यावहारिकप्रातिभासि-
कविभागानपेक्षणात् । श्रुतो श्रद्धालुना श्रुत्योर्विषयभेदेन तात्त्विक-
त्वस्यैव वक्तव्यतापाताच्च । किंच ब्रह्मणि हिरण्यश्मश्रुत्वादे-
र्मनान्तरामाप्ततया तद्वाक्यस्यानुवादकत्वाभावेन तद्वाक्यं तत्प-
रमेव वाच्यम् । तथा च तस्य तात्त्विकत्वं दुर्वारमेव । यच्चो-
पादानं ब्रह्म कार्यकारणयोरभेदात्कार्यधर्मैर्व्यपदिश्यत
इत्युक्तम् । तन्न । स्वर्णे कटकत्वादेरिव कटकादावपि स्वर्णत्व-
व्यवहारेण ब्रह्मधर्मैः कार्ये एव व्यपदेशापातादिति दूषणमुक्तम् ।
तत्रोच्यते—यद्यपि ‘ नाम ब्रह्मेत्युपास्ते ’ ‘ वाचं धेनुमुपासीत ’
इत्यादावुपास्यस्य प्रातिभासिकत्वमस्ति तथाऽपि न सर्वत्रापि
तथैव वाच्यमित्यस्ति नियमः । मानाभावात् । परंतु मनोवृत्ती-
नां प्रामाण्यस्योत्सर्गिकतया तत्सभवे विषयस्याबाध्यत्वमेव ।
तत्र च त्रिकालाबाध्यत्व शुद्धस्यैव ब्रह्मण इति तद्विषयकज्ञान-
ध्यानादीनामेव मुख्य प्रामाण्यम् । यत्र च प्रमाणान्तरेण बल-
वता विरोधान्न त्रिकालाबाध्यत्व विषयस्य संभवति, तस्मादर्थ-
क्रियादिक च दृश्यते, न दृश्यते च व्यवहारदशाया बाधः, तत्र
तद्विषयकज्ञानध्यानादीना व्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वलक्षण
व्यावहारिकप्रामाण्यमेव । यत्र व्यवहारकाल एव विषयस्य
बाधस्तद्विषयकज्ञानध्यानादीना द्विविधस्यापि यथार्थत्वापरपर्या-
यस्य प्रामाण्यस्यासंभवादयथार्थत्वमेव । एवं च विनाऽपवादं
पूर्वपूर्वस्य त्यागायोगात्मकृते जीवस्योपास्यत्वे सर्वपाप्मोदयाशे
ध्यानस्यायथार्थतापरपर्यायप्रामाण्यमेव स्यात् । ब्रह्मणस्तथात्वे
रूपवत्त्वात् इतराशे वा तद्विषयकध्यानादीना यथार्थरूपत्वेव ।
रूपवत्त्वादीनां ब्रह्मणि व्यवहारकालाबाध्यत्वात् । यथार्थवृत्ते-
र्विधेयतासंभवेऽयथार्थवृत्तेर्विधेयताकल्पनस्यानुचितत्वात् । प्रति-
पादितं चैतत् ‘ अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्य-
याभ्याम् ’ इति सकर्षणसूत्रार्थवर्णने ‘ असदुपासना न घटते ’

इति त्वदुक्तिदूषणप्रकरणे सविस्तरमानन्दमयाधिकरण इति न जीवस्योपास्यता युक्ता । नापि श्रुतिद्वयस्य विषयभेदेन तार्त्त्विकविषयकत्वकल्पन युक्तम् । श्रुतिद्वयस्य समानबलत्व एव तत्कल्पनापसरात् । प्रकृते च न तथा । अद्वैतश्रुतेरुपक्रमादितात्पर्यसचिवत्वेन बलवत्त्वात् । रूपवत्त्वादिबोधकश्रुतेश्च विधेयध्यानाङ्गगुणसमर्पकतया तद्वैशिष्ट्ये तात्पर्याभावात् । न च तर्हि व्यावहारिकरूपवत्त्वादिकमपि न सिध्येत्तद्विबोधकश्रुतेस्तत्परत्वाभावादिति वाच्यम् । प्राशस्त्यपरार्थवादैरसति प्रमाणान्तरविरोधे देवताविग्रहादिसिद्धिवत्प्रमाणान्तराविरोधे सत्युपासनापरैरपि वाक्यैर्देवताधिकरणन्यायेन तत्सिद्धिसंभवात् । हिरण्यश्मश्रुत्वादेरपूर्वत्वात्तदशेषेऽनुवादासंभवेन श्रुतेस्तत्परत्वस्यैव वाच्यत्वात्तस्य तार्त्त्विकत्वमेव स्यादिति ।

किंचेत्याद्युक्तिरविचाररमणीयैव । अपूर्वत्वेऽप्यन्यशेषस्य तत्पस्तायाः पूर्वतन्त्रे दशमाष्टमे निर्णीतत्वात् । तथा हि—‘जर्तिलयवाग्वा जुहुयात्, गवीधुग्यवाग्वा जुहुयात्, न ग्राम्यान्पशून्दिनस्ति, नाऽऽरण्यान् । अथो खल्वाहुः—अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च । पयसाऽग्निहोत्र जुहुयात् ’ इत्यग्निहोत्रे श्रुतम् । तत्र जर्तिलयवाग्वेत्यादिना विहितयोर्जर्तिलगवीधुग्यवाग्वाः ‘अनाहुतिः ’ इत्यादिनिन्दया प्रतिषेधकल्पनात्तयोर्विधिप्रतिषेधाभ्यां विकल्पः । पयसेत्यादिक तु पयोविधिः । वाक्यभेदस्त्विष्टः । पृथगाख्यातश्रवणात्, इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—जर्तिलयवाग्वेत्यादेर्विधित्वेऽप्यनाहुतिरित्यादिक न विकल्पतात्पर्यग्राहकम् । तद्विनाऽपि पयोविधिबलादेव विकल्पस्य व्रीहियवन्यायेन सिद्धेः । किंतु नहि निन्दान्यायेन पयःस्तुतिपरम् । वस्तुतस्तु जर्तिलयवाग्वेत्यादिरपि न विधिः । किंतु पशुनिन्दाद्वारेण पयःस्तुतिपरम् । वाशब्द विनाऽपि व्रीहियवन्यायेन विकल्पबोधसंभवेन वाशब्दस्य वैयर्थ्यात् । तस्माद्विषं वा भुङ्क्ष्व विष्णुमपूजयित्वा भुङ्क्ष्व, विषभोजनं मरणहेतुः, विष्णुं पूजयित्वा भुङ्क्ष्वेत्यादाविधान्यनिन्दापोषणद्वाराऽन्यस्तुतिपरमथमवाक्यमिति पयोविध्येकवाक्यतापक्षमेव जर्तिलादिकात्रय-

मिति । तथा च यथा जर्तिलयवाग्वादेरपूर्वहोमसाधनतावाक्य-
स्यानाहुतिरित्यपूर्वनिन्दाबोधकवाक्यस्य च पयसा जुहुयादिति
विधिशेषतया तदेकवाक्यतापन्नस्य न जर्तिलयवाग्वादिनि-
ष्टहोमसाधनतादिपरत्वं तथा हिरण्यश्मश्रुरित्यस्याप्युपासनाविधि-
शेषतयोपासनाविध्येकवाक्यतापन्नस्य न हिरण्यश्मश्रुत्वादिपर-
त्वमिति तस्यापूर्वत्वेन तात्त्रिकत्वापादनमापातत एवेति ।

यच्च स्वर्णे कटकत्वादेरिव कटकादौ स्वर्णव्यवहारेण ब्रह्म-
धर्मैः कार्य एव व्यपदेशापातादिति दूषणमुक्तम् । तदप्यविचा-
ररमणीयम् । कार्यकारणयोरभेदात्कचित्केनचित्कारणधर्मेण
कार्यव्यपदेशेऽपि न सर्वैरेव कारणधर्मैः कार्य व्यपदिश्यत इति
वक्तुं शक्यम् । किंतु यत्र यत्र बाधकानुपलम्भस्तेन तेनैव । तथा
च सर्वकार्यसाधारणयार्त्तिकचित्सत्त्वादि[ना] ब्रह्मणो धर्मेण
कार्यव्यपदेशेऽपीन्द्राद्यात्मकत्वरजाद्यात्मकत्वादिनाऽऽदित्यव्य-
पदेशायोगः । तद्विरुद्धादित्यत्वस्य तत्रोपलम्भाद्बाधकसत्त्वात् ।
अन्यथा कार्यकारणयोरभिन्नत्वनियमवत्तदभिन्नाभिन्नस्य तद-
भिन्नधर्मेण तदभिन्नत्वनियमात्कटकाभिन्नसुवर्णाभिन्नकुण्डलस्य
सुवर्णात्मना कटकाभिन्नस्य कटकधर्मसुवर्णत्वव्यपदेशवत्कटक-
त्वव्यपदेशापातात् एवं सर्वपाप्मोदितत्वेन्द्राद्यात्मत्रोपलक्षितसर्व-
तादात्म्यादिनाऽपि नाऽऽदित्यव्यपदेशः संभवति । सञ्चरीरत्व-
नियतपापादिमत्त्वासार्वत्म्यादिविरुद्धधर्मोपलम्भात् । सर्वात्मके
ब्रह्मणि च सर्वधर्मवत्त्वस्याविरोधात्तत्कार्यधर्मेण व्यपदेशो युक्त
एव । सकलकल्पनानिदानाविद्यानिवर्तकविजातीयब्रह्मसाक्षात्कारं
यावत्तथाव्यवहारे बाधकाभावात् । एतेन कथं चाधिष्ठाने ब्रह्मणि
पापराहित्याद्यसाधारणरूपेण भासमाने तत्राद्यस्तगतधर्मव्यव-
हार इति चन्द्रिकोक्तं दूषणं निरस्तम् । तादृशाधिष्ठानभानस्य
निखिलकल्पनामूलाविद्यानिवर्तकत्वाभावात् । प्रतिपादितं चैत-
ज्जिज्ञासासूत्रे विस्तरेण ।

मुमुक्षु प्रति सविशेषब्रह्मनिरूपणं च मोक्षसाधननिर्विशेषज्ञा-
नार्थम् । तच्च ज्ञानं महावाक्यजन्याद्वैतब्रह्मात्मैक्यबोधप्रयोजकनि-
र्विशेषात्मरूपमहावाक्यघटकपदार्थज्ञानम् । यथोक्त कल्पतरौ—

निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वरा ।
 ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥
 वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् ।
 तदवाऽऽविर्भवेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनम् ॥ इति ।

आविर्भवेत्—सगुणज्ञानाधीनसगुणोपासनापरिपाकेनैकारुयादौ
 वशीकृते मनसि विशेषपरित्यागेन निर्विशेषाकारवृत्त्याऽपरोक्षी
 भवेत् ।

षष्ठु चन्द्रिकायाम्—सविशेषनिरूपणं मोक्षसाधननिर्विशेष-
 ज्ञानार्थमित्यनेनोक्तार्थमनूय तन्न, ' उदेति ह वै सर्वेभ्यः पा-
 प्मभ्यो य एवं वेद ' (छा० १ । ६।७) इति श्रुतपापनिवृत्तिरूप
 मुक्तिफलहानस्याश्रु-फलान्तरकल्पनस्यायोगात् । किंच सवि-
 शेषज्ञान निर्विशेषज्ञानार्थं किंवा चित्तस्य विजातीयवृत्त्यन्तर-
 रूपमारोपितविषयमुपासनापर्यायं ध्यानं वा । नाऽऽद्य । निर्विशे-
 षशब्देन विशेषाभावविशिष्टस्योक्तौ त्वन्मते विशिष्टज्ञानस्य
 मोक्षाहेतुत्वात् । तदभावोपलक्षितस्योक्तौ काकेन गृहसस्थानवि-
 शेषस्यैव विशेषाभावेनोपलक्ष्यान्तरस्यैवाभावात् । विशेष्यस्यैवो
 पलक्ष्यत्वे तस्य विशिष्टग्राहिणा ज्ञानेन प्रागेव ज्ञातत्वात् ।
 उपलक्ष्यत्वाकारेण ज्ञानस्य त्वन्मते मोक्षसाधनत्वात् । न च
 विशेषणाविषयं विशेष्यज्ञानं प्रागसिद्धमिति वाच्यम् । विशिष्ट-
 ज्ञानस्य विशेषणज्ञानाभावार्यत्वायोगात् । तथा च—

विशिष्टब्रह्मधीसाध्या शुद्धधीरित्यसगतम् ।

विशिष्टप्रत्यये यस्माद्विशेष्य भासतेतराम् ॥

इति दूषणमुक्तम् । तदसत् । ' उदेति ह वै सर्वेभ्य पाप्मभ्यो
 य एवं वेद ' (छा० १ । ६।७) इत्यत्र विदेरुपासनार्थकतया निर्विशे-
 षात्मसाक्षात्कारप्रतिबन्धकपापनिवृत्तेः 'विचाराक्षममर्त्याश्च तच्छ्रु-
 त्वोपासते गुरोः' इत्यभियुक्तोक्तीत्या तत्क्रतुन्यायेन सविशेषब्र-
 ह्मज्ञानाधीनतदुपासनाफलत्वस्यैवोक्तत्वेन श्रुतफलहानाश्रुतक-
 ल्पनाप्रसङ्गाभावात् । ' अध्यारोपापवादाभ्यां निष्पपञ्चं
 निरूप्यते ' इति न्यायेन सृष्ट्याद्यध्यारोपेण सृष्ट्यादिवि-
 शिष्टज्ञानस्यैव सविशेषात्मज्ञानस्य निर्विशेषाद्वितीयात्मज्ञानार्थत्व-

स्याऽऽकरे सविस्तरं प्रतिपादनात् । यथा हि वायौ रूपं नास्तीत्युक्तौ रूपस्याऽऽत्यन्तिकासत्त्वं न लभ्यते । तस्य वायावभावज्ञानेऽपि पृथिव्याद्रावुपादानकारणे सत्त्वोपपत्तेः । तथा निर्गुणनिर्विशेषश्रुत्या ब्रह्मण्युपास्यतया विवक्षितगुणविशेषयोर्निषेधेऽप्यन्यत्र तेषां सत्त्वाशङ्कया तत्कृतपरिच्छेदेन चतुर्विधाभावाप्रतियोगित्वरूपं निरङ्कुश ब्रह्मत्वमात्मनि न संभवतीति तेषामधिष्ठाने ब्रह्मण्येवाऽऽरोपपुरःसरं निषेधे जगत इवोपादानादन्यत्र तेषां सत्त्वायोगात्तत्कृतपरिच्छेदासंभवाय तत्रैव निषेधेऽद्वैतनिर्विशेषात्मप्रतिपत्तिः सुकरैवेति निर्विशेषशब्देन सकलविशेषाभावोपलक्षित ब्रह्मैव विवक्षितम् । तेन विशिष्टात्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वाभावेऽपि न क्षतिः । यदुपस्थितधर्मान्तरवत्तया ज्ञात एव विधयस्य विधेयवदन्यव्यावृत्तेर्वा बोधस्तयोपलक्षणत्वमिति नियमस्य काकादिरूपोपलक्षणोपस्थितोत्तृणत्वादिरूपधर्मान्तरवत्तया ज्ञात एव देवदत्तगृहत्वस्य देवदत्तगृहेतरव्यावृत्तेर्देवदत्तगृहे बोधाज्ञानाव्यक्तिगतकाकादिरूपोपलक्षणधर्मे धर्मान्तरोपस्थापकतानियमदर्शनेन संभवेऽप्येकव्यक्तिमात्रगतोपलक्षणे न तादृशनियमसंभवः । तथा हि—देहसंस्थानविशेषविशिष्टेदमर्थस्य तदन्यव्यावृत्तेश्च प्रत्यक्षसिद्धतया सोऽयमित्यादिवाक्येन तद्बोधने तादृशवाक्यवैयर्थ्यात्सोऽयमित्यादिवाक्यात्तत्तदादिरूपैकव्यक्तिमात्रगतोपलक्षणोपस्थितदेहसंस्थानरूपधर्मान्तरवतीदमर्थस्य तद्व्यावृत्तेर्वा धियोऽसंभवापातात्तत्र तादृशनियमस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तस्माद्धर्मस्य धर्मिणो बोधस्थितिद्वारा स्वाविषयकं स्वाश्रयविषयकं यज्ज्ञानं येन जन्यते तस्मिन्स्वाश्रयज्ञाने तस्योपलक्षणत्वमिति सर्वोपलक्षणसाधारणनियमस्य वाच्यतया तादृशोपलक्षणत्वस्य धर्मान्तरानुपस्थापके विशेषाभावेऽपि प्रकृते संभवात् । स्पष्टं चेदमद्वैतसिद्धिटीकादौ । सविशेषब्रह्मज्ञानमारोपितविशेषविषयमुपासनापरपर्यायध्यानरूप दृष्टैकाग्र्यरूपचित्तवर्गीकरणसाध्यनिर्विशेषध्यानजन्यशुद्धा-मानुभवाहितसंस्कारजन्यपदार्थस्मरणहेतुकमहावाक्यार्थनिर्विशेषब्रह्मात्मापरोक्षज्ञानार्थमि-

व्यापि वक्तुं सुवचम् । तथा हि—‘ यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते ’ (तै० २ । १ । १) इत्याद्याः श्रुतयस्त्वस्त्वमस्यादि-
महावाक्यस्थतत्पदवाच्यार्थबोधिकाः । ‘ सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म ’
(तै० २ । १ । १) इत्याद्याः श्रुतयस्त्वत्पदलक्ष्यार्थबोधिकाः ।
‘ तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसचराते पूर्वं चैवापरं च ।
एवमेवाय पुरुषः स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ’ (बृ० ४।३।१८)
इत्येवमाद्याः श्रुतयो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाविशिष्टजीवचैतन्य-
बोधिका महावाक्यस्थत्वपदवाच्यस्य बोधिकाः । ‘ योऽयं
विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः, ’ (बृ० ४।३।७)
‘ न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये. ’ (बृ० ३ । ४ । २) इत्याद्याः श्रुतय-
स्त्वपदलक्ष्यस्य बोधिका । तथा चोक्तवाच्यार्थबोधकश्रुति
भिर्मुख्यवृत्त्योपस्थितयोर्विशिष्टजीवब्रह्मणोरैक्यबोधस्य प्रमा-
त्वानुपपत्तिज्ञानेन लक्षणयोक्तावान्तरवाक्येभ्योऽनुभूतयोः शुद्ध-
तत्त्वपदार्थयोः स्मरणेन ब्रह्मात्मैक्यरूपवाक्यार्थापरोक्षबोधे
सति तस्य स्वतः प्रमाणभूतवेदवाक्यजनितत्वात्स्वत एव प्रामा-
ण्यात्तस्याविद्यातत्कार्यनिवृत्त्यात्मकमोक्षसाधनत्वेऽप्यसंभावना
विपरीतभाषणादिशून्यस्यैव तस्योक्ताविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ शक्त-
त्वात्प्रमाणप्रमेयासभावनाविपरीतभाषणादिनिवृत्तौ च श्रवणम-
नननिदिध्यासनान्तविचारस्यैव सामर्थ्यावधारणादुक्तविचार-
प्रतिबन्धकप्रज्ञामान्द्यकुतर्कविपर्ययदुराग्रहाद्यभिभूतस्य पुरुषस्यो-
क्तनिदिध्यासनान्तविचारस्यासभवेन सविशेषोपासनासाध्य-
निर्विशेषोपासनाक्रमेण निर्विशेषत्वंपदलक्ष्यार्थात्मानुभवद्वारोक्त
निवृत्तिक्षमो ब्रह्मात्मैक्यरूपमहावाक्यार्थापरोक्षबोधः । तदुक्त
वासिष्ठे—

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ।

योगश्चित्तनिरोधः स्याज्ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥

असाध्यः कस्यचित्योगः कस्यचित्त्वात्मनिश्चयः ॥ इति ।

चित्तनाशस्य चित्तधर्मादर्शनप्रयुक्तशुद्धात्मदर्शनस्य । अद-
र्शनं स्वरूपेण सत्यत्वेन वा । क्रमौ साधनानुष्ठानक्रमेण क्रियमा-
णावुपायौ । सम्यगवेक्षणं श्रवणमनननिदिध्यासनान्तविचार-

रूपम् । योगः सविशेषध्यानरूपसप्रज्ञातसमाधिसाध्यासंभज्ञात-
समाधिरूपः । उक्तसप्रज्ञातसमाधेरसंभज्ञातसमाधिहेतुत्व चोक्तं
भगवद्गीतासु कृष्णेन भगवता—

यत्रोपरमते चित्त निरुद्ध योगसेवया ।

यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मान पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥६।२०।

सुखमात्यन्तिकं यत्तदबुद्धिग्राह्यमर्तान्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवाथ स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥६।२१।

य लब्ध्वा चापरं लाभ मन्यते नाधिक ततः ।

यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥६।२२।

त विद्याद्दुःखसयोगवियोग योगसंज्ञितम् । इति ॥ ६ । २३ ।

व्याख्या च मधुसूदनसरस्वतीभिः—योगसेवया सप्रज्ञात-
समाधिरूपयोगाभ्यासन । यत्र यस्मिन्मनः परिणामे जाते सति
चित्त निरुद्धं सर्ववृत्तिशून्यं सदुपरमते क्वपि विषय न गृह्णाति ।
यत्र यस्मिन्मनःपरिणामे सत्यात्मना शुद्धसत्त्वेन मनसैव
व्यञ्जकेनाऽऽत्मानं ब्रह्माभिन्न साक्षिणमेव पश्यन्पुरुष आत्मन्येव
तुष्यति द्वैतभानप्रयुक्तानन्दाल्पत्वरहितो भवति त परिणाम
यागसंज्ञितं विद्याज्जानीयात् । असंभज्ञातसमाधौ निरुद्धेन
मनसा ब्रह्मैवाऽऽत्मस्वरूपं भाति, न तु सप्रज्ञातसमाधाविव
ब्रह्मान्यद्दद्यात्तृध्यानादीति भावः । तदुक्तम्—

ध्यातृध्याने परित्यज्य क्रमाद्ध्येयैकगोचरम् ।

निर्वातदीपवच्चित्तं समाधिरभिधीयते ॥ इति ।

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

भगवानमुमवार्थमर्जुनाय न्यवेदयत् ॥ इति च ।

आत्मन्येव तोषमुपपादयति—यत्र मनःपरिणामे सत्यात्य-
न्तिकं सर्वसुखेभ्य उत्कृष्टं सुखं वेत्ति । विषयादिसुखाद्भि-
नत्ति—अतीन्द्रियमिति । विषयो द्रव्यसयोगाजन्यम् । सोपुप्तसुखा-
द्भिन्नत्ति—बुद्धिग्राह्यमिति । निरुद्धमनोभिव्यक्तं सुषुप्तौ मनो
न व्यञ्जकम् । लीनत्वाद् । उक्तं च गौडपादैः—लीयते तु सुषु-
प्तौ तन्निरुद्धं नैव लीयते इति । आत्यन्तिकत्वे हेतुमाह—यत्र
परिणामे स्थितोऽयं योगी तत्त्वतो ब्रह्माभिन्नस्वरूपात्परमार्थात्

चलति । द्वैतभानाभावात् । तथा च पातञ्जलसूत्राणि—‘ योग-
चित्तवृत्तिनिरोधः ’ ‘ तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ’ ‘ वृत्तिसा-
रूप्यमितरत्र ’ (यो० सू० १ । १ । २, ३, ४) इति । सकल-
चित्तवृत्तिनिरोधकाले द्रष्टुर्दृक्स्वरूपस्य पुरुषस्य स्वरूप एवा-
वस्थान न तु बुद्धिवृत्तौ प्रतिबिम्बितत्वम् । इतरत्र कालान्तरे तु
वृत्तिसारूप्य बुद्धिवृत्तौ प्रतिबिम्बितत्वं द्वैतभान विषयवासना
चाऽऽत्यन्तिकसुखानभिव्यक्तौ प्रयोजकम् । तत्राऽऽद्य तत्त्वतो
न चलतीत्यनेन, द्वितीयमयमित्यनेन निर्वासनबोधकेन निर-
सम् । अस्यासप्रज्ञानसमाप्तेरावश्यकतापाह—यं परिणाम
लब्ध्वाऽपर श्रवणादिभिन्नं लाभं महावाक्यार्थापरोक्षधीप्रयो-
जक न मन्यते । तस्यैव शुद्धत्वंपदार्थसाक्षात्कारद्वारा महा
वाक्यार्थापरोक्षधीप्रयोजकत्वान् । अयमर्थो मैत्रायणीयशाखा-
यामपि—

लयविक्षेपरहित मनः कृत्वा सुनिश्चलम् ।

यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परम पदम् ॥

तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावद्गतक्षयम् ।

एतज्ज्ञानं च मोक्षं च शेषान्ये ग्रन्थविस्तराः ॥

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्याऽऽत्मनि यत्सुखं भवेत् ।
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥

अपामापोऽभिरग््नौ वा व्योम्नि व्योम न लक्षयेत् ।

एवमन्तर्गतं यस्य मनः स परिमुच्यते ॥

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासङ्गि मोक्षे निर्विषयं स्मृतम् ॥

इति प्रतिपादितः । अत्र भाष्यम्—लयो निद्रा, विक्षेपो
विषयस्मृत्यादि, अमनीभावः मनःप्रवेशकृतविशेषस्याऽऽत्मनि
त्यागः, तं यदा याति तदा तत्परमं पदं याति, हृदि साक्षिणि,
गतः प्राप्तो विनाशो येन तत्तथा, अन्तःकरणेन शुद्धसत्त्वेन
निरुद्धेन गृह्यते व्यज्यते, अन्तः करणावस्थाविशेषवशात्सा-
क्षिणा स्वयं गृह्यत न स्वप्रकाशतया तद्भातीति वा, अपामप्सु
आपोऽपः, निक्षिप्त्वा इत्यध्याहारः । अभिरग्निं निक्षिप्त इत्यनुषङ्गः ।

व्योम घटाग्राकाश एवमिति । तथा च निरुद्धं सन्न्यग्भूतं
भवतीति । असंप्रज्ञातसमाधिकाले साक्षिरूपः ब्रह्मैव भाती-
त्यर्थः । कठवल्लीष्वपि—

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमा गतिम् ॥

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभावाप्ययौ ॥ (का० २।१०)।
इत्यनेनायमर्थः उक्तः । ज्ञानानि ज्ञानन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च
न विचेष्टते वृत्तिरूपेण न परिणमते । अप्रमत्तो द्वैतभानरूपप्रमा
दशून्यः । निरुद्धस्य मनसोऽपि न्यग्भावेन साक्षिभास्यत्वाभा-
वात् । सौप्तिलयावस्थाया इव प्रलयावस्थाया अप्यावृत्तत्वमेव
न्यग्भाव इति भावः । महावाक्यार्थसाक्षात्कारोत्तरमपि तदाव-
श्यकतामाह—न दुःखेन गुरुणाऽपीति । गुरुणा तत्त्वज्ञानानाशय
भुज्यमानप्रारब्धकर्मजन्येन प्रारब्धकर्मापेक्षयाऽपि समाधेर्बलव-
त्त्वेन स्वकाले भोक्तव्यस्य ध(क)र्मणो नाशकतया तज्जन्यं दुःख
नोत्पद्यत इत्यर्थः । तथा च संप्रज्ञातसमाधिपाठवेनासंप्रज्ञातसमा-
धिलाभः । संप्रज्ञातसमाधिस्तु—श्रवणमननादेरूपविचारसम-
र्थस्य पञ्चकोशाववेकादिना देहादिभिन्नतया तत्साक्षिणो ज्ञान-
प्रवाहरूपः । ब्रह्मात्मसाक्षात्कारोत्तरं तु ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानप्रवा-
हरूपः । तदसमर्थस्य तु सावेशेषब्रह्मापासनाप्रवाहरूपः । अस-
ंप्रज्ञातसमाधिस्तु—प्रकलध्यातृध्यानादित्रिपुट्यत्मकवृत्तिशून्य-
निरोधरूपं मन एव । न च 'असंप्रज्ञातसमाधिस्तु' इति वाच्येण
परोक्षज्ञानाधानतन्निदिध्यासनादेव । सद्धश्चित्तवशीकरणभावे
सविशेषनिदिध्यासनस्याप्यसंभवः' इति चान्द्रकोक्तदूषणं साधु ।

अनेन शनेरुपरमेदबुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसस्यं मनः कृत्वा न किञ्चिदापे चिन्तयेत् ॥ (गी०
६।२५) इति भगवतेव चित्तस्य बाधोपपत्त्यासक्तिर्याभावा-
न्निर्विशेषोपासनस्य प्रथमत एवासममन विषयस्य दोषदर्शना-
दिनोपायेन क्रमेण विषयेभ्या मन आकृष्य सविशेषोपासनाभ्या-
सेनेव चित्तवशीकरणद्वारा निर्विशेषनिदिध्यासनात्मकोक्तस-
ंप्रज्ञातसमाधिहेतुत्वस्योक्तत्वात् ।

यत्तु दशमस्त्वमसीत्यादाविव शाब्दापरोक्षज्ञाने चित्तवशीकर-
णानपेक्षेति चन्द्रिकोक्त दूषण तदप्युक्तगीत्या समज्ञातसमाधिस्थ
निर्वि(सवि)शेषानुभवाहितसंस्कारजन्यपदार्थस्मरणद्वारा वाक्या
र्यापरोक्षज्ञाने चित्तवशीकरणावश्यकताप्रदर्शनेन निरस्तम् ।
अन्यथाऽसंज्ञातसमाधेरेवानुपपत्तेः । एतेन किञ्च सविशेष-
ज्ञानं निर्विशेषज्ञानस्य न तावद्दृष्टद्वारा हेतु । तद्विशिष्टज्ञानजन्ये-
नाज्ञानध्वसेन वा चित्तवशीकरणेन वा तदभावविशिष्टज्ञानस्य
तदुपलक्षितज्ञानस्य काप्यदर्शनात् । रूपादियुक्तपराङ्मूतविशेष-
ज्ञानेन तद्विपरीतनिर्विशेषज्ञानायोगाच्च । निषेधोपयोगिनो बुद्धिपूर्-
वकारोपस्यापि शब्दप्रमाणानपेक्षणाच्चेति चन्द्रिकोक्त दूषणं निर-
स्तम् । उक्तीत्या सविशेषज्ञानस्योपासनासाध्यचित्तवशीकरण-
द्वारा निर्विशेषात्मविज्ञानहेतुत्वरयोक्तश्रुतिस्मृतिप्रमाणसिद्धतया
काप्यदर्शनादित्युक्तेस्तदनालोचननिमित्तत्वस्य स्पष्टत्वात् ।
अध्यारोपन्यायेन निर्विशेषात्मज्ञानस्य सविशेषज्ञानजन्यताया
अद्वैतग्रन्थेषु बहुश इहाप्यनुपदमेवोक्तत्वात् । प्रमाणान्तरागम्यो
पास्यसत्यकामत्वादिवैदिकगुणारोपेणोपासनयोक्तफलाप्तौ श्र-
द्धोत्पादनाय प्रमाणभूतशब्दापेक्षायाम् स्पष्टत्वात् । तदुक्तमभियु-
क्तै—उपासनायामश्रद्धव प्रतिबन्धिका, नतरदिति । अथवा सवि-
शेषब्रह्मज्ञानमुपासनासाध्यादृष्टद्वारा ब्रह्मलोके निर्विशेषब्रह्मा-
त्मैक्यापरोक्षज्ञानार्थम् । अदृष्टं चोक्तापरोक्षहेतुपुण्यरूपमौहिकब्र-
ह्मविद्याप्रतिबन्धकपापनिवृत्तिरूः वा ।

दिने दिने च वेदान्तश्रवणं ज्ञक्तिर्भयुतात् ।

गुरुशुश्रूषया लब्धात्तृच्छ्राणीफलं लभत् ॥

क्षणमेकं ऋतुशतस्येत्यादिना सगुणब्रह्मविचारस्य तत्साध्यो-
क्तोपासनात्मकममाधेश्चापराक्षनिर्विशेषात्मब्रह्मैक्यसाक्षात्कार-
जनकपुण्यजनकनायाः ' ज्ञानमुत्पद्यते पुसां क्षयात्पापस्य क-
र्मणः ' इति स्मृत्या ' उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो
य एवं वेद ' (छा० १।१।८) इत्यादिश्रुत्या च तादृशापरो-
क्षात्मसाक्षात्कारहेतुपापनिवृत्तिहेतुतायाश्चोक्तत्वात् ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—नापि सविशेषज्ञानं निर्विशेषज्ञानस्या-

दृष्टद्वारा हेतुः । विहितक्रियाजन्यत्वाददृष्टस्य, त्वन्मते च ज्ञान-
स्याविधेयत्वात् । नापि ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितानिवृत्तिद्वारा । तस्य
नित्यादिकर्मणैव निवृत्तेः । नित्यादिकर्मणाभ्यपीहैव शास्त्रे निरू-
पणापत्तेश्च । त्वन्मते ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वाच्च । न च
व्यावहारिकं दुरित व्यावहारिकसविशेषब्रह्मज्ञानकार्यम् । येना-
ज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यं पापं निवर्तेत । एतेन सविशेषज्ञानसंतान-
रूप निदिध्यासनमदृष्टद्वारा वा दुरितानिवृत्तिद्वारा वा चित्तवशी-
करणद्वारा वा निविशेषज्ञानार्थमिति निरस्तम् । श्रुतहानाद्यापा-
तादित्युक्तम् । तदस्मन्मताज्ञानरमणीयम् । मन्मते प्रमाणवस्तुपर
तन्त्रस्य तत्त्वज्ञानस्य पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमश-
क्यतया तस्याविधेयत्वेऽपि पुरुषेण कर्तुमन्यथा कर्तुमकर्तुं वा
शक्यस्य पुरुषेच्छापीनव्यापारतन्त्रस्य चोदनातन्त्रस्य ध्यानस्य
विधेयताया भाष्य एवोक्तत्वात् । ध्यानस्य ज्ञानाभेदस्य ।

न बुद्धिं मर्दयन्द्दृष्टो घटतत्त्वस्य वेदिता ।

उपमृद्नाति चेद्बुद्धिं ध्याताऽसौ न तु तत्त्ववित् ॥ (प०६या०९१)

इति विद्यारण्यचरणैरुक्तत्वाच्च । ' तमेतं वेदानुवचनेन
ब्रह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन ' (बृ० ६ ।
४ । २२) इत्यादिना नित्यकर्मणा विविदिषार्थत्वप्रतिपादनेन
तेषां विविदिषाप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तकत्वेऽपि विविदिषोत्तर
मपि निविशेषात्मसाक्षात्कारप्रतिबन्धकदुरितानिवर्तकत्वाभावे-
नोक्तरीत्या तस्य सविशेषोपासनादिनैव निवृत्तेः प्रमाणसिद्ध-
त्वान्न विचारशास्त्रे नित्यकर्मविचारापत्तिः । स्पष्टश्रायमर्थः
' ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ' (ब्र० सू० ३ । ४ ।
५१) इति सूत्रे भाष्यतदीयटीकादौ । तथा हि—प्रतिबन्धकानि
पापानि द्विविधानि प्रारब्धफलान्यप्रारब्धफलानीति । तत्र
विविदिषाप्रतिबन्धकानि पापानि यान्यनारब्धफलानि तानि
विविदिषोद्देशेन कृतैः कर्मभिर्निष्ठाानि । प्रारब्धफलानि तु भोगै-
कनाश्यानीति यावद्भोगक्षय विविदिषैव नोदेति । तथा च श्रुतिः
' श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः (का० १ । २ । ७) ' इति । सत्सु
प्रतिबन्धकेषु श्रवणसामग्र्या एवानिष्पत्तेः । एवं विविदिषोत्तर-

मपि यदि प्रारब्धफलानि प्रतिबन्धकानि संभावितानि तदा श्रवणादिकं दुर्घटमेव यावज्जोगक्षयम् । विविदिषोत्पत्त्यनन्तरं विद्यमानानां श्रवणादिप्रतिबन्धकानां तु पापानामप्रारब्धफलानां ज्ञानोद्देशेन कृतैः कर्मभिर्नाशः ।

ज्ञानमुत्पद्यते पुसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

धर्मेण पापमपनुदाति ॥

इति वचनेन कर्मणां पापनिवृत्तिद्वारा ज्ञानार्थताया अपि प्रतीतेः । श्रवणादिषु प्रवृत्तस्यापि प्रारब्धफलान्यप्रारब्धफलानि च निदिध्यासनपर्यन्तं विचारप्रतिबन्धकानि पापानि संभावितानि । तत्रापि प्रारब्धफलानां भोगादेव नाशः । अप्रारब्धफलानां तु श्रवणापासनादिनियमानुष्ठानेन । तथा च श्रुत्योक्तम्— 'श्रवणाद्यापि बहुभिर्यो न लभ्यः । शृण्वन्तोऽपि बहवो यन्न विद्युः' (का० १ । २ । ७) इति । अत्र हेतुः— 'कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्रयोऽस्य ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' (का० १ । २ । ७) इति । अस्याऽऽत्मनः । साक्षात्कारवान्कुशल एव । योऽपि ध्यानं सम्यगनुतिष्ठति, कृतश्रवणस्यापि निदिध्यासनप्रतिबन्धकं पापं प्रमृत्तं भवति तदा यावज्जोगक्षयं ध्यानासंपत्तेर्दुर्लभ एवाऽऽत्मेति भावः । किं बहुना क्रियमाणेऽपि श्रवणे बुद्धिमान्धादिना शाब्दज्ञानमपि नोत्पद्यते । तदिदमाह— आश्रयो ज्ञातेति । कुशलेनाऽऽचार्येणानुशिष्टो बोधितोऽपि ज्ञाताऽऽश्रयो दुर्लभ एव । तथा च यस्य ध्यानपरिपाकान्तं प्रतिबन्धकानि प्रारब्धफलानि पापानि न भवन्ति तस्यैवेह विद्या सि-यति । अन्येषां तु श्रवणादिषु प्रवृत्तानामपि जन्मान्तर एवेति । सेत्वज्ञानाकार्यस्यापि पापस्य 'सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति' इतिवचनबलेन सेतुदर्शननिवर्त्यत्वस्यैव सविशेषज्ञानाकार्यस्यापि निर्विशेषात्मज्ञानप्रतिबन्धकपापस्य सविशेषज्ञानसाध्योक्तसविशेषोपासननिवर्त्यतायाः 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद' (छा० १ । ६ । ७) इतिश्रुतिबलादङ्गीकारादधिष्ठानसाक्षारत्वेनाधिष्ठानसाक्षात्कारस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेऽपि नोक्तदूषणावकाशः । उक्तीत्या सविशेषज्ञानस्य निर्वि-

शेषज्ञानार्थत्वानपायात् । तथात्वेऽपि श्रुतहानाश्रुतकल्पनाभा-
षस्योक्तत्वाच्च । एतेनेत्यादिचन्द्रिकोक्तदूषणमाभास एव ।
सविशेषध्यानं निर्विशेषध्यानार्थमिति चन्द्रिकायां विकल्पितः
पक्षोऽपि [अ]साधुः । उक्तीत्या संप्रज्ञातसमाधिरूपसवि-
शेषध्यानस्य चित्तवशीकरणद्वाराऽसंप्रज्ञातसमाधिरूपनिर्विशेषो-
पासनापरपर्यायनिर्विशेषध्यानार्थतायाः श्रुतिस्मृतिप्रमाणसिद्ध-
ताया उक्तत्वात् । ध्यानस्य ज्ञानाद्वैलक्षण्यस्य भाष्यादिसंमत-
स्योक्तत्वात् । विदधातोरुपासनाया प्रयोगस्य बहुस्थलेषु दृष्ट-
त्वादिह ' य एवं वेद ' इत्यत्रोपासनाया एव विवक्षितत्वात् ।
वेदनस्य तत्क्रतुन्यायेनोक्तत्वाच्च ।

नापि सविशेषध्यान निर्विशेषज्ञानार्थमिति द्वितीयः पक्षः ।
ध्यानविशेषो ज्ञानमित्यन्यत्रोक्तत्वात् । इह ' य एवं वेद ' इति
ज्ञानार्थविदधातुश्रवणाच्चेति चन्द्रिकोक्त दूषण निरालम्बनमेव ।

यच्चोक्तं चन्द्रिकायाम्—* भगवति तार्त्त्विकं रूपमित्यन्य-
त्रोक्तत्वात् । ' हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते ' इत्यपरोक्षज्ञानविषय-
त्वोक्तेः । न हि योषित्यग्नित्व दृश्यते इत्युच्यते । किञ्च
योषिदादेरग्नित्वाद्यभावेऽपि तथाऽध्यासवन्निर्विशेषब्रह्मण एव
हिरण्यमश्रुन्वादिना ध्यानसभवेन सविशेषब्रह्मणः साधका-
नुग्रहार्थमैच्छिकरूपपरिग्रहोक्तिरयुक्ता । तस्मान्न सविशेषनिरूपण-
निर्विशेषज्ञानार्थम् । अन्यथा x वैपरीत्यं स्यात् । ' सत्य-
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' (तै० २ । १ । १) इत्यादिसद्ब्रह्मनिरूपण-
मपि ' असद्वा इदमग्र आसीत् (तै० २ । ७ । १) इत्यादिश्रु-
तिसिद्धासद्ब्रह्मज्ञानार्थं स्यात् । एवं च

असद्रूप पर ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वरा ।

ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते मद्ब्रह्मप्रतिपादनैः ॥

* ननु ध्यानविशेषो ज्ञानमिति यदुक्तं तन्न सगच्छते । कुत इति चेत् ।
' हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते ' इत्याद्युक्तरूपस्य मिथ्यात्वात्तद्विषयकं ध्यान-
कथं ज्ञानं स्यात् । अविद्यमानस्य ज्ञानायोगेऽपि ' योषितमग्निं ध्यायीत ' इति-
वद्विद्यमानस्योपपत्तेरित्यत आह—भगवतीति ।

x अन्यथा वैपरीत्यमिति । अन्यनिरूपणादन्यज्ञाने सति निर्विशेषनि-
रूपणं सविशेषज्ञानार्थं स्यादित्यर्थः ।

स्वाकरपादभूषणे—

इत्याद्यपि स्यादित्यादि । तत्रोच्यते—‘ केवलो निर्गुणश्च ’ इति श्रुत्याऽऽत्मनो निर्गुणत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणि रूपवत्त्वादिकं न तात्त्विकम् । किंतूपासनार्थमारोपितमेव ।

यत्तु ‘ बृहन्तोऽस्य धर्माः ’ इति श्रुत्या

ब्रह्मेशानादिभिर्देवैः समैतैर्यद्गुणांशकः ।

नावसाययितुं शक्यो व्याचक्षाणैश्च सर्वदा ॥

इति स्मृत्या च ‘ ब्रह्म धर्मवत्, पदार्थत्वात् ’ इत्याद्यनुमानैश्च ब्रह्मसमानसत्ताकधर्मवद्ब्रह्मेति परैरुक्तम् । तदाकरग्रन्थेषु दूषित विस्तरेण । तत्संक्षेपतोऽत्र प्रसङ्गादुच्यते—न तावत्त्वदुदाहृतसगुणादिश्रुत्या ब्रह्मणस्तात्त्विकगुणवत्त्वसिद्धिः । सगुणप्रकरणस्थायास्तस्या उपास्तिविधिविषयविशेषणसमर्पकत्वेन ब्रह्मणि धर्मविशेषप्रकारकोपासनाविधायकत्वेन ब्रह्मणि धर्मवैशिष्ट्ये तात्पर्याभावात् । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ‘ सत्यकामादिरूपं ब्रह्मोपासीत ’ इत्यादिवाक्यस्य ब्रह्मणि सत्यकामत्वादिप्रकारकोपासनाया तात्पर्येऽपि ब्रह्मणि सत्यकामत्वादिवैशिष्ट्यस्याबाधितत्वान्मानान्तराप्राप्तत्वरूपापूर्वत्वस्य तात्पर्यनिर्णायकषड्विधलिङ्गान्तर्गतस्य तस्मिन्सत्त्वाच्च तत्परत्वमप्युक्तश्रुतेरास्तामिति चैकवाक्यताभङ्गापत्तेर्मानान्तराप्राप्तस्याप्यन्यशेषस्यातत्परतायाः सदृष्टान्त पूर्वमेवोपपादितत्वेन च निरस्तमेव । निर्गुणप्रकरणस्थायास्तस्याश्चाद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्त्यनुकूलनिषेधापेक्षितप्रतियोगिसमर्पकतयाऽन्यथासिद्धेश्च । न च ‘ नेह नानाऽस्ति किंचन ’ (बृ० ४।४।१९) इतिद्वैतसामान्याभावबोधकश्रुतिस्थेन ‘ किंचन ’ इत्यादिसामान्यवाचकेन पदेनैव ब्रह्मातिरिक्तसकलनिषेधोपस्थितौ विशेषसमर्पणमनर्थकमिति शङ्क्यम् । अलौकिकतया सगुणोपासनाविकल्पप्रमेयत्वभ्रमव्युदासार्थत्वेन सार्थक्यात् ।

यत्तु श्रुतिप्राप्तस्य श्रुत्या निषेधेऽर्हि सावाक्यम् ‘ अग्नीषोमीर्यं पशुमालभेत ’ इतिवाक्यबोधितर्हि सायाः ‘ नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ’ इत्यग्रहणवाक्यम् ‘ अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ’ इतिवाक्यविहितषोडशिश्रहणस्य ‘ असद्वा इदमग्र आसीत् * (तै०

२ । ७ । १) इति वाक्यम् ' सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ' (छा० ६।२।२) इतिवाक्यबोधितब्रह्मसत्त्वस्य, ' द्वा सुपर्णा ' इत्यादिभेदवाक्यं च तत्त्वमस्यादिवाक्यबोध्यस्याभेदस्य निषेधक स्यादिति परैरुक्तम् । तदत एव निरस्तम् । प्रकृते श्रुतिप्राप्त वस्यैवाभावात् । श्रुतिप्राप्तत्व हि न यथाकथंचिच्छ्रुतिबोधितत्वम् । तथा सति ' न कलञ्जं भक्षयेत्, न ब्राह्मणं हन्यात् ' इत्यादौ मानान्तररागादिप्राप्तकलञ्जभक्षणानुवादकेन ' कलञ्जं भक्षयेत् ' इत्यनेन कलञ्जभक्षणादेर्बोधनात्तस्य श्रुत्यैव नेत्यनेन निषेधे विकल्पापत्तेः । किंतु श्रुतितात्पर्यविषयत्व श्रुतिप्रामित्वापरपर्यायमेव तद्वाच्यम् । तच्च न प्रकृतेऽप्यस्तीत्युक्तमेव । अहिंसावाक्यस्य वैधर्हिंसाविषयत्वाभावाद्द्वैधर्हिंसाविषयाग्राषोभीयर्हिंसाबोधकवाक्यसमानविषयकत्वाभावेन न ' अहिंसावाक्यमग्राषोभीयर्हिंसाया वाधक स्यात् ' इत्यापादनं युक्तम् । द्वयोः समानविषयत्वं एव बाध्यबाधकभावकल्पनासरात् । तयोः समानविषयत्वे ग्रहणाग्रहणवद्विकल्परथैवाऽऽपत्तेर्न बाध्यबाधकभावागदनं संभवति । ग्रहणाग्रहणभेदयोस्तु सत्यपि समानविषयत्वं एकस्याधिकबलवत्त्वाभावेन वा यवायकभावस्थानमावितत्वात् । अन्यथा विकल्पानाश्रयणप्रसङ्गात् । असद्वाक्यभेदवाच्यत्वास्तु ' कथमसतः सज्जायेत ' इति दूषणाय ' नान्योऽनोऽस्ति द्रष्टा ' इत्यादिना भेदनिषेधाय चासद्भेदानुवादतयोपक्रमाद्यवगतसत्त्वैक्यतात्पर्येकसत्त्वैक्यपरवाक्यतोः दुर्बलतया न ब्रह्मसत्त्वैक्यनिषेधकतापभवः । अथवा सगुणश्रुतिरपरब्रह्मविषया । उक्तरीत्या वाक्यभेदापत्तेः । तस्याः सगुणत्वे तात्पर्याभावेऽपि देवताधिकरणन्यायेन तथा शुद्धब्रह्मान्यरागुण ब्रह्म प्रमाप्यते । निर्गुणश्रुत्यनुरोधेन विषयभेदस्याऽऽवश्यकत्वात् । तावताऽपि शुद्धब्रह्मणो निर्गुणत्वे बाधकाभावः । अविद्याबिम्बवद्युपहितस्यैव सगुणत्वप्रमापणात् । न च 'सगुणातिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽसिद्धिः सगुणश्रुत्या तात्त्विकत्वस्य गुणादावविषयीकरणेऽपि बाधकाभावात्तात्त्विकगुणवत्त्वस्य तदर्थताया अवर्जनीयतया त्वत्पक्षे तात्त्विकगुणवद्वयवत्पन्तरस्या-

मावात्' इति वाच्यम् । द्वैतमिथ्यात्वश्रुत्यनुमानादेरेव बाधकत्वात् । सगुणत्वाग्ने श्रुतेर्व्यावहारिकप्रामाण्यवत्त्वान्निर्धर्मकश्रुतेर्विषयान्तराभावेन शुद्धे निर्धर्मकत्वप्रमापकत्वावश्यकतया निर्धर्मकत्वादिश्रुत्यैव शुद्धब्रह्मसिद्धिसम्भवात् । अत एवोक्तस्मृतिसूत्रार्था न विरोधः । व्यावहारिकधर्मभेदांशविषयत्वेन तेषां शुद्धान्यसगुणब्रह्मप्रमापकतया शुद्धविषयकत्वाभावात् । एतेन किंच—

आद्यसूत्रे धर्मशब्दाद्द्वितीये भेदशब्दतः ।

निर्धर्मकत्वमैक्यं च निरस्तं परवस्तुनः ॥

धर्मो भेदश्च मिथ्या चेच्छ्रुतिसूत्रप्रमाणता ।

व्याख्याव्याजेन चोक्ता स्यात्त्वया सौगतसौहृदात् ॥

इति चन्द्रिकोक्तप्रलाप उन्मत्तप्रलाप एवेत्युपेक्षणीयः । भ्रमसिद्धमर्थं भ्रमसिद्धत्वेन बोधयता श्रुतिसूत्राणामप्रमाणत्वासंभवस्य जिज्ञासाधिकरण एवोक्तत्वात् । न च 'सगुणः परः पराणाम् ।' इत्यादिस्मृत्या सगुणस्य परादपि परत्वं स्मर्यते, तथा च कथं सगुणवाक्यानामपरावषयत्वमिति शङ्क्यम् । जडापेक्षया परः किञ्चिज्ज्ञस्तदपेक्षया सर्वज्ञस्य शुद्धापेक्षयाऽपरस्यापि परत्वात् । न चैवं सति 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति श्रुती अप्यपरब्रह्मपरब्रह्मविषये स्यातामिति वाच्यम् । तत्रेदमिदामिति प्रपञ्चस्यैव प्रकृतत्वेन ब्रह्मपरत्वस्य वक्तुमशक्यतया प्रपञ्चस्यैव सृष्टेः पूर्णकारणात्मना सत्त्वमनभिव्यक्तनामरूपत्वस्वरूपकार्यात्मनाऽसत्त्वं च त्रिषयी कुरुतः । अत एव पश्चात् 'ततो वै सदजायत' इति विशेषेणाभिव्यक्तत्वाक्तिः संगच्छते । नापि ग्रहणाग्रहणवाक्ये परापरयागविषये स्यातामित्यापादनं सम्यक् । ऐन्द्रवायवं ग्रहं गृह्णाति' इत्यादिवाक्यवत्षोडशग्रहणवाक्यस्य यागपरत्वेऽप्यग्रहणवाक्यस्य तदभावबोधकतया यागविषयत्वाभावात् । न च ग्रहणवाक्यस्य यागविषयकत्वस्यैवाग्रहणवाक्यस्य ग्रहणशून्यपरयागविषयकत्वमस्ति विति वाच्यम् । ग्रहणवाक्यप्रमितया गनिषेधपरत्वसंभवे ग्रहणशून्यपरयागविषयकत्वे मानाभावात् ।

अपूर्वपरयाग्रहणस्याप्राप्तत्वेन तन्निषेधवैयर्थ्यात् । न च ग्रह-
णाभावनित्यानुवादेनापूर्वयागपरत्वकल्पनमपि युक्तम् । यदेव
ग्रहणवाक्ये विधीयते तत्प्रतिषेधरूपमुख्यार्थपरत्वसंभवे व्यर्थमा-
यनित्यानुवादेनापूर्वयागपरत्वकल्पनायोगात् । निर्गुणवाक्ये
त्वद्वैतश्रुतिविरोधेन निषेधपरत्वासभवात्प्रतिषेधोपलक्षितशुद्धब्र-
ह्मपरत्वस्यैव वक्तुं युक्तत्वात् । नन्वेव सति ' असन्नेव स
भवति । अमद्ब्रह्मेति वेद चेत् ' (तै० २ । ६ । १) इति
श्रुतिरपि नासत्त्वसिद्धयर्था । किंतु शून्यतापत्तिरूपपरममोक्षपरेति
स्यादिति ।

असद्रूप परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।

ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सद्ब्रह्मप्रतिपादनैः ॥

इति चन्द्रिकोक्तदूषणमापतेदिति चेत् । न । शून्यताया अपुरुषा-
र्थत्वात् । ' आनन्द ब्रह्मणो रूप तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम् ' इतिश्रुति-
सिद्धानन्दात्मकब्रह्मस्वरूपतावासिद्धिरूपपरमपुरुषार्थमोक्षसाधनज्ञा-
नविषयसद्रूपब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय प्रवृत्तायाः श्रुतेः शून्यताप-
त्तिरूपपरममोक्षपरत्वस्य वेदबाह्यशून्यवादिसुहृदैव वक्तव्यत्वात् ।
यत्तु श्रुत्योर्विरोधे नैकस्यास्तात्त्विकविषयकत्वमन्यस्या अता-
त्त्विकाविषयकत्वमिति कल्पन युक्तम् । तन्त्रान्तरे व्याकरणादौ
च शास्त्रोर्भिद्यो विरोध संकाचविकल्पादि गोभयप्रामाण्यस्यैव
निर्णीतत्वात् । तदुदाहरणाना पूर्वतन्त्रे स्पष्टत्वात् । व्याकर-
णेऽपि परेण पूर्वस्य नित्येनानत्यस्येत्यादिना बाधस्योक्त-
त्वेऽपि तस्य संकोचरूपतैव । तथा चोक्तम्—

को हि भीमासको ब्रूयाद्विरोधे शास्त्रयार्थिभ्यः ।

एकं प्रमाणमितरत्प्रमाण भवेदिति ॥

निर्गुणसगुणश्रुत्योर्विरोधे निर्गुणश्रुतेः प्राकृतहेयगुणशून्यार्थ-
कतया संकाच एव युक्त इति पराभिमतम् । तदसत् । पूर्वतन्त्रा-
दौ विधिनिषेधशास्त्रयोर्द्वयोरपि स्वार्थे तात्पर्यसत्त्वेन प्रामाण्ये
समकक्षतयैकतरस्याऽऽत्यन्तिकबाधयोगात्संकोचन विकल्पेन
पर्युदासादिना वा पाक्षिक प्रामाण्यमाश्रितम् । इह तु निर्गुण-
श्रुतेः स्वार्थपरत्वेन प्राबल्यात्सगुणश्रुते स्वार्थे तात्पर्याभावेन

ततो दुर्बलतया प्रामाण्ये समानकक्षत्वाभावेन निषेध्यसमर्पक-
 त्तवैकवाक्यतया प्रामाण्यसभवेन वाक्यभेदेन गुणप्रमापकताया
 अन्यथास्त्वेन च वैषम्यात् । अत एव 'को हि मीमांसको
 भूयात्' इत्यादिना न विरोधः । तस्य समानबलविरुद्धास्त्र
 दूषणविषयकत्वात् । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् । नाप्यनुमानेन ब्र-
 ह्मणि तार्त्त्विकरूपवत्त्वसिद्धिः । 'ब्रह्म धर्मिसमानसत्ताकधर्म-
 वत्, पदार्थत्वाद्भवत्' 'ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यप्रकारवत्, अधि-
 ष्टानत्वाच्छुक्तिकादिवत्' इत्याद्यनुमानेषु परोक्तेषु धर्मिपदस्व-
 पदघटितेषु धर्मिपदस्वपदयोर्यत्किंचिद्भर्मियत्किंचित्सबन्धिपरत्वे
 घटादिसमसत्ताककल्पितधर्मवत्त्वेन सिद्धसाधनम् । ब्रह्मपरत्वे
 साध्याप्रसिद्धिः । घटादिधर्मे ब्रह्मसमानसत्ताकत्वादेरप्रसिद्धेः ।
 न च दृष्टान्ते साध्यनिरूपणवेलाया तदेव धर्मि पक्षे तन्निरूपण-
 वेलायां ब्रह्मैव धर्मि, धर्मिपदस्वपदादीनां समभिध्वाहृतपरत्वा-
 दिति वाच्यम् । शब्दस्वभावोपन्यासस्यानुमानं प्रत्यययोजकत्वा
 त् । पर्वतोऽरुणवाह्निमान्धूमात्, यो यो धूमवान्स शुक्रवाह्नि रानित्या
 दिवाक्यस्यानुमानानुषयात् । येन रूपेण साध्यं प्रतिज्ञात
 तेनैव हेतुव्यापकत्वस्योदाहरणादौ प्रदर्शनीयतया प्रतिज्ञावाक्ये
 पक्षरूपधर्म्यादिपदार्थघटिरूपेणोदाहरणादौ दृष्टान्तरूपधर्म्या
 दिपदार्थघटितरूपेण साध्यबोधकतेति शब्दस्वभावस्यानुमानो
 पयोगित्वाभावात् ।

यत्त्वेवं सति प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तस्वनिवर्त्यस्वदे-
 शगतवस्त्वन्तरपूर्वक्रमप्रकाशिनार्थप्रकाशकत्वादन्धकारे प्रथमो-
 त्यग्नप्रदीपप्रभावादिति विवरणाक्तानुमानासगतिः । तत्रापि स्वप-
 दस्य पक्षपरत्व दृष्टान्ते तद्घटादनसाध्यप्रसिद्धिः । दृष्टान्त-
 परत्वे पक्षे तद्घटनसाध्यबाध इति परेणोक्तम् । तदसत् । तत्रा
 नुमाने स्वपदस्य पक्षदृष्टान्तान्यतरपरत्वस्य विवरणसमतताया
 जिज्ञासाधिकरण एव तादृशानुमाने परोक्तदूषणनिराकरणप्रसङ्गे
 स्पष्टतयोक्तत्वेनोक्तदूषणानवकाशात् । प्रकृते धर्म्यादिपदस्य
 पक्षदृष्टान्तान्यतरपरत्व घटादिसमानसत्ताककल्पितधर्मवत्त्वमा-
 दाप सिद्धसाधनापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

‘ अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थियम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥

सपर्यागाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम् ’ इति श्रुत्या निराकारमपि ब्रह्म । स्त्राविरा नाड्य । अत्र भौतिक-शरीरत्वव्यापकव्रणस्त्राविरादिमत्त्वनिषेधेनैव शरीरनिषेधे सिद्धे ‘ अकायम् ’ इति व्रणस्त्राविरादिशून्यलीलाविग्रहाणामपि मिथ्यात्वेन परमार्थतस्तन्निषेधायोति बोध्यम् । अत एव ।

माया शेषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैव मा द्रष्टुमर्हसि ॥

इति नारदं प्रति भगवद्वाक्यम् ।

ननु ‘ आदित्यवर्णं तमस परस्तात् ’ (पु० सू० १६)

‘ यदा पश्य. पश्यते रुक्मवर्णम् ’ (आ० उ० ३ । १ । ३)

‘ ऋतश्च सत्यं पर ब्रह्म पुरुषं कृष्णापिङ्गलम् ’ (ना० उ०

२३) ‘ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वत

स्पात् ’ (तै० सं० ४।६।२) ‘ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः

सहस्रपात् ’ (पु० सू० १)

‘ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽस्य सहस्रशः ’ (गी० ११।५)

‘ सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ’ (गी० १३।१३)

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ‘ ब्रह्म सविग्रहं स्रष्टृत्वात्पालयितृत्वात् ’ इत्याद्यमुमानैश्च ब्रह्मणो विग्रहसिद्धिरिति चेत् । न । आदित्यवर्णमित्यस्याविद्याविलक्षणस्वप्रकाशस्वरूपमतिपादमपरतयाऽऽरोपितशरीरवत्त्वेनोपासनापरतया चोपपत्तेरुक्तश्रुत्यनुरोधात् । न च तमसः परत्वोक्तयोपासनापरत्वानुपपत्तिः । उपास्यविग्रहोपलक्षितस्यैव तेन तमसः परत्वोक्ते रूपविशिष्टस्य तमसः परत्वानुक्तत्वात् ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—‘ एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते ’ इत्यत्र वर्तमानापरोक्षज्ञानविषयत्वोक्तेः परमात्मशरीरस्यानारोप्यत्वम् । न हि बोधित्यमित्व दृश्यत इत्युच्यते इत्युक्तम् । तदपि न सत् । हिरण्यमयशरीरविशिष्टस्य दृश्यत्वोक्तेः

हिरण्यशरीरस्यापि दृश्यत्वलाभादविद्यमानस्येन्द्रियसंनिर्कर्ष
साक्षिसबन्धाद्यभावेन वर्तमानापराक्षज्ञानविषयत्वाभावात्तत्र दृ-
श्यत्वस्य श्रुत्युक्तस्यानुपपत्त्या दृश्यत्वेनोक्त शरीरमनारोप्यमिति
वक्तव्यम् । तच्च न सभवति । नामादिपतीके ब्रह्मोपासन उपा-
स्यसाक्षात्कारनियमाभावेऽपि ' यस्य स्यादद्धा न विचिकि-
त्सा ' इति श्रुत्या यस्योपास्यमद्धा साक्षात्कृतं भवति, उपा-
सनाफलं मया प्राप्तं न वेति विचिकित्सा नास्ति, तस्योपास्य
प्राप्तिद्वारकमुक्तिरूपफलप्राप्तिरिति बोधनेनाहग्रहेण सगुणब्र-
ह्मोपासनायामुपास्यसाक्षात्कारनियमात्तद्गुणशरीरविशिष्टस्य
ब्रह्मण इन्द्रियसाक्ष्ययोग्यत्वेऽप्यविद्यमानस्यापि तस्य हिर-
ण्यशरीरविशिष्टत्वादित्यवर्णत्वादिनाऽऽविर्भावेनातिशयेन सा-
क्षात्कारसंभवाद्दुपासनाकालीनसाक्षात्कारमादाय 'दृश्यते' इति
श्रुत्युपपत्तेः । योषिनादावग्नित्वाद्युपासनाया प्रतीकोपासनात्वे-
नोपास्यसाक्षात्कारनियमाभावाद्योषिदादावग्नित्व दृश्यत इति
न प्रयोग । अथवा—उपासनाया ज्ञानत्वाभावेऽपीच्छाविषय-
त्वेनेव तद्विषयत्वेनाऽऽरोप्यस्यास्याविद्यमानस्यापि साक्षिभा-
स्यत्वादादित्यवर्णत्वहिरण्यत्वादेरारोप्यस्य वर्तमानदर्शनविष-
यत्वबोधिका ' दृश्यते ' इति श्रुतिरूपपन्ना । न चोपासनाविष-
यत्वेन दृश्यत्वोपपादनेऽपि स्वरूपेणाविद्यमानस्य दृश्यत्वं नोप-
पादितमिति वाच्यम् । दृश्यत इत्यनेन स्वरूपेण दृश्यत्वस्याबोध-
नात् । एतेन हिरण्यवाक्ये 'य एव वेद' इति क्रियापदश्रवणादेक-
वाक्योपात्तवर्तमानत्वार्थकारुयातानामेककालीननानाक्रियाबोध-
कत्वाद्यदा यदे पासना तदा तदा दर्शनमिति लाभाद्दुपासनासाध्य-
दर्शनमादाय न 'दृश्यते' इति श्रुत्युपपत्तिरिति परोक्तकुचोद्यमपा-
स्तम् । उक्ताख्यातानामेककालीननानाक्रियाबोधकत्वेऽपि क्रिया-
णां परस्पर व्याप्यव्यापकभावबोधकत्वमप्रामाणिकम् । न हि प-
चति पठतीत्युक्ते यदा यदा पाठस्तदा तदा पाक इति बुध्यते ।
तथा चापास्ये साक्षात्कृतेऽपि ' आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् '
(ब्र० सू० ४ । १ । १२) इति न्यायेनाऽऽमरणान्तमुपास-
नाया एवोपासनावक्येन बोधनाद्दुपासनाकाले कदाचिदर्श-

नसत्त्वेन तदादाय ' दृश्यते ' इतिश्रुत्युपपत्तेः प्रथमपक्षेऽपि सभवाच्च ।

यदपि ' एतमितः प्रेत्याभिसभविताऽस्मि ' इत्यादिश्रुत्यो पाभ्यरूपप्राप्तेरुपासनाफलत्वेनोक्तत्वादुपाभ्यशरीरमावश्यकमिति परोक्तम् । तदपि न । तावनाऽप्यनारोपितशरीरस्यासिद्धेः । आरोपितशरीरस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् । ' ब्रह्मणा सह ते सर्वे ' इतिस्मृत्यनुसारेणोक्तश्रुतेरारोपितसगुणब्रह्मप्राप्तिपरत्वस्याऽऽवश्यकत्वात् । ' विश्वतश्चक्षुः ' इत्यादिश्रुतिस्मृतीनां ब्रह्मणः सर्वात्मकतया सर्वान्तर्यामितया च याञ्जीवाभ्यमयति तदीयशरीरचक्षु पाणिशिरआदिभिरेव शरीरचक्षुगादिमत्त्वमित्यनुवादितयापपत्तः । पाणे. सर्वदेशवृत्तित्वे पादादेस्तदसंभवः । पादादेः सर्वदेशवृत्तित्व पाण्यादेस्तदसंभवः । मूर्तयोः समानदेशताया विरोधात् । भगवतः सर्वत पाणिपादत्वादेरसंभवात् । त्वयाऽप्येवमेव वाच्यम् । अन्यथा भगवच्छरीरं यदि सर्वदेशवृत्ति पाण्यादियुक्तं तर्हि ' वैकुण्ठादिदेशविशेषावच्छेदेन शरीरप्राप्तिर्मुक्तिः शरीरिणः, ईशस्यान्तर्यामिरूपेण सर्वकार्येषु प्रवेशः ' इति त्वदुक्तिरनुपपन्नैव स्यात् । न च सर्वदेशव्यापकं शरीरम् ' पश्य मे पार्थ रूपाणि ' इत्यादिस्मृतिसिद्धं वैकुण्ठस्थशरीरप्राप्तिरपि ' एतमितः प्रेत्याभिसभविताऽस्मि ' इत्यादिशास्त्रसिद्धैवेति वाच्यम् । सर्वत पाणिपादादियुक्तोपासकस्यापि त्वन्मते वैकुण्ठप्राप्त्या ' पश्य मे पार्थ रूपाणि ' इत्यादेरारोपितशरीरबोधकत्वेऽपि तत्सत्यत्वबोधकत्वस्य ' माया ह्येषा मया सृष्टा ' इत्यादिस्मृतिविरोधेनासभवात् । त्वन्मतेऽपि मुक्तप्राप्यशरीरस्यैव सत्यत्वौचित्यात् । उक्तानुमानेऽप्यारोपितशरीरमादाय सिद्धसाधनम् । न च सृष्टिपूर्वकालावच्छिन्नत्वत्वेन पक्षत्वात्तत्कालावच्छेदेन सविग्रहत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । तथाऽप्यनादिमिथ्याशरीरमादायार्थान्तरस्य दुर्वारत्वात्त्वदुद्देश्यासिद्धेः । अपाणिपादत्वेऽपि जवनत्वग्रहीतृत्ववदचक्षुष्कत्वाश्रोत्रत्वादिमत्त्वेऽपि दर्शनश्रवणादिवदशरीरित्वेऽपि स्रष्टृत्वानुपपत्तेरुक्तानुमानस्याप

योजकत्वाच्च । चक्षुराद्यभावेऽपि तत्कार्यकारित्वेन तत्स्थानी-
याविद्यापरिणामात्मकेक्षणादेः सृष्ट्यादिप्रयोजकस्य स्वीका-
रेणोपपत्तेश्च ।

यत्तु ' तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ' इति श्रुत्युक्तं प्रवेष्टृत्वम्
' ब्रह्मविदाप्नोति परम् ' इतिश्रुत्युक्तं गम्यत्वं च भगवतो
विग्रहमन्तरेणानुपपन्नमिति तत्सिद्धिरिति परोक्तम् । तन्न ।
स्वसृष्टुमन्नादिकार्येषु जीवादिविशिष्टरूपेण स्फुरणस्यैव तत्रा-
नुपवेशशब्दार्थत्वाव्यापकस्य तस्य मुख्यप्रवेशसंभवात्स्वरूप-
रूपतः स्वतः प्राप्तस्याप्यविद्यातिरोधाननिवृत्त्यपेक्षया प्राप्य-
त्वोपचारस्य पूर्वमेवाऽऽवेदितत्वाच्च तत्र विग्रहापेक्षा ।

यत्तु ' तमेव विद्वानमृत इह भवति ' (नृ० पू० उ० ६)
इति श्रुतौ सविग्रहस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शात्तज्ज्ञानस्यैव मोच-
कत्वे न विग्रहासिद्धिरिति । तदपि न । सगुणविद्यायाः क्रममु-
क्त्यर्थत्वेनाऽऽरोपितशरीरबोधकत्वेनान्यथासिद्धेः । साक्षान्मु-
क्तिजनकत्वबोधकत्वस्वीकारपक्षेऽपि तदुपलक्षितात्मज्ञानस्यैव
मोचकत्वबोधनात् । एतेन ' देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्श-
नकाङ्क्षिणः ' इति स्मृत्याऽपि न विग्रहसिद्धिः । उक्तदिशा
तदुपपत्तेः । किंच भगवद्विग्रहः किं भौतिकोऽभौतिको वा,
अभौतिकोऽपि मायिकोऽमायिको वा, अमायिकोऽपि ब्रह्मभिन्नो
ब्रह्मणोऽभिन्नो वा, भौतिकमायिकावपि स्वकर्माजितौ वा
परकर्माजितौ वा । स्वकर्माजितत्वे संसारित्वापत्तेः । परकर्माजि-
तत्वे इष्टापत्तिः । भक्तानुग्रहार्थं भक्तकर्माजितमायिकदेहस्येच्छया
भगवतो मयाऽपि स्वीकारात् । ब्रह्मभिन्नत्वे विग्रहस्य त्वया ब्रह्म-
भेदास्वीकारात्तवापसिद्धान्तः । ' अपाणिपादः ' इतिश्रुतिविरो-
धश्च । ब्रह्मभिन्नस्य सत्यत्वरूपामायिकत्वस्वीकारे ' अतोऽन्यदार्त
नेति नेति ' इति]श्रुतिविरोधः । ब्रह्माभिन्नामायिकभगवदेहस्वी-
कारे जीवतदेहयोरप्यभेदापत्त्या देहात्मवादपर्यवसानाच्चार्याकप-
तप्रवेशश्च । अभौतिकब्रह्मविग्रहे प्रमाणाभावः । न च ' नाभ्या
आसीदन्तरिक्षम् ' इति भूतकारणत्वोक्त्या तस्याभौतिकत्व-
सिद्धिः शङ्कया । ' अग्निर्मूर्धा खं वै नाभिश्चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे

विद्धि पादौ क्षितिं च ' इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनयाऽन्तरिक्षादीनां
नाभ्यादितादात्म्यारोपेण विराट्पुरुषदेहप्रतिपादकतया शरी-
रस्य भूतकारणत्वप्रतिपादकत्वाभावे सिद्धे ' नाभ्या ' इत्यस्य
नाभिरित्यर्थकत्वात् । यदापि ' एको ह वै नारायण आसीन्न
ब्रह्मा नेशानः ' इति श्रुत्या महाप्रलये नारायणस्थित्युक्त्या
नित्यविग्रहसिद्धिः (इति । तन्न ।) ' सदेव सौम्येदमग्र
आसीत् ' (छा० ६।२।२) इतिश्रुत्यनुरोधेन नारं जीवसमू-
होऽयं नियम्य यरयेति व्युत्पत्त्या नारायणशब्देन मायाव-
च्छिन्नचैतन्यस्यैव भूतभौतिकसकलकार्यस्रष्टृत्वविशिष्टस्योक्तिस-
भवात् । न च शरीरविशिष्ट एव नारायणशब्दरूढ्या ' सदेव ' इत्यादिश्रुतिरेव शरीरविशिष्टपरेति वक्तव्यम्, अन्यथा सज्ञाया विहितत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ' एकमेवाद्वितीयम् ' इत्यादिश्रुतिविरोधेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् । श्रुतिविरोधेन णत्वविधायकस्मृतिबाधोपपत्तेः । नारायणस्याय नारायण इति व्युत्पत्त्या णत्वोपपत्तेः पूर्वमुक्तत्वाच्च । मायादेस्तु मिथ्यात्वेन तात्त्विकाद्वैतबोधकश्रुतिविरोधाभावात् । ' माया तु प्रकृतिं विद्यात् ' ' जीवेशावाभासनं करोति ' ' माया चाविद्या च स्वयमेव भवति ' इति श्रुत्या मायादेरनादित्वे सिद्धेऽप्यनादिशरीरे मानाभावाच्च । न चाद्वितीयमित्यस्यासहायमित्यर्थकतया न श्रुतिविरोधः । जगत्स्रष्टृत्वादिना शरीरसिद्धिं वदतस्तव शरीरसाहाय्यस्य सृष्टौ सत्त्वन तादृशार्थबाधात् । न च नारायणशब्दस्य मायोपहितचैतन्यपरत्वे तस्य जीवसाधारण्याद्व्यावर्तकत्वासंभवः शङ्क्यः । मायाशब्देनाखण्डमायाग्रहणेन जीवानां मायाप्रदेशरूपावद्यापहितत्वेन व्यावर्तकत्वसंभवात् । मायाविद्ययोरभेदपक्षे माया विम्बत्वमेव प्रतिविम्बव्यावर्तकम् ।

यत्त्वेवं सति प्रलये शरीरं विना चेतनसामान्यसत्त्वान्नारायणस्यैव सत्त्वकथनमयुक्तं स्यादिति परेणोक्तम् । तदसदेव । नारायणस्येक्षणादिपूर्वकजगत्स्रष्टृत्वादेर्वाच्यत्वेन तदर्थं तस्यैव प्रलये सत्त्वोक्तेः । एतेनैव ' स एकाकी न रेमे तस्य ध्यानान्तःस्थस्य तस्मिन्पुरुषाश्चतुर्दशाजायन्त, एका कन्या ' इत्या-

दिना भूतेन्द्रियसृष्टिमुक्त्वा 'तस्य ललाटात्त्र्यक्षः शूलपाणिरजा-
यत ' इत्युक्तेः शरीरी जगत्कारण नारायण इत्युक्तमपि समा-
हितम् । ' एकमेव ' इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन ललाटपदस्य माया
परत्वात् । तदानीमुत्पन्ननारायणशरीरललाटपरत्वाद्दोषपत्तेः ।
न च 'पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतम्' इति पुराणा-
द्युक्त्या महाप्रलये देहस्य साक्षात्स्थित्यवगमाद्भगवतो नित्य-
शरीरसिद्धिः शङ्क्या । सविकारमूलकारणाविद्याया सस्कारा-
त्मनाऽवस्थानस्य तत्रोदरीकरणशब्दार्थत्वात् । न चोदरपदस्य
मुख्यार्थत्याग । सस्कारात्मना कार्यस्य कारणेऽवस्थान हि
प्रलयः । न संस्कारत्वापन्नस्य जगत उदरेऽवस्थानम् । उदर
स्याकारणत्वात् । अत उदरपदस्य विनाशयमानाधारत्वगुण-
योगेन मायाया गौणत्वस्य त्वयाऽपि वाच्यत्वात् । मायायास्तु
कारणत्वम् ' माया तु प्रकृतिं विद्यात् ' इत्यादिश्रुतिसि-
द्धमेव ।

यत्तु भगवद्विग्रहस्य नित्यस्यानङ्गीकारे

सर्वे नित्या शाश्वताश्च देहास्तस्य महात्मनः ।

परमानन्दसदोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वदा ॥

इत्यादिपुराणादिवचनविरोध इति । तदपि न । नित्या प्रल-
यपर्यन्त स्थायिनः । ' आभूत्सप्तत्रिंशत् स्थानममृतत्वेन भाष्यते '
इति न्यायात् । तस्यैवार्थस्य आवरण शाश्वता इति । ' योग
धारणया दग्ध्वा ' इति पुराणवचनेन श्रीकृष्णादिदेहस्य प्रलय
पर्यन्त स्थित्यभावावगतावपि देहस्य नष्टत्वेऽपि तत्सजातीय
देहान्तर जनयित्वा भक्तेवात्सल्येन प्रदर्श्यमानत्वादुपासनाति-
शयेन तत्तज्जातीया देहा प्रलयपर्यन्त सर्वदा भक्तेर्द्रष्टुं शक्याः ।
परमानन्दसदोहा दुःखभोगानायनना । ज्ञानमात्रा ज्ञानमात्रप्र-
धानाः । आवरणशून्या इति यावत् । रघुनाथादिदेहे रोदना-
द्यावरणकार्यं तु नाऽऽवरणेन किंतु ब्राह्मणशापवैयर्थ्यसूचनायैव
लोकदृष्ट्यैवेति तादृशपुराणवचनार्थत्वात् । अत एव भगवद्वि-
ग्रहो जहस्ततो भिन्नश्च ।

यस्वानन्दरूपममृतं यद्विभाति आपणखात् । स एवाऽऽनन्दः । मोदो दक्षिणः पक्ष । यदात्मको भगवाँस्नादात्मिका व्यक्ति । किमात्मको भगवाञ्ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मकः । इत्यादिश्रुतेर्भेदाभावेऽपि वलयाकाराहे कुण्डलाभेदेऽपि तयोर्विशेषबलाद्यथाऽहिः कुण्डलीति व्यवहारस्तथा ब्रह्मतच्छरीरयोरपि विशेषस्वीकारेण ब्रह्म शरीरीति व्यवहारोपपत्तिरिति परोक्तम् । तन्न । संयोगविशेषविशिष्टस्याहेः केवलाहित्वविशिष्टाद्भेद एव सम्भवति । अत एव भट्टादमते गुणगुण्यायोर्भेदाभेदस्वीकारः । घटत्वनीलत्वादिरूपभेदेन तदुपाहतयोर्भेदसम्भवात्तृतीयमानत्वेनाभेदस्यापि सम्भवाच्च । तथा च भेदस्यैव विशेष इति नाममात्रमेवेति विशेषस्यैवासिद्धे । अस्तु वा भेदान्यो(द्या) विशेषस्तथाऽपि ब्रह्मतच्छरीरयोर्न तत्सम्भवः । स ह्याहकुण्डलन्यायेन विभिन्नधर्मोपहितयोरेव वाच्यः । अन्यथा तद्व्यक्तिस्वयम्भूतमतीत्यादिप्रत्ययव्यवहारयोरपि विशेषकल्पनया प्रमात्वापातात् । न च ब्रह्मभिन्नशरीरवृत्तिब्रह्मत्वान्यच्छरीरत्वादिकमस्ति । मानाभावात् । चेष्टावदन्त्यावयवित्वं शरीरत्वमिति हि शरीरलक्षणवृद्धा वदन्ति । तस्य ब्रह्मवृत्तित्वे ' निष्कलं निष्क्रियम् ' (श्वे० ६ । १९) इतिश्रुतिविरोधः । न च प्राकृताशक्रिययोर्निषेधपरा सा श्रुतिरिति वाच्यम् । संकोचे प्रमाणाभावात् । सावयवत्वेन विनाशित्वापत्तेश्च । न च श्रुतिबलात्सावयवोऽपि भगवद्विग्रहो नित्यः । शरीरित्वबोधकश्रुतेर्गौरुक्तत्वात् । विग्रहाङ्गीकारे ' अपाणिनादः ' इति श्रुतिविरोधाच्च । न च ' असुखम् ' इति श्रुतौ प्राकृतसुखनिषेधवदत्रापि प्राकृतावयवनिषेधपरता । अन्यथा शृणाति पश्यतीतिवाक्यविरोध इति वाच्यम् । आनन्दादिरूपताबोधकश्रुतिविरोधेन तत्र संकोचवदत्र संकोचे कारणाभावात् । श्रावणत्वादिजातिविशिष्टे शक्तस्यापि शृणोत्यादेः शब्दविषयकत्वरूपशक्यगुणेनेशसाक्षिणि प्रयोगोपपत्तेः । अन्यथा त्वन्मतेऽपि भगवति श्रवणचक्षुरादिसाध्यज्ञानानङ्गीकारेण तद्विरोधस्य दुर्वारतेव । असुखमित्वादौ विषयसंयोगजन्यवृत्त्यभिव्यक्तविम्बरूपसुखत्वविशिष्टस्यैव निषेधात्सु-

स्वरूपस्य ब्रह्मणः 'नास्ति सुखं यस्मिन्' इति व्युत्पत्त्या सुखशून्यत्वबोधनेनाविराधाच्च संकोचाभावाच्चाक्तश्रुतेः—चदात्मको यत्स्वरूपेणात्यन्ताभिन्नस्वरूपो भगवानीश्वरस्तदात्मिका तत्स्वरूपेणात्यन्ताभिन्नाव्यक्तिरभिष्यक्ति, अपरोक्षचिद्रूप आत्मा ज्ञानात्मको ज्ञानस्वरूपात्यन्ताभिन्न ऐश्वर्यात्मको नित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपात्यन्ताभिन्नः । तथा च चिदात्माऽप्युक्तस्वरूपाभिन्न इति जीवब्रह्मस्वरूपयोरभेदप्रतिपादनायाऽऽत्मनो ज्ञानानन्दरूपत्वप्रतिपादनपरत्वेन विग्रहाप्रतिपादकत्वात् । 'आपण स्वात्सर्व एवाऽऽनन्दः' इति श्रुतेर्लीलाकल्पितः प्रणखपर्यन्तः सर्वोऽपि देहो दुःखानवच्छेदक इत्यर्थपरत्वात् । अन्यथा प्रणखादिमयदेहस्याऽऽनन्दरूपत्वानुपपत्तेः । नापि विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणः' इति वचनं विग्रहनित्यत्वे प्रमाणम् । स्वरूपात्मकविचित्रशक्तेः कार्यस्य सभावितत्वे नियामकत्वेऽपीश्वरस्वरूपाभिन्नानित्यदेहाप्रयोजकत्वात् । तस्य नित्यत्वेन शक्तिनियम्यत्वाभावात् । ननु नित्यत्वादिकं ब्रह्मस्वरूपमेवेति त्वयाऽपि वाच्यम् । अन्यथा ब्रह्मणो नित्यान्यस्वभावापत्तेः । तथा च सति विग्रहस्यापि ब्रह्मस्वरूपतासभवेन तस्य नित्यसत्यत्वादिसंभवो न विरुध्यत इति चेत् । तर्हि जिनं विग्रहस्याऽऽरोपितत्ववादिभिः । सोपादानकद्रव्यस्य चेष्टावदन्त्यावयवित्वेन शरीरपदशक्यतायास्तन्त्रान्तरसिद्धत्वात्तस्य च ब्रह्मण्यसंभवात्तत्र शरीरमिति परिभाषामात्रत्वात् । भगवत्स्वरूपे नित्यानन्दाद्वितीयकैत्मके शरीरमिति नाम[मा]त्र त्वया कुनं तदिष्टमेवास्माकमिति । 'मोक्षो दक्षिण. पक्षः' इत्यादेरानन्दमयकोशपरतया ब्रह्मपरत्वाभावस्याऽऽनन्दमयाधिकरण एव प्रतिपादनात् ब्रह्मविग्रहपरत्वम् ।

किंच भगवद्विग्रहो विनाशी महत्त्वे सति रूपवत्त्वाद्विग्रहत्वात्संमतवदित्यनेनानुमानेनान्यनित्यत्वम् । रूपमात्रं परमाण्वादीपस्मत्ते व्यभिचारीति महत्त्वे सतीति । तावन्मात्रमात्मादौ व्यभिचारीति रूपवत्त्वादीति । न च नित्यत्वश्रुतिबाधः । श्रुतेरन्यथासिद्धे क्तत्वात् । न चाप्रयोजकत्वम् । कृष्णसमादिभग-

वद्विग्रहे नवनीरदश्याप इत्यादिना नीलरूपश्रवणात् । नीलत्व
पीतत्वरक्तत्वतद्व्याप्यजात्यवाच्छिन्नं प्रति पृथिवीत्वेन कारण-
त्वाग्नीलादिरूपसामान्यस्य पृथिवीजन्यत्वेन ब्रह्मविग्रहे नित्यरूप
तावन्न संभवति । जन्यं रूपं तु विग्रहे कार्यत्वजन्यत्वसंपादक-
मेव । तथा हि—तद्विग्रहकारणरूपात्पाकाद्वा वक्तव्यम् । आद्ये
विग्रहस्य कारणजन्यत्वसिद्धिः । अन्त्ये पाका-पूर्वं रूपान्तरं
वक्तव्यम् । तथा च कृष्णादिविग्रहस्य नानारूपतापत्तिः । न हि
स कदाचिन्नवनीरदश्यामः कदाचिदिन्द्रनीलश्याम इति संभवति ।
यथा सति तद्व्यापनस्याव्यवस्थितत्वापत्तेः । न च नवनीरदश्या-
मत्वमेवोपास्यम् । ‘ नवनीरदश्यामम् ’ इति गौतमीयतन्त्रादौ
तथैवोक्तत्वात्, तथा च श्रीकृष्णादिविग्रह एकैकजातीयमेव रूप
मुपास्यमिति प्रतिविग्रह पाकजनानारूपम्वाकारऽपि नोपासना-
व्यवस्थेति वाच्यम् । एवमपि पूर्वरूपनाशकरूपान्तरोत्पादकतेजः-
सयोगविशेषरूपः पाको ब्रह्मणि जायत इत्यत्र नियामकाभावा-
त्सर्गादौ जायत इति वक्तव्यम् । तथा च रूपरसगन्धादीनां चतु-
र्णांमृत्पत्तिनाशकल्पने गौरवादिनादिरूपादिविशिष्टं पूर्वदेहं विनाश्य
तादृशमुत्तरं देहं पाकेन जनयतीत्येवोच्यताम् । अत एव ‘ ब्रह्मण्यो
देवकीपुत्र ’ ‘ चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णौ जाते दशरथे हरी ’
इत्यादिश्रुतयः ‘ तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ’ ‘ जन्मकर्माधिधा-
नानि सन्ति मेऽङ्गं सहस्रशः ’ ‘ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि
तव चार्जुन ’ (गी० ४ । ५) इति स्मृतयश्च न बाध्यन्ते ।
एव रूपसमानाधिकरणमहत्त्वस्यापि जन्यत्वनियमाज्जन्यमहत्त्वे
च स्वाश्रयावयवमहत्त्वं बहुत्वप्रचयो वा हेतुः । घटादौ कपाल-
महत्त्वाऽप्यसरेणौ द्व्यणुकबहुत्वात्तूलपिण्डादावयवप्रचयान्मह-
त्त्वोत्पत्तेः । तथा च विग्रहे महत्त्वोत्पत्तिं प्रति तावदुक्तकारणा-
न्यतमहेतुत्वावश्यकतया सावयवत्वेन विग्रहे जन्यत्वम् । तेन
च विनाशित्वमावश्यकम् । न चोक्तानुमाने सावयवत्वपुषाधि-
रिति वाच्यम् । तस्य साधनव्यापकत्वात् । पक्षीभूतविग्रहे
प्राकृतत्वस्य वादिविप्रतिपत्त्या संदिग्धत्वेऽपि संदिग्धापाधिना
प्रकृतानुमानदुष्टत्वासंभवः । अनुकूलतर्काणां प्रतिपादितत्वात् ।

अनुकूलतर्कविरह एव तस्य दूषकत्वात् । एवं सावयवत्वादपि
विग्रहो न नित्यः । न च ।

द्रोणं बृहस्पतेर्भागं द्रौणिं रुद्रांशसंभवम् ।
दुर्वासाः शकरस्यांशः ॥

इत्यादिना जीवानामप्यशोक्तेः ।

यस्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरवस्थिता ।

परब्रह्मस्वरूपस्य प्रणमामि समव्ययम् ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥

इत्यादिना परमेश्वरस्याप्यशोक्तेर्जीवेश्वरयोर्व्याभिचार इति
वाच्यम् । जीवेश्वरयोरंशस्योपाधिकतया स्वाभाविकत्वाभावात् ।
अशक्यवहारस्य भाक्तत्वात् । प्रदीपवदावेशः । ' तथा च दर्श-
यात् ' (ब्र० सू० २ । ३ । २७) इति सूत्रे कायव्यूहम्यक्त
उपासनामाहात्म्येन मनश्चक्षुराद्यन्तरसृष्टेरुक्तत्वात् । द्रोणादिशु-
रीरावच्छिन्नं यद्बृहस्पत्यादिशरीरावाच्छिन्नमनोजन्यचक्षुरादिक
तदुपाधिकं आत्मैव बृहस्पत्यांशः । मायापरिणाममनआद्युपा-
धिकहिरण्यगर्भादिरूपणेश्वरस्य बहुभवनस्य श्रुत्युक्तत्वादि
रण्यगर्भादयस्तदशा इति व्यवहारः । एतेन भगवद्धोकादेरपि
नित्यत्वमपास्तम् । न च—

अतो हि वैष्णवा लोका नित्यास्ते चेतनात्मकाः ।

यत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

इति प्रमाणविरोधः शक्यः । ' आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत् ' (ऐ० १ । १) ' एको ह वै नारायण
आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नाग्नीषोमौ नेमे द्यावपृथिवी न नक्ष-
त्राणि न सूर्यः ' इत्यादिश्रुतिभिः । प्रलये सकलकार्यसंस्कारोपहि-
तमायावच्छिन्नचिन्मात्रसंज्ञामुक्त्वा ' स ईक्षत लोकान्नु सृजा
इति । स इमाल्लोकानसृजत ' (ऐ० १ । १) इत्यादिना सर्व-
लोकघटितप्रपञ्चसृष्टेरुक्तत्वात् । ' यतो वा इमानि भूतानि ' (तै० २ । १ । १) इत्यादिना ' सुषुप्तिकाले सकले विलीने ' (कै० १३) ' एत(अ)स्मादात्मनः [सर्वे प्राणाः] सर्वे

लोकाः सर्वे वेदाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति ' (बृ० २ । १ । २०) इत्यादिश्रुतेर्भूतत्वावच्छेदेन ब्रह्मज यनाशयत्वकल्पने लाघवाद्भौतिकवैकुण्ठलोके मानाभावात् । अनादित्वेन श्रुतिसिद्धमायादिभिन्नजडत्वावच्छेदेन लाघवाद्ब्रह्मापादानकत्वेन सोपादानकमात्रस्याविशालिप्तत्वनाविद्यानाशनाशयत्वेन च जडमामा यस्य विनाशित्वसिद्धौ पूर्वोक्तवाक्यस्थानित्यादिपदस्यात्रान्तरप्रलयस्यत्वपरत्वात् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—योषिदादेरग्नित्वाद्यभावेऽपि तथाध्यासवन्निर्विशेषब्रह्मण एव हिरण्यश्मश्रुत्वादिना ध्यानसम्भवेन सविशेषब्रह्मणः साधकानुग्रहार्थमैच्छिकरूपपरिग्रहोक्तिरयुक्तेत्युक्तम् । तदसत् । सगुणब्रह्मणो हिरण्यश्मश्रुत्वादिना ध्यानस्य यथार्थस्य विषयत्वसंभवे निर्विशेषतथाध्यानात्मकवृत्तेरयथार्थाया विधयत्वासंभवात् । उपपादित चैतत्प्रागिति दिक् ।

यच्चोक्त चन्द्रिकायाम्—अस्याधिकरणस्य ' अन्तर उपपत्ते. ' (ब्र० सू० १ । २ । १३) इति द्वितीयपादीयाधिकरणेन यौनरुक्त्यमिति । तदप्यसत् । 'अन्तर उपपत्ते ' इत्यधिकरणनिर्णये ' य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते ' (छा० ४ । १५ । १) इति विषयवाक्ये ' अक्षिणि पुरुषो दृश्यते ' इति यथाश्रुतं प्रतिबिम्ब एव स्वरसामानि प्रतिबिम्बपूर्वपक्षः । अन्तरादित्यवाक्ये तु न प्रतिबिम्बपूर्वपक्षः सम्भवति । आदित्ये प्रतिबिम्बदर्शनस्याप्रसिद्धत्वात् । तथा च प्रथमोपस्थितप्रतिबिम्बानुसारेणाऽऽत्मादिश्रुतिब्रह्मलिङ्गानि तत्रैव कथञ्चिद्व्याख्यायानि । नन्वेवमप्यन्तरादित्यविद्यान्तर्गतासिवाक्येऽपि 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैव ऋक् ' इत्यादावपि प्रतिबिम्बसम्भवात्परमेश्वरनिर्णयो न स्यादिति चेत् । माऽस्तु । एतदधिकरणे तस्यापि विषयत्वोपपत्तेः । ननु प्रथमश्रुताया अपि गायत्रीश्रुतेरुत्तरभाविभिरपि सर्वभूतपादत्वादिभिर्ब्रह्मपरता स्थिता । भूयोनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् । एव प्रकृतेऽपि किं न स्यात् । भवे-

देवम् ' य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैव ऋक् ' इत्यत्र । तत्रोत्तरत्र ऋगाद्यात्मक वादिब्रह्मलिङ्गसमाम्नानात् । प्रकृते न तथा संभवति । अत्राऽऽत्मादिश्रुतयः ' एष आत्मेति होषा-
 चेतदभयमेतद्ब्रह्मेति ' इतिपदशिरम्काः । तथा च ' नामब्रह्मे
 त्युपासीत ' इत्यादाविष न स्वार्थे सत्तापेक्षिण्यः । तादृशदृष्टि-
 विधानार्थत्वात् । यद्यपि चोत्तरत्र ' एष उ एव वामनी '
 ' एष उ एव भामनी ' इत्यादावितिशब्दो न श्रूयते तथाऽपि
 पूर्वत्र श्रुतस्य तत्राप्यनुषङ्गो भविष्यति । दृष्टिविमानप्रायपाठा-
 क्षेषामपि तादृशविधानार्थत्वेनोपक्षेपोपपत्तेरित्यधिकशङ्कानिराक-
 रणार्थत्वेनास्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयार्थत्वेन च ' अन्तर उप-
 पत्तेः ' इत्यस्य प्रवृत्तत्वात् । अस्य च स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यस-
 मन्वयार्थतायाः पूर्वमेवोपपादितत्वाच्च न पौनरुक्त्यम् । अन्तर
 उपपत्तेः ' इत्यत्र ' आक्षिणि पुरुषो दृश्यते ' इत्यस्य प्रतिबिम्ब
 एव स्वारस्ये कथं तत्र जीवदेवतादिपूर्वपक्षो भाष्ये दर्शित इति
 चेत् । तादृशपूर्वपक्षस्य वैभवमात्रप्रदर्शनार्थताया भाष्यटीकायां
 दर्शितत्वात् ।

आनन्दतीर्थीयास्तु—'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्मेऽनिरु-
 क्तेऽनिलयने ' (तै० २ ७) इत्यानन्दमयस्यादृश्यत्वमुक्तम् । तच्च
 ' अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तं सह वै
 सन्तं न विजानन्ति देवाः, इन्द्रो राजा जगतो य ईशे सप्त
 युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्, इत्यादावन्तःस्थस्य श्रूयते । च चान्तःस्थ
 इन्द्रादिश्रुतिभिः सप्ताश्वत्वादिलिङ्गैश्च विष्णोरन्य एवेत्यानन्द-
 मयोऽपि न विष्णुरित्थानन्दमयाक्षेपेणास्याधिकरणस्य संगतिः ।
 अत्रान्तःस्थः किमिन्द्रादिः किंवा विष्णुरिति चिन्ता । तदर्थं
 किमिन्द्रादिश्रुत्यनुसारेण समुद्रशायित्वादिलिङ्गमन्यथा नेयमुत
 विपरीतम् । तदर्थं किं श्रुतिर्निरवकाशा लिङ्गं तु सावकाशमुत
 विपरीतम् । तथा लिङ्गस्य निरवकाशत्वेऽपि किं श्रुतित्वप्रयु-
 क्तप्राबल्य बलवत्किंवा निरवकाशत्वप्रयुक्तं प्राबल्यं बलवदिति
 चिन्तायाम्—'इन्द्र एवान्तःस्थः । इन्द्रो राजा ब्रह्मेन्द्रमग्निम् '
 इत्यादीन्द्रश्रुत्यभ्यासेन ' अपा नेतारम् ' इत्यादिवरुणलि

ङ्गानां बृहस्पत्यादिश्रुतीनां बाधादित्येकः पूर्वपक्षः । सूर्य एवान्तःस्थः । सप्त युञ्जन्ति रथचक्रमेकम्, इति निरवकाशलिङ्गसहितया ' सवितारं बृहस्पतिम् ' इत्यादिसावितृश्रुतेन्द्रादिश्रुतीनां स्वोचितैश्वर्यादिमति सूर्ये सभवादित्यपरः । वरुण एवान्तःस्थः । वरुणलिङ्गस्यान्ते श्रवणात्पूर्वदौर्बल्यन्यायेन तेनेतरबाधादित्यपर इति । सिद्धान्तस्तु—

लिङ्गादिभ्यो बलवती श्रुतिर्यद्यपि च स्वतः ।

अवकाशोज्झितैर्लिङ्गैः सावकाशा तु बाध्यते ॥

यद्यपि ' ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इत्यादौ श्रुत्या लिङ्गबाधेन श्रुतेरुत्सर्गतो बलवत्त्व तथाऽपि ' यथा श्येनेनाभिचरन्यजेत ' इत्यादौ श्येनशब्दोऽन्यत्र रूढोऽपि ' यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्ते ' इति वाक्यशेषोक्तस्य श्येनस्राहश्यस्य श्येनेऽनुपपत्त्या यागपरस्तथा समुद्रान्तःस्थत्वादीनामन्यत्र सभवादिन्द्रादिशब्दा विष्णुपरा एव ।

लोके श्रुतौ स्मृतौ चैव विष्णुलिङ्गतया स्थितम् ।

समुद्रान्तरवस्थानपूर्वकं कथमन्यगम् ॥

एवं च, ' X आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम् ' इति न्यायेन निरवकाशलिङ्गेन वैदिकतया सर्वथा बाधायोगेन

X आनर्थक्यप्रतिहतेति । तथा हि—विनियोगविषे सहकारिभूतानि यानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि षट् प्रमाणानि तत्र स्थानरूप यत्प्रमाण तदेव क्रमशब्देन व्यवहिते । तत्स्वरूपं च समानदेशत्वम् । तच्च द्विविधम्—पाठकृतमर्थकृतं च । तत्र पाठकृतमपि द्विविधम्—यथा सख्य सनिधिश्चेति । अर्थकृतं नाम—अनुष्ठानकृतमित्यर्थः । तदुदाहरणं तु पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वमिति । तथा हि—गोपवसथ्येऽहि, अग्नीषोमीय पशुरनुष्ठीयते । तस्मिन्नेव दिनं ते वर्गा पठ्यते । अतस्तेषां क्रमर्थ्याकाङ्क्षायां मनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पशुधर्ममेव मन्व्यत्वेन सन्ध्यते । अतो युक्तमनुष्ठानसादे-
श्वात्तदर्थत्वं तेषाम् । यद्यपि स्थानोक्त्या प्रकरणस्य प्राबल्येन पशुधर्माणां च ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठाज्ज्योतिष्टोमार्थत्वमेवोचितं तथाऽपि ज्योतिष्टोमस्य सोमयागत्वेन पशुधर्मग्रहणेऽयोग्यत्वेन प्रकरणस्याऽऽनर्थक्यप्रतिहतत्वात्स्थाना-

सावकाशश्रुतिबाध इति रीत्यैतदधिकरणरचनामाहुः । तत्रोच्यते—आनन्दमयाक्षेपेण सगतिस्तावदयुक्ता । उक्तविषयवाक्येऽदृश्यत्वमिव ' अन्तः प्रविष्ट कर्तारम् ' इति कर्तृत्वम् । ' सर्वे वेदा यत्रैक भवन्ति ' इति शास्त्रयोनित्वम् । अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् ' इत्यन्तर्यामित्वं प्रशासितृत्वं चेत्याद्यन्यनिष्ठमवगम्यत इत्यतो जन्माधिकरणशास्त्रयोनित्वाधिकरणान्तर्याम्यधिकरणान्यनेकाक्षेपकरय कथमेकमात्राक्षेपकत्वोक्तिः । तदनाक्षेपे च तैरेव धर्मैः परमात्मासाधारणनयाक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च परमात्मपरत्वनिश्चयात्पूर्वपक्षानुत्थितिः स्यात् ।

यद्यनन्दमयशब्दे कचिदन्यत्रानिरूढ युक्ता ब्रह्मपरता । इन्द्रशब्दस्त्वन्यत्रार्थविशेषे निरूढो न शक्यो ब्रह्मपरो विज्ञातुमिति प्रत्यवस्थानात्संगतिरिति चन्द्रिकायामुक्तम् । तदपि न सत् । तथा सत्यानन्दमयशब्दस्यान्यत्र पासङ्गनामसमन्वयपरप्रथमपादासंगतिप्रसङ्गात् । अन्नमाणादिशब्दानामप्यानन्दमयाधिकरणे ब्रह्मपरताप्रतिपादनेन तेषा चान्यत्र निरूढतया तस्यान्यत्र निरूढमात्रविषयत्वौचित्याच्च ।

यत्तु—अन्यत्रासमावितात् । ' अयतेति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ' इति योगबलात्तत्र तन्निर्णयेऽपीहेन्द्रादिशब्दे श्रुतौ योगानुक्तेः पूर्वाधिकरणत्रैपम्येण पूर्वपक्षोत्थानात्संगतिरिति चन्द्रिकायामुक्तम् । तदपि प्राणशब्देऽन्यत्र निरूढ श्रुतौ योगानुक्तेर्व्यभिचारादयुक्तम् । आनन्दमयशब्दस्य नामालङ्घोभयात्मकतयाभयत्र सगत्वेऽपि प्रथमातिक्रमे कारणाभावात्प्रथमतो निरूपणमित्यानन्दमयशब्दस्य नामालङ्घोभयात्मकत्वमाश्रित्य पादद्वयसगतिपरस्वप्नान्यविरोधाच्च ।

यदापि यदि ब्रह्मशब्दादानन्दमयो ब्रह्म तर्हीन्द्रादिशब्दा

पेक्षया दीर्घस्यात्स्थानेनैव पशुप्रमाणामग्नीषोमीयार्थत्व सिध्यति । एव च तद्वदेव प्रकृतेऽपि वस्तुतो लिङ्गापेक्षया श्रुते प्राचर्येऽपि लिङ्गस्य निरवकाशत्वेन श्रुत्यपेक्षयाऽपि प्राचर्य भवतीति बोध्यम् ।

दन्तःस्थ इन्द्रादिः, न तु ब्रह्म, तच्छब्दाभावादिति पूर्वसिद्धान्त-
न्यायेन पूर्वपक्षिते पूर्वाधिकरणोक्तं श्रु या निर्णयमपोद्य लिङ्गेन
निर्णय उच्यत इति संगतिरिति चन्द्रिकायामुक्तम् । तदपि न
सत् । तथा सत्यानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दाभ्यासेनेव प्रकृत इन्द्र-
सवितृशब्दाभ्याससत्त्वेनेन्द्रसवितृपूर्वपक्षसंभवेऽपि वरुणश्रुत्या-
द्यभ्यासाभावेन वरुणपूर्वपक्षानुत्थितिप्रसङ्गात् । अन्तःस्थे विष्णु-
निष्ठयज्ञशब्दाभ्यासेन ब्रह्मपरत्वस्यापि संभवेनेन्द्र एवेति पूर्व-
पक्षानिर्णायकत्वाच्च ।

यदपि मान्त्रवर्णिकसूत्रे ' यो वेद निहित गुहायाम् ' (ते०
२।१।१) इत्यानन्दमयस्यान्त स्थत्वमुक्त तदिहाऽऽक्षिप्य समा-
धीयत इति संगतिरिति चन्द्रिकायामुक्तम् । तदपि न सत् ।
गुहानिहितत्वान्त.स्थत्वयोर्भिन्नत्वेनान्त.स्थत्वमात्रे गुहानिहित-
त्वाप्रत्यभिज्ञानात् । अन्त स्थवाक्यशेषे ' देवाना वन्धु निहित
गुहासु ' इति श्रवणं तत्प्रत्यभिज्ञापकमिति चन्द्रिकोक्तं तु
न सत् । तत्रानन्तशब्दसमानार्थकेन ' यज्ञो वै विष्णुः ' इति
श्रुतिसिद्धेन यज्ञशब्देन ' अमृतस्य प्राणं यज्ञमेतम् ' इति पूर्वाधि-
करणनिर्णीतब्रह्मपरताकमाणशब्दमभिव्याहृतेनाविरुद्धत्वात् ।
एकवचनान्तबहुवचनान्तयोः प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्च । साक्षाद्गुहानि-
हितत्वाक्षेपेणैवोत्थानसंभवे भाष्योक्तादृश्यत्वद्वारकतदाक्षेपपका-
रासागत्यप्रसङ्गाच्च । न च साक्षात्तदभिधानेऽदृश्यत्वेन विष्णु
परत्वशङ्का स्यादिति तद्धारणाय तदाक्षेप इति कल्पनमपि
युक्तम् । तथा सति प्रागुक्तकर्तृत्वादिनाऽपि विष्णुपरत्वशङ्का
निवारणाय तद्द्वारकत्वस्यापि वक्तव्यत्वे तदनुक्तौ बीजाभा-
वात् । वस्तुतस्तु—अन्त स्थे ' सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा. ' इति
देवादृश्यत्वोक्तेस्तस्य सर्वादृश्यत्वानियततया ' देवान्ववि-
न्दगुहाहितम् ' इति तस्मिन्देवादृश्यत्वोक्त्या विरोधेन च तन्मुखेन
नोक्ताक्षेपसंभव इति नामसमन्वयपरे चास्मिन्पादेऽन्तःस्थत्व-
समन्वयोऽपि न सम्यक् ।

यत्तु तरसमन्वयस्येन्द्राद्यनेकनामसमन्वयार्थत्वात्फलतो नाम-
समन्वयकस्वात्पादसंगतिरिति । तदपि न सत् । तथा सति

‘ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् (ब्र० सू० १ । २ । १) इत्यत्र सर्व-
गतत्वसमन्वयस्याप्यादित्यादिनामसमन्वयफलकतया प्रथमपादी-
यत्वापत्ते । इन्द्रादिनामसमन्वयस्याप्यदृश्यत्वलिङ्गसमर्थनार्थ-
तया फलतो नामसमन्वयानुपपत्तश्चति । ‘ इन्द्रो राजा ब्रह्मेन्द्रम-
ग्निम्’ इत्यादीन्द्रश्रुत्यभ्यासेनेन्द्र एवान्तःस्थ इति निर्धारणया पूर्व-
पक्षोऽप्यनुपपन्न । ‘ ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठा दिव आत्मान
सवितार बृहस्पतिं चतुर्होतारं प्रदिशोऽनुवल्गुं वाचो वीर्यं तप-
साऽन्वविन्दत् ’ इति, तथा ‘ इन्द्र राजान सवितारमत वायो-
रात्मानं कवयो निचिकपु. ’ इति च, तथा ‘ अग्निं जगतः प्रति-
ष्ठामग्निस्ताः अग्ने प्रमुमोक्तु देवाः’ इत्यादिषु मन्त्रेषु सवित्रादि
पदानामप्यभ्यासदर्शनात् । ‘ सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् ’ इति
निरवकाशसवितृलिङ्गसाहित्येन सवितृश्रुतेरिन्द्रश्रुतितोऽपि प्राब-
ल्याच्चान्तःस्थः सूर्य एवेति द्वितीयपूर्वपक्षस्यापि दर्शितत्वात् ।
अस्तु तथेति चेत् । एवमपि ‘ अथा नेतारम् ’ इति वरुणलिङ्ग-
मात्रात्कथं वरुणपूर्वपक्षोत्थितिः ।

वरुणलिङ्गस्यान्ते श्रवणात्पूर्वदोर्बलान्यायेन तेनेतरबाधात्त
दुत्थितिरिति चन्द्रिकोक्तं तु न सत् । सुवर्णघर्मानुवाक्ये दशहोतृ-
हृदयारुमन्त्रेषु ‘ इन्द्रस्याऽऽत्मान दशधा चरन्तम् । अन्तः-
समुद्रे मनसा चरन्तम् । ब्रह्माऽन्वविन्द्रदशहोतारमर्णे । अन्तः
प्रविष्टः शास्ता जनानाम् । एकः स बहुधा विचारः । शतं शु-
क्राणि यत्रैक भवन्ति । सर्वे वेदा यत्रैक भवन्ति । सर्वे होतारो
यत्रैकं भवन्ति । स मानसीन आत्मा जनानाम् । अन्तः प्रविष्टः
शास्ता जनानां सर्वात्मा सर्वाः मजा यत्रैकं भवन्ति चतुर्होतारो
यत्र सपदं गच्छन्ति दवैः । स मानसीन आत्मा जनानाम्’ (चि०
उ० अ० ११) इति बहूना समुद्रशायित्वादिविष्णुलिङ्गानामुप-
लम्भात् । तथा चतुर्होतृहृदयारुमन्त्रेषु प्रथमायामृचि ‘ ब्रह्मे-
न्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठाम् ’ (चि० उ० अ० ११) इति जग-
त्प्रतिष्ठात्वादिरूपविष्णुलिङ्गोपलम्भात् । द्वितीयायामृचि तृती-
यायां च ऋचि ‘ अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम् । त्वष्टारं रूपाणि
विकुर्वन्त विपश्चिम् । अमृतस्य प्राण यज्ञमेवम् । चतुर्होतृणायाः

त्मान कवयो निचिक्युः । अन्तःपविष्टं कर्तारमेतम् । = देवानां
बन्धुं निहितं गुहासु । अमृतेन क्लृप्तं यज्ञमेतम् । चतुर्होतृणामा
त्मान कवयो निचिक्युः (चि० उ० अ० ११) इति कर्तृ
त्वादिरूपाणां विष्णुलिङ्गानां यज्ञश्रुत्याभ्यासस्य चोपलम्भादि
ष्णुपरत्वस्यैव संभवेन तद्भावेन 'अपां नेतारम्' इत्येकलिङ्गमा-
त्रेण वरुण एवेति पूर्वपक्षे नियामकाभावात् । न च वरुणलिङ्ग-
स्थान्ते श्रवणं गमकम् । षडहोतृहृदयमन्त्रेषु सप्तदश्यामृचि 'पत-
ङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा मनीषिणः । समुद्रे
अन्तः कवयो विचक्षते । मरीचीना पदमिच्छन्ति वेधसः '
(चि० उ० अ० ११) इति 'अपां नेतारम्' (चि० उ० अ० ११)
इत्यस्योत्तर 'अन्तः समुद्रे' इति विष्णुलिङ्गस्य श्रवणाद्विष्णुलि-
ङ्गस्य ततोऽप्यन्त्यत्वात् । 'सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः' इ-
त्यनेनोक्तस्य देवाद्दृश्यत्वस्येन्द्रादिष्वसंभवाच्च । उक्तमन्त्रेषु 'भद्रं
पश्यन्त उपमेदुरग्रे तपो दीक्षामृषयः सुवर्चिदः । ततः सत्र बल-
मोजश्च जातम् । तदस्मै देवा अभिसंनमन्तु' (चि० उ० अ० ११)
इति द्वादश्यामृच्यादित्यसकाशाक्षत्रादिजातमित्यभिधाय 'श्वेत-
रश्मिर्बोभुज्यमानम् । अपां नेतार भुवनस्य गोपाम् । इन्द्र निचि-
क्युः परमे व्योमन्' (चि० उ० अ० ११) इति त्रयोद-
श्यामृच्यादित्यस्यैवापां नेतृत्वस्य वृष्ट्यादिकर्तृत्वरूपस्योक्त-
त्वात् तेन सवितश्रुतिबाधः संभवति । सर्वनियन्तरि विष्णा-
वपां नेतृत्वस्य संभवाच्च ।

उक्तमन्त्रेष्वयमर्थः — दशहोतृहृदय परमात्मतत्त्वमुच्यते—
सुवर्णधर्ममित्यादिना । अहं मन्त्रद्रष्टा, इन्द्रस्य परमेश्वर
स्याऽऽत्मान निजस्वरूप परिवेद परितः सर्वत्रावस्थितं जा-
नामि । कीदृशमात्मानं, सुवर्णं सुवर्णमदृशं स्वत एव भा-

= देवानां बन्धुमिति— अथ कृद्धि शब्दिपत्रके 'ब ध्रुम्' इति
बुद्धिपुर मर दत्तम् । मध्वभाष्यपुस्तकेऽप्येवमेव । इदानीं तनवैदिकानां
पाठस्तु निरनुस्वारं प्रचलति तत्रैवाग्र 'अपां नेतार भुवनस्य गोपा'
इति अथ कृद्धिहानिबद्धम् । वैदिकपाठस्तु 'गोपाम्' इति सानु-
स्वारो वर्तते ।

समानं घर्ममन्यवस्तुनो दीपकं वनं सर्वदुःखराहित्येन कम-
नीयम् । दशधा ' चित्तिः स्रक् ' (चि० उ० १) इत्यादिदश
होतृमन्त्रप्रतिपादितैराकारैश्चरन्त लोके व्यवहरन्तम् । अन्तः
समुद्रे ब्रह्माण्डसृष्टेः पुरा सर्वत्र व्याप्यावस्थितो योऽयं जल-
संघः सोऽयं समुद्रस्तस्य मध्ये मनसा चरन्तम् ' इदं सर्वं जग
त्सृजेय ' इत्येव रूपेण मनोवृत्तिविशेषरूपेण सकल्पेन सह
प्रवर्तमानम् । ब्रह्मा चतुर्मुख प्रजापतिः, अर्णेऽर्णवे यथोक्त-
समुद्रे दशहोतार दशहोतृमन्त्रप्रतिपाद्यरूपेणाऽऽविर्भूतं परमात्मा-
नमन्वाविन्दत्सृष्टिसाधनत्वेनाविष्य लब्धवान् । सोऽयमेवाविष्य
परमात्मा जनानां सर्वेषां शास्ताऽन्तर्यामिरूपेण नियामकः सन्हु
दये प्रविश्यावस्थितः । स चान्तर्यामी स्वकीयेनेश्वररूपेणैक एव
सन्पुनर्जीवरूपेण बहुधा भूत्वा विचारो विविधाचरणवान्भवति ।
शत शुक्राणि शतसख्योपलक्षितान्यनन्तानि सूर्यचन्द्र(न्द्रादि)
नक्षत्राणि ज्योतीषि यत्र यस्मिन्परमात्मन्येकी भवन्त्येकत्वं
प्राप्नुवन्ति । सर्व ऋग्वेदप्रभृतयो वेदाश्चत्वारो नानाविधशाखो
पेता यत्रैकी भवन्ति । होतारश्चतुर्होपकर्तार सर्वे यजमाना
दशहोत्रादिमन्त्रा वा यस्मिन्नेकत्वं प्राप्नुवन्ति । यथा बुद्
बुदा जलमध्ये समुत्पद्य किं(कं)चित्कालमवस्थाय विलीय-
माना जल एवैक्य प्राप्नुवन्ति तथा सर्वे भावाः परब्रह्मण
एवोत्पद्य तत्रैव स्थित्वा विलीयमानास्तेनैकतां गच्छन्ति । स
तादृश ईश्वरः सर्वेषां जनानामात्मा स्वरूपभूतः सन्मानसीनो
योगयुक्तेन मनसोपलभ्यो भवति । सर्वे जीवा योगेन निरुद्ध-
चित्ताः सन्तो जगदीश्वरं स्वस्वरूपत्वेन साक्षात्कुर्वन्ति, न तु
भेदेनोपे पूर्वोक्तः सर्वोऽप्यर्थ उपपन्न इत्युपसहियते—सर्वाः
प्रजा देवमनुष्यादयो यत्र यस्मिन्योगिप्रत्यक्षगम्ये चैतन्येकरसे
परमात्मन्येकी भवन्ति चतुर्होतृमन्त्राश्च सर्वेऽपि स्वप्रतिपाद्यैर्देवैः
सह यस्मिन्ब्रह्मणि सपदं सम्यगेकीभावं प्राप्नुवन्ति । स तादृ-
शो मानसीनो मानसप्रत्यक्षगम्यो जनानामात्मा । ऋचां भेदा
दपुनरुक्तिः । ब्रह्मा चतुर्मुखः, इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं परमात्मान
तपसाऽन्वाविन्ददन्विष्य लब्धवान् । कीदृशमिन्द्र, जगतः प्रतिष्ठा-
मर्तिं सर्वस्य जगत आधाररूपो योऽयं चतुर्होत्रीयचित्तिरूपोऽ

मिस्तरस्वरूपम् । 'दिव आत्मानं सवितार बृहस्पतिम् । चतुर्हो-
 तार प्रदिशोऽनुवल्गुम् । वाचो वीर्यं तपसाऽन्वविन्दत् ' इति
 मन्त्रशेषः । दिशो शुलोकस्य प्रकाशकत्वेनाऽऽत्मवत्स्थितो यः
 सविता तद्रूपं तथा बृहस्पतिर्यो देवगुरुस्तद्रूपेणावस्थित सर्वेषु
 प्रदेशेषु च स्थिरं चतुर्होतारम् ' पृथिवी होता ' इत्यादिमन्त्र
 स्वरूप वाचो वीर्यं सर्वस्या वेदवाचः सारभूत कवयो विद्वांसो
 वेदशास्त्रपारगताश्चतुर्होतृणां चतुर्होतृशब्देनाभिधीयमानानां सर्वे-
 षां होतृमन्त्राणामात्मानं स्वरूपभूतं परमेश्वर निचिक्युनोश्च-
 तवन्त । कीदृशमात्मानम्, अन्तःप्रविष्ट जीवरूपेण शरीरेषु
 प्रविश्यावस्थित कर्तारमेत लौकिकवैदिकसर्वक्रियानिष्पादक
 गर्भेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाणि विविधानि निष्पादयन्त
 त्वष्टृस्वरूप विषश्चि तत्तद्रूपनिर्माणप्रकाराभिन्नममृतस्य प्राणं मर-
 णरहितस्य परमात्मनो व्यवहारहेतुभूतप्राणोपाधिस्वरूप यज्ञमेतं
 सर्वैरनुष्ठीयमानत्वेन दृश्यमानं दर्शपूर्णमासादियज्ञस्वरूपम् ।
 चतुर्होतृमन्त्रस्य यज्ञसृष्टिसाधनत्वात् । तच्च ब्राह्मणे समाह्नातम्—
 ' स एतं चतुर्होतारमपश्यत्तं मनसाऽनुद्भुत्याऽऽहवनीयेऽजुहोत्,
 ततो वै स दर्शपूर्णमासवसृजत ' इति । योऽयं परमात्मा सोऽय
 देवानां बन्धुवत्प्रियस्नादृशं स्वेषु पक्षपातित्वेन विजयहेतुम् ।
 तदुक्तम् ' ब्रह्म देवेभ्यो विजिग्ये ' इति नलदकारैः । गुह्यसु
 बुद्धिषु निहितं साक्षित्वेन स्थितममृतेन स्वर्गफलनिपेक्षेन वल्गुं
 संपादितमेत यज्ञ यज्ञ इत्येवनामान सुवर्षिदः स्वर्गमार्गाभिज्ञा
 ऋषयो भद्रं कल्याणं सप्तहोतृरूपमादित्यं पश्यन्तः प्राप्तत्वेन
 निश्चित्य तपोऽनशनादिरूप दीक्षां नियमविशेषं चोपसेदुर-
 नुष्ठितवन्तः । तत आदित्यसकाशात्क्षत्र क्षतात्प्राणमनिष्टनिवा-
 रणं बल शरीरशक्ति, ओजः कान्तिश्चेत्येतत्सर्वं जात सपन्नम् ।
 तच्च क्षत्रादि त्रयमस्मै यजमानायाभिसनमन्तु, अभितः सपाद-
 यन्तु । परमे व्योमन्नुत्कृष्टे हृदयाकाशे, इन्द्र परमैश्वर्ययुक्तं सप्त
 होतृदेवमादित्यं निचिक्युर्ध्यातवन्तः । कीदृश, श्वेत प्रकाशरू-
 पत्वेन शुक्लवर्णं रश्मि रश्मियुक्तं बोभुज्यमानं सर्वं प्राणिभिर्दृ-
 ष्टिद्वारेण पुनः पुनर्भुज्यमानम् । एतदेव स्पष्टी क्रियते—

अपां नेतारम् । आदित्याञ्जायते वृष्टिरिति स्मृतेः । सूर्य भुव
नस्य गोपां पालकम् ।

यद्यपि यथा सिद्धान्तपापकसद्भावेऽपि तदज्ञानेन पूर्वपक्षः ।
तथा सूर्यादिपापकसद्भावेऽपि तदाच्छादनेनेन्द्राद्येकैकावधारणे-
नानेके पूर्वपक्षा इति चन्द्रिकायामुक्तम् । तदपि न सत् ।
अनाच्छादनेनास्मद्गीत्या पूर्वपक्षसंभव उक्तवाक्यमालम्ब्य पूर्व-
पक्षसिद्धान्तरचनयोक्तसूत्रव्याख्यानै स्वारस्याभावात् ।

यच्चस्मद्गीतौ ' आदित्यमन्तरो यमयति ' इति श्रुत्यन्तरे
' भेदव्यपदेशात् ' (ब्र० सू० १ । ३ । ५) इति सूत्रव्या-
ख्यान न स्वरसम् । स्वपकरणस्थभेदव्यपदेशवतो वाक्यस्यो-
दाहरणत्वसंभवे तद्रहितस्य तदयोगादिति दूषणं चन्द्रिकायामु-
क्तम् । तदसत् । इन्द्रस्याऽऽत्मानमित्यत्राऽऽत्मशब्दस्य स्वरूपपर-
तया त्वदुक्तविषयवाक्येऽपि सूत्रोक्तभेदासिद्धेः ।

यद्यपि ' सहैव सन्त न विजानन्ति देवाः ' इति साहित्य-
कर्तृकर्मभावादिना भेदोक्तिरिति चन्द्रिकायामुक्तम् । तदप्यसत् ।
षड्ढोतृहृदयमन्त्रेषु ' अन्तःप्रविष्ट कर्तारमेतम् । अन्तश्चन्द्रमसि
मनसा चरन्तम् । सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा । इन्द्र-
स्याऽऽत्मानं शतधा चरन्तम् ' (चि० उ० अ० ११) इति तृती-
यायामृचि स्वकीये हृदये स्वेन जीवात्मना सहैवावस्थितमिन्द्र-
स्याऽऽत्मानं स्वरूपं न विजानन्तीत्यन्तःस्थ इन्द्रे देवजीवसा-
हित्यस्य देवकर्तृकदर्शनकर्मत्वाभावस्यैवोक्तेरन्तःस्थ इन्द्रेऽस्पद-
धिमतरीतौ ' य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यमन्तरो यमयति । यमा-
दित्यो न वेद ' इत्यादित्यान्तःस्थ आदित्यभेदस्य स्पष्ट-
भेदव्यपदेश इव तव सीताविन्द्रभेदव्यपदेशासिद्धेः । देवशब्दस्य
अयस्त्रिंशद्देववाचिताया प्रसिद्धत्वात् ।

जनानामात्मेत्यत्रान्तर्यामिण्यास्मिन्प्रकरणे आत्मशब्दो स्वरू-
पपर एव । अस्मिन्प्रकरणे ' शास्त्रा जनानाम् ' इति भेद-
व्यपदेशाभावेऽयुक्त स्यादिति चन्द्रिकोक्तं तु न सत् । ' इन्द्रो
राजा जगतो ईशे ' इत्यस्मिन्प्रकरणे इन्द्रस्य जगच्छासितृत्वो-
क्तेस्तस्यान्तःस्थ इन्द्रभेदव्यपदेशासाधकत्वात् । सर्वात्मेत्यत्र

सर्वेषां प्राणिनामात्मा पारमार्थिकस्वरूपभूत इत्यस्यैवार्थस्य
 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम् । स मानसीन आत्मा जनानाम्'
 इत्युपक्रमानुरोधेन वक्तव्यतया 'अत्रैव प्रकरणे सर्वात्मेति
 चात्यन्तमयुक्तं स्यात् । ज्ञानादिरूपस्य ब्रह्मणस्तद्विरुद्धजडरूप-
 तायाः केनाप्यनङ्गीकारात्' इति चन्द्रिकोक्तं तु निरालम्बनमेव ।
 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इत्यत्र 'तमेव विद्वानमृत इह भवति । नान्य
 पन्था अयनाय विद्यते' इति प्रकरणान्तरस्थवाक्येन पूर्वपक्षनि-
 राकरणपरतया सूत्रं योजयत ईक्षत्यधिकरणे पूर्वपक्षनिराकरणा-
 यानेकप्रकरणस्थानेकवाक्यान्युदाहृत्य सूत्राणि योजयतस्तत्र
 स्वप्रकरणस्थभेदश्रुत्यभावरूपदूषणोद्भावनस्याद्वैतवादविद्वेषमात्र
 मूलत्वमेवति स्पष्टं विदुषाम् । न चानन्यगतिकत्वमपि । अस्म-
 द्गीत्या गत्यन्तरस्य तत्र तत्रोक्तत्वात् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्— इन्द्राग्नेकमापकश्रुतिलिङ्गादिसत्त्वेने-
 द्रादिषु निर्धारित एक एवान्तःस्थ इति पूर्वपक्षमाक्षिप्योक्तरीत्या
 त पक्षसमर्थानिर्धारितो यः कश्चिदिति पूर्वपक्षो वाऽस्तु । न च
 संदेहादविशेषः । अन्तःस्थो विष्णुरन्यो वेति संदेहेऽन्य एवेत्ये-
 वकारेण प्रवृत्तपूर्वपक्षे संदेहाद्विशेषसद्भावादित्युक्तम् । तदप्यसत् ।
 वरुणादिप्रापकलिङ्गादिवद्विष्णुलिङ्गानामपि सत्त्वेनान्य एवेत्य-
 वधारणे गमकाभावात् । विष्णुलिङ्गानां भूयस्त्वेन यज्ञश्रुत्य
 भ्यासेन च विष्णुरेवेति निर्धारणापत्तेश्च । न चेन्द्रादिश्रुत्या-
 दिषु लोकप्रसिद्ध्या प्राबल्यम् । वैदिकशब्दार्थनिर्णये वैदिकप्र-
 सिद्धेरेव प्राबल्यमित्यस्य पूर्वतन्त्रसिद्धत्वात् । विष्णौ 'नर-
 द्रः, सुरेन्द्रः' इत्यादिप्रयोगमाचुर्येणेन्द्रादिशब्दानामपि तन्मा-
 त्रप्रसिद्धेश्च । पूर्वोत्तरविष्णुलिङ्गसदृशेनेन्द्रादिश्रुतेरेवान्यथासि-
 द्ध्यौचित्याच्च । एतेन विष्णुलिङ्गानां बहुत्वेऽपि बहुत्वमयुक्त
 प्राबल्यस्य स्वभावमयुक्तप्राबल्याद्दुर्बलत्वमिति चन्द्रिकोक्तं
 निरस्तम् । विष्णुलिङ्गसदृशत्वेऽस्योयोगात् । निरवकाशेन
 विष्णुलिङ्गेनेन्द्रादिश्रुतेरौगिकत्वकाक्षणिकत्वादिना सावका-
 शया बाधौचित्याच्च । उक्तं हि त्वयैवात्राधिकरणपूर्व-
 पक्षे— अदितिशब्दस्य विष्णौ लक्षणादिना वृत्तिसभवेऽपि ना-

तृत्वं तस्मिन्संभवति । न हि गङ्गापदमिव गङ्गात्वमपि तीरे संभवतीति वदता । यच्च चन्द्रिकायाम्—न च विष्णुलिङ्गानां निरवकाशत्वम् । समुद्रस्थत्वादेर्वरुणेऽपि संभवादित्युक्तपूर्वपक्षो-पपादनायोक्तम् । तदपि न सत् । वरुणस्य समुद्रपतित्वेऽपि समुद्रस्थत्वासिद्धेः । 'न विजानन्ति देवाः, जगतो य ईशे' इति देवाद्दृश्यत्वजगदीशितृत्वादीना वरुणादावसभवेन तेषां निरवकाशत्वाच्च । 'इन्द्रो राजा जगतो य ईशे' इत्यत्रेशपदसामानाधिकरण्यादन्यत्र जगदीशितृत्वेन प्रसिद्धिमभिदधान इन्द्रशब्दो विष्णुपर एव युक्तः । इन्द्रादौ देवाद्दृश्यत्वासंभवश्चेति नोक्त-पूर्वपक्षसंभव ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—लिङ्गस्य निरवकाशत्वेऽपि प्रबलया श्रुत्या बाधोऽस्तु । न हि निरवकाशः शशशावको मृगे द्रेण न बाध्येत । न च निरवकाशमिदं रूप्यमिति ज्ञान नेदं रूप्यमिति ज्ञानेन न बाध्यत इत्युक्तपूर्वपक्षसमर्थनायोक्तम् । तद्विचाररमणीयम् । श्रुतिलिङ्गादीना प्रमाणाना प्रबल्यपयोजकं निरवकाशत्वं ह्यनन्यथासिद्धप्रामाण्यकत्वम् । श्रुत्या लिङ्गबाधे हि बाधित लिङ्गमप्रमाणमेव भवति । विषयाभावात् । श्रुतिस्तु लिङ्गेन मुख्यार्थे बाधिताऽपि यौगिकलाक्षणिकाद्यर्थरूपविषयसद्भावात्प्रामाण्यम-हनुत इति न त्रेतादृश निरवकाशत्व शशशावकादेरस्ति । न वा विषयान्तराधीनमनन्यथासिद्धप्रामाण्यकत्वरूप श्रुत्यादिनिष्ठ सावकाशत्वं वा मृगेन्द्रस्यास्ति । तयोरप्रमाणत्वात् । येन शशशावकादेर्नाशयत्वरूपमृगे द्रबाध्यत्व न स्यात् । श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणगतबाध्यबाधकभावादुक्तरूपस्य प्रमाणबहिर्भूतशशशावकमृगेन्द्रगतनाशयनाशकभावरूपस्य बाध्यबाधकभावन्यत्वात् । इदं रूप्यमिति ज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रयोजकप्रतीतिविषयसद्भावात्प्रामाण्याभावाच्चोक्तरूपं निरवकाशत्वमेवासिद्धमिति तस्य नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाधो युक्त एव । भ्रमत्वनिश्चयस्यैव नेदं रजतमिति प्रमात्मकज्ञानविषयाबाधितरजताभावप्रयुक्तस्य तत्र बाधत्वात् । तस्य चोक्तरूपप्रमाणगतनिरवकाशत्वप्रयुक्ता-ध्रमत्त्वगतसावकाशत्वप्रयुक्तोक्तबाधादन्यत्वाच्च किञ्चिदेतत् ।

यदापि—इन्द्रः सविता वरुण एते सर्वे वाऽन्तःस्थास्तद्वि-
षये श्रुतिलिङ्गादीनां सत्त्वादिति तृतीयो वाऽस्तु पूर्वपक्षः ।
न चैव सति 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्' इति सर्वा-
त्मनामन्त प्रविष्टे शास्तृत्वादेः श्रवणेनानेकेश्वरापात इति श-
ङ्क्यम् । विष्णुलिङ्गानां निरवकाशत्वेनाबाध्यत्वादिन्द्रादि-
श्रुतीनां च श्रुतित्वादेव लिङ्गाबाध्यत्वादुभयानुग्रहार्थं विष्णु-
रेव तत्तदुपाधिषशादिन्द्रादिसंज्ञा लभत इति पूर्वपक्षिणेन्द्रादीनां
विष्णैक्याङ्गीकारेणानेकेश्वरापत्त्यभावात् । तथा च श्रुतिः—
'स ब्रह्म(ह्या) स शिवः सेन्द्र सोऽक्षरः' इत्यादिका । स्मृतिरपि
'अहं भवो भवन्तश्च सर्वे नारायणात्मकम्' इत्यादिका । न
चैवं विष्णोरेवान्तःस्थत्व स्यादिति वाच्यम् । कल्पितभेदस्योपहि-
तस्य प्रसिद्धेन्द्रादिरेवान्तःस्य इति पूर्वपक्षाद्विष्णुलिङ्गानां चानु-
पहितरूपाभिप्रायेणोपपत्तेरिति चन्द्रिकायामुक्तम् । तदापि पूर्वो-
त्तरविष्णुलिङ्गसंदृष्टश्रुतेः स्वरूपमाबल्यनिरासकोक्तरात्त्या निर-
स्तम् । वस्तुतस्तु न तैत्तिरीयकवाक्यमुदाहरणार्हम् । संदेहाभा-
वात्तद्धीजाभावाच्च । न हीन्द्रादिश्रुतिः सदेहवीजम् । 'इद्रस्याऽऽ-
त्मानम्' इत्युपक्रमेण 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्' सर्वात्मा'
इति 'मानसीन आत्मा जनानाम्' इति बहुवारं मध्ये चाभ्यासेन
सर्वात्मताप्रतिपादन एव सुवर्णघर्भानुवाक्यतात्पर्यावधारणात् ।
तदुपपृम्भकतयैव 'सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति । चतुर्होतारो
यत्रैकं भवन्ति । सर्वाः प्रजा यत्रैकं भवन्ति । चतुर्होतारो यत्र
संपद गच्छन्ति देवैः' इत्याद्युच्यते । 'चतुर्होतृणामात्मानं क-
वयो निचिक्व्युः । तदेवानुपरमुच्यते । अमृतं देवानामायुः प्रजा-
नाम्' इति तदेवोपपाद्यते । अत एव 'इन्द्र राजान सवि-
तारमेतम् । ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठाम् । दिव आत्मानं सवि-
तार बृहस्पतिम्' इति सर्वैः शब्दैरभिधानं सार्व्वैक्यप्रयुक्त-
मिति निर्णीयते । अतो नेन्द्रादिश्रुतीनामन्यपरत्वशङ्केति तदनु-
रोधेन पूर्वपक्षस्तल्लिङ्गानुरोधेन वा सिद्धान्तो वा युक्त इत्यस्म-
द्भाष्यकारोक्तमुदाहरणमेव युक्तम् । छान्दोग्येऽन्तरादित्यवाः

कयाकाशवाक्यप्राणवाक्यज्योतिर्वाक्यानां क्रमिकाणां क्रमिकाधिकरणचतुष्टयोदाहरणत्वसभवादित्यलं विस्तरेण ।

सिद्धान्तोऽप्युक्तः । यत्रस्मिन्नाधिकरणे निरवकाशलिङ्गबलादेतद्वाक्यस्यान्तःस्थविष्णुपरता तर्हि तादृशेन सप्ताश्वयाजनलिङ्गेन सूर्यादिपरताऽपि प्रसज्येत । अन्यथासिद्धिसहत्व च समुद्रस्थत्वस्यापि । प्रसिद्धिरप्युभयोस्तुल्या । न च भूयस्त्वाद्विष्णुलिङ्गानां प्राबल्य शङ्क्यम् । श्रुतिसाहित्येनान्येषामपि प्राबल्यात् । न च विष्णुलिङ्गैः श्रुतिबाधः । स्वरूपतो दुर्बलानामुपसहारगतानामुपक्रमगतनिरवकाशलिङ्गसहकृतप्रबलानेकश्रुत्यभ्यासबाधनासामर्थ्यात् । यत्रश्रुतिसाहित्यनिरवकाशत्वबाहुल्यादिभिः प्राबल्ये च पूर्वपक्षानुत्थितिः । तदाच्छादनं च गतिसंभवेन युक्तमिति पूर्वमेवाक्तम् ।

यदापि श्येनादिशब्दानां लोकेऽन्यत्र निरूढानामपि ' यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्ते ' इति वाक्यशेषबोधेनसादृश्यस्य श्येनेऽनुपपत्त्या श्येनसदृशयागरत्ववदिहापीन्द्रादिपदानाम् ' यमन्तः कवयो विचक्षते ' इति वाक्यशेषबोधेनसमुद्रान्तःस्थत्वादीनामन्यत्रासंभवाद्विष्णुपरत्वमिति चन्द्रिकायामुक्तम् । तदापि न । ' श्येनेनाभिवरन्वजेत ' इति प्रतीतयागसामानाधिकरण्यनिर्वाहाय श्येनादिपदानां वाक्यशेषबलाद्गुणत्वाश्रयणेऽपीह तथाविधोपक्रमगतरूढिभङ्गनिमित्तादशनेन वैपम्यात् । अत एव श्रुतिसंदहेऽन्यथासिद्धालङ्घननिषेधः ' इति न्यायविवरणाय छम्भकवर्णनमपि निरस्तम् । इन्द्रादश्रुतारन्द्रादौ रूढत्वनासंदिग्धत्वात् ।

यदापि—इन्द्रादिशब्दानामन्यत्र प्रसिद्धावपि विद्वद्भूय विष्णुपरत्वाच्चस्याश्च प्राबल्याद्विष्णुपरत्वमिति चन्द्रिकायामुक्तम् । तदसत्त्वाविद्वद्भूयैव सिद्धान्तकरण ' धर्मोपदेशात् ' इति हेतारस्वारस्यमसङ्गात् । न च विद्वद्भूयः छम्भनायैव धर्मोक्तिरिति वाच्यम् । तथा साव धर्मोपदेशाद्विद्वद्भूयस्तस्याश्च विष्णुपरत्वमिति साध्यान्तरहेत्वन्तराभ्याहारप्रसङ्गात् । एतेन ' इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः ' इति वाक्येन विष्णुपरत्वमिति चन्द्रिकायामुक्तम् ।

इति श्रुत्या सामानाधिकरण्येन विष्णौ विद्वद्बुद्धिनिश्चयाच्छ्रुतेर-
विरोधाद्धर्मोपदेशाद्विष्णुपरता स्यादिति चन्द्रिकोक्तं निरस्तम् ।
स्वरूपचैतन्यात्मनाऽभेदमादाय ' आयुर्घृतम् ' इतिवद्गौणाभे-
दमादाय वा ' इदं सर्वं यदयमात्मा ' 'यद्रजतमभात्सा शुक्तिः'
इतिवदधिष्ठानसत्तातिरेकेण प्रतीतेन्द्रादिस्वरूपानुवादेन तस्या-
धिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वरूपाभेदमादाय बाधाय वा
सामानाधिकरण्योपपत्तेश्च न सामानाधिकरण्यमात्रेणन्द्रादिश-
ब्दानां ब्रह्मणि विद्वद्बुद्धिसिद्धिः । नन्वन एव 'भेदव्यपदेशाच्च'
इत्यनेनाभेदपक्षो निरस्यत इति चेत् । तर्हि साध्यभेदेन समुच्च-
यानुपपत्तेः । एतेनैवेन्द्रादिपदप्रवृत्तिनिमित्तैश्वर्यादेरनन्याधीनत्व-
निरवधिकत्वाभ्यां परमात्मैव तन्मुख्यार्थ इति न श्रुतिविरोध
इत्यापि चन्द्रिकोक्तं निरस्तम् । तथा सति शब्दादेवेति वक्तुमु-
चितत्वेन धर्मोपदेशादिति हेतुक्तेरस्वारस्यात् । अत एव विद्वद्यो-
गान्निर्णयोऽपि निरस्तः । रूढेः प्रबलत्वात् । आश्रयप्राबल्यद्यो-
गप्राबल्य तु शिष्टाकोपाधिकरणादयुक्तमिति जन्माधिकरणे
तन्न्यायरवरूपप्रपञ्चेन निरूपितम् ।

यदप्युक्तरीत्याऽभेदमादाय सामानाधिकरण्यनिर्वाहे कार-
णत्वलिङ्गाकाशश्रुत्योरनुग्रहाय ब्रह्माकाशयोरप्यभेद कल्पयेत् ।
तथा ' कदाचन स्तरीरसि नेन्द्रसश्चसि दाषुषे ' इति मन्त्रस्येन्द्र-
प्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य ' ऐद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इति
द्वितीयाश्रुतेश्चाविरोधायेन्द्रगार्हपत्ययोस्तथा व्रीहियवशास्त्र-
योः षोडशग्रहणाग्रहणशास्त्रयोश्चाविरोधाय व्रीहियवयोर्ग्रहणा-
ग्रहणयोर्विरुद्धाश्रुत्यागेनैक्यं च स्यादिति चन्द्रिकायामुक्तम् ।
तदप्यसत् । अभेदेन सामानाधिकरण्यस्येव कारणत्वादे-
रनिर्वाहात् । न ह्याकाशतत्प्राचीनकृत्स्नकारणत्वमाकाशाभेदेन
निर्वोदुं शक्यम् । इन्द्रगार्हपत्ययोस्तु नाभेदः कल्पयितुं शक्यः ।
विनियोगवैयर्थ्यापत्तेः । न च विनियोग एव सामानाधिकरण्य-
स्येव तत्कल्पकः । लक्षणयाऽपि तदुपपत्तेः । व्रीहियवयोर्ग्रहणा-
ग्रहणयोश्च भेदग्राहिपत्यक्षबाधितत्वान्नाभेदः कल्पयितुं शक्यः ।

न च जीवपरमात्मनो विरुद्धांशत्यागेनेव प्रकृतेऽभेदापादन चतु-
रस्यम् । ब्रह्माकाशयोर्ब्रह्मिण्ययोर्वा विरुद्धाकारपरित्यागेन
जीवब्रह्मकारानुस्यूतचेतन्याकारस्येवाऽऽकाराभावात् । किञ्च
विरुद्धाकारत्यागो व्यक्तिद्वयानुस्यूतैकवस्तुबोधाविषयत्वमेव न
त्वपायः । तन्नाशकाभावात् । तच्च ' तत्त्वमसि ' ' सोऽयम् '
इत्यादौ विरुद्धांशयोरिव न प्रकृते सभवति । तत्त्वमसीत्यादावु-
पक्रमोपसहारेक्यरूपतात्पर्यनिर्णायकलिङ्गावगतजीवब्रह्मैक्यरू-
पप्रधानप्रमेयनिर्वाहकविरुद्धाकाराविवक्षारूपतत्कारणस्येव प्रकृते
तादृशकारणानुपलम्भात् । ब्रह्मिण्ययोर्विरुद्धाकारपरित्यागेनोभ-
यानुस्यूतैकव्यक्तेरभावेन तद्बोधाविषयत्वरूपत्यागस्य तद्विरुद्धा-
कारेऽसमवाच्च ।

यदापि चन्द्रिकायाम्—' इन्द्र मित्रम् ' इत्यादिवाक्यस्योक्त-
रूपाभेदपरत्वमाशङ्क्याऽऽहुरिति तत्तच्छब्दवाच्यत्वस्यैवोक्तेः ।
'सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोःस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि '
(ऋ० सं० १।१६४।३६) इति वाक्यशेषे भेदोक्तेश्च । 'सोऽ-
न्तकः स रुद्रः स प्राणभृत्प्राणनायकः स ईशो यो हरि ' इति
श्रुत्यन्तरेऽभेदविवक्षायाम् ' स रुद्रः ' इत्यनेन ' स ईशः '
इत्यस्य पौनरुक्त्यापत्त्या तत्तच्छब्दवाच्यताया एव विवक्षणी-
यत्वाच्चेत्यादि नेन्द्रादिशब्दानां परमात्मनि विष्णौ विद्वद्बुद्धिव्यव-
स्थापनम् । तदपि न सत् । निर्धर्मके निर्विशेषे निष्क्रिये च
परमात्मिणि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तगुणक्रियाजात्याद्यभावेन 'अशब्द-
मस्पर्शमरूपमव्ययम् ' ' यतो वाचो निवर्तन्ते ' इत्यादि
श्रुत्या शब्दवाच्यतायास्तस्मिन्निषेधाच्च परमात्मनीन्द्रादिशब्दवा-
च्यताया असमवेन तत्त्वतः स्वरूपैक्येऽपि व्यावहारिकेन्द्रादि-
स्वरूपभेदानुवादित्वेनाऽऽहुरित्यस्योपपत्तेः । लौकिकदृष्टेयन्द्रत्वा-
दिस्वरूपभेदभिन्नमपि शास्त्रदृष्ट्या तं परमात्मस्वरूपाभेदेन नि-
श्चित्य ' इन्द्र मित्र वरुणम् ' इत्यादिशब्दैर्लक्षणया व्यवहर-
न्तीत्येतत्परतया वा प्रतर्दनं प्रति ' मामेव विजानीहि प्राणोऽस्मि
प्राज्ञात्मा ' इतीन्द्रवाक्यवत् 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ' 'तदाऽऽ-
त्मानमेवावेदह ब्रह्मास्मि ' इतिवदुपपत्तेः ।

यत्त्वहशब्दो जीवात्तर्यामिण मुख्यः । 'अह मनुरभव सूर्य
श्च ' इत्यन्तर्यामिण्यहशब्दप्रयोगात् ।

सर्वान्तर्यामिको विष्णु सर्वानाम्नाऽभिधीयते ।

एषोऽह त्वमसौ घृते न तु सर्वस्वरूपतः ॥

इति स्मृतेश्चेति परोक्तम् । तदपि न साधु । 'शास्त्रदृष्ट्या तूप
देशो वामदेववत् ' (ब्र० सू० १।१।३०) इति न्यायेन वाम-
देवजीवघतन्यस्य वस्तुतो ब्रह्माभेदेन सूर्यादिभावस्योक्ततयाऽ-
न्तर्यामिपरत्वाभावात् । ' तद्यो यो देवानाम् ' इति पूर्वतन-
वाक्ये तत्त्वबोधनिमित्तकब्रह्मभावस्य प्रकृततया ' पश्यन्प्राप्ति-
पेदे ' इत्यादेरपि बोधनिमित्तकब्रह्मभावपरतयाऽन्तर्यामिपरत्वा-
भावात् । अन्यथा ' तस्मात्सर्वमभवत् ' इति वाक्यशेषे बोधानि-
मित्तकसार्वात्म्यलक्षणफलकीर्तनस्यायुक्ततापत्तेः । न चैव सात्वे
' तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथषि(र्षी)णां तथा
मनुष्याणाम् ' इति भेदपरत्व वाक्यशेषस्य विरुध्येतेति वाच्यम् ।
तत्र देवादिषु प्रबुद्ध पुरुष निर्धार्य स एव तदभवादिति ब्रह्मा-
भेदपरत्वेन भेदपरत्वाभावात् । न चात्र वाक्ये ' ब्रह्म वा ' इति
ब्रह्मण एव प्रकृतत्वान्नानेन जीवब्रह्मैक्यसिद्धिरिति शङ्क्यम् ।
' यो यो देवानाम् ' इति जीवपरामर्शिवाक्यशेषानुसारेण ब्रह्म-
पदस्य कार्यब्रह्मपरत्वात् । शुद्धब्रह्मपरत्वे तस्य बोधनिमित्तस्य
' तस्मात्सर्वमभवत् ' इति सार्वात्म्यावाप्तिरूपफलकीर्तनस्यायुक्त-
तापत्तेः । न च नामब्रह्मेत्यादाविवासीतेत्यादाधितिशब्दशिरस्कृतया
नामाद्यभेदाभाववदत्रापीतिशब्दशिरस्कृतया ब्रह्माभेदाभाव इति
शङ्क्यम् । नामब्रह्मेत्यादाविवानुपासनाप्रकरणेऽस्मिन्वाक्येऽभेदा-
विवक्षाया वक्तुमशक्यत्वात् । न च तर्हीतिपदवैयर्थ्यं शङ्क्यम् ।
आत्मेत्येवोपासीतेत्यादाविव शब्दज्ञानयोः स्वाभाविकसकर्मकत्व
प्राप्तौ तन्निराकरणपरत्वेनोपयोगात् । न चैवमुक्तस्मृतिविरोधः
शङ्क्यः । इन्द्राहमादिशब्दानामसाधारणतत्तदात्मनि शक्तेराव-
शक्यता तत्साहचर्येणान्तर्यामिण्येषोऽहमित्यादिप्रयोगः ।
अग्निरधीतेऽनुवाकमिति माणवकेऽग्निसाहचर्येणाग्निरितिप्रयोग-

वदन्तर्यामित्वाहंत्वाद्युपाहितयोरैक्यासंभवादन्तर्यामिणोऽहत्वेन्द्र-
त्वाद्युपाहितसर्वस्वरूपत्वानिबन्धन सर्वनामभिरभिधानं नेति तद्
र्थत्वात् । किंचान्तकतारमिति वाक्ये समुद्रान्तःस्थत्वमिव
' अन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् ' इत्यष्टमूर्तेः शिवस्याप्यास्ति
लिङ्गम् ।

पृथिव्यां तिष्ठति विभुः पृथिवी वेत्ति नैव तम् ।

रूप च पृथिवी यस्य तस्मै भूतात्मने नमः ॥

इत्यादित्यपुराणादिषु शिवस्य पृथिव्यादिमूर्त्यष्टकोक्तिषु ' यः
पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिवीमन्तरो यमयति । य पृथिवी न वेद ।
यस्य पृथिवी शरीरम् ' इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणार्थप्रत्यभिज्ञानदर्श-
नात् । विष्णुत्वपरिपन्थिनी ' प्रजापतिश्चरति गर्भे अत ' इति
प्रजापतिश्रुतिश्चास्ति । न च सा समुद्रान्तःस्थत्वरूपलिङ्गानुसा-
राद्योगादिना विष्णुपरोत शक्यम् । अष्टमूर्तिलिङ्गानुसारेण
' पाति यस्मात्प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरिति स्मृतः ' इति लैङ्गे
दर्शितयोगेन शिवपरोति वक्तुं शक्यत्वात् । न च

लोके श्रुतौ स्मृतौ चैव विष्णुलिङ्गतया स्थितम् ।

समुद्रान्तरवस्थानपूर्वकं कथमन्यगम् ॥

इत्यादिना समुद्रान्तःस्थत्वस्य निरवकाशत्वेन प्राबल्य त्वदुक्त
साधु । ' मध्ये लिङ्गं महाघोर महाब्धेरम्भसि स्थितम् ' इत्या-
दित्यपुराणोक्तेः समुद्रान्तःस्थत्वस्य शिवसाधारण्यात् । न च
पञ्चहोतृहृदयाख्यमन्त्रेषु तृतीयायामृचि ' य आण्डकोशे भुवन
विभर्ति । अनिर्भिण्ण सन्नथ लोकान्विचष्टे । यस्याऽण्डको-
शश्च शुष्ममाहुः प्राणमुल्बम् । तेन वलृप्तोऽमृतेनाहमस्मि ' इति
ब्रह्माण्डवीर्यत्व विष्णुलिङ्गं निरवकाशं वक्तुं शक्यम् । यः
पञ्चहोतृदेवो ब्रह्माण्डमध्येऽभेदेनावस्थितः सन्कृत्स्नं भुवनं भूत-
जातं धारयति । अथ ब्रह्माण्डभेदानन्तरं तदन्तःस्थितान्भूरादि
लोकान्विशेषेण प्रख्यापयति । यस्य परमात्मन आण्डकोशं
शुष्मं प्रबलं ब्रह्माण्डावकाशस्थगुत्रात्मरूपप्राणवायुविशेषमुल्ब

गर्भावेष्टनस्थानीयमाहु । तेन परमात्मनाऽमृतरूपेणाहं मन्त्रद्रष्टा
क्लृप्तो व्यवहारसमर्थत्वेनोत्पादितोऽरमीत्यर्थके परमात्मनो ब्रह्मा-
ण्डवीर्यत्वप्रतिपादके य इत्यनुवादस्य प्रतीतेस्तस्य पुरोवादा-
पेक्षायां सामान्येन प्रतीतस्य विशेषाकाङ्क्षायां वा ' अण्डं
हिरण्यं मध्येसमुद्रं रुद्रस्य वीर्यात्प्रथमं बभूव, तत्र ब्रह्मा
विष्णुर्जातो जातवेदाः ' इति रुद्रप्रतिपादकश्रुत्युपस्थितेः ।

रुद्रसंज्ञस्य देवस्य रूपे मूर्तिः प्रजापतेः ।

तेन क्षिप्त रसे वीर्यं परमूर्त्यभिमानिना ॥

तदण्डमभवद्दीर्यं सहस्रकिरणप्रभम् ।

विष्णुस्तत्राविशत्साक्षान्मम शक्तेस्तु वैभवात् ॥

पुननारायणारूपा म नियोगात्प्राप्तवानसौ ।

इत्यादिलैङ्गादिषु तदुपवृहणेषु शिवस्यैव ब्रह्माण्डवीर्यत्वेन
तदर्थप्रतिपादनाद्ब्रह्माण्डवीर्यत्वस्य शिवसाधारण्यात् । तथा च
हरिहरयोर्द्वयोरपि लिङ्गयोः सतोस्तत्तद्वाक्यमुदाहृत्य पूर्वपक्षोत्त-
रपक्षग्रन्थनात्मकन्यायेनासति च तद्वलावलविवेकं कथं शिवसा-
धारणसमुद्रान्तस्थत्वलिङ्गेनान्तपविष्टशब्दप्रतिपाद्यान्तस्थस्य
विष्णुरेवेति विष्णुत्वनिर्णयः ।

यद्युक्तम्—परमैश्वर्यादेर्भगवति निरवधिकत्वेन भगवति
महायोगसम्भवादज्ञरूढि गोऽपि विद्वद्देवस्य प्राबल्यादन्यगतप्रवृत्ति-
निमित्तस्यापि भगवदनीशत्वेन हरावेन्द्रादश्रुतिना मुख्यत्व-
मिति । तदा न सर्वमाज्ञमनम् । निरवधिकत्वरमवयवस्यापि
शिवसाधारण्यतायाः प्राणालम्बवत् । तथा ह्यार्यासखायाम्—
' किं तद्ध्यानं का वा व्याप्ता कथं ध्येय ' इत्युक्तस्यप्रश्नानु-
रोधेन ध्यानध्यातृनिरूपणानन्तरं ध्येयनिरूपणानाऽऽम्नायते—
' ध्यायीतेज्ञानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्राः संप-
सूयन्ते सर्वाणि चेद्राणि सह भूनिं कारणकारणानां धाता
ध्याता कारणं तु व्ययः सर्वेश्वरसन्न सर्वेश्वरः शुभुराकाश-
मध्ये ' इत्यादि ' शिव एका ध्येयः शिवकरः सर्वमन्यत्परि-

त्यज्य समाप्ताऽथर्वशिखा' इत्यन्तम् । अत्र शिवतत्त्वविदः—योग
रूढ्या परमाशिवे वर्तमानस्येशानशब्दस्य ताच्छील्यार्थं चानशः
शक्ततया योगेन स्वाभाविकनिरनिशयैश्वर्यपरत्वाद्वूढ्या च पर-
माशिववाचित्वात्सर्वोत्कृष्टफलार्थिभिः सर्वातिशयैश्वर्यः परम-
शिवो ध्यातव्य इति भावेनेशानशब्देन विशेष्यनिर्देशः कृतः ।
प्रधायितव्यमित्याधिक्याद्-यानार्हत्वेन स्तुतिः । किमन्ये न
तादृशा येनैवमवधारणामिति शङ्कां निराकर्तुं देवमनुष्यादिरूपे
सर्वप्रपञ्चे ब्रह्मादीनां चतुर्णां प्रामुख्यमुक्त्वा तेषामप्यैश्वर्यपरि-
च्छेदसूचनाय सोपपत्तितया दीपकेन सहोक्त्या च भूतेन्द्रिया-
दितौल्येन तेषामुत्पत्तिमत्त्वं दर्शितम्—सर्वमिदमित्यारभ्य
सह भूतरित्यन्तेन । यत्रेतरशिवस्यापि स्यान्न स्यात्तस्यापि
तद्वदेव ध्येयत्वमित्याशङ्कयोक्तम्—न कारणं कारणानां धाना
ध्यातेति । सप्रसूयत इति वचनपरिणामेनानुषङ्ग । तथा-
चायमर्थः—ब्रह्मादीनां प्रसूत्युक्तिरसामर्थ्यात्तेषामर्थसिद्धं कारण
तद्रूपः । कारणानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मन्त्रोपनिषदुक्तानां काला-
दीनां वा ध्याताऽऽदिसर्गमकल्पकर्ता । एवभूतेशानः कुतोऽपि न
संप्रसूयत इति । यत्रप्यनेन ब्रह्मादीनामर्थरूढ्यं यत्कारणं तन्न
संप्रसूयत इत्येतावदिह प्रतीयत न त्वीशानस्तथाऽपि तस्य
ध्येयत्वं विधाय ब्रह्मादीनां परिच्छिन्नैश्वर्यरूपदोषमुद्भाव्य
तत्परिजिहीर्षया ध्येयत्वेनोपदिष्टस्येशानस्यापरिच्छिन्नैश्वर्यं प्रति
पादयितुं प्रवृत्तं तत्पृथिव्यादिपूजावितान्तवत्त्वदोषपरिहाराय
सामगतिपरम्पराविश्रान्तिभूमेरनन्तत्वप्रतिपादनाय प्रवृत्तम् 'स
एषोऽनन्तः' इति वाक्यमनन्यथासिद्धं सदुपक्रमस्थत्वेन बल-
वतीमपि 'आकाश इति होयान' इत्याकाशश्रुतिमविगणय्य
परमात्मपरमिवेशानपरमेव । अन्यथोक्तदोषपरिहारालाभात् ।
किंच केवलयोगिकत्वेन प्रयुक्तयोर्धातुध्यातृशब्दयोः कारण
त्वस्यत्र तुशब्दस्वारस्येन तत्र वाच्यारम्भप्रतीतेरिहैव वाक्येऽ-
न्वितयोः स्वतो लिङ्गव्यवस्थाशून्यतयाऽन्यलिङ्गग्राहिणोः स्वस-
मानाधिकृतव्यवस्थितलिङ्गकारणशब्दलिङ्गग्राहित्वे नपुंसकलि-
ङ्गापत्तेः । श्रुतपुंलिङ्गत्वनिर्वाहाय पुलिङ्गविशेष्याकाङ्क्षायामा-

काङ्क्षितार्थघटनानुकूलसंनिधिश्रुतशब्दानुषङ्गसभवे सत्येतादृ-
शशब्दान्तराध्याहारायोगेणेशानशब्दानुषङ्गस्याऽऽवश्यकत्वेन
शिवस्यैव सामर्थ्यासिद्ध ब्रह्मादिकारणत्वसिद्धवत्कारेण तत्रैव
प्रसूत्यभाव उपन्यस्त इति निश्चीयते । अत एवान्तरवाक्ये
कारणमित्यस्य शंभुपदसामानाधिकरण्य दृश्यते । तत्राऽऽकाश-
मध्य इत्युपासनस्थानकथन परमाकाशरूपशिवस्थानाभिप्रायम् ।
सर्वेश्वर इति शिवनामत्वेन प्रयोगः, न तु सर्वेश्वर्यपरत्वेन । प्रा-
चीनविशेषणेन पौनरुक्त्यापत्तेः । यद्वा यौगिकत्वे पूर्वपदेन
रूढत्व उत्तरपदेन योगरूढत्वे पदद्वयेन पौनरुक्त्यापत्तेः । ततश्च
शंभुर्न केवल प्रसूतिरहितत्वेन ब्रह्मादिकारणत्वादपरिच्छिन्नैश्वर्यः ।
अपि त्वनन्यसाधारणसर्वेश्वरशब्दवाच्यत्वादपीति सर्वेश्वर इत्य-
नेन ब्रह्मादीन्परित्यज्य शिव एव ध्येय इति दर्शित भवति ।
अमुमेवार्थमादरात्कण्ठोक्त्या स्फुटयति श्रुतिः—शिव एको ध्येय
इति । इममर्थमस्याः श्रुतेरुपबृंहणान्यपि स्पष्टयन्ति । तथा हि
शिवपुराणे शिवस्य सर्वोत्कर्षनिर्धारणप्रकरणे—

यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रपूर्वकम् ।
सह भूतेन्द्रियैः सर्वे प्रथमं सप्रसूयते ॥
कारणानां च यो धाता ध्याता परमकारणम् ।
न सप्रसूयतेऽन्यस्मात्कृतश्चन कदाचन ॥
स सर्वेश्वर्यसंपूर्णो नाम्ना सर्वेश्वरः स्वयम् ।
सर्वैर्मुमुक्षुभिर्ध्येयः शंभुराकाशमध्यगः ॥ इति ।

अत्र 'सर्वमिदम्' इत्यारभ्य 'सह भूतै' इत्यन्तस्यार्थ
प्रदर्शके प्रथमश्लोके मूलवाक्येऽशब्दगृहीतोऽपि 'शिवादुत्पद्यते'
इत्ययमर्थ उत्तरवाक्यपर्यालोचनया सामर्थ्यासिद्ध इति सिद्धं
कृत्वा यस्मादिनि निर्दिष्टम् । द्वितीयश्लोकेन 'न कारण कार-
णानां धाता ध्याता' इत्येतावदेकं वाक्यं वचनाविपरिणामेन
क्रियानुषङ्गश्चेति दर्शितम् । तृतीयश्लोकेन नाम्ना सर्वेश्वरः
स्वयमिति सर्वेश्वरशब्दस्य शिवनामत्वोपन्यासेन स्वय सर्वे-
श्वरशब्दवाच्य इत्यनन्यसामान्यं नामैव तस्य सर्वेश्वरत्वं ख्या-

पयस्वीति प्रदर्शनेन पुनरुक्तिः परिहृता । हरिवशे च कृष्ण-
कृतशिवस्तोत्रे—

अहं ब्रह्मा कपिलोऽथाप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीराः ।
त्वत्तः सर्वे देवदेव प्रसूतास्व सर्वेशः कारणात्मा त्वमीड्यः ॥
इति पठ्यते ।

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञा षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥
ज्ञानं बैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्य क्षमा घृतिः ।
स्रष्टृत्वमात्मसंबोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च ॥
अव्ययानि दशैतानि नित्य तिष्ठन्ति शंकरे ।

इति स्पृतयोऽपि शिवस्य निरवाधिकपरमैश्वर्यं स्वातन्त्र्यादि
लक्षणं वर्णयन्ति । एवं ब्रह्मविष्णवाद्यैश्वर्यस्य शिवाधीनत्वमपि
गम्यते । तथा हि कौर्मै शिवपूजायाम्—निवेदयति स्वात्मानं
यो ब्रह्माणमितीश्वर इत्यात्मार्पणे विनियोगलिङ्गाच्छिवपरत्वे-
नावगता ' यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति
तस्मै ' इति श्रुतिः । तथा शिव प्रस्तुत्य—

योऽग्रे मां विदधे पुत्रं ज्ञानं च प्रहिणोति मे ।
यत्प्रसादान्मया प्राप्तं प्राजापत्यमिदं पदम् ॥
ब्रह्माणं मुनयः पूर्वं सृष्ट्वा तस्मै महेश्वरः ।
दत्तवानखिलान्वेदान्विषा आत्मनि सरिषतान् ॥

इत्यादिशिवपुराणे तदुपबृंहणानि च ब्रह्मणः प्राजापत्याद्यै-
श्वर्यस्य शिवाधीनत्वं ज्ञापयन्ति । एवम् ' ईशान सर्वविद्यानां
मीश्वर सर्वभूतानाम् ' इति श्रुतिः ।

ईशानः सर्वविद्यानां स एवाऽऽदिगुरुर्बुधः ।
सस्य शिष्यो महाविष्णुः सर्वज्ञानमहोदधिः ॥

इति शैवे तदुपबृंहणं च विष्णोर्ज्ञानाद्यैश्वर्यं परमशिवाधीन-
मिति ज्ञापयति । एवमारण्यपर्वणि तीर्थयात्राविधौ—

ततो गच्छेत्सुपर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥
षरांश्च सुबहूँल्लेभे दैवतैरपि दुर्लभान् ।
उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥
अपि चान्यैः प्रियतमो लोके कृष्ण भविष्यासि ॥
त्वन्मुखं च जगत्सर्वं भविष्यति न संशयः ॥ इति ।

क्षीणपर्वाणि च तपोभ्याये भैनाके षष्टिवर्षसहस्राणि तपश्चर्यथा
लब्धप्रसादाय नारायणाय भगवता शिवेन लोकोत्तरशौर्यादिक
दत्तमिति श्रूयते । हरिवंशे च पारिजातसहितायाम्—

इति सस्तूयमानस्तु भगवान्गोवृषध्वजः ।
प्रसार्य दक्षिण हस्तं नारायणमथाब्रवीत् ॥
मनीषितानामर्थानां प्राप्तिस्तेऽस्तु सुरोत्तम ।
पारिजातापहर्ताऽसि मा भूते मनसो व्यथा ॥
पुरा भैनाकमाश्रित्य तपस्त्वमकरोर्यदा ।
तदा मम वचः कृष्ण संस्मृत्य स्थैर्यमाप्नुहि ॥
अवध्यस्त्वमजयश्च मत्तः शूरतरस्तथा ।
भवितासीत्यवोच यत्तत्तथा न तदन्यथा ॥

इत्येवमादीनि प्रमाणानि विष्णोरवतारिणस्तदवतारानां च
शिवाधीनमैश्वर्यं प्रमापयन्ति । ' तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र
यत्ते जनिम चारु चित्रम् ' इति शिवाभिव्यक्तिस्थानं लिङ्गं
प्रकृत्य तद्विशेषयन् ' पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि ' इति मन्त्रोऽपि
विष्णोः परमपदप्राप्तिलक्षणमैश्वर्यं शिवाधीनमिति दर्शयति ।
तन्मन्त्रार्थस्तु पराशरपुराणे विवृतः—

रौद्रं लिङ्गं महाविष्णुर्भक्त्या लिङ्गं शिखामयम् ।
चारु चित्रं समभ्यर्च्य लब्धवान्परमं पदम् ॥ इति ।

तथा च ब्रह्मविष्णवाद्यैश्वर्यस्यापि शिवाधीनत्वे तदितरदे-
वतानामैश्वर्यस्य नितरां तदधीनत्वादिन्द्रादिश्रुतीनां प्रवृत्ति-
निमित्ततादधीन्यन्यायेन विष्णुपरत्वमेवेति वर्णनमाग्रहमूलमेव ।
एवं विद्वद्ब्रह्मणाऽपि ' ते देवा रुद्रं ध्यायन्ति । ततो देवा ऊर्ध्व-

षाहवः स्तुन्वन्ति ' इत्युत्तरार्थवशिखायाम् । ' यो वै रुद्र स
भगवान् यश्च ब्रह्मा भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः । शीर्ष
जनदो विश्वरूपोऽसि ॐ यश्च विष्णुभू० यश्च महेश्वरो० ॐ या
चोमा० ॐ यश्च विनायको० ॐ यश्च स्कन्धो(न्दो०) यश्चेन्द्रो भूर्भु-
वः सुवस्तस्मै नम. ' इत्यादिना रुद्रेऽपीन्द्रादिशब्दप्रयोगात्त्व ब्रह्मा
त्व विष्णुस्त्व रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वम् ' इत्यन्यत्रापि वैदिकेन्द्रशब्द-
प्रयोगाच्चेन्द्रादिशब्दानां विष्णावेव विद्वद्गूढिरित्यस्यासिद्धेरिति
दिक् ।

इत्यन्तस्तद्धर्माधिकरण समाप्तम् ॥

अथाऽऽकाशाधिकरणम् ।

षन्दारुवृन्दानतपादपद्मो नन्दात्मजः सुन्दरनीलवर्णः ।

आनन्दकन्दोऽवतु देववन्द्यो मन्दस्मितः कुन्दरदो मुकुन्दः ॥

आकाशस्तलिङ्गात् ॥ २२ ॥

पूर्वाधिकरणे रूपवत्त्वाद्यन्यथासिद्धलिङ्गानां सर्वपाप्मोदित-
त्वाद्यनन्यथासिद्धलिङ्गानुरोधेन नयन युक्तम् । न तु बली-
यस्या आकाशश्रुतेर्लिङ्गानुरोधेनान्यथानयनामिति प्रत्यवस्थाना
दनन्तरसंगतिः । ' शालावत्यदाल्भ्यजैवलयस्त्रयो होद्गीथे कुश-
ला षभूषुस्ते होचुरुद्गीथे वै कुशला' स्पो इन्तोद्गीथे कथां षदा-
मः' (छा० १।८।१) इत्युपक्रम्य दाल्भ्य प्रति शालावत्यपश्नप-
षतार्य ' का साम्नो गति स्वरः ' इत्युत्तरिते—गतिः कार
णम् । तादृश्येव गाणाम्नाप्स्वर्गपर्यन्ता प्रश्नोत्तरपरम्परा प्रवृत्ता ।
ततश्च दाल्भ्यनिरूपिता सामगतिविश्रान्तिभूमि स्वर्गलोकरूपा
' अन्तवद्वै किल दाल्भ्य साम ' इति शालावत्येनान्तवत्त्वदोषेण
दूषिता । ततश्च शालावत्य प्रति शिष्यभावमुपगतस्य दाल्भ्यस्य
प्रश्नः—' अमुष्य लोकस्य का गतिरिति ' ' अयं लोक इति
होवाच ' इत्युत्तरम् । ततः शालावत्येन सामगतिविश्रान्ति-
भूमित्वेन प्रतिष्ठात्वेन च निरूपिते पृथिवीलोक ' अन्तवद्वै किल
ते शालावत्य ' इत्यनेन पूर्ववद्दूषिते शिष्यभावमुपगतस्य शाला

वक्ष्यस्य जैत्रलिं प्रति प्रश्न — ' अस्य लोकस्य का गतिरिति ' 'आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्त यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्' (छा० १।९।१) इत्युत्तरमाम्नायते । तस्य माकाशपद किं भूताकाशपरमुत परमात्मपरमिति पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिभ्यां संशये पूर्वपक्षः—इदमाकाशपद भूताकाशपरमेव । तत्र तस्य रूढत्वेन मुख्यत्वात् । काचित्को ब्रह्मणि तत्प्रयोगश्च व्यापकत्वादिगुणयोगाद्गौणः । अन्यथाऽनेकार्थकत्वपसङ्गात् । कोशादेर्विनिगमकस्य च भूताकाश एव सत्त्वात् । न चास्य लोकस्य का गतिरिति सर्वकारणे पृष्टे भूताकाशविषयोत्तरासंगति शङ्कया । अस्वेति सर्वनाम्नोऽव्यवहितपृथिवीमात्रपरामर्शकत्वात् । न च 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि ' इति वाक्यशेषानुपपत्तिः शङ्कया । अभ्यस्यमानानुपसजातविरोधिभ्रुन्यनुसारेण तस्य वाय्वादिकारणतामात्रपरत्वेन नेयत्वात् । एवं ज्यायस्वमनन्तत्वमपि भूतान्तरापेक्षया नेयम् । न चात्र भूयोनुग्रहन्यायः । तुल्यबलयोर्विरोध एव तत्प्रसक्तेः ।

सिद्धान्तस्तु—इदमाकाशपदं ब्रह्मपरमेव । कुत । तल्लिङ्गात् । तस्य ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मरूपलिङ्गान्वितार्थकत्वात् । तथा हि—' सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ' इति श्रूयमाणमसकुचितसर्वकारणत्व परस्यैव ब्रह्मणो लिङ्गम् । न चेदं भूताकाशे सभवति । एवमनवधिकज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि । न चाभ्यस्तासजातविरोध्याकाशश्रुतिविरोधेन सर्वाणीत्यादेः संकोचो युक्त इति पूर्वपक्षयुक्तं युक्तम् । ' अन्तवद्वै किल ते शालावत्य साम ' इति निन्दया गतित्वेन वक्तव्यस्याऽऽनन्त्यावगमात् । तस्य चोपक्रमोपसंहारानुगतस्य श्रुतितो बलवत्तरत्वात् । तथा चानन्तस्यैव गतित्वेन वक्तव्यतया प्राधान्यमिति तदनुरोधेन चरमश्रुताकाशपदमेवान्यथा नेयम् । न ह्यनुपसजातविरोधिना अनन्तस्योपक्रमोपसंहारस्पर्शिनः संकोचो युक्तः । अत एव प्रश्नोऽपि सर्वकारणविषय एव । अन्यथाऽऽनन्त्यानुपपत्तेः । एव च प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थ-

बोधजननसामर्थ्याल्लिङ्गादप्याकाशपदस्य ब्रह्मपरत्वं सिध्यति । तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिभिः—यद्यप्याकाशपदं प्रधानार्थं तथाऽपि यत्पृष्ठं तदेव वक्तव्यम् । न खल्वनुन्मत्त आम्नान्पृष्ठः कोविदारानाचष्टे । तदिह ‘अस्य लोकस्य का गतिः’ इति प्रश्नः प्रपञ्चमात्रगतिविषय इति तदनुरोधाय एव सर्वलोकस्य गतिः स एवाऽऽकाशशब्देन प्रतिवक्तव्य इति । एवम् ‘आकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ इत्येवकारानुरोधादप्याकाशपदस्य न भूताकाशपरता । एवकारो ह्याकाशव्यतिरिक्त काणं व्यवच्छिनत्ति । न चैतद्भूताकाशपरिग्रहे युज्यते । वाय्वादिकं प्रति कालादृष्टादीनामपि कारणत्वात् । न चैतद्ब्रह्मपक्षेऽपि तुल्यमिति शङ्क्यम् । ब्रह्मणः सर्वात्मकतयाऽऽकाशकालादीनां ततोऽत्यन्तभिन्नत्वाभावादितरव्यवच्छेदोपपत्तेः । अत्र भूतल एक एव घशोऽस्तीत्यादौ शुद्धघटव्यक्तिव्यतिरिक्तानां तत्तत्क्षणविशिष्टानां घटत्वोपहिताद्भिन्नस्य द्रव्यत्वोपहितस्य च सत्त्वेनेतरसामान्यव्यवच्छेदायोगेनोक्तवाक्यस्याप्रामाण्यापत्त्यैकादिपदानामत्यन्तभिन्नार्थव्यवच्छेदबोधकताया अवश्यमाश्रयणीयत्वात् । अत्यन्तभेदश्च तत्तादात्म्यासमानाधिकरणभेद एव । स च नाऽऽकाशकालादौ । तत्र ब्रह्मतादात्म्यसत्त्वात् । स्पष्ट चेदमाकरे । विशिष्टकेवलभेदादिकं चाऽऽकरे स्पष्टमुपपादितम् ।

अथानन्तत्वमापेक्षिकमेव । तथा हि—शालावत्येन ‘अपतिष्ठिनं वै ते किल दालभ्य साम’ इत्यप्रतिष्ठिनत्वदोषोद्भावनेन दालभ्यपक्षं दूषितवताऽपि स्वयं पृथिवीलोक आपेक्षिकपतिष्ठाशाल्येव निरूपितः । न हि पृथिवीलोको निरङ्कुशमतिष्ठाशाली । तत्प्रतिष्ठाभूतानामन्येषां जलादीनामपि सत्त्वात् । तद्दाकाशगतमनन्तत्वमपि वाय्वाद्यपेक्ष भविष्यति । तदपेक्षयाऽपि तस्य चिरस्थायित्वात् । मैवम् । ‘उद्गीथे कुशला बभूवुरुद्गीथे कथां वदामः’ इत्युपक्रम्य स्वरादिपृथिव्यन्तं तेन तेन दोषेण निराकृत्यानन्तं वस्तूपक्षिप्य ‘स एष परोवरीयानुद्गीथस एषोऽनन्तः’ इति पर्यवसानकरणाच्च । कृत्स्नोऽप्ययं संदर्भ उद्गीथेऽनन्तवस्तुध्याननिरूपणपर इत्यवगम्यते । पृथिव्यन्तव-

स्तुपरम्परा तत्र दोषश्च 'नहि निन्दा' न्यायेनानन्तवस्तुस्तुतिपर एव । ततश्चान्तवत्त्वदोषोद्भावनार्थमुपक्षिप्तस्य पृथिवीपतिष्ठात्वस्य यथाकथंचिद्व्याख्यानेऽपि नानन्तत्व यथाकथंचिद्व्याख्यातुं युक्तम् । तत्र दोषानुद्भावनात्कृत्स्नसदर्भस्य तत्रैव पर्यवसानाद्येत्युपक्रमोपसंहारसंस्पर्शिनो लिङ्गस्य स्थानप्रमाणेनान्यथानयनासंभवात् । अपि च पृथिवीपतिष्ठात्व न स्वर्गं प्रत्युपजीव्यत्व येन तदापोक्षिक स्यात् । ' इत प्रदानं देवा उपजीवन्त्य मुत. प्रदान मनुष्याः ' इति स्वर्गपृथिव्योः परस्पर तस्य प्रतिपादनात् । किंतु ' न प्रतिष्ठा लोकमतिनयेत् ' इति पृथिव्याः प्रतिष्ठात्वोक्त्या निश्चलत्वरूपमेव । तस्मिन्निवक्षिते ' अप्रतिष्ठित वै किल ते दालभ्य साम ' इति स्वर्गस्याप्रतिष्ठितत्वं च लद्रूपत्व पर्यवस्यति । तच्च ज्योतिश्चक्रान्तर्गतस्य स्वर्गस्योपपद्यते । आर्यभट्टोक्तभ्रमणवादः, मत्स्यजिघृक्षुपक्षिवद्भ्रुवो नित्यमध.पतनवादो यवनकल्पित , जलान्तर्गतशुष्कालाबुवज्जैनकल्पितो भूप्लवनवादो बहुप्रमाणविरोधादेतन्प्रतिष्ठात्वोक्तिविरोधाच्च हेय एव । त्रिष्वेतेषु पक्षेष्वर्धनिक्षिप्तकन्दुकादेर्हस्तप्राप्तिर्न स्यादित्यादिदूषणसद्भावादित्यन्यत्र विस्तर इति पृथिव्याः प्रतिष्ठितत्ववदानन्त्यमापोक्षिकमित्यसंगतमेव । निश्चलत्वरूपस्य तस्य स्वाभाविकत्वेन सार्वकालिकत्वेन चाऽऽपोक्षिकत्वासंभवात् । अपि चोपक्रान्तमानन्त्य त्रिविधपरिच्छेदनिरासेनोत्तरवाक्यैर्व्युत्पाद्यते । तत्र हि ' सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ' इत्यनेन वस्तुपरिच्छेदराहित्यस्य निश्चलकारणत्वोक्त्या कालपरिच्छेदराहित्यस्य ' आकाशो वै ह्येभ्यो ज्यायान् ' इति देशपरिच्छेदराहित्यस्य च व्युत्पादनात् । अतः ' सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि ' इतिवाक्यप्रतिपाद्यमपि सर्वकारणत्वं निरङ्कुशमेव व्याख्येयम् । आपोक्षिकस्य तस्य ग्रहण उपक्रान्तमानन्त्यमव्युत्पादित स्यात् । ' स एषोऽनन्तः ' इति उपसंहारानन्त्यं श्रूयते । एव चोपक्रमोपसंहारैकरूपकारणत्वाद्युपपत्तिरूपतात्पर्यलिङ्गोपेतमानन्त्य नान्यथा नेतुं शक्यम् । यद्यप्याकाशश्रुतिरभ्यस्ता तथाऽपि निरूढया ब्रह्मण्यपि व्या-

ख्यातुं युक्ता । सा च 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' इतिश्रुति
सिद्धसर्वगतत्वगुणमादाय ब्रह्मपरा सत्युपक्रान्तमानन्त्यमेवोपो-
द्वलयिष्यतीति न कथंचिदानन्त्य नेतुं शक्यम् । उपक्रान्तान्त
वत्त्वरूपदोषपरिहारालाभात् । न चाऽऽकाशशब्दप्रतिपाद्य यत्त-
त्प्रधानामिति प्रकृतसदर्भनिर्णये सत्यपि भूताकाशमेव प्रधा-
नमिति प्राङ् निर्णयो भवति । किंत्वाकाशपदस्य भूताकाशे
रूढत्वाद्भूताकाश एवोत्सर्गतस्तत्प्रतिपाद्य इति मतिः प्राप्ता याव-
द्भवति तावदेव भूयसीर्ब्रह्मालिङ्गप्रतिपादिकाः श्रुतीरुपलभ्य
सा मतिः कुण्ठिता भवति । तथा च भूयोऽनुग्रहन्यायानुसरणे
न प्रधानविरोध आपादयितुं शक्यः । अपि तु प्रधानप्रतिपाद-
कस्य लक्षणमात्र तत्रानुपपन्नम् । अग्निरधीतेऽनुवाकमिति दर्श-
नात् । अत आकाशपद ब्रह्मैव प्रतिपादयति । ततश्च तदेवेह
प्रधानमिति सिद्धम् । एतेन प्रधानविरोधान्न भूयोऽनुग्रहन्याय
इति कस्याचिदुक्तिः परास्ता । तदेतत्सूचितमाचार्यवाचस्पति-
मिश्रैः—न चाऽऽकाशप्रधान्यमुत्तर इति ।

यत्तु चन्द्रिकयाम्—अत्रोभयेऽप्याहुः—' आकाश इति
होवाच ' इत्याकाशे निरूढप्रथमानुपसजातविरोध्याकाशपदानु-
रोधेन बहून्यपि चरमाणि सर्वकारणत्वज्यायस्त्वानन्तत्वादीनि
भूताकाशे कथंचिज्योऽज्यानीति प्राप्ते—यद्यप्याकाशपदम्
' सर्वाणि ' इत्यादितः प्रथमं तथाऽपि परिहारवाक्यस्याकाशप-
दादपि प्रथमानुपसजातविरोधिपश्चानुरोधेन चरमस्योत्तरस्य
नेयत्वात् । ' अस्य लोकस्य का गतिः ' इति पश्चस्य दृश्य-
मानसर्वपञ्चविषयत्वात्सर्वलोकगतिरेवाऽऽकाशपदेन प्रतिव-
क्तव्या । न च लोकान्तर्गतो भूताकाशः सर्वभूतगतिः । किंच
सर्वलोककारणत्वादिब्रह्मनुग्रहार्थमेकमाकाशपदमेव जघन्यवृत्त्या
ब्रह्मपरम् । ' * त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ' इति न्यायादित्या-
दिना निरुक्तपूर्वपक्षसिद्धान्तावनूय, अत्र ब्रूमः—प्रथमानुसारेण

* त्यजेदेकं कुलेति । त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्राम
जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ।

चरमसारस्ये पूर्वाधिकरणेऽपि हिरण्यश्मश्रुत्वाग्रनुसारेण सर्वपाप्मोदितत्वं जीवे कथविभेयं स्यात् । इहापि प्रश्नानुरो-
ध्यत्वे प्राथम्यमेव हेतुः । प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वरपोत्तरानुसा-
रेण प्रश्नव्याख्यानोऽपि सिद्धेः । किंच —

प्रकृता पृथिवीं यत्किं प्रश्नस्य सर्वनाम यत् ।

तस्मात्तदनुरोधी चेतसमाधिश्च तथा भवेत् ॥

तथा हि—‘अमौ लोकः’ इत्यादिना दाल्भ्योक्त स्वर्ग-
लोकस्य समाश्रयत्वं शालायत्य ‘अप्रतिष्ठितं किल’ इत्या-
दिना दूषयित्वा ‘अं लोकः’ इत्यादिना पृथिवीलोक
समाश्रय इत्युं व । जैवलिरनु तम् ‘अन्तवद्वै किल’ इत्यादि
नाऽदूषयत् । तर्हि ‘अस्य लोकस्य का गति’ इति शाला-
वत्येन प्रकृतपृथिवीलोकगतिरेव पृष्टा न सर्वगतिः । अस्वेति
सर्वनाम्न, प्रकृतपरामर्शित्वात् । तथा च प्रश्नानुरोधेन व्याख्याने
‘सर्वाणि ह वै’ इत्यत्र सर्वशब्द पृथिवीमात्रपरः स्यात् ।
न च पृथिवीकारणस्यापि प्रभिद्धत्वेन प्रश्नत्रैयर्थ्यम् । सर्वलो-
ककारणस्यापि वाक्यान्तरतः प्रभिद्धे । लोकतस्त्वपि पृथिवी-
कारणत्वस्याप्रसिद्धेः । न च पृथिवीमात्रकारणप्रश्न आप इति
वक्तव्यत्वादाकाशपद सर्वाणां त पदमाकाशादेवेत्यवधारणं
चल्युक्त तस्मात्प्रश्नेऽपि सर्वलोकगतिर्विषय इति वाच्यम् ।
भामत्या प्रश्नानुरोधेनोत्तरस्य व्याख्यानानादित्युक्तत्वेनोत्तरानु-
सारेण प्रश्नव्याख्यानेऽन्योन्याश्रयात् । यच्चाक्तं त्यजेदेक
कुलस्यार्थ इति । तन्न । आकाशश्रुतेः परानत्वात् । अप्रधान-
नानेकलिङ्गबाधस्यापि ‘आत्मार्थे पृथिवी त्यजेत्’ इतिन्या-
यसिद्धत्वात् । किंच—

कारणे कार्यगा यद्वत्तथा कार्येऽपि हेतुगाः ।

व्यपदेशे हि शक्यन्त धर्मा एवमाविशेषतः ॥

पूर्वाधिकरणे त्वत्सक्षे कार्यगतस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादेः कारणे
व्यपदेश इवेह कारणब्रह्मधर्माणां सर्वकारणवादीनां भूताकाशे
व्यपदेशोऽस्तु । तयोरभेदाविशेषात् । किंच—

विशिष्टविषयत्वं चेत्यनन्तत्वाद्यसम्भवः ।

विशुद्धविषयत्व चेज्ज्यायस्त्वादेरसंभव ॥

नाहि सोपाधिके परिच्छिन्ने ब्रह्मण्यनन्तत्वादिकम् । नापि निर्विशेषे ज्यायस्त्वादिकम् । न च ज्यायस् वमपरिच्छिन्नत्वम् । अनन्त इत्यनेन पुनरुक्ते । किंतु परिमाणाधिक्य गुणाधिक्यं वा । न च तन्निर्विशेषेऽस्ति । यद्यपि वस्तुतो निर्विशेष आरोपितविशेषो न विरुद्धस्तथाऽपि त्वदुक्तो निर्विशेषसविशेषविद्ययोरधिकारिभेदः, फलभेद, विद्याभेदेन पादभेदश्च न स्यात् । एवमुत्तराधिकरणविषयवाक्येष्वपि सगुणनिर्गुणलिङ्गयुक्तेषु दोष ऊह्यः । किंच सूत्रोक्तलिङ्गं न तावद्ब्रह्मणि तत्त्वतोऽस्ति ।

यदि चाऽऽरोपित लिङ्गं तत्साध्या ब्रह्मताऽपि हि ।

आरोपिता स्यादेवं च पूर्वपक्षः स्थिरो भवेत् ॥

इति दूषणमुक्तम् । तदसारमेव । प्रथमचरमयोस्तुल्यबलवत्त्वे प्रथमस्याधिकबलवत्त्वे वा प्रथमानुसारेण चरमं नेयम् । चरमस्याधिकबलवत्त्वे तु चरमानुसारेण प्रथमं नेयमिति हि स्थितिः । एवं च पूर्वाधिकरणे प्रथमश्रुतहिरण्यश्मश्रुत्वादिकमपेक्ष्य 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एव वेद' (छा० १ । ६।७) इति फलवचनरूपतात्पर्यालिङ्गोपेतस्य सर्वपाप्मोदितत्वस्य ब्रह्मधर्मतया 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धस्यानन्यथासिद्धतया प्रबलत्वेन तदनुरोधेनोक्तरीत्याऽसकोचेनैव ब्रह्मणि सम्भवो हिरण्यश्मश्रुत्वादर्नयन युक्तम् । प्रकृते चोपक्रमोपसहारैक्यरूप्यापपात्तेरूपतात्पर्यालिङ्गापतानन्त्यालिङ्गावगतब्रह्मभावेन विषयेण निर्णीतस्वविषयस्य प्रश्नस्यानुपसजातविरोधिनोऽनुरोधेन चरमाकाशश्रुतिरत्रान्यथा नेयेति प्रथमानुसारेणेत्याद्युक्तिमाथम्यमेव हेतुरित्येवकारश्चासगतावेवेति स्पष्टमेव । किंचेत्याद्यप्युक्तमेव । 'अन्तवद्दे ते किल शालावत्य' इति निन्दया गतित्वेन वक्तव्यमनन्तमित्यवगन्वता शालावत्येन प्रक्रान्तानन्त्योपपादनानुरोधेन सर्वलाकगतेरेव प्रष्टव्यतयाऽस्तीति सर्व-

नाम्नोऽविशेषेणोपस्थितकार्यमात्रपरामर्शकताया एव युक्तत्वा-
त् । अत एवोक्तरीत्या पृथिवीमात्रकारणतावृद्धिर्मा भूदिति
'सर्वाणि ह वै' इति वाक्यशेषे सर्वादिपद श्रूयते । यदि च
तदापि सर्वपदं प्रश्नानुरोधेन पृथिवीमात्रपर स्याद्व्यर्थमेव
स्यात् । पृथिवीकारणत्वमात्रस्य 'अस्य लोकस्य [का] गतिः'
इति प्रश्नस्थपदत्रयानुषङ्गमात्रेणैव लाभेन 'सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि' इति बहुवचनवैयर्थ्याच्चाऽऽनन्त्यबोधनाय सर्वलोकका-
रणताबोधनस्यैव युक्तत्वात् । यस्य वन्योन्याश्रय उक्तः सोऽप्य
त्यन्तमयुक्त एव । प्रथमावगतानन्त्येनैव प्रश्नविषयनिर्णयस्यो
क्तत्वात् । प्रश्नानुरोधेन निर्णयस्याऽऽकाशपदार्थस्य प्रश्नविषय
निर्णयेऽनपेक्षितत्वेनान्योन्याश्रयत्वोक्तेर्निरालम्बत्वात् । सर्वाणी
त्यस्याऽऽकाशादेवेत्यवधारणस्य चार्थनिर्णये प्रश्नानपेक्षणाच्च ।
आकाशपदानुसारेण प्रश्नव्याख्यानोक्तिस्त्वनुक्तोपालम्भ एव ।
श्रीमद्भाष्यभामत्यादौ तथाऽनुक्ते । प्राधान्यं तु गतित्वेन वक्त
व्यस्याऽऽनन्त्यस्यैव न भूताकाशस्येति प्रागुक्तमेवेति । यच्चो-
क्तमित्यादिनोक्तदूषणमप्ययुक्तमेव । किंच कारणे कार्यगा
यद्वादित्यादिनोक्तमपि दूषणमविचाररमणीयम् । जीवेऽपि
हिरण्यश्मश्रुत्वादेर्यथाश्रुतस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । न हि जीवे-
ऽपि हिरण्यश्मश्रुसंबन्धः स्वाश्रयदेहतादात्म्यतत्स्वामित्वाद्यति-
रिक्तः संभवति । तादृशसंबन्धद्वयं च सर्वविकारकारणे सर्वनि-
यन्तरि च परमात्मन्युपपन्नमेवेति परमात्मानि तद्व्यपदेशोक्तिर्यु-
क्तैव । न च स्वकर्मोपार्जितत्वसंबन्ध एव बहुव्रीह्यर्थ इति निय-
न्तुं शक्यम् । 'सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः' इत्यादौ संबन्धान्तर-
स्यापि बहुव्रीह्यर्थताया दर्शनात् । उपक्रमादिभिः परमेश्वरपर
तया निर्णीतवाक्यान्तर्गते 'त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्तम्'
इत्यादावुक्तसंबन्धातिरिक्तसंबन्धार्थकताया एव बहुव्रीहेरवश्य
वाच्यत्वाच्च । एव चान्यथासिद्धानां हिरण्यश्मश्रुत्वादीनामुक्त-
दिशा ब्रह्मण्यपि संभवतां तत्र व्यपदेशुं शक्यत्वेऽप्यनन्य-
थासिद्धानामानन्त्यादीनां सर्वकारणत्वादीनां भूताकाशेऽसंभ-
वतां पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या तत्र व्यपदेशोऽस्त्वित्युक्तिरविचा-

रिणां प्रतारणैवेति स्पष्टमेव । प्रपञ्चितं चैतत्पूर्वाधिकरणे स्वर्णे
कटकत्वादेरिव कटकादौ स्वर्णत्वव्यवहारेण ब्रह्मधर्मैः कार्य
एव व्यपदेशापातादिति चन्द्रिकोक्तदूषणनिराकरणे विस्तरेण ।
किंच विशिष्टेत्यादिकमप्युक्तमेव । उपहितस्यैवोक्तरूपेणो
पास्यतायां बाधकाभावात् । न च तत्रानन्तत्वाद्यसम्भवः ।
उपहितस्य शुद्धाभिन्नतया शुद्धरूपेण तत्र तदुपपत्ते ।
उपहितब्रह्मणोऽप्यमिथ्यात्वेन देशकालाद्यपरिच्छेदसम्भवाच्च ।
यथा चोपहितब्रह्मणोऽमिथ्यात्व तथा प्रपञ्चितमीक्षत्यधिक-
रणेऽस्माभिर्विस्तरेण । यदपि शुद्धस्यैवात्र प्रतिपादने सावि-
शेषनिर्विशेषविषयविद्ययोरधिकार्यादिभेदो न स्यादुक्तविद्या-
भेदेन पादभेदश्च न स्यादिति दूषणमुक्तम् । तदसत् । आपाद-
काभावात् । न चैकविषयकत्वमापादकम् । धर्मैक्येऽपि धर्मवि-
षयात्तदभावाभ्यां विद्यावैलक्षण्यात् । तद्वैलक्ष्येण फलवैलक्ष-
ण्यस्य चापि निष्प्रत्यूहत्वात् । निर्गुणविद्यायाः प्रपञ्चाधिष्ठान-
शुद्धब्रह्मविषयकप्रमारूपतया सद्योमुक्तिः फलम् । सगुणविद्या-
याश्च गुणप्रकारकब्रह्मधर्मिकध्यानरूपाया ज्ञानानात्मकत्वादावि-
द्याविरोध्यसंकीर्णस्वरूपानवगाहित्वाच्च सद्योमुक्तिजननसामर्थ्य-
शून्यतया श्रुतं कर्म समृद्ध्यादिक फलमिति स्वरूपफलादिभेदस्य
निष्प्रत्यूहतयाऽधिकारिभेदस्य निरपवादत्वाच्च । न च ' [ने]दं
रजतमिय शुक्तिः' इति बुद्धेरपि 'इदं रजतम्' इति भ्रमनिवर्तक-
तयाऽविद्यानिवर्तकतायास्तद्विषयान्यूनविषयकत्वमेव तन्त्रं न तु
तदनतिरिक्तविषयकत्वमपीति ध्यानस्य शुद्धस्वरूपाविषयकत्वे
ऽपि कुतो नाविद्यानिवृत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्त-
कत्वनियमात् । 'इय जातिमद्वनी' इति बुद्धेः 'इदं रजतम्' इति
भ्रमनिवर्तकत्वेनोक्तविषयकत्वस्याप्यज्ञाननिवर्तकतायामतन्त्र-
त्वेन जिज्ञासामूत्रोक्तगतेरेवाऽऽश्रयणीयतया दोषगन्धाभावात् ।
एवमेवोचराधिकरणविषयवाक्येष्वपि सगुणनिर्गुणोभयलिङ्गेषु
परोक्तदूषणोद्धारप्रकार ऊहाः । किंच सूत्रोक्तमित्यादिकमपि
न युक्तम् । आरोपितस्याप्यसाधारणस्य स्वव्यापकसाधकताया
निष्प्रत्यूहत्वात् । न आरोपितरजततादात्म्येन साध्यो रजतभे-

दोऽप्यारोपित इति शक्यं सेचतसा वक्तुम् । प्रपञ्चितश्चायमर्थो विस्तरेण जन्मादिमूत्रे चन्द्रिकोत्तदूषणोद्दारेऽस्माभिराकरे च स्पष्ट इति दिक् ।

आनन्दतीर्थीयास्तु— अ विदैविके द्रादिनामसमन्वयः पूर्वाधिकरण उक्तः । अत्राऽऽविर्भातिकाकाशादिनामसमन्वयः क्रियते । भूतेष्ववाकाशप्रधान्यात् । तद्वाचकं नामेतरोपलक्षकतया मूत्र उपात्तम् । अनन्तरसगतिस्तु— 'को ह्यवान्यात्कः प्राप्याद्यदेष आकाश आन दो न स्यात्' (त०२।७।१) इत्यत्र विष्णोर्लोकचेष्टकत्वमानन्दमयत्वे हेतुरुक्तः । तच्चेहाऽऽकाशस्य श्रूयते । स यदि विष्णोरन्यः स्यादानन्दमयोऽप्यन्यः स्यादित्याशङ्क्याधिकरणाक्षेपादाक्षेपिकी । तत्राऽऽकाशशब्दाऽयं रूढ्या भूताकाशे प्रसिद्धः, न योगमात्रेण ब्रह्मणि वर्तयितुं शक्यं । यद्यप्यवकाशेऽप्ययं रूढस्तथाऽपि पृथिवीलोकगतित्वोपपादकतयोक्तकारणत्वस्य 'आकाशाद्वायुः' इत्यादौ भूताकाश एव श्रवणात्स एवात्र ग्रहीतुं शक्यो नावकाशरूपाकाशः । अतः 'यदेष आकाशः' इत्युक्तोऽपि स एव स्यात् । न च वैपरीत्यं शङ्क्यम् । रूढेर्बलवत्त्वादिति पूर्वपक्षे— परोवरीयस्त्वादिनिरवकाशलिङ्गादाकाशो विष्णुरेव । न चाऽऽकाशश्रुतिर्निरवकाशा । लक्षणया योगेन वा विष्णावपि वृत्तिसभवात् । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णु परममुदाहरन्ति' इति सर्वनाम्नां विष्णुपरत्वाच्च । न चामुख्यत्वदोषः । योगविद्वद्रूढ्याभूतत्रैव संभवादिति सिद्धान्त इति रीत्याऽधिकरणयोजनामाहुः ।

तत्रेदं वक्तव्यम्— रूढ्यनुग्रहरूपपूर्वपक्षहेतोर्निरवकाशलिङ्गबाध्यत्वरूपसिद्धान्तहेतोश्च भौतिकाभौतिकसागरण्येऽस्याधिकरणस्य भौतिकमात्रविषयकत्वे किं विनिगमकम् । न चाऽऽविदैविकेन्द्रादिनामसमन्वयानन्तरं भौतिकस्यैव बुद्धिस्थत्वात्तन्निरूपणमिति युक्तम् । तर्हि तन्न्यायेनैवाभ्यगतार्थत्वदुर्वारम् । तत्रापि निरवकाशलिङ्गबलादेव श्रुत्यन्यथाकरणात् । यथोक्तं चन्द्रिकायामन्तस्तद्धर्माधिकरणे सिद्धान्ते ।

लिङ्गादिभ्यो बलवती श्रुतिर्यद्यपि च स्वतः ।

अनकाशोऽङ्गितैर्लिङ्गैः सावकाशात्तु बाध्यते ॥ इति ।

न च पूर्वन्यायातिदेश एवायमभ्यधिकशङ्कानिरासार्थ इति चन्द्रिकोक्त साधु । ‘ अत एव प्राण ’ इतिवदतिदेशस्यान-
त्यक्षत्वात् । अभ्यधिकशङ्काया अभावाच्च ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—यद्यपि निरवकाशल्लिङ्गैर्लोकमसिद्धि-
बाध इह पूर्वत्र चाविशिष्टस्तथाऽप्यधिकाशङ्कानिरासादपौनरु-
क्त्यमित्युक्त्वा पूर्वत्रेन्द्रादिशब्दानां तत्प्रवृत्तिनिमित्तैश्वर्यादीनां
चेतनगतत्वेन भगवदधीनत्वाद्युक्त विष्णुपरत्वम् । चेतनभृत्यग-
तजयस्य राजाधीनत्वेन राजा जयीति प्रयोगदर्शनात् । चेतने
जहवाचिशब्दप्रयोगादर्शनेनाचेतनगतप्रवृत्तिनिमित्तस्य चेतनान-
धीनत्वावधारणात्तत्प्रसादलब्धत्वरूपतदधीनत्वमेव शब्दप्रवृत्ति-
निमित्तं वाच्यम् । तथा चाचेतन आकाशे ज्ञानाधीनभगवत्प्रसा-
दस्यासंभवादाकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य विवरत्वादेरचेतनगत-
त्वादचेतनाकाशस्वभावत्वात्तस्यान्याधीनत्वस्वभावत्वहानेर्भगव-
दनधीनत्वेन नाऽऽकाशश्रुतेः प्रवृत्तिनिमित्ततादधीन्यन्यायेन
विष्णुपरत्व संभवति । विद्वद्ब्रह्मिण्ययोगौ त्वसिद्धौ । वैदिक
प्रयोगबाहुल्यादेरद्याप्यसिद्धेरिति प्रमेयाश्रिताऽऽकाशशब्दस्य
ब्रह्मणि मुख्यत्वविरोधिन्यधिका शङ्का । प्रमाणाश्रिता तु पूर्वत्र
केवलश्रुतित्वात्प्रबल्ये शङ्किते निरवकाशत्वप्रयुक्तप्रबल्यस्य
बलवत्त्वान्निरवकाशल्लिङ्गेन श्रुतिबाधो युक्तः । अत्र त्वाकाश
श्रुते ‘ आकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाश प्रत्यस्तं यन्ति ।
आकाशो ह्येवै यो भूतेभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ’ (छा०
१।९।१) इत्याकाशश्रुतेर्बाहुल्याच्छ्रुतित्वबहुत्वोभयप्रयुक्तप्रब-
ल्यान्निरवकाशत्वमात्रप्रयुक्तप्रबल्यस्य दुर्बलत्वान्निरवकाशस्यापि
लिङ्गस्य बाध इति । यद्वा—युक्तमन्यत्र निरूढानामपीन्द्रादिश-
ब्दानां श्येनादिशब्दानां यजिसामानाधिकरण्यवत् ‘ मत्सीन्द्र-
मिन्दो पवमान विष्णुम् ’ (ऋ० स० ७।३।२६) इत्यादौ
विष्णुशब्दसामानाधिकरण्यात् । ‘ यो देवानां नामधाः ’ इति वि-
शेषश्रवणादन्यत्रानिरूढान्तःस्थत्वमुखसद्भावाच्च विष्णुपरत्वम् ।

* उत्पत्तिशिष्टसोमावरुद्धेऽपि याग उत्पन्नशिष्टस्य फलचमसस्य भक्षणमुखेनानुप्रवेशवदर्थान्तरावरुद्धेऽपीन्द्रादिशब्देऽन्तःस्थत्वमुखेन ब्रह्मप्रवेशाविरोधात् । आकाशब्दे तु कापि तत्सामानाधिकरण्याभावादन्यत्रानिरूढमुखाभावाच्चाऽऽमिक्षावरुद्धे यागे = वाजिनवद्विरोधान्न विष्णुपरत्वम् । अथवाऽऽकाशशब्दस्योपक्रमस्थत्वेन श्रुतित्वेन च बलवत्त्वादिन्द्रबृहस्पत्यादिशब्दवच्च परस्पर-

* उत्पत्तिशिष्टसोमेति । अयं माव — उयोतिष्ठोमे श्रूयते — 'यदि राज य वैश्य वा याजयेत्स यदि सोम विभक्षयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ता सपिष्य दधन्यु मृज्य तमस्मै भक्ष प्रयच्छेन्न सोमम्' इति । स्तिभि यो नाम मुकुळानि । अत्र सोमविकारतया श्रूयमाणं फलचमसं किं तद्भक्षमात्रे सोमं विकुर्यादथवा यागेऽपीति सशयः । किं तावत्प्राप्तम् । भक्षमात्रे विकार इति । कुत इति चेत् । विभक्षयिषेदित्युपक्रमात् ' भक्ष प्रयच्छेत् ' इत्युपसहाराच्चेति प्राप्ते- अभिधीयते — 'यदाऽ याश्चमसं जुहुति, अथैतस्य दर्भतरुणकेनोपहृत्य जुहोति ' इत्यत्र फलचमसरूपयथोक्तपिष्टेन यागमङ्गीकृत्य तरुणकगुणो विधीयते । किं च हुतद्रव्यसम्कारो हि भक्षः । स च यागमन्तरेणानुपपन्नः । तस्माद्यागेऽपि विकार इति सिद्धान्तः । अत्रोत्पत्तिशिष्टनित्यसोमापेक्षया नैमित्तिकस्योत्पन्नशिष्टम्यापि फलचमसस्य प्राबल्याद्यगमायनद्रव्यसम्काररूपभक्षणद्वारा यागसाधनत्वेन यथा यागेऽनुप्रवेशस्तथेन्द्रादिशब्देऽपि पुरुरादिरूपार्थान्तराधिक्यमपि वाच्यतया ब्रह्मानुप्रवेश इति ।

= वाजिनवदिति । 'तप्ते पयासि दधानयति । सा वैश्वदेव्यामिक्षा । वाजिभ्यो वाजिनम्' इति श्रूयते । घनीभूतं पयः पिण्डं आमिक्षापश्वाच्च । जलं तु वाजिनबोधयम् । तत्राऽऽमिक्षाद्रव्यभानो ये विश्वेदेवा उक्तास्तान् ' वाजिभ्य ' इत्यनेनानुद्यं वाजिनमपि द्रव्यविधेयमाहोष्वित्स्वतन्त्र एव यागो विधेय इति सशये- वाज आमिक्षारूपमन्नमेषामस्ति ते वाजिन इति व्युत्पत्त्या वाजिशब्दभ्य विश्वेदेवपरत्वात्तद्देवताकर्मण्येव वाजिनं द्रव्यविधेयम् । स्वतन्त्रकर्मविधानापेक्षया गुणमात्रविधाने लघनादिनि पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते — उत्पत्तिशिष्टेनाऽऽमिक्षाद्रव्येणावरुद्धे वैश्वदेवयागे द्रव्याकाङ्क्षाया अभावादुत्पन्नशिष्टस्य वाजिनद्रव्यस्य तत्र प्रवेशाभावाद्वाजिनरूपं द्रव्यं वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तरत्वमापादयति । ततो द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागस्वरूपस्य भिन्नत्वात्कर्मान्तरमिति सिद्धान्तः । तद्वद्विरोधान्न विष्णुपरत्वमिति मावः ।

मयद्भुतेरभ्यरेताया अपि निरवकाशसर्वान्वरत्वालिङ्गेन वाचो
वृत्तिकारैराश्रितः । अस्तु वा श्रुतिलिङ्गादिसूत्रस्यार्थसामान्यनि-
र्णयोपयोगिप्रमाणविषयता । तथाऽपि श्रुतित्वमात्रमयुक्तमावलय-
शङ्कायाः पूर्वाधिकरण एव निरस्तत्वाच्छ्रुतिभूयस्त्वसत्त्वेऽपि त-
स्य प्राशस्त्यमयोजकभूयोनुग्रहन्यायस्य विरुद्धयोः प्रमाणयोर्द्वयोः
समानबलत्व एव प्रवृत्तेः । प्रकृते श्रुतेर्योगादिना सावकाशत्वा-
लिङ्गस्य निरवकाशत्वेन द्वयोः समानबलत्वाभावाभोक्ताविक-
शङ्कासंभवः । नापि—यद्वेत्यादिनोक्ताऽधिकशङ्का युक्ता । इन्द्र-
शब्दस्य विष्णुशब्दसामानाधिकरण्यस्येवाऽऽकाशशब्दस्यपि
‘यदेष आकाश आनन्दो न स्यादाकाशो ह वै नाम नामरूपयो-
र्निर्बहिता ’ इत्यादौ जगत्माणनादिहेतुत्वेन नामरूपनिर्बहकत्वा-
दिना विशेषेण निर्णीतपरब्रह्मत्वार्थकेन शब्देन सामानाधिकरण्य-
दर्शनाविशेषात् । ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्ते ’ इति विशेषश्रवणस्याप्यविशेषात् । ‘ऋचो अक्षरे
परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः’ (ऋ० सं० १।
१६४।३९) ‘सेषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रति-
ष्ठिता ’ (तै० ३।६) ‘क ब्रह्म ख ब्रह्म ’ (छा० ४।१०।५)
इत्यादौ निर्णीतपरब्रह्मत्वार्थकेन शब्देनाऽऽकाशपर्यायवाचिना
व्यामखादिशब्दानां सामानाधिकरण्यदर्शनाच्च । अन्यत्रानिरुद्ध-
परोवरीयस्त्वादिमुख्यस्य संभवाच्च ।

आमिक्षात्ररुद्धे यागे वाजिनवद्विरोधान्न विष्णुपरत्वमित्प्रादि-
दृष्टान्तप्रदर्शनमप्ययुक्तम् । ‘तप्ते पयसि दध्यानयात्रि । सा वैश्वदे-
व्यामिक्षा । वाजिभ्यो वाजिनम्’ इत्युदाहरणे वैश्वदेव्यामिक्षेत्यनेन
द्रव्यदेवताविशिष्टयागविध्युत्तर वाजिभ्यो वाजिनमिति भूयत्वे ।
तत्र वाजमन्मामिक्षारूपं येषामस्तीति व्युत्पत्त्या वाजिपदेव विश्वे
दवाक्तेस्तेषां वाजिनसंबन्धः । तथा चाऽऽमिक्षया सह वाजिन-
स्यैकत्र यागे विकल्पः समुच्चयो वा । अथवाऽऽमिक्षानुनिष्प्रवृत्ता-
जिनसंबन्धाद्वाजिपदस्याऽऽमिक्षायागे गौणत्वात्तदुद्देशेन वाजि-
देवताया विकल्पेन समुच्चयेन वा विधिरिति पूर्वपक्षे — वाजि-

पदस्याश्वादौ रूढ्या बलीयस्याऽश्वस्योक्तेर्योगेन विश्वेदेवानुक्तेरुत्पत्तिशिष्टत्वेन प्रब्रूयाऽऽमिक्षया विश्वदेवदेवतया वा सहोत्पत्तिशिष्टस्य वाजिनस्य वाजिना वा विकल्पाद्यसंभवाद्द्रव्यदेवताविशिष्टामिक्षायागाद्विजातीययागान्तरं विधीयत इति यस्मिन्कर्मणि यो गुणो नानवेशाद्देस्ततो वैजात्येन स्वान्वयितया विधेयकर्मणः स भेदक इति सिद्धान्तः कृतः । प्रकृते तु निरवकाशलिङ्गेन रूढिबाधस्य पूर्वाधिकरणेन सिद्ध्याऽऽकाशपदस्य यौगिकत्वस्य वाच्यत्वादुक्तयौगार्थस्य विष्णोर्विरोधाभावेन तस्य विष्णुपरत्वसंभवाद्दृष्टान्तवैषम्यात् । किंच पूर्वतन्त्रे शब्दभेदेन कर्मभेदप्रयोजकत्वेन क्लृप्तोक्तोदाहरणदृष्टान्तेनाऽऽकाशादिशब्दार्थभेदशङ्काऽयुक्तैव । अन्यभेदप्रयोजकस्यान्यभेदाप्रयोजकत्वात् । अन्यथा विशिष्टभेदप्रयोजकस्य विशेषणभेदस्यापि विशेष्यभेदकत्वापत्तेः । देवदत्त उत्तिष्ठति शिष्यं बोधयति यजाति ददाति जुहोतात्पादावप्यर्थभेदापत्तेः ।

अथवेत्यादिनोक्ताधिकशङ्काऽपि न युक्ता । पूर्वाधिकरणेषुऽऽकाशस्य जडत्वेन बाध्यस्वरूपत्वेन जीवब्रह्मणोरिव विरुद्धांशत्यागेनोभयानुस्यूतस्वरूपाभावेनाऽऽकाशब्रह्मणोर्विरुद्धांशत्यागेनैकयासम्भवस्योक्तत्वात् । आकाशात्मना श्रुताकाशादिसर्वभूतकारणत्वनुपपत्तिरूपबाधकस्यातिस्पष्टत्वाच्च ।

एवम् 'स एष परोवरीयानुद्गीयः स एषोऽनन्तः' इति वाक्येषु श्रुतपरोवरीयस्त्वानन्तत्वादिनिरवकाशलिङ्गेनाऽऽकाशशब्दस्य विष्णुपरत्वनिर्णयाऽप्ययुक्त एव । आनन्दमयाधिकरणे श्वेताश्वतरापनिषदः कात्स्न्येन शिवपरत्वमतिपादनेन तदन्तर्गतेन 'यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्' इति शिवपरेण मन्त्रेण हिरण्यगर्भादिसर्वापेक्षया परत्वज्यायस्त्वोक्तेः परोवरीयस्त्वस्य शिवसाधारणताया श्रुतिसिद्धत्वस्य तत्रैव व्यवस्थापित्वात्तल्लिङ्गस्य 'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच' (छा० १।९।१) इति वाक्यस्य तत्स्थाकाशपदस्य वा विष्णुमात्रपरत्वनिर्णयापत्तेः । एवम्—

‘अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूप शिवं प्रशान्तममृत भूतयोनिम् ।
तथाऽऽदिमध्यान्तविहीनमेकं विभु चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ॥
उमासहायं परमेश्वरं प्रभु त्रिलोचनं नीलकण्ठ प्रशान्तम् ’ ॥

इति कैवल्योपनिषद्यानन्त्यस्यापि शिवसाधारण्यावगमात्ते-
नाप्याकाशवाक्यस्य विष्णुपरत्वनिर्णयासम्भवः । एव-

चिद्रतस्येशतन्त्रत्वे स्यादेवाचिद्रतस्य तत् ।
यतोऽत्यन्तपराधीनं चेतनादप्यचेतनम् ॥

अस्ति च राजा जयीति प्रयोग इव जडगतस्य मृत्त्वादेराभि-
मानिदेवताधीनत्वाद्देवतायाम् ‘मृदब्रवीत्’ इत्यादिप्रयोगः ।
तस्माद्विवरत्वादिकमपीश्वराधीनं तथा विवरस्वभावत्वादिकमपि ।

अस्तु ख च्छिद्रमिति या हरीच्छा तद्वशात्तभः ।
छिद्रात्मकं हि सजातमन्यथा निविड भवेत् ॥

आकाशस्योत्पत्त्यनन्तरमपि विवरत्व निहनुत्य[निविडत्वम्]
सपादयितुं शक्त ईश्वर*स्तथेच्छाभावान्न सपादयति । =तथेच्छा-
भावादौषधिवशाद्धोके ताम्रादेरप्यनाम्नानां कुर्वन्ति । ईशस्तु नेति
किं छिद्रस्याच्छिद्राकृतेः । तस्मादन्यथाकरणभावेऽप्यन्यथा
कर्तुं शक्यतया यथेष्टविनियोगार्हिताऽस्त्येव । बोधयन्ति च
श्रुतिस्मृतयः स्वभावस्यापीश्वराधीनत्वम्—

स्पन्दन्ते शासनाक्षयो भीषाऽस्मात्पवतेऽनिलः ।
नभो ददाति श्वसतां मार्गमित्यादिका इति ॥

[इति, रीत्याऽऽकाशस्येश्वराधीनत्वेनाऽऽकाशश्रुतेर्विष्णौ मुख्य-
त्वोक्तिरपि न साधीयसी । कैवल्योपनिषदि शिव प्रकृत्य—

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी(थ्वी) विश्वस्य धारिणी ॥

इत्याकाशस्य शिवाधीनोत्पत्तिवर्णनेनाष्टमूर्तेः शिवस्य शरी-
रत्वात्पूर्वोक्तरीत्या शिवस्य तदन्तर्यामिभावेनावस्थितेराका-

* तथेच्छामावादिति । तथेच्छाया अभावादिति विग्रहः । = तथेच्छामा-
वादिति । तथेच्छाया भावात्सत्वादित्यर्थः ।

शस्य तत्स्वभावस्य च शिवार्थानत्वेन तदधीनत्वाद्दिष्णावेव
मुख्यत्वमाकाशश्रुतेरित्यस्यासिद्धेः । एवमेव विद्वद्द्रव्याऽऽकाश-
श्रुतेर्दिष्णावेव मुख्यत्वोक्तिहेया । शिवसाधारण्याद्दिष्णवैकानिष्ठावि-
द्वद्वैरसिद्धेरिति दिक् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छंकरपादाब्जभूषणे परदूषणे ।

रघुनाथकृतिर्भूयादाकाशाधिकृतावियम् ॥

शंकरानन्दतीर्थीयव्याख्ययोस्तस्वनिर्णये ।

यदत्र युक्तं विद्वांसस्तद्गृह्यन्तु कृपाकवः ॥

इत्याकाशाधिकरणं समाप्तम् ।

अथ प्राणाधिकरणम् ।

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

अध्यायादिसंगतयः प्राग्वत् । अनन्तरा त्वातिदेशिकी ।
यद्वा पूर्वाधिकरण आनन्त्याद्यनन्यथासिद्धं ब्रह्मलिङ्गोपोद्भक्ति-
तनिर्णीतविषयानुपसंजातविरोधिप्रश्नानुरोधादाकाशश्रुतेरन्वया-
नयनं युक्तम् । इह च तदभावाच्छ्रुतित्यागोऽनुचित इति प्रत्य-
क्षस्थानात्प्रत्युदाहरणरूपा छान्दोग्य उद्गीथाध्याये घनाशया
कस्यचिद्वाज्ञो यज्ञशालायां प्रविष्टेन चाक्रायणऋषिणा स्व-
ज्ञानख्यापनाय प्रस्तावोद्गीथप्रतीहाररूपसामभक्तिदेवताविज्ञान
रहितानां भवतां मम विदुषः सनिधावार्त्विज्यं कुर्वतां मूर्धा-
पातो भविष्यतीति शपतैव तत्तद्देवताविज्ञान परीक्षितुं प्रस्तो-
तर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां ब्रूहीत्येवं पृष्ठानां प्रस्तो-
तोद्गीतप्रतिहर्तृणां तत्तद्देवताविज्ञानरहितत्वाद्गीतानां त प्रति
क्षिप्यभाषमुपगतानां कतमा सा देवतेत्येव त्रयाणामपि
प्रश्नमुपसिद्ध—‘ प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता ’ इति प्रस्तावदेवता प्राणरूपा प्रतिपादिता ।
‘ आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आदित्य-
मुखे सन्तं गायन्ति ’ इत्युद्गीथदेवता । ‘ अन्नमिति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति ’
इति प्रतिहारदेवता च । तत्र प्राणवाक्यं विषयः । तत्रस्यप्राण-

शब्दतात्पर्यविषयः किं मुख्यः प्राणः, अथवा परं ब्रह्मेति ।
 अथवा प्राणशब्दप्रयोगदर्शनात्संशयः । मुख्यप्राणे प्राणशब्द-
 प्रयोगस्तावत्प्रसिद्धतर । ' प्राणनिबन्धन हि सौम्य मनः ' ।
 ' प्राणस्य प्राणम् ' इत्यादौ च ब्रह्मण्यपि प्रयोगो दृश्यते । तत्र
 प्राणशब्दतात्पर्यविषयस्तावन्मुख्यप्राण इति युक्तम् । विना
 बाधकं रूढित्यागायोगात् । न च वाक्यशेषगतानन्यथासिद्ध
 निखिलजगत्कारणत्वादिलिङ्गात्तत्त्याग आवश्यक इति वाच्यम् ।
 अभ्यस्यमानानुपसजातविरोधिप्राणश्रुत्यनुरोधेन वाक्यशेषस्या-
 न्यथानेयत्वात् । न च भूयोनुग्रहण्याधेन वाक्यशेषगतानेकलि-
 ङ्गानुसारणैकस्या प्राणश्रुतेरन्यथानयन युक्तमिति वाच्यम् ।
 मुख्यप्राणस्यापि भूतसंवेशनोद्गमनाधिकरणत्वस्य श्रुतिप्रत्यक्ष
 सिद्धत्वात् । श्रुतिस्तावत्—यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राण तर्हि
 वागप्येति प्राणं चक्षु प्राण श्रोत्रं प्राण मनः स यदा प्रबुध्यते
 प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते ' (श० ब्रा० १० । ३ । ३ । ६)
 इत्यादिका । स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्ती-
 नां विपरिलोप प्रबोधकाले प्रादुर्भाव इति = सार्वजनीन प्रत्यक्ष-
 मिति । इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो भूतसंवेशनोद्गमनवादी
 वाक्यशेष इति । एतेन पूर्वाधिकरणनिर्णयाकाशवाक्य इवात्रापि
 तल्लिङ्गाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तम् । इहापि वाक्यशेषे भूतसंवे-
 शोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयत इति पौनरुक्त्यशङ्कानवकाशः ।
 अधिकोक्तशङ्कानिरसनार्थत्वादतिदेशोक्तेः सार्थकत्वात् ।

ननुक्तसर्वगविद्यागतेन वाक्येन वागादीनामेव प्राणे लघो
 निरूप्यते न सर्वभूतानाम् । सोऽपि न मुख्यः । अपि तु प्राण-
 वृत्तौ विद्यमानाया वागादिवृत्त्यभावमात्रेणैवौपचारिकः । प्रत्य-
 क्षसंवादोऽपि तावत्येव । सर्वाणीत्याद्युक्तवाक्ये च प्राणे सर्वभू-
 तलयः प्रतिपाद्यते । तथा च भूतशब्दस्य प्राणिमात्रपरत्व आका-
 श्यादिसर्वभूतपरत्वे, भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या कार्यमात्रप-

= सार्वजनीनमिति । सर्वश्चासौ जनश्च सर्वजन । तत्र साधु सार्वजनी-
 नम् । ' प्रतिजनादिभ्य खञ् ' इत्यनेन खञ् ।

रस्वे, वा नात्र वायुविकारप्राणपरिग्रहो युक्तः । एतेन भूतसार-
भूतेन्द्रियलयाभिधानेन भूतलयोऽर्थाल्लभ्यत इति भाष्योक्तं
निरस्तम् । मुख्यप्रलयसंभवस्योक्तत्वात् । यथाकथंचिद्गोणा-
र्थग्रहणे च प्रमाणाभावात् । न च प्राणश्रुत्यनुसारेण लिङ्गान्य-
थानयन युक्तम् । उपक्रमगतचेतनवाचिदेवताश्रुत्यनुसारेण
प्राणश्रुतेरेवान्यथानेयत्वात् । न चान्नादित्ययोः प्रस्तावदेवतान
न्तरमुद्गीथप्रतीहारदेवतयोर्निर्देशात्तयोरब्रह्मत्वात्तत्प्रायपाठानु-
सारेण प्राणपदस्याप्यब्रह्मपरत्व भाष्योक्तं युक्तम् । लिङ्गविरोधे
प्रायपाठस्यानिर्णायकताया ईक्षत्याधिकरण एवोक्तत्वादिति चेत् ।
अयमत्र पूर्वपक्षाभिप्राय — प्रथमश्रुताऽपि देवताश्रुतिरभ्यस्त
बलवत्प्राणश्रुत्यनुरोधेनाचेतनपरैव वाच्या । भूयोनुग्रहस्य
न्याय्यत्वात् । न चैव तनैव न्यायेन प्राणश्रुतिरप्यन्यथा
नेयेति वाच्यम् । प्राणश्रुतीनामपि भूयस्त्वेन 'त्यजेदेकम्'
इति न्यायानवतारात् । पूर्वत्र च श्रुतितो लिङ्गानां भूयस्त्वेन
लिङ्गानुसारेण श्रुतीनामन्यथानयनमुचितमुक्तम् । अत्र च न
तथा । अब्रह्मान्नादित्यप्रायपाठश्चाधिकः । स च बलवत्या
प्राणश्रुत्योपोद्बलितः । पूर्वत्र च न बलवती श्रुतिरित्यसकृदा-
वेदितमेव । न च तत्रापि देवताश्रुत्या चेतनवाचिन्या ब्रह्मपर-
त्वनिर्णय इति युक्तम् । अभ्यस्तान्नादित्यश्रुतेरेव ततोऽपि
बलवत्त्वाद्देवताश्रुत्या चेतनत्वावगमेऽपि तत्र ब्रह्मत्वसाधक-
लिङ्गाभावेनाब्रह्मप्रायपाठस्य निराबाधत्वात् । 'हन्ताहमिमा-
स्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याक-
रवाणि' इत्यत्राचेतनेऽपि तेजोबन्नादौ देवताशब्दप्रयोगाद्देवता
शब्दस्य चेतनवाचित्वैकान्त्यासिद्धेः । किंच त्यज्यमानहवि-
राद्युद्देश्यत्वलक्षणं देवतात्वम् । न चेतनत्वघटित तन्नियतं वा ।
पूर्वकाण्डे जडस्यापि मन्त्रादेर्देवतात्वनिर्णयात् । 'साऽस्य दे-
वता' (पा० सू० ४ २।२४) इति पाणिनिसूत्रेऽपि देवतापद-
मुक्तलक्षणदेवतात्वपरमेव । अतोऽग्न्यादिशब्दानां देवतात्वेऽ-
प्यग्न्यादिशब्दानामप्रेयमित्यादिदेवतातद्वितीपपत्तिः । एव च न
तदनुरोधेनान्नादित्यादिश्रुत्यन्यथानयनं युक्तम् । प्रत्युत 'सर्वाणि

ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्त गायन्ति' (छा० १।११।७)
 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीव-
 न्ति' इत्यब्रह्मलिङ्गबोधकवाक्यशेषानुसारेण तन्मुख्यार्थ एव
 ग्राह्यः । 'सर्वाणे ह वा इमानि भूतान्यादित्यमेवोच्चैः सन्तं
 गायन्ति' इत्यत्राऽऽदित्यकर्मकं गान प्रतीयते । तत्राऽऽदित्यश-
 ब्दोऽचेतनमण्डलपर एव । उच्चैः सन्तमिति तल्लिङ्गात् । श्रुति-
 भङ्गकब्रह्मलिङ्गाभावाच्च । एवम् 'अन्नमेव प्रतिहरमाणानि
 जीवन्ति' इत्यत्राप्यन्नशब्द ओदनपर एव । भिस्सा स्त्री भक्तमन्धो-
 न्नमिति कोशात् । एव च प्राणश्रुत्यनुसारेण लिङ्गस्यान्यथानयने
 स्थिते कीदृग्विधः प्राणाधिकरणकः सवेश कीदृग्विधश्चोद्गमकस्त-
 दन्वयीनि च कानि सर्वाणि भूतानीत्यपेक्षायामुक्ताधिकाशङ्का-
 र्थकं सर्वगविप्रागत वाक्य प्रत्यक्ष चोदाहृतं श्रीमद्भाष्यकारैः ।
 न च 'प्राणमेवाभिसंविशन्ति' इत्यवधारण प्राणस्याब्रह्मत्वे विरु-
 ध्येत, सुषुप्तिदशाया ब्रह्मणोऽपि संवेशाधारत्वादन्ययोगव्यवच्छे-
 दकैवकारानुपपत्तेरिति वाच्यम् । 'अन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीव-
 न्ति' इति समभिव्याहृतवाक्यशेषे ह्येवकारस्य नान्ययोगव्य-
 वच्छेदार्थकत्वं सभवति । उक्तकोशावगतान्नशब्दमुख्यार्थोदना-
 तिरिक्तापूपशाकादेरपि जीवनोपयोगितया प्रतिहरणीयाना स-
 त्त्वात् । अतस्तत्रैवकारस्यायोगव्यवच्छेदार्थकत्वमभ्युपेत्य जीव-
 न्त्येवेत्यन्वयो वाच्यस्तद्वत्प्राणमभिसंविशन्त्येवेत्येवकारस्यायो-
 गव्यवच्छेदार्थकत्वेऽनुपपत्त्याभावात् । एवमन्नादित्यपर्याययोः
 सर्वपदमपि संकुचितमेव वाच्यम् । वृक्षादिभिः प्राणिभिरन्नस्या-
 नाहरणात्तेषामादित्यगातृत्वाभावाच्च । तथैवात्रापि सर्वपदमिन्द्रि-
 यादिषु संकुचद्वृत्त्येव वाच्यमिति वायुविकार एव प्राण इति पूर्व-
 पक्षे । सिद्धान्तः—अत एव प्राण इति । उक्तप्राणशब्दितं ब्रह्मैव
 सर्वभूतसंवेशनोद्गमनाश्रयत्वाद्ब्रह्मलिङ्गात् । न च प्राणश्रुते-
 रुक्तरात्या बलवत्त्वम् । देवताश्रुतिद्वयस्य सर्वपदसंकोचस्यैव-
 कारव्यत्ययस्य संविशन्त्यभ्युज्जिहत इत्यनयोरप्रसिद्धार्थलाक्ष-
 णिकत्वस्य च कल्पनमपेक्ष्य भूयोनुग्रहन्यायेन श्रुतिलिङ्गानु-
 रोधेन श्रुतेरेवान्यथानेयत्वात् । यच्चोक्तं त्यज्यमानहविकृद्देश्य-

त्वमात्रं देवतात्वमिति न देवताश्रुतिबाध इति । तदसत् । कोशा-
दाधमरा निर्जरा देवा इति चेतन एव तद्रूढेरुक्ततया कचिदचेतने
देवताशब्दप्रयोगस्य लाक्षणिकत्वात् । देवशब्दादेव हि स्वार्थे
तद्धिते देवताशब्दो निष्पन्नश्चेतनवाची, न चरमपठितप्राणश्रुत्य-
नुसारेण लाक्षणिक इति वक्तुं युक्तम् । उक्तार्थस्य च कथंचि-
द्योगकभ्यत्वेऽपि योगाद्रूढेर्वलीयस्त्वादूढयर्थचेतनाश्रयणमेव
युक्तम् । उक्तवर्त्मस्य रूढयवच्छेदकत्वेऽपि प्रयोगप्राचुर्यान्भीष्म-
सकपते षड्भ्यादिपदात्पद्यस्यैव, योगादेन्वादिपदाद्दानकर्मार्य-
काच्चेतनगवादेरेव झटित्पुपस्थितया त्वन्मत उपस्थितत्यागा-
नुपस्थितकरूपनयोर्दुर्वारत्वात् । श्रुतेः प्राबल्येऽपीदमेव तन्त्र
यल्लक्षणाद्याश्रयण उपस्थितत्यागेनानुपस्थितकल्पनं तच्छ-
क्तिस्थलेऽपि तुल्यम् । शीघ्रमन्दप्रवृत्त्योस्तुल्यत्वात् । अत एव
लक्षणत्वाविशेषेऽपि निरूढलक्षणात् आधुनिकलक्षणाया दौर्ब-
ल्यम् । एतेन प्रधानप्राणश्रुत्यनुरोधेनानेकमप्यप्रधानमन्यथा
नेयमिति कस्यचित्कुचोद्यमपास्तम् । देवताश्रुत्यनुरोधेन चेत-
नस्यैव प्राधान्यावगमात् ।

नन्वन्नादित्यपर्याययोरपि देवताशब्दः पठ्यते । तस्य च
न चेतनपरत्वम् । अपि त्वादित्यमण्डलपरत्वमेवौदनपरत्वमेव
च वक्तव्यम् । न च तत्रापि प्रथमश्रुतदेवतापदानुसारेणाद्वादि-
त्यपदयोरेव तदाभिमानिदेवतापरत्व कुतो नावगम्यत इति
शब्दकथम् । सर्वभूतगानस्य प्रसिद्धे मण्डले एव संभवात् । देव-
ताया लोकासिद्धत्वेन सर्वभूतगानकर्मत्वानुपपत्तेः । एवं सर्व-
भूताभ्यवहार्यत्वमपि न देवताया संभवति । ततस्तत्र देवता
शब्दो लाक्षणिक एव । तत्प्रायपाठात्प्रकृतेऽपि देवताशब्दो
लाक्षणिको मविष्यतीति चेत् । न। तत्र वाक्यशेषस्य सर्वात्मना
चेतनेऽनुपपत्त्या प्रथमश्रुतदेवतापदस्य लाणिकत्वाभ्युपगमेऽपि
देवतापदस्य चेतनब्रह्मपरत्वेऽपि प्रकृते वाक्यशेषस्य स्वारस्ये-
नान्वयविपत्तौ वाक्यशेषविरोधिनः स्थानस्यानादरणीयत्वात् ।
किंच ' सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि ' इत्यत्र भूतपदं भव-
न्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या सर्वकार्यमात्रपरम् । आदित्यात्मवाक्य-

श्वे प्राणिनिकापपरतया प्रायपाठानुरोधात्तत्पर वा महा-
भूतपर वा । सर्वथा भूतसंवेशनोद्गमनाश्रयत्व मुख्यप्राणेऽस-
मञ्जसमेव । आद्यपक्षे तस्य स्पष्टत्वात् । द्वितीयेऽपि सुषुप्तिद-
शायामेकस्मिन्प्राणे सर्वप्राणिलयस्य गौणस्थाप्यभावेन व्यक्ति-
साकलयमादाय तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तत्तत्प्राणे तत्तत्प्राणि-
संवेशनविवक्षायां च सर्वपदासामञ्जस्यम् । तस्य सर्व पक्षो
रक्त इतिवदवयवसाकलयपरत्वे च रूढित्याग एव । शरीरमा-
रभ्य चेतनपर्यन्तस्य प्राणितया चेतनेन्द्रियसंवेशनस्य यथाकथं-
चिद्वक्तु शक्यत्वेऽपि शरीरांशे वृत्तिलयस्थाप्यभावेनावयवसाक-
ल्येन लयासंभवात् । तृतीयेऽपि महाभूतलयासंभवो वायुवि-
कारे प्राणे स्पष्ट एव । ‘ अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति
तदेन वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्योति ’ (कौ० ३ । ३) इत्य-
त्रापि न मुख्य प्राणशब्दार्थः । अपि तुक्तन्यायेन ब्रह्मैवेति ।

निबधे तु— ×‘प्रस्तोतर्या देवता’ (छा० १ । ११ । ४)
इत्युपक्रम्य श्रूयते ‘ कतमा सा देवता प्राण इति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति ’ (छा०
१ । ११ । ५) इति । तत्र प्राणशब्दः + प्रसिद्धमाण-
पर इति प्राप्ते ब्रह्मपर एव सर्वभूतसंवेशनादिब्रह्मकिङ्गादिति

× ‘ प्रस्तोतर्या देवता ’ इत्युपक्रम्येति । अत्र इत्युपक्रम्य ’ इति पदम्
‘ कतमा सा ’ इत्यत्रत्यतच्छब्दपरामर्शविषय दर्शयितुमुक्तम् । ‘ प्राणमेवाभि-
संविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहने सैषा देवता प्रस्तावम वायता ’ (छा० १ । ११ ।
४ , ५) इति च्छान्दोग्यस्यप्रथमाध्यायगणप्राणशब्दो विषय इति भावः ।

+ प्रसिद्धमाणपर इतीति । वायुवृत्तिपरो ब्रह्मपरो वेति सशये प्राणश-
ब्दस्य प्रसिद्धप्राणे रूढत्वेन प्रथमत्वेनानुपसजातविरोचित्वेन च प्रबलत्वात्तदनु-
सारेण चरमस्योपसजातविरोचित्वेन दुर्बलस्य सर्वभूतसंवेशनादेर्नैत्याद्वायुवृत्ति-
रूपप्राणपर इति प्राप्ते—प्राणशब्दादपि प्रथमत्वेनानुपसजातविरोचिन ‘ कतमा
सा देवता ’ इति प्रश्नस्य चेतनवाचिदेवतापदमहिम्ना ब्रह्मविषयत्वात्प्रश्नानुसारे-
ण परिहारस्य व्याख्येयत्वाद्ब्रह्म्या प्राणपरिहारानुरोधेन प्रश्नव्याख्येयत्वात् च प्राणे
सर्वभूतसंवेशनादिलिङ्गानुपपत्तेर्ब्रह्मपर एवेति सिद्धान्त इत्याशयः ।

सिद्धान्तः । * न चैव पूर्वेणेदं गतार्थम् । ' यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षु ' इत्यादिश्रुतेः स्वापकाले प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतसारेन्द्रियलयाद्युक्तिद्वारा सर्वभूतलयपराया मानान्तरानुगृहीतत्वेन प्रबलत्वात् । ब्रह्मणि भूतलयबोधिकायाश्च 'यतो वा इमानि' इति श्रुतेस्तदननुगृहीतत्वेन दुर्बलत्वात् । प्रस्ताववाक्यमपि प्रबलानुसारेण प्रसिद्धप्राणे सर्वभूतलयादिपरं न तु ब्रह्मणि प्रसिद्धभूतलयपरम् । यद्वा =प्रबलस्वापवाक्यानुसारेण प्रस्ताववाक्यमपि प्रसिद्धप्राण इन्द्रि

ननु आकाशाधिकरण एवास्यार्थस्योक्तत्वात्नेदमारभ्यमित्याशङ्क्याभ्याधिक्या शङ्क्याऽऽरम्भ इत्याशयेनाऽऽशङ्क्य परिहरति—* न चैव पूर्वेणेदमित्यादिना । अयमाशय—' प्रस्तोतर्या देवता ' इत्यादि प्रस्ताववाक्य स्वापवाक्यानुसारात्प्रसिद्धप्राणे भूतलयादिपरम्, ' यतो वै ' इत्यादिकारणवाक्यानुसाराद्ब्रह्मणि वेति चिन्नायाम्—' यदा वै पुरुषः स्वपिति ' इति स्वापवाक्यानुसारात्प्राण एव । न च स्वापवाक्य न प्रसिद्धप्राणपरमिति वाच्यम् । स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायाभिन्द्रियवृत्तीनां परिलुप्यमानत्वेन प्रबोधकाले प्रादुर्भाववत्त्वेन च प्रत्यक्षेणानुमानेन च समवात् । ननु स्वापवाक्य इन्द्रियाणां लय उच्यते । प्रस्ताववाक्ये तु भूतानामिति किं केन सगतमिति चेत् । उच्यते—भूतसारत्वादिन्द्रियाणां तद्द्वारा सर्वभूतलयप्रतिपादने तात्पर्यान्नोक्तदोषः । न च ' यत्प्रयन्त्याभिसविशन्ति ' इति ब्रह्मणि सर्वभूतलयप्रतिपादककारणवाक्यानुसारेण प्रस्ताववाक्य ब्रह्मणि सर्वभूतलयपरमिति किं न स्यादिति वाच्यम् । स्वापवाक्यस्य प्रत्यक्षादिमानान्तरसवादित्वेन प्रबलत्वात्कारणवाक्यस्य ब्रह्मणि भूतलयस्य प्रत्यक्षाद्याप्रसिद्धतया तद्रहितत्वेन दुर्बलत्वात्प्रस्ताववाक्य स्वापवाक्यानुसारेण प्राण एव सर्वभूतलयादिपर बोध्यमिति ।

पूर्वं स्वापवाक्य इन्द्रियपद भूतपरमुपेत्यैकार्थत्वमुक्तम् । इदानीं प्रस्ताववाक्यगतभूतपदमेव भूतसारेन्द्रियपरम् । स्वापवाक्यस्योक्तादिशा बलवत्त्वादित्याशयेन पक्षान्तरमाह— =यद्वा प्रबलेति । तथा चेन्द्रियलयाद्याधारत्व वायुवृत्तेरेवेति प्रस्ताववाक्य प्रसिद्धप्राणपरमेवेति भावः ।

यमात्रलयादिपरम् । + आकाशाद्वायु ' इत्यादिवाक्यं तु न मानान्तरानुग्रहीतमिति तदनुसारेण ' सर्वाणि भूतान्याकाशा- देव ' इति वाक्यं न षाड्वादिमात्रकारणभूताकाशपरमिति । तदुक्तं भामत्याम्—

अर्थे श्रुत्यैकगम्ये हि श्रुतिमेवाऽऽद्रियामहे ।

मानान्तरावगम्ये हि तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः ॥ इति ।

पूर्वस्मादभ्यधिका शङ्का—पुंवाक्ये मानान्तरानुग्रहतदभावाभ्यां प्राबल्यदौर्बल्ये स्तः । अपुवाक्ये त्वनाशङ्कितदोषे न ताभ्यां ते स्त । तदुक्तं भामत्याम्—

पुंवाक्यस्य बलीयस्त्व मानान्तरसमागमात् ।

अपौरुषेयवाक्ये तत्सगतिः किं करिष्यति ॥ इति ।

तन्निरासार्थत्वादस्येति रीत्याऽधिकरणरचनोक्ता ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—अन्ये त्वित्यादिनोक्तनिबन्धरीत्या पूर्व-पक्षसिद्धान्तावनूद्य तन्न, पूर्वपक्षे प्राणस्य जडवायुत्वे ' कतमा सा देवता ' इति प्रश्ने प्रतिवचने च ' सैषा देवता ' इति च देवताशब्दायोगात् । तदभिमानिचेतनत्वे च ' वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तम् ' इत्यादित्वदीयभाष्यविरोधः । स्वापवाक्ये मानान्तरसंवादस्यैवाभावात्त स्वीकृत्य पूर्वपक्षोत्तर-पक्षोक्त्ययोगाच्च । तथा हि—

न हि स्वापे पृथिव्यादेरक्षाणां वा विनाशधीः ।

प्रत्यक्षादनुमानाद्वा देवतायां जडेऽथवा ॥

न तावत्स्वापकाले जडे देवताया वा महाभूतानां लयादौ मानान्तरसंवादः । तेषां स्वापकालेऽप्यलीनानामेवानुभवात् ।

ननु ! यथा प्रबलस्वापवाक्यानुरोधेन प्रस्ताववाक्यं प्रासिद्धप्राणपरमिति शङ्काऽप्रोच्यते तथा पूर्वप्रापि सभूतवाक्यानुरोधेन ' आकाशादेव ' इत्य-प्राऽऽकाशपदं भूतपरमिति शङ्का स्यादतो नेयमभ्यधिका शङ्केत्याशब्क्यं सभू-तवाक्यस्यैतद्वाधने प्राबल्याभावादित्याह— + आकाशाद्वायुरिति ।

+ दृष्टिसृष्टिवादे च तदा वायुविकारादेरप्यभावेन तत्र भूतल्ल
 वाच्यमात् । नापि स्वापकाले जडे देवतायां वेन्द्रियाणां लब्धे
 प्रत्यक्षसंवादः । तेषामतीन्द्रियत्वात् । न च स्वापकाले वायुवृ-
 त्तेरलोपादिन्द्रियादिवृत्तीनां च लोपात्तत्र तेषां लब्धोऽनुमीयत
 इति वाच्यम् । स्वया जन्मादिसूत्रे ब्रह्मण उपादानत्वेऽपि श्रुति
 सवाद्यनुमानानामुक्तत्वात् । यस्मिन्सव्यापारे सति यन्निर्व्या-
 पारं तत्तत्र लीयत इति व्याप्त्यभावाच्च । पूर्वं येनैव दृष्टं तेनैव
 पश्यामीति प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्च । ' स यथा सौम्य वशांसि
 वासोवृक्ष संप्रतिष्ठन्त एवं इ वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते '
 (प्र० ४ । ७) इति प्रकृत्य ' चक्षुश्च द्रष्टव्यं श्रोत्रं च
 श्रोतव्यम् ' (प्र० ४ । ८) इत्यादिना सुषुप्तौ चक्षुरादीना
 मनाशस्यैवोक्तत्वाच्च । किंचाऽऽकाशाद्वायुत्पत्तिरपि मानान्तर-
 सवादिनी । अवकाशात्पवनस्य, पवनाच्च फूत्काराद्दहनस्य,
 दहनाच्चोष्मणः स्वेदस्य, वृष्टितः पार्थिवपदार्थानामुत्पत्तिदर्शना-
 ष्चाऽऽकाशवाक्यात्प्राणवाक्येऽभ्यधिका शङ्का । यद्यपि भाष्ये
 प्रत्यक्षसवादोऽभ्यधिकाशङ्काप्रयोजकत्वेन कण्ठतो नोक्तस्तथा-
 ऽपि प्रत्यक्ष चैतदित्याद्युक्त्यवैयर्थ्याय तस्याभ्यधिकाशङ्काप्र-
 योजकत्वे तात्पर्यं वाच्यम् । अत एव टीकायाम् ' अर्थे श्रुत्वै
 कगम्ये हि ' इत्युक्तमिति चन्द्रिकाभिप्रायः । न च ' कतमा
 सा देवतोद्गीथमन्वायत्ता । आदित्य इति होवाच ' (छा० १ । ११ ।
 ४) इत्यादिनोद्गीथादावादित्यादेरब्रह्मण एव देवतात्वोक्त्या
 तत्संनिहिते प्रस्तावेऽप्यब्रह्मण एव देवतात्वमित्यभ्यधिकाशङ्का
 भाष्योक्ता युक्ता । पूर्वाधिकरणेऽपि ' अपां का गतिरित्यसौ
 लोक इति होवाच ' (छा० १ । ८ । ५) इत्यादिकेनाब्रह्मण एव
 गतित्वेनोक्ततया तत्संनिधानात् ' अस्व लोकस्य का गतिः '
 इति वाक्येऽप्याकाशस्याब्रह्मत्वं युक्तमिति साम्यात् । यदपि

ननु दृष्टिसृष्टिपक्षे सर्जकदृष्टेरभावात्कथमेतदित्याशङ्क्याऽऽह— + दृष्टिसृष्टि-
 वादे चेति । अयं भाव — यस्मिन्पक्षे ' यावती दृष्टिस्तावती सृष्टि ' इत्युच्यते स
 दृष्टिसृष्टिवादः । एव चास्मिन्पक्षे स्वापकाले वायुविकारादेरप्यभावेन तत्र भूतल्ल
 यस्य सुतरामयोगादिति ।

‘ अर्थे श्रुत्यैकगम्ये ’ इत्युक्तिनिरासाय ‘ पुंवाक्यस्य ’ इत्युक्तं
टीकायाम् । तदापि न ।

अपुंवाक्यद्वयेऽप्येकेनाभ्यानुसरणे ध्रुवम् ।

कर्तव्ये सति क्लृप्तत्वात्सवाद्येवानुरुध्यताम् ॥

तथा हि—प्रमाणभूतेषु पुंवाक्येषु प्रत्यक्षादौ च सवादिन
एवानुसरणीयत्वं क्लृप्तमितीहापि तथैव युक्तम् । अर्थाबाधरूप
प्रामाण्यस्य सवादेन दाढर्थात् । अनपेक्षत्वस्य च देवात्संवादेना-
हानेः । सप्तयोजनत्वाय प्रस्ताववाक्यस्यापूर्वार्थत्वे स्वापवाक्येऽपि
तत्प्रसङ्गात् । स्वापवाक्यस्याप्यभिमानिदेवतापरत्वेऽपूर्वार्थत्वस-
भवाच्च । अनाशङ्कितदोषत्व तु द्वयोरपि प्रामाण्यप्रयोजकम् ।
न त्वन्योन्यमननुसरणम् । अन्यथा श्रुत्या श्रुत्यन्तरसवाद उपक्र-
मादिकं चाननुसरणीयं स्यात् । मानान्तरविरोधश्च न परिहार्यः
स्यात् । उक्तं च भामत्यामपि—यद्यपि श्रुतयः स्वतःप्रमाण
तथाऽनपेक्षास्तथाऽपि मानान्तरोपनीतार्थवशेन व्यवस्थाप्यन्त
इति । तस्मात्परेषामधिकरणं न युक्तमिति दूषणमुक्तम् । तत्रो-
च्यते—यदुक्तम् ‘ चेतनवाचिदेवताशब्दसनिधानान्न प्राणो
वायुविकार इति पूर्वपक्षोदयः ’ इति तत्पूर्वपक्षेऽचेतनेऽपि
देवताशब्दप्रयोगोपपादनेन पूर्वपक्षाभिप्रायवर्णनात्प्रागेव निर-
स्तम् । अभिमानिचेतनपर प्राणपदमिति तु नास्मदाभिमत-
पूर्वपक्ष । येन भाष्यं विरुध्येत । अत्रोद्गीथप्रतिहारयोः साम-
भवत्योर्ब्रह्मणोऽन्ये आदित्यश्चात्र च देवते अभिहिते कार्यका-
रणसंघातरूपे तत्साहचर्यात्प्राणोऽपि कार्यकारणसंघातरूपदेव-
तात्मा भवितुमर्हतीत्यादिवाचस्पतिकल्पतर्वास्तदुक्तिस्तूक्तरीत्या
वायुविकारपूर्वपक्षे चेतनवाचिदेवताश्रुतित्यागाद्भिभ्यता केन-
चिद्यथादित्यपदयोरपि देवतापरत्वमभ्युपेत्यात्रापि प्राणा-
भिमानिदेवता प्राणशब्देनोच्यत इत्युच्येत तदाऽपि पूर्वपक्ष-
निरासायैव, न तु तत्र निर्भरः । अत एव भामत्यां पूर्वपक्ष-
कोटिप्रदर्शनावसर उत वायुविकारवचन इति सिद्धान्तको-
ट्युल्लेखेऽपि न वायुविकार इति पूर्वपक्षोपसंहारेऽपि तस्माद्वायु
विकार एवात्र प्राणशब्दार्थ इति सिद्धान्तोपसंहारेऽपि तस्मात्प्र-

स्तावभक्तिं प्राणशब्दाभिधेयब्रह्मदृष्ट्येवोपासीत न वायुविकार-
दृष्ट्येत्युक्तम् । कल्पतर्वादौ त्वय प्राणाभिमानिदेवता लक्ष्ये-
तेत्युक्त्याऽनिर्भर एव सूचितः । परिमले त्वाक्षेपसमाधाना-
भ्यामयमर्थः स्पष्ट एवोक्तः । अन्यत्रापि तथैवोति न किञ्चिदेतत् ।

स्वापवाक्य इत्यादिक च वाचस्पतिकल्पतर्वोरभिप्रायानवबो-
धनिबन्धनमेव । तथा हि—‘ यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राण तर्हि
वागप्येति ’ इत्यादावप्यय. सूक्ष्मरूपेणावस्थानरूपो विवक्षितः,
न त्वात्यन्तिकलयरूपः । स च नासंभवी । वृत्त्यात्मना परि-
णतानां वागादीनां स्वापकाले वृत्तिविगमेन सूक्ष्मरूपेणावस्था-
नस्य सर्वसिद्धत्वात् । जले लवण लीनमासीदित्यादौ लवणा-
देरात्यन्तिकनाशाभावेऽपि लयव्यवहारदर्शनात् । न च ध्वंस
एव तादृशव्यवहारविषयः । सूक्ष्मरूपातिरिक्तस्य ध्वंसस्य
तादृशस्थलेऽनभ्युपगमात् । प्रपञ्चितं चैतत्सत्कार्यवादानिरूपणेऽ-
द्वैतचन्द्रिकायां ब्रह्मानन्दैः । ‘ सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमे-
षाभिसविशन्ति ’ (छा० १।११।९) तत्राभिसविशेरप्ययमेवार्थः ।
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादौ तेन लयाभिधानात् । अस्ति चात्रापि
सः । प्राणवाक्ये ‘ ह वै ’ इति प्रसिद्धतरवन्निर्देशात्प्रसिद्ध्यतिश-
यद्योतनाय भाष्ये श्रुतिप्रत्यक्षरूपप्रमाणद्वयसंवाद उक्त । न
चैवं वागादिलयस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि न भूतलयप्रसिद्धिरिति
वाच्यम् । ‘ यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राण तर्हि वागप्येति ’ इत्यादौ
वागाद्यप्ययोक्त्या तदर्धानवृत्तिकस्य भूतशब्दाभिधेयचेतनप्राणि-
वर्गस्य तल्लाभात् । चेतनस्यापि हि वृत्त्यभिव्यक्तिदशायां स्थौ-
ल्यमापन्नस्य स्वाप उपाधिलयात्सूक्ष्मता संभवत्येव । ‘ यदा वै
पुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्य तदा संपन्नो भवति ’ इति
श्रुतेः । तस्यां श्रुता सपत्तिरप्यय एवेति ‘ स्वाप्ययात् ’ (ब्र०
सू० १ । १ । ९) इति सूत्रे सिद्धान्तितनैव वर्णितम् । आदि-
त्याम्नप्रस्तावे गानान्नाभ्यवहरणलिङ्गाद्भूतपदस्य चेतनप्राणि-
विशेषपरत्वात्तत्साहचर्यात्प्राणवाक्येऽपि भूतपदस्य चेतनप्रा-
णिविशेषपरत्वमित्याशयस्य पूर्वमेव वर्णितत्वात् । एवं च भूत
शब्दोपात्तचेतनप्राण्यभिसंवेशनमुक्तरूप मुख्यप्राण उपपद्यत

एव । श्रुतिप्रत्यक्षसवादादबाधित चेति सिद्धेऽभ्यस्तप्राणश्रुते-
र्मुख्ये प्राणे सभवता ' ह वै ' इति प्रसिद्धनरतया निर्दिष्टेन
श्रुतिप्रत्यक्षसवाददृढीकृतेन च भूताप्ययेन मुख्यार्थात्प्रच्यावन-
मयुक्तम् । आकाशश्रुतेश्च ' ह वै ' इति प्रसिद्धवन्निर्देशेऽपि
ब्रह्मणि भूतकारणत्वप्रसिद्धेराकाशे वायवादिकारणतातः प्रसि-
द्धयतिशयो न सभवति । द्वयोरपि श्रौतत्वात् । असंदिग्धप्रमा-
णान्तरस्याप्रवृत्तेश्चेत्यभ्यधिकशङ्कयाऽऽचार्यवाचस्पतिभिरधिक-
रणान्तरारम्भस्योपपादित्वेन तत्र वायुविकारे पृथिव्यादिल-
याभावस्याकिञ्चित्करत्वेन तदुक्तेर्निबन्धार्थानवबोधविजृम्भित-
त्वस्य विदुषां स्पष्टत्वात् । यच्च—वाचस्पत्युक्तमर्थं दृषयि-
तुमुत्सुकेन दृष्टिसृष्ट्यभिप्रायेण भूताप्ययोपपादनमाशङ्कितम् ।
तन्न युक्तम् । अज्ञानानेकतामते + दृष्टिसृष्टिपक्षस्थानभ्युपगमा-

+ दृष्टिसृष्टिपक्षस्थानभ्युपगमादिति । अत्रेद बोध्यम्—वेदान्तशास्त्रे जीवे-
श्वरव्यवस्थाप्रतिपादकाश्चत्वार पक्षा वर्तन्ते—आभासवाद, प्रतिबिम्बवाद,
अवच्छेदवादः, एकजीवारूपापरपर्यायो दृष्टिसृष्टिवादश्चेति । तत्र स्वरूपतो
मिथ्याभूत प्रतिबिम्बमिति यो वादः स आभासवाद । स्वरूपत सत्य प्रति-
बिम्बत्वरूपेण मिथ्याभूत बिम्बमेव प्रतिबिम्बमिति यो वादः स प्रतिबिम्बवाद ।
अवच्छेदोऽन्तः प्रवेश । तद्युक्तोऽवच्छिन्न । यथा जलेऽतःप्रविष्टमाकाश
मलावच्छिन्नमित्युच्यते । तद्वज्जीवस्वरूपमिति यो वादः सोऽवच्छेदवाद । तथा च
श्रुति—' घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा । घटो नीयेत नाऽऽकाशं तद्वज्जीवो
नभोगम ' इति । एक एव जीवो न तु नानेति यो वादः स एकजीववाद । अस्मि-
न्पक्षे यावती दृष्टिस्तावती सृष्टिरिति पर्यवसानाद्दृष्टिसृष्टिवाद इत्युच्यते ।
तत्राऽऽभासवादो वार्तिककाराणां समतः । तथा हि—अज्ञानोपहित आत्माऽ-
ज्ञानतादात्म्यापन्नः स्वचिदाभासाविवेकादन्तर्यामी साक्षी जगत्कारणमिति क-
थ्यते । बुद्ध्युपहितश्च तत्तादात्म्यापन्नः स्वचिदाभासाविवेकाज्जीवः कर्ता भोक्ता
प्रमातेति चोच्यते । प्रतिदेहं च बुद्धीनां भिन्नत्वात्तद्गतचिदाभासभेदेन तद-
विविक्तं चैतन्यमपि भिन्नमिव प्रतीयते । अज्ञानस्य तु सर्वत्राभिन्नत्वात्तद्गत
चिदाभासभेदाभावात्तदविविक्तसाक्षिचैतन्यस्य न कदाचिदपि भेदमानम् । अ-
स्मिन्पक्षे तत्त्वमादिपदेषु जहल्लक्षणैव । साभासस्योपाधेर्हानात् । आभास-
स्यापि जडाजडविलक्षणत्वेनानिर्वचनीयत्वात् । तदुक्तं सक्षेपशारीरके—' सा-

भासाज्ञानवाची यदि भवति पुनर्ब्रह्मशब्दस्तदाऽहशब्दोऽहकारवाची भवति तु जहती लक्षणा तत्र पक्षे ' इति । न चाऽऽभासस्यैव बद्धत्वात्केवलचैतन्यस्य मुक्तत्वाद्बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्य स्वनाशार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चेति वाच्यम् । केवलचैतन्यस्यैवाऽऽभासद्वारा बद्धत्वाम्युपगमात् । तदक्त वार्तिककारैः— 'अयमेव हि नोऽनयो यत्सत्सार्थात्मदर्शनम् ' इति । तेन शुद्धचैतन्यस्याऽऽभास एव बन्ध । तन्निवृत्तिश्च मोक्ष इति न किञ्चिदसमञ्जसम् । अथवाऽऽभासाविविक्तचैतन्यमपि तत्त्वमादिपदवाच्यम् । तेन वाच्यैकदेशस्यात्वागादस्मिन्पक्षे जहदजहल्लक्षणैवेति न कोऽपि दोष इति । प्रतिबिम्बवादस्तु विवरणकाराणां सक्षेपशारीरककाराणां च समत । तथा हि—तत्राज्ञानोपहित बिम्बचैतन्यमीश्वर । अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानप्रतिबिम्बित चैतन्य जीव इति विवरणकारा । स्थूलावस्थ मनोऽन्तःकरणम् । सूक्ष्मावस्थ मनस्तत्संस्कारभूत बोध्यम् । अज्ञानप्रतिबिम्बित चैतन्यमीश्वर । बुद्धिप्रतिबिम्बित चैतन्य जीव । अज्ञानोपहित बिम्बचैतन्य शुद्धमिति सक्षेपशारीरककारा । अनयो पक्षयोर्बुद्धिभेदाज्जीवनानात्वम् । प्रतिबिम्बस्य पारमार्थिकत्वाज्जहदजहल्लक्षणैव तत्त्वमादिपदेषु । प्रतिबिम्बस्वरूपचित्तं प्रतिबिम्बत्वविशिष्टरूपेण कश्चित्त्वेऽपि प्रतिबिम्बस्य स्वरूपचैतन्यमकल्पितमिति तस्य पारमार्थिकत्व बोध्यमिति । अत्रच्छेदवादस्तु वाचस्पतिमिश्राणां समत । तथा हि—अज्ञानविषयीकृत चैतन्यमीश्वर । अज्ञानाश्रयीभूत चैतन्य जीव । अयं भावः— ब्रह्म नास्तीत्यादिव्यवहारो यदाश्रितोऽज्ञानमपि तदाश्रितम् । कार्यकारणयोरेकाश्रितत्वस्य युक्तत्वात् । स च व्यवहारो जीवाश्रित इत्यज्ञानमपि तदाश्रित बोध्यम् । न चाज्ञानाश्रयस्यैव जीवस्वरूपत्वादात्माश्रयो दोष इति वाच्यम् । अज्ञानोपहितस्यैव जीवत्वेन जीवाश्रितस्याज्ञानस्य स्वाश्रितत्वाभावात् । नहि दण्डत्वोपहितस्य पटकारणत्वे दण्डत्वस्य स्वाश्रितत्वमवति । एवम् ' अज्ञानाश्रयो नास्ति न भाति ' इति व्यवहाराभावादज्ञानाश्रयीभूतस्यैवाज्ञानविषयत्वात्तदुपहितनिदेव ' ईश ' इतीति । अस्मिंश्च पक्षेऽज्ञाननानात्वाज्जीवनानात्वम् । प्रतिजीव च प्रपञ्चमेद । जीवस्यैव स्वाज्ञानोपहिततया जगदुपादानत्वात् । यो षटो मया दृष्ट स एव त्वयाऽपीति प्रत्याभिज्ञा चापि सादृश्याद्बोध्यः । जीवो न जगदुपादान किंत्वमीश्वर इत्यादिशास्त्रीयव्यवहारस्त्वमीश्वरस्य सप्रपञ्चजीवाविद्याधिष्ठानत्वेन कारणत्वोपचाराद्बोध्य इति । एकजीववादस्तु वेदान्तसिद्धान्तभूत इत्यद्वैतसिद्धिकारादयो वदन्ति । तथा हि—अज्ञानोप-

द्वाचस्पतिमते चाज्ञानानेकत्वात् । यच्च—इन्द्रियाप्यथो न प्रत्यक्षः । इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वादित्युक्तम् । तन्नथैव । न चैवं सति प्रत्यक्षसंवादात्काभः । असंदिग्धप्रत्यक्षावगतकार्यलिङ्गकानुमानसंवादाभिप्रायेण भाष्यटीकादिनयने च ब्रह्मणि जगत्कारणताया अपि, क्षित्यादिक कार्यं सकर्तृकमितितार्किकानुमानसंवादिन्या ब्रह्मगतजगत्कारणताया अपि प्रसिद्ध्यतिशालितया तस्या मानान्तरसंवादाभावकथन विरुध्येतेति वाच्यम् । कार्यं सकर्तृकमित्यनुमानस्य केवलस्य प्रतिपक्षादिपराहततया स्वयमप्रतिष्ठितप्रमाणत्वेन तेन श्रुतेः संवादित्वस्यासभवात् । अत एव शास्त्रयोर्नित्वाधिकरणे ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमुक्तं संगच्छते । परमतेऽपि जगत्कारणतायाः शास्त्रैकसमधिगम्यतोक्तिः संगच्छते । प्रकृते च प्रत्यक्षतो निर्णीतेन तत्तत्कार्याभावलिङ्गेन तत्तद्वृत्त्यभावस्य धृमेनेव बह्वेर्निश्चिततया तदव्यभिचारिभूताप्यस्याप्यवधारणेन प्रतिष्ठितप्रामाण्यकप्रत्यक्षतुल्यप्रत्यक्षमूलकानुमानसंवादितया प्रत्यक्षसवादित्वोक्तिसामञ्जस्यात् । अत एव ज्ञानकार्यप्रवचनाग्रभावेन मुखेताया अनुमानेऽप्यस्य मूर्खता प्रत्यक्षासिद्धेति लौकिको व्यवहारः । अनुमानेन जगत्कारणतासंभावनैव नावधारणमित्यादिक जन्मादिसूत्रद्वयभाष्यटीकादौ

हितं चिम्बचैतन्यमीश्वर । अज्ञानप्रतिचिम्बचैतन्य जीव । अथवाऽज्ञानानुपहितं शुद्धचैतन्यमीश्वर, अज्ञानोपहितं चैतन्य जीव इति मुख्यं पक्षः । यद्यपीश्वरस्याज्ञानानुपहितत्वपक्षे प्रपञ्चमध्ये तदवस्थानं न स्यात्तथा च 'य. पृथिव्या तिष्ठन्' इति श्रुतिविरोधं प्राप्नोति तथाऽप्युपहिते जीवचैतन्येऽविष्ठानतया केवलचैतन्यस्य तादात्म्यमवश्यं वाच्यमिति प्रपञ्चमध्ये तदवस्थाने न कोऽपि दोषः । इममेव दृष्टिसृष्टिवादमाचक्षते । अस्मिन् हि पक्षे यावती दृष्टिस्तावती सृष्टिरिति पर्यवसानात् । यद्यपि वाचस्पतिमिश्रमते प्रतिजीवसृष्टेर्भेदाद्दृष्टिसृष्टिवाद एव तात्पर्यं प्राप्नोति तथाऽपि सुप्तपुरुषदृष्टेरभावात्तत्सृष्टेरभावेऽपि पुरुषान्तरदृष्टेः सत्त्वेन तदीयसृष्टेः सत्त्वात् 'यावती दृष्टिस्तावत्येव सृष्टिः' इति नियमस्य वक्तुमशक्यत्वान्न वाचस्पतिमिश्रमते 'दृष्टिसृष्टिवादः' इति व्यवहारः । एतदेवाभिप्रेत्याक्तम्—दृष्टिसृष्टिपक्षस्यानभ्युपगमादिति ।

सुप्रसिद्धमेव । परस्यापि प्रत्यक्षश्रुत्याय सहायानुमानस्य प्रामाण्य-
मनभिमतमेव । यथोक्तम्—श्रुतिसाहित्यरहितमनुमानं न कुत्रचि-
दिति । अत्र श्रुतिपद प्रत्यक्षस्याप्युपलक्षणम् । यदापि—यस्मिन्स-
व्यापारे यन्निर्व्यापारं तत्तत्र लीयत इति व्याप्तिर्नास्तीति ।
तन्नास्माकं क्षतिकरम् । तादृशव्याप्तेरस्मदभिमतानुमानमूलत्वा-
भावात् । वागादिकमेतत्क्षणे वृत्तिशून्यमय क्षणो वा वागादि-
वृत्तिशून्यस्वत्कार्यानधिकरणक्षणाव्यवहितपूर्वत्वादित्यनुमानस्यै-
वास्मदाभिमतत्वात् । न चैतावता मुख्ये प्राणे वागाग्रवस्थाना-
लाभात् तत्राप्यये प्रमाणान्तरसवादाभिद्धिरिति वाच्यम् । सर्व-
शरीरव्यापिनः प्राणस्य वागादिसबन्धस्याऽऽवश्यकतया सूक्ष्म-
तापन्नवागाद्याधारताया अप्यर्थसिद्धत्वात् ।

नन्वेतत्सर्वाधारे परमात्मन्यपि तुल्यमिति चेत् । को नाम ने-
त्याह । कथं तर्हि वायुविकार इति निर्णय चेत् । लिङ्गस्यान्यथासि-
द्धावपि प्राणश्रुतेर्विनिगमनाहेतोर्जागरूकत्वात् । अत एव भाष्ये
मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनदर्शनादित्यत्रापिशब्दः प्रयुक्तः ।
इयास्तु विशेषः—परमात्मानि भूतसंवेशनोद्गमनादिक श्रुत्यैकसम-
धिगम्यम् । स्यौपनिषदत्वात् । प्राणस्य तु प्रत्यक्षसिद्धपत्त्यस्तीति
मुख्यप्राणे भूतसंवेशनोद्गमनादः असिद्ध्यतिशय इति ।

यत्तु—चक्षुरादिसंवेशात्प्रज्ञीकारे पूर्व येनैव दृष्टं तेनैव पश्यामीति
प्रत्यभिज्ञाविराधाभिधानम् । तदसत् । चक्षुरादीनामतीन्द्रिय
तया प्रात्याक्षिकप्रत्यभिज्ञाया असिद्धेरनुमानस्य अपयोजकत्वात् ।
चक्षुरादीनां सूक्ष्मरूपेणावस्थानान्युपगमाच्च । एतेन सृष्टौ चक्षु-
रादीनामनाशश्रवणमप्यप्रतिकूलमिति स्पष्टमेव । किंचेत्यादिकमपि
न युक्तम् । आकाशसंज्ञातीन्द्रियतया प्रत्यक्षेण वायुकारणताया
निश्चेतुमशक्यत्वात् । नानुमानेन लिङ्गाभावात् । अपयोजक-
त्वाच्च । नन्वाकाशः साक्षिवेद्य इति चेत् । आस्ता तावत् ।
तथाऽपि वायुकारणताया प्रत्यक्षाद्ययोग एव । संनिधेरपि
तस्यान्यथासिद्धत्वसंभवात् । सत्यप्याकाशे क्वचित्फूत्कारानु-
त्पत्त्याऽतिप्रसङ्गभङ्गकारणान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वेन
तेनैव निखिलातिप्रसङ्गवारणसंभव आकाशे स्वतन्त्रान्वयव्य-

तिरेकयोरसिद्धेः । न च पाषाणाग्रन्तर्भागावच्छेदेन वायोरनु-
त्पत्त्याऽवकाशे सत्युत्पत्त्या चान्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाशस्य
वायुकारणतासिद्धिरिति वाच्यम् । विभोराकाशस्य पाषाणा-
ग्रन्तर्भागसंयुक्तत्वस्याऽऽवश्यकतया तदसत्त्वप्रयुक्तकार्यानुत्पा-
दस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अवकाशत्वेनाऽऽकाशस्य कारण-
तेति चेत् । किमिदमवकाशत्वम् । न तावन्निविडद्रव्यरूपावरणा-
भावविशिष्टत्वम् । अन्तश्छिद्रपाषाणान्तर्भागावच्छेदेनोक्ताव-
काशसत्त्वेऽपि वायोरनुत्पादेन तन्निर्वाहाय कारणान्तरकल्पना-
पातात् । तत्कल्पने च तेनैवोक्तातिप्रसङ्गभङ्गेनाऽऽकाशकारण-
तार्या मानाभावात् । न चान्यविधमनतिप्रसक्तमवकाशत्वं सुव-
चम् । किंच स्थूल वायु प्रति सूक्ष्मस्य तस्य हेतुताया आवश्यक-
तया निविडद्रव्याभावविशिष्टवायुत्वेनैव हेतुताऽस्तु । क्लृप्तत्वाद्वा-
योरिति । न च वायुनानात्वाद्गौरवम् । नानात्वेऽपि क्लृप्तत्वेन
कारणतार्या गौरवानकाशात् । कथमन्यथा भूतचतुष्टयवादिनां
वायवाद्युत्पत्तिनिर्वाहः । तस्माद्युक्त्यैकशरणताया प्रत्यक्षेणानु-
मानेन वा नाऽऽकाशस्य वायुकारणतासिद्धिरिति युक्ताऽभ्य-
धिकाऽऽशङ्का । अपि चाऽऽकाशस्य वायुकारणत्वे प्रमाणान्तर-
सिद्धेऽपि नासंकुचितसर्वभूतकारणतायां प्रमाणान्तरसवादः ।
तत्र हि भूतपद भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या कार्यमात्रपरम् ।
आकाशपृथिव्यादिभूतानामुपस्थिततया तत्सबन्धादुपस्थितम-
हाभूतपरं वा । उभयथाऽपि साकाशनिखिलभूतकारणत्वमा-
काशेऽप्रसिद्धमेव । ब्रह्मणि तु प्रसिद्धमिति युक्तम् । तत्राऽऽकाशप-
दस्य परमात्मपरत्वम् । 'ह वै' इत्युक्तिश्च तत्परत्व एवोपपन्ना ।
अत्र चाऽऽदित्यान्नपर्याययोर्भूतपदस्य गातृत्वाभ्यवहर्तृत्वलिङ्गेन
प्राणिपरत्वावधारणात्तत्सामान्यादत्र भूतपदस्य प्राणिपरतयाऽ-
सकोचेनैव प्राणितल्लयाभिधानं वक्तुं शक्यत इति शङ्काविशेषो
निराबाधः । एव च वाक्यशेषस्य वायुविकारसाधारणत्वाद-
भ्यस्तायाः प्राणश्रुतेश्च बलवत्त्वाद्देवताश्रुतेरपि पूर्वपक्षे प्रदर्शित-
युक्तयोपपत्तेश्च विरोध्युन्मेषाभावेन प्रायपाठस्यापि लब्धावसर-
त्वमस्तीति तस्यापि मुख्यप्राणनिर्णायकतयाऽभ्यधिकाशङ्काप्रद-

शकभाष्ये प्रदर्शनं न विरुध्यते । पूर्वाधिकरणे तु बलवद्विष्णु-
वाक्यशेषानुरोधात्प्रायपाठोऽकिञ्चित्कर एवेति युक्ताऽभ्यधिका
शङ्केति पूर्वनिरुक्ताभ्यधिकामाशङ्कां भाष्योक्ताम् ' न च '
इत्यनेनानुग्र पूर्वाधिकरणेऽपीत्यादि चन्द्रिकोक्तदूषणं सुचि-
न्त्यमेव ।

सैषाऽभ्यधिकाशङ्का टीकायाम्

‘ पुंवाक्यस्य बलीयस्त्व मानान्तरसमागमात् ।
अपीरुषेयवाक्ये तत्सगतिः किं करिष्यति ’

इत्यनेन परिहृता ।

यत्तु—अत्र ' अपुवाक्यद्वयेऽपि ' इति दूषणमुक्तं चन्द्रिका
याम् । तदसत् । यत्र हि प्रामाण्यतात्पर्ये निर्णयिते अपि न दृढे
तत्र प्रामाण्यदाढर्याय प्रमाणान्तरसंवादस्यापेक्षितत्वेऽपि निर्णयि
ततात्पर्यकरय यस्याप्रामाण्यव्यावर्तकधर्मवत्त्वमवधृतं तत्र न
प्रमाणान्तरसंवादापेक्षा, न वा तात्पर्यनिर्णये समानविषयकप्र-
माणान्तरापेक्षा । तथा सत्यपूर्वताया एव भङ्गप्रसङ्गात् । किंतू-
पक्रमादीनां श्रुत्यादीनां च । एव च न्यायेन यादृशार्थः श्रुत्या
प्रतीयते तादृशोऽर्थः प्रमाणान्तरसंवादाभावेऽपि ग्राह्यः । न तु
प्रमाणान्तरसंवादलोभेन न्यायसिद्धार्थमल्लुब्धस्य संकोचादिना
संवाद्यर्थान्तरपरत्वकल्पना युक्ता । न्यायश्च मुख्यसंवेदनोद्गम-
नयोः सर्वप्राणिनां वायुविकारे काप्यसभवात्परमात्मपक्षपातीति
प्रपञ्चितं प्राक् । एतेनान्यथेत्यादिकमप्यपास्तम् । तात्पर्यनिर्ण-
यायोपक्रमादीनां मानान्तराविरोधस्य चाऽऽश्रयणीयत्वात् ।
तात्पर्यनिर्णयायां भेदेन श्रुत्यन्तरसंवादस्यापेक्षितत्वाच्च । भा-
मत्यां यद्यपीत्यादेरयमर्थः—अनपेक्षा—प्रमोत्पादनेऽन्यानपेक्षा ।
व्यवस्थाप्यन्ते—विषयविशेषोपरक्ततात्पर्यवत्तया निर्णयन्त इति ।
तथा च टीकोक्तिरस्मदनुकूलैवेति सर्वं शिवम् ।

यद्यपि सुधायामुक्तम्—उक्तवाक्ये ' प्रस्तावमन्वाचसा ' इत्यनेनाधिष्ठातृत्वोक्तेस्तस्य देवताश्रुतेश्च चेतन एव संभवेन वायुविकारविषयसंशयपूर्वपक्षयोरनुत्थानमेवमपि दुर्वारम् । किञ्चात्र भूतानां संवेदनमुद्गमनं च पारमेश्वरं कर्म प्रतीयत इति

सङ्ग्रहणमेव युक्तमिति कुतः पूर्वपक्षावकाशः । ' यतो वा इमानि भूतानि ' इति हि सर्वप्राणिनिकायस्य तत्रैव संवेशनं तत्र एवोद्गमनं च भावयति । सुप्तिजागरयोरपि ' सता सौम्यं तदा संपन्नो भवति ' इत्यादि यदि च सर्वप्राणिसंवेशनोद्गमनाधारत्व मुख्यप्राणस्यापि श्रूयते इति मन्यते तदाऽपि संशयः स्यान्न पूर्वपक्षः । समबलत्वात् । किंच ' यदा वै पुरुष स्वपिति ' इत्यादिवाक्यमपि मुख्यप्राणविषयमिति कुतोऽवगतम् । प्रत्यक्षानुगुण्यान्मुख्यप्राणविषयत्वं प्राबल्यं चानुमीयते इति चेत् । इन्द्रियाणां मुख्यप्राणे संवेशनोद्गमनयोरप्रत्यक्षत्वात् । अनुमानमस्त्विति चेत् । न । परमात्मनोऽप्यपरिलुप्यमानस्य सद्भावेनावधारणानुपपत्तेः । किंचेन्द्रियाणां मुख्यप्राणसंवेशनोद्गमनयोः श्रुत्यनुमानसिद्धत्वेऽपि किमायातम् । सर्वभूतसंबन्धिनोस्तयोः सर्वेन्द्रियसारत्वाद्भूतानां सगतिरिति चेत् । किमेतदनुमानं संभावना वा । नाऽऽद्यः । व्याप्त्यभावात् । द्वितीये तु श्रुत्यनुमानाभासमूलसभावनामात्रेण श्रुतिबाधया पूर्वपक्ष इति सुविभावितम् । नन्वादित्याकरूपाब्रह्मप्रायपाठमाश्रित्यायं पूर्वपक्ष इति चेत् । न । लिङ्गविरोधिनः प्रायपाठस्यानिर्णायकत्वात् । स्पष्टं चात्र वाक्यशेषे पारमेश्वरं कर्मेत्युक्तम् । कथं चावधारितमादित्योऽन्नं चाब्रह्मेति । श्रूयते हि तत्रापि ' सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति ' इत्यादि ब्रह्मलिङ्गम् । अन्नमेव प्रतिहरमाणानीति तु प्रायपाठादुपजीवनार्थं ग्राह्यमिति । तदसत् । ' प्रस्तावमन्वायत्ता ' इत्यस्य प्रस्तावमनुगतेत्यर्थकतासभवादाधिष्ठातृत्वस्य ततोऽलाभात् । श्रुतिवाक्यशेषयोर्विरोधाद्देवताशब्दस्य गते प्रागेव दर्शितत्वात् । किंचेत्यादिकमप्ययुक्तम् । तस्य मुख्यप्राणसाधारण्यस्योपपादितत्वात् । यच्चोक्तम् ' तदाऽपि संशयः स्यान्न पूर्वपक्षः ' इति । तदापि न । प्राणश्रुतिमादाय पूर्वपक्षसभवात् । " किंच ' यदा वै ' इत्यादिकं सुभावितम् " इत्यन्तं तु प्रायो दूषितमेव प्राक् । अवधारणमपि प्रायपाठादन्यथा नेयमित्युक्तमेव प्राक् । श्रुतिबाधया पूर्वपक्ष इत्युक्तिस्तु न युक्ता । देवताश्रुत्यबाधेनैव पूर्वपक्षमवृत्तेरुपपादितत्वात् । प्रायपाठेऽपि

लिङ्गाविरोधः पूर्वमुक्त एव । वाक्यशेषस्य कोटिद्वयसाधारण्योप-
पादनात् । ननु सिद्धान्तयुक्तिभिः पूर्वपक्षयुक्तीनामाभासीकरणा-
भायं पूर्वपक्षो युक्त इति चेत् । इन्त सिद्धान्तयुक्तिभिरपरि-
हार्यं पूर्वपक्षमुपदर्शितुं भवानेव कुशलः श्लघनीयप्रज्ञोऽसि ।
कथं चावधारितमित्यादिकं तु हेयम् । आदित्यास्तश्रुतेरुच्चै-
सत्त्वादिलिङ्गस्य चानेकस्यासामञ्जस्यात् । कथंचिदाभिमानि-
कदेवतापरत्वेऽपि ब्रह्मपतिवद्धलिङ्गाभावेन ब्रह्मपरत्वासिद्धेः ।
न हि ब्रह्मणोऽप्यसकृचितं सर्वपाणिगेयत्वादिकं स भवति । 'ह वै'
इति शब्दौ च प्रसिद्धयतिशयं द्योतयन्तावादित्यश्रुतिमेवोपोद्बल-
यन्ताविति न किंचिदेतत् ।

आनन्दतीर्थीयाम्तु — अत्राऽऽध्यात्मिकपाणादिसमन्वय उ-
च्यते । प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जीवनादिहेतुत्वमन्वयव्यतिरेका-
भ्यां प्राणशब्दार्थत्वेन प्रसिद्धस्य वायोरेवेति स एव प्राणशब्द-
वाच्यो न तु विष्णुरित्यभ्यधिकाशङ्कानिरासेन पूर्वन्याय
एवाऽऽतिदेशिक्यवान्तरसंगतिः । भूताकाशस्य त्ववकाशहेतुत्वेऽ-
न्वयव्यतिरेकौ न स्तः । परिच्छिन्नस्य तस्याभावेऽपि क्वचिदव-
काशदर्शनात् । प्रयोजनं तु 'तद्वै त्वं प्राणो अभवः, महान्भोग
प्रजापतेः, भुजः करिष्यमाणः, यद्देवान्प्राणयो नव' (तै० आ०
३ । १४) इति वाक्ये यदि प्राणो ब्रह्मान्य स्यात्तदाऽतिश-
यितभोगशब्दितानन्दवत्त्वेन प्रतिपन्नोऽसावानन्दमय स्यादिति
प्रागुक्तानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं न सिद्धेदिति तत्समर्थनम् । पूर्व-
पक्षस्तु—प्राणशब्दस्तावत्प्रवृत्तिनिमित्तजीवनान्वयव्यतिरेका-
नुविधायिनि वायावेव युक्तो न ब्रह्मणि । तस्य सर्वगतस्याशरी-
रस्य स्वतः शरीरद्वारा वाऽस्पदादिशरीरेऽभावादिति । ततो
व्यतिरेकाज्जीवनव्यतिरेक इत्यन्वयव्यतिरेकयोरसंभवात्प्राणप्र-
सिद्धिविरोधाच्च । न च निरवकाशल्लिङ्गेन तदभावः । तदभावान्-
महाभोगवत्त्वस्य वायावपि सावकाशत्वात् । अतो वायुरेवायं
प्राण आनन्दमयश्चेति । सिद्धान्तस्तु—'श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च
पत्न्यौ' इति निरवकाशल्लिङ्गादयं प्राणो विष्णुरेव । न च योग-
रूढयोरसंभव । महायोगविद्वद्भूयोरव्यतिरेकात्प्राणगतजीवने-

कारणत्वस्यापि भगवदधीनत्वेन ' ईशान प्राणदः प्राणः ' इति नामपाठेन च तयोरवगमाच्च । तस्मादत्र प्राणो विष्णुरेवेति रीत्येतदधिकरणरचनामाहुः ।

तत्रेदं चिन्त्यम्—अधिकाऽऽशङ्का तावदसमीचीना । आकाशातिरिक्तस्यावकाशहेतोरप्रसिद्ध्याऽऽकाशेऽप्यन्वयव्यतिरेकतौल्यात् । प्रयोजनमप्ययुक्तम् । अस्याब्रह्मत्वेऽप्यानन्दमये ' यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ' इत्याकाशपदसामानाधिकरण्यवदानन्दमये प्राणपदसामानाधिकरण्याभावेन तस्यैतदभेदे हेत्वभावात् । न च ' महान्भोगः प्रजापतेर्भुजः करिष्यमाण ' इति ब्रह्मभोगकारणत्वेन महाभोगत्वप्रतिपादनादन्यभोगकर्तृत्वेनास्य महानन्दत्वप्रतिपादनादस्याऽऽनन्दमयाभेद इति वक्तुं युक्तम् । तथा सति ' तेनैष(एष) ह्येवाऽऽनन्दयाति । रसः [ह्येवाय] लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ' इत्यादिभिः प्रमाणैर्ब्रह्मासाधारणतयाऽवगतेन निरवकाशल्लिङ्गेनाऽऽकाशपदस्यैव प्राणपदस्यापि प्राणपर्यायस्थश्लोक इव परमात्मपरत्वानिर्णयसंभवे पूर्वपक्षानुत्थितिप्रसङ्गात् । अत एव ' श्रुतिर्निरवकाशा लिङ्गं सावकाशम् ' इत्युक्तिर्निरस्ता । द्वयोरप्यानन्दमयाधिकरणे परमात्मपरत्वदर्शनात् । न च तदुभयाक्षेपेणाऽऽरम्भ इति युक्तम् । तदाक्षेपकानुपलम्भात् । नहि प्राणश्रुतिस्तदाक्षेपिका । प्रागानन्दमयाधिकरणे ब्रह्मणि दृष्टप्रयोगत्वात् । ननु सत्य दृष्टः प्रयोगस्तथाऽपि प्राणपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य जीवनहेतुत्वस्य ब्रह्मण्यन्वयव्यतिकारयोगाद्वायौ च तत्सत्त्वात्प्राणशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तो न ब्रह्मणि, मुख्यार्थग्रहणसंभवेनामुख्यार्थग्रहणं युक्तमिति तदाक्षेपेणैव तदुत्थानमिति चेत् । तर्हि तत्रैवाऽऽक्षेपसंभवे वाक्यान्तरोदाहरणस्य व्यर्थत्वापातात् । ब्रह्मशब्दविरोधान्न तत्र तदाक्षेप इति चेत् । कथमिदानीमपि तदाक्षेपः । अत्राप्युक्तब्रह्मासाधारणलिङ्गविरोधस्य साम्राज्यात् । किंचाचेतनवृत्तिधर्माणामपि परमात्माधीनत्वस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वाद्वायुगतजीवनहेतुत्वस्यापि परमात्माधीनत्वे तत्रैव निश्चिते कुतः पुनरिदानीमाक्षेपः । किंच माऽऽस्तां ब्रह्मणि जीवनहेतुत्वान्वयव्यतिरेकौ ' येन जातानि जीवन्ति ' इति चेत् तत्रैव निश्चिते कुतः पुनरिदानीमाक्षेपः । किंच माऽऽस्तां ब्रह्मणि जीवनहेतुत्वान्वयव्यतिरेकौ ' येन जातानि जीवन्ति ' इति चेत् तत्रैव निश्चिते कुतः पुनरिदानीमाक्षेपः ।

(तै० ३ । १) ' को ह्येवान्यात्कः प्राण्वात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ' (तै० २ । ७) इति श्रुतिभिरेव ब्रह्मणि जीवनहेतुत्वनिर्णयोऽस्तु । प्राणमयश्लोके च ' प्राण देवा अनुपाणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये ' इति तदेवोच्यते । न चैतदपि वायुपरमिति शङ्क्यम् । ब्रह्मासाधारणतया निर्णीतब्रह्माकाशादिश्रुतिविरोधात् । भूयोतुग्रह-यायादत्रत्यप्राणश्रुतिभङ्गस्यैव न्यायवत्त्वाच्च । किंच पूर्वत्राऽऽकाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावकाशहेतुत्वान्वयव्यतिरेकयोः प्रसिद्धाकाशे भावादाकाशपदेन तदुक्तं स्यात्तर्हि प्राणपदप्रवृत्तिनिमित्तप्राणनहेतुत्वस्य वायावन्वयव्यतिरेकसद्भावात्प्राणशब्दस्वत्पर एव स्यादिति शङ्का स्यात् । न च तत्र तथा सिद्धान्तस्त्वया सकलितः किंतु निरवकाशलिङ्गेन । तच्चत्राप्यस्तीत्युक्तम् । न च तद्वायौ सावकाशम् । अचेतने स्वयमनावन्द आनन्दयितृत्वासंभवात् । श्रुतिस्तु सावकाशा । प्राणमये तत्प्रयोगादित्युक्तम् । वस्तुतस्तु नात्र जडो वायुरिति पूर्वपक्षः । ' तद्वै त्वं प्रागो अभवः ' इति चेतनसंबोधयवाचित्वमिति निर्देशविरोधात् । न चाभिमानिदेवतापरो निर्देश इति युक्तम् । प्राणश्रुतेरमुख्यत्वापत्तेः । मुख्यप्राण एव तस्या मुख्यत्वात् । स च प्राणः प्रसिद्धेर्वायुरित्यापततीति त्वदीयभाष्यविरोधात् । अस्मद्गीत्या पूर्वपक्षदूषयता त्वया पूर्वपक्षे प्राणस्य जडवायुत्वे प्रश्नप्रतिवचनयोर्देवताशब्दायोगात्तदभिमानिचेतनत्वे च ' वायुविकारस्य ' इत्यादिभाष्यविरोध इत्युक्तदूषणविस्मरणेन स्वकीयमते तथापूर्वपक्षकरणानौचित्यात् । अमुख्यत्वे च परमात्मपरत्वस्यैवोचितत्वात् । नापि मुख्यप्राणमाश्रित्य पूर्वपक्षो युक्तः । तस्मिन्जीवनहेतुत्वान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वान्नानेनोक्ताधिकशङ्कानुदयात् ।

यत्तु प्रत्यक्षेण जीवनस्य मुख्यप्राणान्वयव्यतिरेकानुविधानान्नानेऽपि ' तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत्, तत्प्राण उलकान्तेऽप्यद्यत् ' (ऐ० आ० २।१।४) इत्यादिवाक्यात्तज्ज्ञानमिति घन्द्रिकायामुक्तम् । तदसत् । ' येन जानानि जीवन्ति ' इत्यादिश्रुत्या तदनुविधानस्य परमात्मन्यपि संभवात् । नन्वेतत्पूर्व-

पक्षे प्राणपदघटितानां सर्वेषामपि वाक्यानां मुख्यप्राणपरत्वा-
त्परमात्मनि न तत्सम्भव इति चेत् । न । तथाऽपि प्राणपदाघटि-
तानां ' येन जातानि जीवन्ति ' इत्यादीनां तद्ब्रह्मकतासौक-
भ्यात् । प्राणशब्दवतां सर्वेषामत्रैव विचारे ' प्राणस्तथाऽनुग-
मात् ' (ब्र० सू० १।१।२८) इत्यादेवैषथर्यापाताच्च । निरवका-
शान्यलिङ्गवतामेतदविषयत्वे ब्रह्मासाधारणलिङ्गवतामपि तथै-
वाविषयत्वसंभवेन तैरेवैतत्सिद्धिरस्तु ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—तत्प्राण इत्यत्र ' प्राणस्तथाऽनुगमात् ' इति वक्ष्यमाणन्यायेन प्राणो विष्णुरिति ' तत्प्राणे प्रपन्ने ' (ऐ० आ० २ । १ । ४) इत्यादिश्रुत्युक्त मुख्यप्राणे जीव नान्वयव्यतिरेकानुविधानमाक्षिप्यात्रत्यासिद्धान्तन्यायेन प्राण शब्दप्रवृत्तिनिमित्त जीवनादिहेतुत्वं विष्णोरङ्गीकृत्य निरवका-
शान्यलिङ्गेन तत्र पूर्वपक्षोदयेन तद्विचारस्यैतत्सिद्धान्तोत्तरभा-
वितथैतत्पूर्वपक्षदश्याया तत्रत्यासिद्धान्तासिद्धेः । एतेन ' प्राण-
स्तथा ' इत्यनेनास्य गतार्थत्वशङ्का निरस्ता । एतदभावे ब्रह्मणो
जीवनहेतुत्वाभावेन तत्र प्राणशब्दस्य मुख्यत्वासिद्धेरित्युक्तम् ।
तदप्यसत् ।

‘ न प्राणेनापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ’

इति श्रुतौ प्राणशब्दितस्य जीवनहेतुत्वं निषिध्येतरेण तु जीव-
न्तीति परमात्मन एव जीवनहेतुत्वविधानान्मुख्यप्राण एव तद्धे-
तुत्वं ब्रह्मणि तदभावो वेति शङ्कितुमशक्यत्वात् । तदभावेऽपि
परमात्मनि प्राणशब्दस्य मुख्यत्वसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । न चोक्त-
श्रुतौ प्राणशब्दो वायुपर इतरशब्दस्तद्धिन्नमुख्यप्राणपर इति
चन्द्रिकोक्तं वक्तु युक्तम् । मुख्यार्थत्यागापत्तेः । इतरपदस्य स्व-
समभिव्याहृतान्वायितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदपरत्व-
व्युत्पत्तिविरोधाच्च । एतेन यद्वा कुलालशरीरस्य घट प्रतीति
मुख्यप्राणशरीरभूतवायोर्जीवनं प्रत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनमात्रेण
तस्य तत्र हेतुत्वम् । अत एवोक्तं सुशायाम्—वायुविकारशरी-
रत्वात्मुख्यस्येति । ब्रह्मणस्तु सर्वगतत्वादशरीरत्वाच्च । तस्य

वा तच्छरीरस्य वा नास्मदादिशरीरेऽभावादिति । तस्य व्य-
तिरेकाज्जीवनव्यतिरेकस्तस्मान्न विष्णोर्जीवेनहेतुत्वमन्वयव्यति-
रेककल्पयम् । नापि श्रुतिसिद्धमित्यादिना चन्द्रिकास्थपूर्वपक्षोप-
पादमं निरस्तम् । मुख्यप्राणस्य वायुशरीरकत्वात् । शरीरद्वारा
तस्मिन्जीवनहेतुत्वस्यैव ब्रह्मणोऽपि सर्वशरीरतायाः ‘ यस्याऽऽ-
त्मा शरीरं यस्य पृथिवी शरीरम्’ इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वेन तद्द्वारा
ब्रह्मण्यपि तत्सभवेन पूर्वपक्षानुत्थानाच्च ।

यस्तु—अन्वयव्यतिरेकमात्रगम्यत्व हेतुतायामुपजीव्यैतत्पूर्व-
पक्षप्रवृत्तिः । तच्च न ब्रह्मणीति केनचिदुक्तम् । तन्मुख्यप्राणेऽपि
तदसंभवाद्यागादेः स्वर्गादिहेतुत्वासिद्ध्यापाताच्चेति दूषणेन
चन्द्रिकायामेव दूषितम् । ब्रह्मणो जीवनहेतुतायाः ‘ न प्राणेन ’
इत्यादिश्रुतिसिद्धतया ब्रह्मणि तदभावस्य शङ्कितुमशक्यताया
उक्तत्वाच्च ।

यदपि व्यतिरेकगर्भाया हेतुतायाः श्रुत्याऽपि ब्रह्मण्यसंभ-
वाज्जीवनहेतुता न ब्रह्मण इति वर्णनम् । तदपि नित्यविभूनां
न कापि कारणत्वमि(म)ति प्रसङ्गादिति दूषणेन चन्द्रिकायामेव
दूषितम् । कारणत्वस्य ब्रह्मणो लक्षणत्वाभावप्रसङ्गाच्चायुक्तम् ।
किंच मुख्यवायुरेव प्राणः । स एवाऽऽनन्दमय इति पूर्वपक्षे—
आनन्दमये श्रुतब्रह्मशब्दायोगः । नहि मुख्यप्राणे तस्य रूढिः ।
जातिजीवाद्यन्यत्वात् । नापि योगः । गुणपूर्यभावात् । ब्रह्म
त्वमात्रस्यातिप्रसक्तत्वात् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—भूताकाशश्रुतेरभ्यरताया अपि निर-
क्षकाश्लिङ्गेन बाधः । इह तु ‘ त्व प्राणः ’ देवान्प्राणसो नत्र’
‘ त्व मातरिश्वा ’ (चि० उ० १४) इति श्रुतिबाहुल्ये नाऽऽवृत्तिमा-
त्रमिति श्रुतिबाहुल्याभिरवकाशेनापि श्लिङ्गेन न बाध इति वा
यदि प्राणशब्दो योगेन प्रसिद्धिविरोधेऽपि विष्णुपरः स्यात्तदा
लक्ष्मीशब्दोऽपि तद्देव प्रसिद्धप्राणपत्नीपरः स्यादिति वा ‘ मुख्ये
मुख्यः प्रकीर्तितः’ इति वचनात्परमात्मानि प्राणशब्दस्य मुख्यत्वा-
न्येवाऽऽमुख्यसंभवे चाऽऽमुख्यग्रहणासभवात्मात्र प्राणशब्दः परमा-
त्मपर इति वा प्रमेयाश्रिताभ्यविकाशकृग्यां तन्निराकरणीया-

पमतिद्रेष्ट इति मतिपादितम् । तदप्यसत् । यतः भ्रुवेर्लिङ्ग-
 बाधकतावच्छेदकं श्रुतिरूपमेव न भूयस्त्वम् । लिङ्गस्यापि
 श्रुतिबाधकतावच्छेदकं निरवकाशत्वमेव न भूयस्त्वम् । सूता-
 न्धन्यापेनाप्रयोजकत्वात् । समानबलत्व एव भूयोद्युग्रभ्या-
 यस्य प्रवृत्तेरसकृदावेदितत्वाच्च । पूर्वाधिकरणेऽप्याकाशश्रुतीनां
 भूयस्त्वेन लिङ्गबाधकत्वमप्येव । न च विजातीयभूयस्त्व एव
 कतावच्छेदकमिति वाच्यम् । वैजात्यस्यार्थगतत्वेऽत्राप्यभा-
 वात् । शब्दगतत्वेऽन्तस्तद्धर्माधिकरणेऽपीन्द्रबृहस्पत्यादिशब्दै-
 र्लिङ्गबाधापत्तेः । न चार्थसाजात्यविशिष्टशब्दवैजात्यमेव
 लिङ्गबाधकतावच्छेदकमुपेयते, अन्तरधिकरणे नार्थसाजात्य-
 माकाशाधिकरणे च न शब्दवैजात्यमिति नाविप्रसङ्ग इति
 शक्यं वक्तुम् । अप्रयोजकत्वात् । ननु नाप्रयोजकता, एक-
 स्मिन्नर्थे प्रकृते विजातीयानेकशब्दप्रयोगस्य तत्र तात्पर्याधि-
 क्यसूचनार्थत्वादिति चेत् । न । सजातीयानेकशब्दप्रयोग-
 स्यैव तात्पर्यग्राहकलिङ्गान्तर्गताभ्यासशब्दार्थत्वेन विजातीया-
 नेकशब्दप्रयोगस्य तात्पर्यग्राहकत्वायोगात् । तथा चाऽऽकाशा-
 धिकरण एव लिङ्गबाधप्रसङ्गः । अतो निरवकाशत्वाल्लिङ्ग-
 स्यैव श्रुतिबाधकता युक्तेति नैषाऽधिकाऽऽशङ्का संभवदुक्ति-
 का । नापि द्वितीया । तल्लिङ्गसमर्पकपदानां श्रुत्यन्तरेणान्यथा-
 सिद्धिशङ्कायाः सर्वत्र सौलभ्येन पूर्वोक्तभङ्गप्रसङ्गात् । सर्वांशे
 पेण शङ्काप्रवृत्तेरत एवेत्याद्यतिदेशविरुद्धत्वात् । एतेन यद्यपि
 च्येयमाशङ्काऽऽकाशादिसाधारणी तत्राप्याकाशपदस्य प्राप्ति-
 द्दार्थहानादनन्तत्वादिलिङ्गानामपि तद्धामापत्तेरित्याशङ्क्य
 तथाऽपि पूर्वाधिकरणेऽनुद्धृतत्वात्स्यादेवाधिकाऽऽशङ्केति चन्द्रि-
 कायां समाधानमुक्तं तदपि निरस्तम् । तच्छङ्कायाः सूत्रेणा-
 नुद्धारादतिदेशानुपपत्तेश्च । तृतीयाऽपि न युक्ता । आकाशादिप-
 दानामपि भूताकाशे मुख्यताग्राहककोशादिसद्भावात् । ' वचसां
 वाच्यमुत्तमम् ' इति भगवस्यपि सत्त्वाच्च । तस्मादधिकाऽऽ-
 शङ्का तन्निरसनपूर्वपक्षास्तावदनुपपन्ना एवेति सिद्धान्तोऽपि
 न चतुस्तः । अत एवेत्यस्य हेतुसमर्पकस्यानुक्तलक्ष्मीपतिस्वा-

दिल्लिङ्गपरत्वे स्वारस्यविरोधात् । तल्लिङ्गन्त्वरूपसामान्यरूपाव-
च्छिन्नातिदेशपरत्वेन कथञ्चिद्योजने तु प्रागपि तथा लाघवात्त-
थोक्तिसंभवेनान्यथोक्तेर्विनिगमनानुपन्यासात् । पूर्वानुवाके ल-
क्ष्मीपतित्वादिल्लिङ्गसामान्यानेऽपि प्रकृतानुवाके तदश्रवणात् ।
तदेकवाक्यत्वाङ्गीकारेऽपि प्रथमश्रुतप्रसिद्धविष्णवसाधारणल्लिङ्ग-
विरोधेनासाधारणमहापुरुषादिश्रुतिविरोधेन ' नान्यः पन्थाः '
(तै० आ० ३।१३।१) इति कण्ठतोऽन्यज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वनिषेधेन
घात्रान्यपरत्वशङ्कानुदयात् । अत्रानुवाकेऽपि ' तव देवाऽऽहवमा-
यन्ति सर्वे । त्वमेकोऽसि बहूनुप्रविष्टः ' (चि० उ० १४।३) इति
सर्वान्तर्यामित्वसर्वशरीरत्वाखिलकर्मारोध्यत्वादेरितरासभावि-
तस्य श्रवणादुपक्रम एव ' तमेव मृत्युममृतमाहुस्तं भर्तारं
तमु गोप्तारमाहुः ' इत्यादिधारकत्वपोषकत्वयोग्यत्वरूपाणां
ब्रह्मलक्षणान्तर्भूतानां श्रवणेन सर्वान्तरत्वप्रयुक्ततत्तच्छब्दव्यव-
हारविषयत्वस्य स्पष्टत्वेन ' त्व भर्ता मातरिश्वा प्रजानाम् '
इत्यस्य ' त्वं यज्ञस्त्वमु वेवासि सोमः ' इत्यादेरिव तत्त-
दात्मकत्वेन समन्वयस्य स्फुटत्वात् । तद्वदेव ' तद्वै त्वं
प्राणः ' इत्यादेरपि प्रसिद्धव्यभिर्देशस्य सदेहाविषयत्वाच्च
निर्णयोऽर्थ इति न तद्विषयमिदं सूत्रम् । ' श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च
पत्न्यौ ' इति युष्मच्छब्दस्य भर्ता संश्रियमाण इत्याद्यनेकपरोक्ष-
निर्देशव्यवहितस्य तद्वै त्वमित्यत्र प्रत्यभिज्ञानोक्तिश्च न युक्ता ।
मातरिश्वशब्दस्य पूर्वपक्षबीजस्यान्तरधिकरणन्यायेन ब्रह्मपरत्वो-
क्तिश्च न युक्ता । प्राणशब्दस्यापि तन्न्यायेन गतार्थताया उपे-
क्षकाभावात् । ०स्मादस्मद्भाष्योक्तच्छान्दोग्यक्रमपठितप्राणवा-
क्योक्तोदाहरणमेव सम्यक् । ' तद्वै त्वं प्राणोऽभवः ' इत्यादि
वाक्ये प्राणशब्दस्य तत्पूर्वानुवाकश्रुतेन ' श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च
पत्न्यौ ' इति लक्ष्मीपतित्वल्लिङ्गेन विष्णोः समन्वय इत्यपि तल्लि-
ङ्गत्वाऽऽनन्दमयाधिकरणे प्रदर्शितरीत्या शिवसाधारण्यादनु-
पादेयमिति स्पष्टमेव दूषणम् । ' ईशानः प्राणद. प्राणः ' इति
विद्वद्गृह्या योगेन च प्राणशब्दस्य विष्णोः सावकाशतेत्युक्तिरपि
न संधीचीना । सर्वात्मतया स्तोतुं प्रवृत्ते ' विश्वं विष्णुः ' इत्या-

दाबन्धदेवतानाम्नामपि परिगणनेन न तस्य शक्तिप्राप्तकत्व-
मित्यस्य पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् । प्राणशब्दस्य विष्णौ रुद्रय-
सिद्धेः । अन्यथाऽऽथर्वाशिखायां देवकृतशिवस्तोत्रे ' यो वै रुद्रः
स भगवान्यश्च प्राणस्तस्मै नमो नमः ' इत्यत्र यश्च प्राणस्तस्मै
रुद्रायेत्यर्थके मन्त्रे प्राणेऽपि रुद्रपदयोगात् । कैवल्योपनिषदि
'ब्रह्मासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचन नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा'
इति प्रक्रम्य ' स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमःस्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राण स कालोऽग्निः स चन्द्रमा.' (क० ८) ।
इति शिवेऽपि प्राणशब्दप्रयोगात् । शिवसहस्रनाममध्येऽपि
प्राणशब्दश्रवणाच्च । तत्रापि रूढेर्वक्तुं शक्यतया लिङ्गस्य च तत्सा-
धारण्याच्च । तद्वाक्ये प्राणो विष्णुरेवेत्यस्यासिद्धिरिति स्पष्टमेव ।
एतन्नैव योगेन प्राणशब्दो विष्णौ सावकाश इत्यपि निरस्त
मेवेति ॥ २३ ॥

श्रीमच्छकरपादाब्जभूषणे परदूषणे ।

मीमांसान्यायपञ्चास्यराघवार्यप्रसादजा ॥

रघुनाथकृतिर्भूयात्स्वपक्षपरपक्षयोः ।

विवेकाय च मोदाय प्राणाधिकरणे सताम् ॥

श्रीरस्तु शुभं भवतु ।

इति प्राणाधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ ज्योतिरधिकरणम् ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

अत्राध्यायादिसगतय पूर्ववदेव । पूर्वाधिकरणे स्ववाक्यग-
तब्रह्मलिङ्गानुसारेण प्राणश्रुतेरन्यथानयनं युक्तम् । इह च
तदभावात् ज्योतिःश्रुतेरन्यथानयनमिति प्रत्यवस्थानादनन्त-
रेण प्रत्युदाहरणसंगतिः । इदमाम्नायते—'अथ यदतः परो दिवो
ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोके-
ष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः' (छा० ३ ।
१३।७) इति । तत्र दिवः परं ज्योतिरादित्यादिरुत पर ब्रह्मेत्यु-

भयत्र ज्योतिःशब्दप्रयोगासंशयः । तत्राऽऽदिरयादौ ज्योतिः-
 शब्दः प्रसिद्ध एव । ब्रह्मण्यपि 'तदेव ज्योतिषां ज्योतिः परं
 ज्योतिरुपसंपद्य' इत्यादौ [ज्योतिःशब्दः] प्रयुक्तः । पूर्वपक्षस्तु-
 इदं ज्योतिरादित्यादिकमेव । ज्योतिःशब्दस्य चक्षुरनुग्राहकत्वप-
 रमतिद्वन्द्विन्येष प्रचुरप्रयोगात् । दीप्यत्र इत्यनुभूतभास्वररूपवत्त्व-
 स्य ज्वलनकर्तृत्वस्य वा श्रवणाच्च । किंष 'इदं वाव तद्यदि-
 द्रमस्मि पुरुषे ज्योतिः' इति कौशेयके ज्योतिषि परं ज्योनिर-
 ध्यस्यमानं दृश्यते । अध्यासाश्च प्रायोऽत्यन्तसादृश्यनिमित्ताः ।
 तच्चाचेतनघोर्ज्योतिषोरतितरामुपपद्यते । न चेदमपि ज्योतिर्गच्छे-
 ति शक्यते वक्तुम् । 'तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुति' (छा० ३ ।
 १३ । ७) इति चौण्यघोषविशिष्टत्वश्रवणाच्च । 'तस्यैषा दृष्टिर्य-
 त्रैतास्मिञ्शरीरे सस्पर्शेनोष्णिमान विजानाति, तस्यैषा श्रुतिर्यत्रै-
 तत्कर्णावपिधाय निनदमिव नदथुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति
 तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति' (छा० ३ । १३
 ७) इति च दर्शनीयरूपवत्त्वकीर्तिमत्त्वरूपाल्पफलश्रवणाच्च । न
 हि परमपुरुषोपासनमल्पफलायेति वक्तुं युक्तम् । न चैतादृशश्रु-
 तिलिङ्गबाधनक्षममस्त्यत्र ब्रह्मलिङ्गम् । येन तदनुरोधाद्ब्रह्मपर-
 त्वमाश्रयितुमीशमहे । तस्माद्दिवः परं ज्योतिरादित्यादिकमेव ।
 एव सति शुभर्यादात्वब्रह्माधारत्वश्रुतिरप्यमुमेव पक्षमभ्युज्जि-
 (द्धि)नोतीति । एव पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—ज्योतिश्चरणाभिधानादिति ।
 दिवः परं ज्योतिरिह ब्रह्मैव । पूर्ववाक्ये शुसंबन्धितया ब्रह्मच-
 रणाभिधानात् । तत्र हि 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्या-
 मृत दिवि' (छा० ३ । १२ । ६) इति त्रिपाद्ब्रह्म शुसंबन्धि-
 निर्दिष्टम् । तदेवेह शुसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायते । 'तावानस्य
 महिमा' इत्युपक्रान्तज्यायस्त्वं व्युत्पादयति—पादोऽस्येति ।
 सर्वाणि भूतान्यस्य ब्रह्मणः पाद एकदेशः । यथा चतुष्पाद
 युक्तात्पदार्थाच्चदेकदेशपादपरिमितं वस्तु तस्मादल्पं तद्वत्पञ्चोऽ-
 प्यल्प इति द्योतयितुं पादत्वकल्पनम् । अस्य परमात्मनो दिवि
 सत्यलोकोपरिभागे त्रिपाद्—ब्रह्मविष्णुशिवात्मनाऽभिव्यक्तं स्व-
 रूपममृतात्मकमस्तीति मन्त्रार्थः । अथवा—दिवि द्योतनात्मके

स्वरूप इत्यर्थः । सर्वनामयच्छब्दश्च प्रक्रान्तपरामर्शको गायत्री-
वाक्ये प्रक्रान्त ब्रह्मैव परामृशति । यद्यपि ' यदाग्नेयोऽष्टाकपा-
ली भवति ' इत्यादौ प्रकरिष्यमाणपरामर्शकत्वमपि यच्छब्दस्य
दृष्टं तथाऽऽप्यौत्सर्गिकं प्रक्रान्तपरामर्शकत्व प्रसिद्धार्थानुवादकत्व
च तस्य न विना बलवद्वाधक त्यागमर्हति । अत एव ' यस्यो
भयः हविरार्तिमाछेत् ' इत्यादौ विधिविभक्तिमप्यपूर्वार्धबोधन
स्वभावात्प्रचयाव्य यत्पदोपनीतां प्रसिद्धार्थानुवादकतामेवाऽऽद्रि-
यन्ते तान्त्रिकाः । अत एव लोकेऽपि देवदत्तोऽस्ति तमानय
यज्ञदत्तो गच्छतीत्यादौ सर्वनाम्ना प्रस्तुतदेवदत्त एव परामृ
श्यते । न प्रस्तोष्यमाणयज्ञदत्तः । यत्पदघटितवाक्यस्यानुवाद-
कत्वमपि ' यो ब्राह्मणो वेदवित्तस्मै देयम् ' इत्यादौ प्रसिद्धमेव ।
तथा च प्रकृते यत्पदस्य सर्वनामतया प्रकृतवस्त्वपेक्षया तद्घ-
टितवाक्यस्यानुवादत्वात्पुरोवादाकाङ्क्षाया च पूर्ववाक्ये द्युसं-
बन्धितया निर्दिष्टः पुरुष एव प्रकृतः । स च परमेश्वरः । ' विष्ट
भ्याहमिदं कृत्स्नमेकाशेन स्थितो जगत् ' (भ० गी० १०।४२)
इत्यादिस्मृत्युपबृंहितात् ' पादोऽस्य सर्वा भूतानि निपादस्यामृत
दिवि ' (छा० ३।१२।६) इति । नखिलपादत्वलिङ्गाच्च । ' गायत्री वा
इदं सवेम् ' (छा० ३।१२।१) इत्युपक्रमस्यार्थिसर्वात्मकत्वरूप-
पारमेश्वरलिङ्गाच्च स एवोपक्रान्तपरमेश्वरः सर्वनामाकाङ्क्षा
तद्घटितवाक्यस्य पुरोवादाकाङ्क्षा च स्वमतिपादकमन्त्रद्वारा
पूरयतीति द्युसंबन्धात्मत्यभिज्ञायमान यच्छब्दोपात्तमपि ज्योतिः
स एतेत्युपक्रमगतवल्वच्छ्रुत्यनुरोधेन ज्योतिःश्रुतिरेवान्यथा-
नेतु युक्ता । ननु ' अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्व-
ज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत ' इत्यादावेष इति सर्वनाम्न
उत्सर्गतः प्रस्तुतपरस्यापि प्रकृतज्योतिष्टोमपरत्व न संभवति ।
ज्योतिर्वाक्यस्यान्यपरत्वे ' तेन व्यवहितस्य गायत्रीवाक्य-
स्य ज्योतिष्टोम इति ज्योतिरिति च नामभेदस्यार्था
न्तरपरत्वस्वारसगात् । अथेत्यनेनाधिकारार्थेन प्रकरणावि-
च्छेदावगमात्प्रकृतज्योतिष्टोम एवास्य वाक्यस्य सहस्रद-

क्षिणाक्षरगुणविधानार्थतायाम् ' एतेन ' इत्यादिमात्र
 स्यैव पर्याप्ततया ' अथैष ज्योतिः ' इत्यनुवादवैयर्थ्याच्च ।
 तस्माज्ज्योतिर्नामक यागान्तरमेव प्रसोष्यमाणम् ' एष ' इति सर्वनाम्ना परामृश्यत इति संज्ञाधिकरणे x पूर्वतन्त्रे निर्णी-
 तम् । तद्वदिहापि ' ज्योतिः ' ' पुरुषः ' इति संज्ञाभेदावगमात् ।
 ' अथ यदतः परो दिवः ' इत्यत्राथशब्देन प्रकरणभेदावग-
 माच्च । यदिति सर्वनाम्नो न प्रकृतब्रह्मपरामर्शकत्वेति चेत् ।
 मैवम् । ज्योति शब्दस्य प्रकाशवाचिनस्त्रिपाद्भूषेण प्रकृते ब्रह्मणि
 वाचकतयैव वृत्तिसंभवात् । श्रुत्यन्तरे प्राचुर्येण दृष्टमयोगत्वात् ।
 संज्ञाभेदेनार्थभेदस्यैव प्रकृतेऽभावात् । अथशब्देन प्रकरणभेदो-
 क्तिस्त्वर्कित्करी । गायत्रीविद्याप्रकरणभेदेऽपि यदिति सर्वनाम्न
 औत्सार्गिकप्रक्रान्तपरामर्शस्वभावानपोहनात् । न चैव ज्योतिष्टो-
 मपरामर्शापत्तिः । यतस्तत्र ज्योतिष्टोमानुवादेन यागान्तरवि-
 धानेऽथशब्दावगतप्रकरणभेदस्यानुपपत्तिर्दुर्वारैव । ज्योतिष्टोम-
 प्रकरणानुवृत्तेः । अत्र च प्राग्निहिताया गायत्रीविद्याया यत्प-
 दस्य त्रिपाद्ब्रह्मपरामर्शकत्वेऽप्यनुवृत्तेरप्रसक्तेरनुपपत्त्यभावात् ।
 अथशब्दस्याऽऽनन्तर्यार्थकत्वे तु कथंचिदप्युक्तदोषानवकाशः ।

x पूर्वतन्त्रे निर्णीतामिति । अयमाशयः—' अथैष ज्योतिः, अथैष विश्वज्योतिः, अथैष सर्वज्योतिः, अनेन सहस्रक्षणेन यजेत ' इति श्रूयते । तत्र सशयः—किमत्र ' एष ज्योतिः ' इत्यनेन प्रकृत ज्योतिष्टोममनूय तत्र सहस्रक्षानलक्षणो गुणो विधीयत आहोस्विज्ज्योतिष्टोमापेक्षया कर्मान्तरमेवेति । किं तावत्प्राप्तम् । ज्योतिष्टोममनूय सहस्रक्षानलक्षणो गुणो विधीयत इति । कर्मान्तरविधानापेक्षया गुणविधाने लाघवादिति प्राप्ते ब्रूम—प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य 'अ' इत्यनेन विच्छिन्नत्वात्तमनूय गुणविधानासम्भवं । किंतु कर्मान्तरमेव विधीयते । न चैव सति ' अथैष ज्योतिः ' इत्युक्त एतच्छब्दोऽनुपपन्न इति वाच्यम् । सनिहितवाचिनैतच्छब्देनातीतसनिहितस्येवाऽऽगामिसनिहितस्यापि परामर्शसंभवात् । आगामिसनिहितश्च ज्योतिः शब्दार्थः । स च ज्योतिः-शब्दोऽतीतमपरामृश्यन्नपूर्वसंज्ञारूपत्वान्नूतन किंचित्कर्माभिवृत्ते । तथा चात्र संज्ञया कर्म भिद्यत इति सिद्धम् । विश्वज्योतिः, सर्वज्योतिः, शब्दविषयेऽप्ययमेव न्यायो द्रष्टव्य इति ।

ज्योतिर्विद्यायाः स्वोपयोगिवाक्यार्थनिर्णय गायत्रीविद्याविधा-
यकसंदर्भार्थपर्यालोचनापेक्षाद्योतनायाऽऽनन्तर्योपदेशस्य सार्थ-
वपाद्यत्पदस्य प्रकृतब्रह्मपरामर्शकता युक्तैव । ब्रह्मपरवाक्यसंद-
र्भाच्चेदं ज्योतिर्ब्रह्मेत्यवगम्यते । गायत्रीविद्यायामितः प्राचीना-
व्याख्यवहितायां ज्योतिर्विद्यातः परस्यां शाण्डिल्यविद्याधामपि
' सर्वं स्वस्विवद ब्रह्म ' (छा० ३ । १४ । १) इति ब्रह्मप्रक-
रणसद्भावात् । शाण्डिल्यविद्याया ब्रह्मविषयत्वं च ' सर्वत्र
प्रसिद्धोपदेशात् ' (ब्र० सू० १ । २ । १) इत्यधिकरणे
स्पष्टम् । ' छन्दोभिधानात् ' (ब्र० सू० १ । १ । २५) इति
सूत्रे गायत्रीविद्याया ब्रह्मविषयत्वं च ।

नन्वेवं * सदंशात्मरूपायपाठस्य कथं ज्योतिःश्रुतिवाचक-
त्वम् । श्रुतित स्थानस्य दुर्बलत्वात् । न च " दर्भपूर्णमासौ
प्रकृत्य प्रयाजसमीपे ' अभिक्रामं जुहोति ' इति श्रूयते । तत्रा-
भिक्राममित्यस्याभिक्रम्येत्यर्थकत्वाज्जुहोतिना प्राकरणिकसर्व-
होमानुवादात्तदुद्देशेनाभिक्रमणं विधीयते । प्रयाजानां संनिधि-
सत्त्वेऽपि तदपेक्षया प्रकरणस्य बलवत्त्वात् । अन्यथाऽतिसंनि-
हितोत्तमप्रयाजाङ्ग स्यात् । न चावान्तरप्रकरणेन प्रयाजाङ्ग-
तोति वाच्यम् । अवान्तरप्रकरणस्य विनियोजकत्वे सर्वेषाम
ङ्गानां तत्समवेन मिथोऽङ्गाङ्गि तापत्तेरिति प्राप्ते—प्रयाजान्वि-
धाय त्रीन्प्रयाजानिष्ट्वा ' समानयत उपभृतः ' इत्यनेनोपभृ-
त्स्थाज्यस्यार्थं जुह्वा स्थाप्यमित्येवंरूपं समानयनं विधाय
' अभिक्रामं जुहोति ' इत्युक्त्वा ' यो वै प्रयाजानां मिथुनं
वेदं समिधो बह्वीरिव यजाति तनूनपातमेकमिव ' इत्यादिप्रया-
जानिष्ट्वा ' हवींष्यभिघारयति ' इत्यनेन प्रयाजपरामर्शात्तावत्स-
दर्भस्य प्रयाजप्रकरणत्वनिश्चयात्तन्मध्ये यद्यद्विहितं तत्तत्प्रया-
जाङ्गमिति निश्चयात् । यदीयाङ्गताया तु न संदशो न तस्या-
वान्तरप्रकरणम् । तदुक्तम्—

* सदंश इति । सदंशो नाम—एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्त-
राले विहितत्वम् ।

न विद्यते तु संदंशो यत्र वाचनिकैर्गुणैः ।
 तन्नाङ्गानां कथंभावः सन्नप्यविनियोजकः ॥
 निष्कलत्वेन सर्वेषामविशेषोऽवगम्यते ।
 क शेषः कस्य शेषित्वमत सर्व प्रधानगम् ॥

इति प्रयाजाभिक्रमणन्याये स्थितम् । तन्न्यायेनात्रापि
 ब्रह्मप्रकरणोन्मेषात्तत्प्रकरणे प्राकृतज्योति प्रतिपादनवैयर्थ्यप-
 रिहाराय प्रकरणनुरोधेन ज्योति श्रुतेर्ब्रह्मपरताऽऽश्रयणीया ॥
 इति वाच्यम् । प्रयाजाभिक्रमण ह्युभयतः प्रयाजाङ्गसंदं-
 शमात्रेण नावान्तरप्रकरणोन्मेषः । किंतु प्रजानमङ्गाका-
 ङ्क्षाया अभिक्रमणस्य च 'अभिक्रामं जुहोति' इति
 वाक्येन होमान्वयेऽवगतेऽपि कोऽयं विशेषहोम इत्यपेक्षा-
 याश्च सद्भावेनोभयाकाङ्क्षारूपं प्रकरणमस्त्येव । परंतु बली-
 यस्याः प्रयानाकाङ्क्षाया जुहोतिपदस्य प्रधानहोमपरत्वप्रसक्त्या
 प्रयाजप्रकरणस्य जुहोतिपदार्थानियामकत्वप्रसक्तौ श्रुत्यादि-
 प्रमाणप्राप्ताङ्गसंदंशेन विद्यमानस्यैव प्रकरणस्योद्भेदः सपात्रते ।
 अत्र च तिसृणां विद्यानामन्योन्यनिरपेक्षत्वात्सत्यापि प्रकरणे
 ब्रह्मोपासनाङ्गतया प्राकृतज्योतिरूपासनासंभवाच्च न संदंशेन
 श्रुतिबाधो न्याय्य इति । मैवम् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा०
 ३ । १४ । १) इति शाण्डिल्यविद्यागने वाक्य इदंशब्दो न
 सर्वविशेषणम् । व्यर्थत्वात् । न च 'आत्मैव इ सर्वम्' इत्यादि-
 वाक्येष्विदं सर्वविशेषणं तेन चेदंशब्देन सर्वस्य दृश्यत्वो-
 पक्षेपद्वारा मिथ्यात्वमुपसिध्य सर्वपदार्थस्य विवर्ताभिप्रायोपहर-
 णेनाऽऽत्मनो निर्विकारस्य तत्सामान । प्रकरण्य बाधाया व्युत्पा-
 द्यते, एव प्रकृतेऽप्यस्य, ऐक्यरूप्यसभने वैरूप्यकल्पनाया
 अन्याय्यत्वादिति वाच्यम् । 'आत्मैव इ सर्वम्' इत्यादिषु
 निर्विशेषब्रह्मप्रकरणगतवाक्येष्विदंशब्दस्य सर्वस्य मिथ्यात्व-
 द्योतकत्वेन सर्वपदार्थविशेषणत्वसार्थस्येऽपि सविशेषब्रह्मप्रक-
 रणस्येऽस्मिन्वाक्ये तद्द्योतनस्य मिथ्ययोजनत्वात् । प्रत्युत
 श्रद्धाविधातकतया तद्विराधितैष । तथा चदंशब्दो ब्रह्माविशेषण-
 मेष । इदंशब्दश्च सर्वनामा तदेव ब्रह्मविशेषणं भवेद्यादि पूर्वम्

संदर्भे ब्रह्म प्रस्तुतम् । ततश्च गायत्रीवाक्ये ब्रह्मणः प्रस्तुतत्वेऽपि ज्योतिर्वाक्यस्यान्वयपरत्वे तेन व्यवहितस्य गायत्रीवाक्यस्य ब्रह्मणः परामर्शो न सभवतीतीदशब्दो ज्योतिर्वाक्ये ब्रह्मणः प्रस्तुतत्वमपेक्षते । अत इदंशब्दयुक्तसदशादपि ज्योतिर्वाक्ये ब्रह्म सिध्यति । दीप्यत इत्यनेन च प्रभावत्वमुच्यते । तच्च ब्रह्माद्यात्मकदिव्यशरीरस्य ब्रह्मणो नानुपपन्नम् । किंचेत्याहु-
क्तमपि न सत् । नामादावपि ब्रह्मदृष्टिदर्शनात् । अल्पफलश्रवण-
मपि न ब्रह्मताविरोधि । उपाधिविशेषावलम्बनेन ध्यानस्य संसारगोचरोच्चावचफलदातृत्वसंभवात् । यथा हि लोके सार्व-
भौमोऽपि तत्तत्सेवककृतोपासनभेदेन कस्मैचिदल्पमेव फलं कस्मैचिन्महत्फलं ददातीत्येवमेतद्गुमर्यादात्वश्रुतिश्चान्तराधिक-
रण ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतिव्याख्यानरीत्या व्याख्येया । पूर्वपक्षे तदभिधान चाभ्युच्चयमात्रम् । तस्मात्सिद्धं ज्योतिर्वाक्य ब्रह्म-
परमिति ॥ २४ ॥

नन्वेतदनुपपन्नम् । गायत्रीवाक्यगताया ' त्रिपादस्यामृत दिवि ' (छा० ३।१२।६) इति ऋचोऽपि ब्रह्मणि ह्युसबन्ध-
प्रतिपादकत्वासिद्धेः । तथा हि—गायत्रीविद्यायामेवं हि श्रूयते-
' गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्रीय वाव सा येय पृथिव्यस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नाति शीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीय वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणा प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे हृदय-
मस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विंश गायत्री तदेतद्वचाऽभ्यनुक्तम् ॥ ५ ॥ तावानस्य महिमा ततो ज्यायाश्च पुरुष । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ (छा० ३।१२।६ । अस्यार्थः—
वागर्थत्वाद्वागात्मकानि सर्वाणि भूतानि गायत्री । सर्वभूताश्र-
यत्वात् । पृथिव्यपि गायत्री । शरीरहृदययोर्भूतात्मकप्राणाभ्यु-

स्वाशयत्रीस्वम् । तथा च भूतपृथिवीशरीरहृदयरूपपादचतुष्टय-
युता वाक्यमाणभूतादिचतुष्टयरूपषट्प्रकारा गायत्रीति । चतुश्चर-
णात्मिका षट्प्रकारात्मिकेति यावत् । अत्र यद्यपि मुख्यं सर्वभूता-
त्मत्व मन्त्ररूपाद्या गायत्र्या न संभवाति तथाऽपि गौणं संब-
न्धेव । उपासनार्थं च गौणमपि ग्राह्यम् । ग्रामरसके पुरुषेऽथमेव
सर्वो ग्राम इतिवत् । भूतहिंसां मा कुरुत नरको भूतहिंसकस्य
अधिष्ठीत्येव रूपप्रतिपादनरूपेण गानेन सर्वभूतत्राणहेतुत्वाद्वा-
मेव सर्वभूतानीति वाचो यथाकथञ्चित्सर्वभूतात्मत्वोपपादनेन
तदभिज्ञाया गायत्र्या अपि सर्वभूतत्वं निरूप्यते । अतो वाक्य-
शेषानुसारेण सर्वभूतात्मत्वं गायत्र्याः पर्यवस्यति । पृथिव्या-
त्मत्वमपि भूतप्रतिष्ठात्वसामान्येनाप्युपपद्यते । शरीरहृदयाद्यात्म-
त्वमपि भूतैकदेशप्रतिष्ठात्वसामान्यात् । तच्च गौणभूतात्मत्वेन
सर्वभूतप्रतिष्ठात्वमप्यर्थ्यात्सिद्धं तादृशं भवतीत्येदभिप्रायम् । अतो
वाक्यशेषानुसारेण भूताद्यात्मत्वस्य गौणस्यैव प्राप्तिर्नेदं गायत्र्या
ब्रह्मत्वे लिङ्गम् । सैषा चतुष्पदेति तु ऋग्रहण एव समञ्जसम् ।
‘टावृषि’ (पा० सू० ४।१।९) इति ऋचि वाच्यायामेव टापो विधा-
नात् । न च त्रिपदाया गायत्र्याश्चतुष्पदात्वमनुपपन्नम् । षड्विधै-
त्यनेन चतुर्विंशत्यक्षरायाः षड्भिः षड्भिरक्षरैश्चतुरोऽशांश्चकल्प्य
चतुष्पदात्वसमर्थनस्य दर्शितत्वात् । न च ‘सैषा’ इतिवच-
नानुसारेण प्रकृतानामेव भूतानां पादत्वं प्रतीयत इति वाच्यम् ।
तथा सति वाचा सह पञ्चपदात्वप्रसङ्गात् । एवं चानया सर-
ण्या ‘एतावान्’ इत्यादेर्ऋकपरत्वावसायात्तत्र ब्रह्मणो शुभ-
वन्धितयाऽप्रक्रमात्प्रक्रान्तपरामर्शस्वभावेनापि सर्वनाम्ना कथं
वत्परामर्शः । न च पुरुषसूक्ते ब्रह्मपरतयाऽवगतस्य सर्वात्म-
कताप्रकाशकस्य कथं छन्दोभिधायकत्वमिति वाच्यम् । उपक्रमेऽ-
न्वस्ताया गायत्रीश्रुतेरन्यथा नेतुमशक्यत्वाच्छन्दःपरत्वे निर्णीते
सति पश्चात्पुरुषसूक्ते ब्रह्मपरतया निर्णीतस्यापि ‘तदेतद्वत्त्वाऽ-
न्वन्तम्’ इति वचनेनेव गायत्रीप्रतिपादकतया विनियुक्तस्या-
र्थांतरपरत्वकल्पनोपपत्तेः । विनियोगभेदेन मन्त्राणामर्थभेदस्य
दृष्टत्वात् । मन्त्रप्रतिपाद्य सर्वभूतात्मत्वमपि पूर्ववदेवोपासनार्थं

भविष्यति । पुरुषत्वं च पूर्णत्वात् । ' त्रिपादस्यामृतं दिवि ' इत्येतत्तु बाह्यशरीरहृदयाकाशान्तरत्वाभिप्राय व्याख्येयम् । गायत्र्यामेव ऋगुदाहरणानन्तर हीद वाक्यं पठ्यते—'यद्वै तद्ब्रह्मे-
तीदं वाक् तद्योऽय बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं वाक् स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ।' ८ ॥ अय वाक् स योऽयमन्तर्हृ-
दय आकाशो यो वै सोऽन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति ' (छा० ३ । १२।९) इति । अत्र हि वाक्ये ब्रह्मशब्दो वेदैकदेश-
भूतार्था गायत्र्यामुपपन्न एव । तस्या एव गायत्र्याः शरीरबाह्य-
शरीरान्तराकाशहृदयाकाशभेदस्य ध्यानार्थं प्रतिपादनात् । शुभ-
ब्दस्य चाऽऽकाशपरत्वेऽप्युपपत्तेश्च । तदभिप्रायम् ' त्रिपादमृतं दिवि ' इत्युपपन्नम् । तस्यामेवोपासनार्थं पूर्णत्वगुणविधानात् । ' पूर्णत्वात्पुरुषः स्मृतः ' इतिनिरुक्तानुसारेण पुरुषत्वमुपपन्नम् । न च वाक्यशेषसामञ्जस्याय गायत्रीपदमेव तदुपहितब्रह्मपरम-
स्त्विति युक्तम् । गायत्र्युपहितस्यापि परिच्छिन्नत्वेन पूर्णत्व-
भूताद्यात्मत्वानुपपत्तेर्जागरूकत्वात् । उपासनार्थं तदुपदेशश्चेद्द्वरं गायत्रीश्रुत्यनुसारेण रुच्छन्दस एव पूर्ववाक्ये ग्रहणम् । अन्यथा स्वशब्देन ब्रह्मानभिधाय गायत्र्यादिपदलक्षणया तत्प्रतिपाद-
नस्य निष्फलत्वापत्तेरित्याशङ्कं प्रत्याह--

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा

हि दर्शनम् ॥ २५ ॥

त्रिपादिति वाक्ये शुसंबन्धितया छन्दस एवाभिधानात्तु शुसं-
बन्धप्रत्यभिज्ञेयतद्वाक्याभिहितब्रह्मणो यच्छब्देन परामर्श इति
चेत् । न । तथा गायत्रीद्वारेण तदनुगते तदुपलक्षिते ब्रह्मणि चेतो-
र्पणस्य चित्तसमाधानस्यानेन ब्रह्मणेन प्रतिपादनात् । यतो
विकारद्वारेण तदुपलक्षितेन ब्रह्मणि चेतोर्पणस्यान्यत्रापि दर्शन-
मस्ति । यथा—'एत श्लेष बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतय-
न्नाषध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः ' (ऐ० आ० ३ । २ । ३ ।
१२) इति । एवं च गायत्र्युपरागेणोपासनार्थं गायत्रीपदेन तदु-

पलक्षितब्रह्मण एवोपलक्षणीयत्वान्न लक्षणानुसरणनैःफल्यम् ।
न वा सर्वात्मकत्वाद्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ २५ ॥

नन्विदं लक्षणाद्याश्रयण तदैवोपपद्यते यदि मुख्यार्थे बाध
कम् । न च वाक्यशेषगतसर्वात्मकत्वादिष्वैव च्छब्दपरत्वे
बाधकमिति वाच्यम् । वाक्यशेषानुसारेणोपासनार्थमेव सर्वा-
त्म्य प्रतिपाद्यत इत्युक्तत्वादाह—

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

भूतादिपादव्यपदेशस्य ब्रह्मण्येवोपपत्तेश्चैवमभ्युपगतव्यम् । न
चोक्तयुक्त्या वाचो यथाकथञ्चित्सर्वात्मकत्वमुपपाद्य तदभिज्ञाया
गायत्र्यास्तदुपपादनादिद गौणमिति वाच्यम् । 'गायत्री वा इदं स-
र्वम्' इत्यस्य मुख्यसर्वात्म्यपरत्वेऽपि 'वाग्वै गायत्री' इत्यादिवा-
क्यशेषस्य गायत्र्यवच्छिन्नब्रह्मस्तावकत्वेन ब्रह्मोपाधिभूताया
गायत्र्या वोपासनार्थं वागात्मकत्वप्रतिपादकत्वेनोपपन्नस्य पूर्व
वाक्यगतसर्वात्म्ये गौणताप्रतिपादनपरत्वकल्पनाया अयुक्तत्वा-
त् । नन्वेतत्सूत्रस्य 'इदं सर्वं भूतम्' इतिवाक्योक्तसर्वात्म्यसमर्थ-
नपरत्वे 'सर्वात्मत्वव्यपदेशात्' इत्येवं सूत्रं स्याल्लाघवादिति
चेत् । मैवम् । यद्यप्युक्तसर्वात्म्यसमर्थनपरमिदं सूत्रं तथाऽपि
त्वदुक्तरीत्या सूत्रविन्यासे सर्वात्म्ये गौणत्वशङ्कायाः परिहारो
न लभ्यत इतीत्यं विन्यस्तम् । एव सति भूतादिपादव्यपदेशरू-
पतावानस्य महिमेत्यादिमन्त्रात्मकोपपत्तेः सद्भावात् । भूताद्यात्म-
कत्वपर्यवसितं भूताद्यात्मकपादत्व यथाश्रुतमेवानुसरणीयम् ।
तथा च भूतादिव्यपदेशस्य ब्रह्मण्येव सभवाद्गायत्रीपद ब्रह्मप-
रमेवेत्यर्थादुक्ताशङ्कापरिहारो लभ्यते । न च प्रकृते भूतादय
एव पादा ग्राह्या इत्यत्र निषामकाभावः शङ्क्य । 'गायत्री
वा इदं सर्वम्' इति पूर्ववाक्ये सर्वभूताद्यात्मतया निरूपिताया
गायत्र्याः 'सैषा' इति पदेन परामर्शाच्चतुष्पदेति पूर्वोक्तप्रकार-
स्यैव निगमनमित्यवगमात् । न च तथा सति वागात्मतयाऽपि
गायत्र्या निरूपितत्वात्पञ्चपदेति वक्तव्यमिति शङ्क्यम् ।
'वाग्वै इदं सर्वं भूतम्' इति वाक्यस्य हेतुवभिगदार्थत्वाद्-

न्यायेन भूतात्मकत्वोपपादकतया ' अस्या हीदं भूत प्रतिष्ठितम् ' इतिवाक्यत्रयिकक्षारूढत्वेन तदर्थस्य षड्विरेति पदेन समग्रोपपत्तेः । षड्विधेत्यनेन हि वागात्मना यद्दानत्राणहेतुत्वरूप प्रकारद्वयमुक्तं यच्च पृथिव्यात्मना भूतप्रतिष्ठात्वभूतानतिक्रमणीयत्वरूपं प्रकारद्वयमुक्तं तदुच्यते । तथा च गायत्री चतुश्चरणात्मिका षट्प्रकारा च । इत्यतो न चतुष्पदेत्यस्य ब्रह्मणि सर्वात्मत्वनिगमनाभिप्रायकत्वे काचिद्गुपरात्तिः । ' टावृचि ' (पा० सू० ४ । १ । ९) इयनुशासनविरोधोऽपि नास्त्येव । आध्यासिकेनाभेदेन ऋगुपाहिते ब्रह्मणि गायत्रीपदप्रयोगवद्गनुशिष्टटापोऽपि प्रयोगेऽनुपपत्त्यभावात् । तथा चायं निर्गलितोऽर्थः— गायत्रीपदं सर्वभूतात्मकत्वरूपाळेङ्गानुसारेण नेयमुतेदमेव श्रुत्यनुसारेण नेयामति विशये—गायत्रीश्रुतिस्तावदनिर्णीताथैव । तत्र वाक्यशेषस्यापि न निर्णायकत्वम् । तस्योभयथाऽप्युपपत्तेरुक्तत्वात् । एव च स्वभावबलवत्या श्रुत्या निर्णये प्रसक्ते तन्निरासायेदमुक्तं भूतादीत्यादि । तथा च सदिग्धामभ्यस्तामपि श्रुतिमपेक्ष्य निर्णीतार्थकतावानित्यादिमन्त्रसंवाददृढीकृतमभ्यस्तं लिङ्गमेव बलीयः । उपक्रमोपसंहारयोः समबलत्व उपक्रमस्याधिकबलवत्त्वे उपक्रमानुसारेण निर्णयस्योक्तत्वात् । न च भूताद्यभिप्रायेण ' सैवा चतुष्पदा गायत्रा ' इत्युक्तौ तदर्थकतया मन्त्रोदाहरणमयुक्तम् । मन्त्र एकपदात्मनैव स नभूतान्युक्तत्वाऽमृतात्मकपादत्रयस्य तुल्यवन्वितया निर्देशात् न हि पृथिवीशरीरादीनाममृतत्वसम्भव इति वाच्यम् । अत्र चतुष्पदत्युक्त्या फलितस्य सर्वभूतात्मकत्वस्य ' तावानस्म महिमा पादोऽस्य सर्वा भूतानि ' इत्यनेनैवोक्ततया तदंशमादाय मन्त्रसंवादस्यापत्यूहत्वात् । ' इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच ' इति निरवशेरभूतपरिग्रहोक्त्या ' त्रिपादस्यामृतदिवि ' इति कार्यमूर्तिपरिग्रहसंभवाच्च । इयास्तु विशेषः—अत्रोक्त पादचतुष्टयं प्रकारान्तरेण विभज्य तत्र पादचतुष्टयत्वेनाभिहितमिति । न च तावता संवादविरोधः । फलीभूतसर्वात्मकत्वमतिपतेरुभयन, तुल्यत्वात् । अत एव ' पुरुषसूक्ते सहस्रशीर्षत्वादिमहिमा प्रस्तुतः, इह तु

सर्वभूतात्मत्वादिरिति कथं पुरुषसूक्तमन्त्रस्य योऽर्थः स एवेह
 ग्रहीतुं शक्यते ' इति परास्तम् । उभयत्रापि सर्वात्मतानिरूपणस्य
 ब्रह्मणि तावन्मात्रत्वभ्रमव्युदासायाखिलभूतानां तदेकदेशत्वो-
 क्त्या तत्र ज्यायस्त्वप्रतिपादनस्य च तुल्यत्वात् । किंचात्र यस्प-
 देन प्रकृतं गायत्रीपदप्रतिपाद्यमाकृत्य ब्रह्मत्वसंबन्धानुवादादव-
 गम्यते—गायत्री ब्रह्मेति । न चात्र ब्रह्मपदस्य वेदपरत्वम् ।
 ब्रह्मण एव प्रयोगपात्रुर्येण झटिति बुद्धावारोहात् । अपि च
 प्रकृतस्य गायत्रीपदाभिधेयस्य हृदयाकाशाभेदेनोपासनां विधाय
 हृदयस्य प्रागादिषु चतसृषु दिक्षु-र्वा च पञ्च यानि चिच्छ्राणि
 तेषु प्राणापानव्यानोदानसमानानादित्यचन्द्रार्कपर्जन्याकाशदेव-
 ताभिश्चक्षु श्रोत्रवाङ्मनोवायुसबन्धिनीभिरधिष्ठिताननुक्रम्य— +
 ' ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गलोकस्य द्वारपाः स य एता-
 नेवं पञ्च [ब्रह्म] पुरुषान्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले
 बीरो जायते ' (छा० ३।१३।६) इत्याम्नायके । अत्र गायत्री-
 पदार्थं प्रति वैश्वत्वेन कल्पिते हृदये पञ्चसु चिच्छ्रेषु द्वारत्वेन
 कल्पितेषु विश्रमानाद्द्वारपालकत्वेन धेयान्प्राणादीन्प्रति ब्रह्म-
 पुरुषत्वाभ्यासोऽपि गायत्र्या ब्रह्मता गमयति । इदं च सौत्र-
 चशब्देन संगृहीतम् ॥ २६ ॥

ननु व्यसंबधिप्रत्यभिज्ञानाद्यच्छब्देन ' त्रिपादस्यामृतं दिवि'
 इति प्रकृतं ब्रह्म परामृश्यत इति न युक्तम् । प्रकृत्यर्थप्रत्याभि-

+ अनुक्रम्येति । तथा च छान्दोग्योपनिषदि श्रूयते—'तस्य ह वा
 एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषथ स योऽस्य प्राङ् सुषि स प्राणस्तच्चक्षुः स
 आदित्यस्तदेतत्तजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एव वेद ॥ १ ॥
 अथ योऽस्य दक्षिणः सुषि स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चे-
 त्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति य एव वेद ॥ २ ॥ अथ योऽस्य प्रत्यङ्
 सुषिः सोऽपानः सा वाक्सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्य-
 (स्व्य)न्नादो भवति य एव वेद ॥ ३ ॥ अथ योऽस्योर्ध्वं सुषि स समानस्तन्मनः
 स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एव वेद
 ॥ ४ ॥ अथ योऽस्योर्ध्वं सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च
 महश्चेत्युपासीतोजस्वी महस्वान्भवति य एव वेद ' ॥ ५ ॥ इति

ज्ञानेऽपि प्रत्ययार्थभेदावगमे सत्यप्रधानप्रकृत्यर्थप्रत्यभिज्ञाया अप्रयोजकत्वात् । न च सख्येव कारकमपि प्रकृत्यर्थविशेषणम् । एवं सति गामानयेत्यादौ कर्मत्वादिविशेषितगवादीनामभेदातिरिक्तसन्नन्धेन धात्वर्थविशेषणत्वापातात् । कारकस्य विभक्त्यर्थत्वे प्रमाणाभावपसङ्गाच्चेत्यादिकमन्यत्र विस्तृतम् । एवं च दिवीत्यस्य द्युलोकान्तर्गतस्य दिव इत्यत्र च तदनन्तर्गतस्य च प्रत्ययात्कथं प्रत्यभिज्ञोक्तिः सगता स्यादित्याशङ्कां प्रत्याह—

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

यद्यपि च विभक्त्यर्थः प्रधानं तथाऽपि नोपदेशभेदात्प्रत्यभिज्ञाभावः शङ्कितुं युक्तः । उभयस्मिन्सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते च निर्देशे कृतेऽपि तदर्थयोरविरुद्धतरा प्रत्यभिज्ञाया अविरोधात् । यथा हि वृक्षाग्रे श्येन इति वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति निर्देशयोः सप्तम्यादिभेदेऽपि न श्येनाभेदप्रत्ययविरोधस्तथा दिवि दिवः परमित्युक्तावपि नाभेदप्रत्यभिज्ञाविरोधः । सप्तम्युक्ताधिकरणात्तायाः पञ्चम्या व्यवस्थापनात् । सप्तमीनिर्देशेन हि वृक्षाग्रगतेषु पल्लवेषु विलीन इव पल्लवानामग्रभागे स्थितस्तेनाऽऽवृत्तोऽपि पक्षी निर्देष्टुं शक्यः । ततः साधारणः सप्तमीनिर्देशः । पञ्चमीनिर्देशे तु वृक्षाग्रमध्यवर्ती श्येनो न प्रतिपादयितुं शक्यते । = तस्मिन्वृक्षाग्रात्पर इति निर्देशानुपपत्तेः । अतो वृक्षाग्रात्पर इति निर्देशे वृक्षाग्रात्यन्तावयवभूता ये पल्लवास्तदुपरिभावो लभ्यते । तत्र च यद्यपि वृक्षाग्रात्परभावो वृक्षासंलग्नस्यापि संभवति तथाऽपि सप्तमीबलेन वृक्षाग्रसंश्लेषस्यावगमेन पञ्चम्या वृक्षाग्रोपरि संलग्न एव पर्यवसानात् । तथा च यथा केवलसप्त-

* प्रत्यभिज्ञाभाव इति । प्रत्यभिज्ञाया अभाव इत्यर्थः । अत्र भाव —
 ' प्रकृतिप्रत्ययार्थयो प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम् । इति व्युत्पत्त्यनुरोधेन प्रत्ययार्थस्य प्राधान्ये स्वीक्रियमाणेऽप्रधानभूतप्रकृत्यर्थप्रत्यभिज्ञानेऽपि प्रधानप्रत्ययार्थभेदावगमे सति अप्रधानप्रकृत्यर्थप्रत्यभिज्ञाया अप्रयोजकत्वेन सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तोपदेशभेदात्प्रत्यभिज्ञाया अभाव इति शङ्का नोचितेति ।

= तस्मिन्निति । वृक्षाग्रमध्यवर्तिनि श्येन इत्यर्थः ।

मीनिर्देशे वृक्षाग्रमध्यस्थितेरापि केवलपञ्चमीनिर्देशे वृक्षाग्रासंलग्न-
 वाया अपि प्रतीतिर्भवति । उभयनिर्देशे तु मध्यभागाद्यसलग्न-
 स्थितिव्यावर्तनेनाग्रोपरिभागे संलग्न एव श्येनोऽवगम्यत इति
 सप्तमीपञ्चम्योः परस्परार्थनियामकतया यथा न विरोधस्तथा
 ' दिवि दिवः ' इति निर्देशेऽपि न विरोधः । द्युल्लोको
 हि द्वेषा । भूर्भुवः सुवर्भर्जनस्तपः सत्यमिति सप्तलोकी-
 पक्षे—पृथिवी भूलोक । पृथिव्यादित्ययोर्मध्ये भुवर्लो-
 क । आदित्यादुपरि जुवलोकान्तस्त्रिदशनिवासो द्युलो-
 क एव स्वरिति व्यवहियते । तदुपरि महारादिलोका
 इति एकः प्रकारः । भूर्भुवः सुवरिति त्रिलोकीपक्षे—आग्नौ
 पूर्ववदेव । स्वर्लोकस्तु सूर्यपण्डलमारभ्य सत्यलोकान्तो द्युश-
 ब्दार्थोऽपि स एव । ' त्रिपादस्यामृत दिवि ' (छा० ३ ।
 १२ । ६) इत्यत्र तु कः पक्षो विवक्षित इति विशये—
 ' दिवः परः ' इत्युत्तरवाक्यपर्यालोचनया लोकत्रयपक्ष
 एव विवक्षित इति निर्णयते । सप्तलोकपक्षमादाय द्युलोकग्र-
 हणे ' विश्वतः पृष्ठेषु ' इत्याद्यनुपपत्तेः । ततोऽप्युपरि विश्वा-
 न्तर्गतानां महारादीनां विद्यमानत्वात् । लोकत्रयपक्षमादाय
 सत्यलोकान्तद्युलोकविदक्षया तदग्रभागावच्छेदेन विद्यमानता
 प्रतिपादको ' दिवि ' इति निर्देशोऽभ्युपगम्यते चेत् ' विश्वतः
 पृष्ठेषु ' इत्यादि समञ्जस भवति । तस्माद्युक्तं द्युसंबन्धप्रत्यभि-
 ज्ञानात् ' त्रिपादस्यामृत दिवि ' इति वाक्ये प्रक्रान्तब्रह्मैव
 ' यत् ' इति सर्वनाम्ना परामृश्यत इति । सूत्रक्रमस्तु—आग्ने
 स्वपक्षसाधकोक्तिः । द्वितीयादित्रये बाधकोद्धारः । तत्रापि
 द्वितीयतृतीययोः प्रत्यभिज्ञासंभवमुपेत्य सिद्धान्ते मुख्यमार्वा
 त्मयासभवात्त्रिपादित्यादिवाक्यगायत्रीवाक्ययोर्न ब्रह्मपरत्वम् ।
 ततश्च यत्पदस्य ब्रह्मपरामर्शकत्वासिद्धिमाशङ्क्य तदुद्धारः ।
 द्वितीये वाक्यशेषावगतगौणतादात्म्यसंभवादासिद्धिशङ्कायां नि-
 रामः । चतुर्थे प्रत्यभिज्ञाया एवासिद्धिर्निराकृतेति ।

यत्तु चन्द्रिकायास्—' चरणाभिधानात् ' इत्यस्य पादाभिधा-
 नादि यथैविवक्ष्याया लाघराय श्रुत्यनुगमार्थं च ' पादाभिधा-

नात् ' इत्येव सूत्रांशः स्यात् । किंचास्मदुक्तरीत्याऽऽनन्दम-
याधिकरणाक्षेपेण पूर्वपक्षसंभवे तदनाक्षेपेण ' अथ यदतः '
इति वाक्योदाहरणमयुक्तम् । किं च--

पौनरुक्त्यं च परमते ज्योतिर्भूतादिसूत्रयोः ।

पादोपदेशादन्या हि नैवास्ति चरणाभिधा ॥

' पादोऽस्य सर्वा भूतानि ' इतिपूर्ववाक्यस्थपादाभिधाना-
दन्यस्य ज्योतिर्वाक्ये पादाभिधानस्याभावात्तस्य च भूतादिसूत्रे
नैवोक्तत्वात् ' चरणाभिधानात् ' इत्यस्य पौनरुक्त्यम् । अथ
' चरणाभिधानात् ' इत्यनेन ' पादोऽस्य सर्वा भूतानि ' इति-
मन्त्रवाक्यस्थं सर्वभूतानामेकपादत्वममृतस्य त्रिपात्त्वं चोच्यते ।
' भूतादिपाद ' इत्यनेन ' सैषा चतुष्पदा ' इति * ब्राह्मण-
वाक्यस्थ भूतपृथिवीशरीरहृदयानां पादत्वमुच्यते । अतो न
पौनरुक्त्यमिति चेत् । न । ' चरणाभिधानात् ' इत्यनेनैव
x मन्त्रब्राह्मणोभयगतपादाभिधानसंभवे सूत्रद्वयवैयर्थ्यात् ।
किंच त्वन्मते ब्रह्मणो भूतादिपादत्वं तदात्मत्वम् । तथा च
सर्वात्मकत्वम् ' चरणाभिधानात् ' इत्यनेनैवोक्तमिति किं तदे-
कदेशभूताद्यात्मकत्वप्रतिपादकेन भूतादिसूत्रेण । किंच ' चतु

* ब्राह्मणवाक्यस्थमिति । उशनिषद्वाक्यस्थमित्यर्थः । छान्दोग्योपनि-
षदि हि तृतीयाध्याये द्वादशखण्डे—' इदं सर्वं भूतम् ' इति भूतम् ' येय
पृथिवी ' इति पृथिवीम् । ' यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरम् ' इति शरीरम्,
' यदिदमस्मिन्नन्तं पुरुषे हृदयम् ' इति हृदयं चोक्त्वा ' सैषा चतुष्पदा
षड्विधा गायत्री ' इति भूतादीनां चतुर्णां पादत्वं व्यपदिश्यते । एतच्च सर्व-
मिदानीं तत्र चन्द्रिकापुस्तके एवोपनिबद्धमुपलभ्यते ।

x मन्त्रब्राह्मणोभयेति । ' पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि '
इत्ययं मन्त्रः । ' सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री ' इति छान्दोग्योपनिष-
द्वाक्यं तु ब्राह्मणवाक्यमत्र बोध्यम् । एव च ' चरणाभिधानात् ' इत्यनेनैवो-
भयगतपादाभिधाने संभवति सति ' भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ' इति सूत्र
व्यर्थं स्यात् । तथा च ' एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्ति ' इति लोकव्यवहारानुरो-
धेन ' ' सूत्रद्वयवैयर्थ्यात् ' इत्यनूदितम् ।

‘एदा’ इत्यत्र चतुःशब्दो न भूतादिपरः । पूर्ववाक्ये × वाक्-
 प्राणयोरयुक्त्या भूतादीनां षट्त्वेन चतुष्टयायोगात् । अत एव
 भूतो ‘षड्विधा’ इत्युक्तम् । न च वाच्यं भूतादीनां वाक्प्रा-
 णरहितानां चतुर्णां पादत्वं तत्सहितानां षण्णां तु विधात्व-
 मिति पादशब्देन त दात्मकत्वविधक्षायां वाक्प्राणयोरपि तदा
 त्मकत्वाद्द्विधाषट्कात्तर्गतस्य भूतादिचतुष्टयस्य पृथक्कृत्य पाद-
 त्वात्केनिष्फलत्वात् । उपासनार्थं ब्रह्मणि चरणत्वरोपशेत् ।
 गायत्र्याख्यच्छन्दस्येव स स्यादिति गायत्री ब्रह्मेतिसिद्धान्ता-
 सिद्धिः । तस्मात् ‘सैष’ इत्यत्र न पूर्ववाक्यस्थानां भूता-
 दीनां पादत्वमुच्यते किंतु षाड्विध्यमनूय चतुष्पदत्वं विधाय
 तद्विचरणाय ‘पादोऽस्य’ इत्यादिक्रगुदाहतेति युक्तम् । अन्यथा
 मन्त्रब्राह्मणयोर्भिन्नार्थकत्वाद्ब्राह्मणोक्ते ‘तदतदृचाऽभ्यनूक्तम्’
 इति मन्त्रसंघर्षो न स्यात् । ‘त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति ‘पा-
 दोऽस्य’ इति पादशब्दनिर्दिष्टे चतुष्टये सति तदनिर्दिष्टस्य भूत-
 पृथिव्यादेः पादचतुष्टयत्वायोगाच्च । ‘दिवि’ ‘दिवः’ इति
 विशद्विधभिक्तिद्वयसहितद्युमातिपदिकार्थसंबन्धस्यैक्यं तद्रहित
 चतु संख्यानां तु मन्त्रब्राह्मणस्थपादानां भेद इत्यस्यात्यन्तमयुक्त
 त्वाच्चास्माकं मते + षाड्विध्यं तु = ‘गायत्र्या संस्थितो विष्णुः’ इति

× वाक्प्राणयोरिति । ‘वाग्वै गायत्री वाग्वा इद सर्वम्’ इत्यनेन वाचः
 ‘अस्मिन्हीमे प्राणा प्रतिष्ठिता’ इति प्राणानां चोक्तिर्बोध्या ।

+ ननु भवन्मतेऽपि भूतानां पादत्वेन निर्देशात्कथं षाड्विध्यम् । यदि
 विधान्तर्गतानामपि भूतत्व पृथक्कृत्य पादत्वमुच्यते तर्हि सममेतन्ममापीत्यत
 आह—अस्माकमिति । = गायत्र्यामिति । गायत्र्यां संस्थितो विष्णु स्त्रीरूपः
 सूर्यसप्रभ । द्वितीयश्चैव मत्स्यादिर्मृतनामाऽवतारग ॥ १ ॥ तृतीयो वाचि
 सस्य स स्त्रीरूपो हयशीर्षकः । चतुर्थः पृथिवीसस्य स्त्रीरूपः पीतवर्णकः
 ॥ २ ॥ जीवस्यान्तर्गतो व्याप्य शरीरमितिनामकः । पञ्चमस्तद्गुदिस्थस्तु षष्ठो
 हृदयनामक ॥ ३ ॥ गायत्रीनामको विष्णुरेव षड्विध उच्यते । इत्यादि-
 भाष्यात् ‘पादोऽस्य सर्वा भूतानि’ इति भूतशब्दितजीवानां चतुष्पादान्तर्मा-
 वेऽपि ‘भूत यदिद किंच’ इति षड्विधान्तर्भूत मत्स्याद्यवताररूपमेवेति
 ज्ञेयमित्यर्थः ।

कृच्छान्दोग्यविधरणणञ्जेयम् तस्मान्मात्रवर्णिकादन्यस्य पादाभिधानभावात्तस्य च घरणाभिधानेनैवोक्तत्वाद्दुर्वारं परमते भूतादि-सूत्रवैयर्थ्यम् । = अस्माकं पक्षे तु 'भूतादि' इत्यादिपदेन 'अमृतं दिवि' इत्युक्तामृताख्यपादत्रयपरिग्रहः । न चात्र पादमुद्दिश्य विश्वभूतत्वविधिः । येन पादैकत्वमुद्देश्यविशेषणत्वात् * 'ग्रहं समाष्टि' इत्यत्र ग्रहगतैकत्ववदविवक्षितामिति चतुष्पाद्व न

ननु परमते 'भूतादि' इत्यादिपदेन पृथिवीशरीरहृदयानां ग्रहणेन तस्य सार्थक्यम् । मवन्मते तु 'भूतपादव्यपदेशात्' इत्येतावता 'पादोऽस्य' इत्युक्तभूतपादत्वग्रहसम्भवादादिपद व्यर्थमित्याशङ्क्याऽऽह—

= अस्माकं पक्षे त्विति । अयमाशय — यदि भूतपादत्वमेवात्र विवक्षितं स्यात्तर्हि निरुक्तशङ्का सम्भवेत् । न चैतदास्ति । किंतु भूतशब्दितविश्वपादत्वमिवामृतशब्दितनारायणवासुदेववैकुण्ठारूपस्वरूपत्रयपादत्वमपि विवक्षित्वा 'चतुष्पदा' इत्युक्तचतुष्पदत्वस्य वक्तव्यत्वात् 'भूतादिपाद' इत्यत्र 'भूत' शब्दो विश्ववाची, आदिशब्दश्च पूर्ववाची, अन्यपदार्थश्च नारायणवासुदेववैकुण्ठारूपस्वरूपत्रयम्, बहुव्रीहिश्चाऽऽदिशब्दस्य पूर्ववाचित्वादतद्गुणसविज्ञान 'इत्याकारिका विवक्षा कृत्वा भूतमादिर्यस्येति विगृह्य विश्व निरुक्तस्वरूपत्रय चेत्यर्थो लभ्यते । तथा च तत्पाद इति व्यपदेशोपपत्तेरित्यर्थसम्भवान्न वैयर्थ्यमिति ।

* ग्रहं समाष्टिति । 'दशापवित्रेण ग्रहं समाष्टि' इति हि सोमे श्रूयते । दशापवित्रं नाम वास खण्ड । ग्रहो नाम पात्रम् । तत्र सशय — किं ग्रह-नित्येकवचनान्तश्रवणादेको ग्रह शोधनीय आहोस्विदैकत्वमविवक्षित्वा सर्वे ग्रहाः शोधनीया इति । किं तावत्प्राप्तम् । यथा 'पशुना यजेत' इत्यत्रोपादेयपशु-गतमेकत्व विवक्षितं तद्वदुद्देश्यग्रहगतमप्येकत्व विवक्षितव्यम् । किंच ग्रह-शब्दस्य जातिवाचित्वेन जाते सस्कार्यत्वे सति जाते सस्कारासम्भवात्तदाश्रय-भूते यस्मिन्कास्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठितेन सस्कारेण जाति सम्कृता भवति । तस्मा-देक एव ग्रह शोधनीय इति । अत्राभिधीयते—'ग्रहम्' इति द्वितीयया ग्रह-स्योद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्यं गम्यते । समार्गश्च ग्रह प्रति गुणः । 'प्रतिप्रधानं गुणं आवर्तनीय' इति न्यायेन यावन्तो ग्रहा सन्ति ते समार्ज-नीया । एव निश्चये सति समार्जयितव्यग्रहेयत्ताया अनुभूतिसतत्त्वादुद्देश्यगतमे-कत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितं भवति । ननु नैतदुद्देश्यगतं किंतु विधेयमिति

सिध्येत् । किंतु विश्वभूतोद्देशेन पादस्वविधिः । पादानामेष
जिज्ञासितत्वात् । यथा च + ' पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत '

चेत् । न । तथा सति 'ग्रह समृज्यात्' ' त चैकम् ' इत्येव विधेयार्थभेदाद्वा-
क्यभेदापत्ते । ' पशुना यजेत ' इति दृष्टान्तोऽपि विषम । तत्र हि याग प्रति
गुणभूत पशुः । एव च गुणानुरोधेन प्रवानावृत्तेरसमवादियत्ताया बुभुत्सित-
त्वेन श्रूयमाणस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च जाति सस्कार्या । तस्या अमू-
र्त्तत्वात् । ततो जातिद्वारा द्रव्यलक्षको गुणशब्द । तत्र चाऽऽवृत्तिरुक्ता ।
तस्मात्सर्वे ग्रहा समार्जनीया इति सिद्धान्त । एव च तत्र यथा ग्रहैकत्वम-
विवक्षित न तथा प्रकृत इत्यर्थ ।

+ पौर्णमास्यामिति । अयमर्थ — इष्टौ विद्यमानाना षण्णामाग्नेयादियागानां
द्वाववान्तरसद्यौ—दर्श पूर्णमासश्च । तथा चातुर्मास्येषु चत्वार सघा —
वैश्वदेव—वरुणप्रयास—साकमेध—मुनासीरीया । अत्राय सशय—एतादृशे
विषये किं साङ्गाना तन्त्रेणानुष्ठानमथवा प्रयाजाद्यङ्गानामावृत्तिरिति । किं ताव-
दत्र युक्तम् । तन्त्रेण साङ्गानामनुष्ठान युक्तमिति । कुत इति चेत् । सघाताने
कत्वेऽपि कर्मैक्येण प्रयोगैक्यात् । न च पौर्णमास्यमावास्ययो कालयोर्भेदा
दङ्गभेद शङ्क्य । पशुवदभेदोपपत्ते । तथा हि—'वपया प्रात सवने प्रचरन्ति,
पुरोडाशेन मध्यदिने, अङ्गैस्तृतीयसवने ' इति वपापुरोडाशहृदयाद्यङ्गप्रचाराणा
कालभेदेऽपि पशुभूताना प्रयाजाना यथा नास्त्यावृत्ति । तद्वत्प्रकृतेऽपि ना-
स्त्यावृत्तिरिति प्राप्ते, ब्रूम —नाप्राङ्गतन्त्र युक्तम् । कुत इति चेत् । दर्श-
पूर्णमासकर्मण एकफलसावनत्वेन स्वरूपत एकत्वेऽपि दर्शप्रयोगात्पूर्णमासप्रयो-
गस्य पृथक्त्वात् । तच्च पृथक्त्व वाचनिकात्कालभेदावदवगम्यते । यश्च पशुदृ-
ष्टान्त उक्त स तु विषम । नहि मुख्यस्य पशुयागस्य भेदोऽभिहितोऽस्ति ।
किंतु वपादिप्रचारस्यैव । तथा च वपादीना प्रयाजाद्यपेक्षया मुख्यत्वेऽपि अस्ति
महद्वैषम्यम् । प्रयाजादिभ्यो हि वपादयो मुख्या । तेभ्योऽपि वपाद्यवयवेभ्योऽ-
वयवी पशुर्मुख्य । प्रकृतेऽपि प्रयाजादिभ्य आग्नेयादयो मुख्या । तेभ्योऽपि
तेषा सद्यो दर्शपूर्णमासौ मुख्यौ । तयोश्च दर्शपूर्णमासयो, कालभेदोऽपि
विधीयते—'अमावास्यायाममावास्यया यजेत ' ' पौर्णमास्या पौर्णमास्या
यजेत ' इति । न हि पशुयागस्य कालभेदो विधीयते । येन दर्शसाम्य
स्यात् । किंतु वपादिप्रचारस्यैव कालभेदो विधीयते । न च प्रचारस्या-
ङ्गभूतस्य मुख्ययागत्वमस्ति । येन प्रयोगभेद आशङ्क्येत । तस्मात्पशु-

इत्यत्र प्रथमः पौर्णमासीशब्दः काले मुख्यः, द्वितीय कर्मणि गौणः, एवं 'त्रिपात्' इत्यत्र पादशब्दः स्वरूपाशे मुख्यः, 'पादोऽस्य' इत्यत्र भिन्नाशे गौण इति न कश्चिद्विरोध इति दूषणमुक्तम् । तदसत् । 'पादाभिधानात्' इत्युक्ते भू- तात्मकपादप्रतिपादकत्वप्रतीति स्यात् । तच्च प्रकृतेऽविवक्षितम् । किंतु भूतादिव्यतिरिक्तं यत् 'त्रिपादस्यामृतम्' इत्युक्तं तद- त्राभिपत्तामिति सूचनाय शब्दभेदानुसरणसाफल्यत् । अनुसृते च शब्दभेदे श्रुत्यनुगमं परित्यज्य शब्दभेदानुसरण किमर्थमिति फलजिज्ञासायां फलान्तरानुपलम्भात्पादशब्दसमानाधिकरण तया श्रुताद्भूतादतिरिक्त एवार्थो विवक्षित इति बुद्धिरुत्पद्यत इति न कश्चिद्विरोधः । न चैवम् 'त्रिपादभिधानात्' इत्येव सूत्रांशः कुतो न कृत इति वाच्यम् । गायत्र्यास्त्रिपदात्वेनाति- प्रसिद्धतया तद्बुद्धिर्माभूदिति चरणपदोक्तिसामञ्जस्यत् । न च चरणाभिधानादित्युक्तेऽपि चरणशब्दस्य 'रमणीयचरणा रम- णीयां योनिमापन्नन्ते' इत्यादौ क्रियायामपि प्रयोगदर्शनात्तद्ग- हणेऽपि पुनरविवक्षितार्थप्रतीत्याऽसामञ्जस्य दुर्वारमेवेति वाच्य- म् । अभिधानादित्यनेनैव तच्छब्दानिरासात् । यच्छब्देनाभिधानं हि प्रक्रान्तस्य प्रकरिष्यमाणस्य वा भवति । भूतादीनां तु पाद- त्वेन प्रक्रान्ततया यच्छब्देन परामर्शः प्रसज्यत इति तद्वारणाय यत्नः । न च सर्वनाम्ना प्रक्रान्तविशेष्यपरामर्शकतास्वाभाव्ये- नैव तद्व्युत्पत्ति इति शक्यते वक्तुम् । 'दशैते राजपातङ्गास्त- स्यैवामी तुरङ्गमाः' इत्यादौ प्रक्रान्तविशेषणपरामर्शदर्श- नात्तादृशस्वभावासिद्धेः । त्रिपादित्यस्यापरामर्शप्रसङ्गाच्च । अवान्तरबोधीयमुख्यविशेष्यता च भूतादावप्यविशिष्टेति दिक् ।

यदापि भूतादिसूत्रस्य पौनरुक्त्यमुक्तम् । तच्चिन्त्यमेव । 'तावा-

वैश्व-या मुख्यस्यैव दर्शस्य पूर्णमासयागस्य च कालभेदोक्त्या प्रयोगभेदे सति प्रयोगशेषाणां प्रयाजादीनामावृत्तिरिति सिद्धम् । एवमेव वैश्वदेवादिषु द्रष्टव्यम् । एव च यथाऽत्र सप्तम्यन्त पौर्णमास्यादिशब्द काले मुख्य, तृतीयान्तश्च तत्सवन्विनि गौण, तथा प्रकृतेऽपि मुख्यामुख्ययोर्महणामिति ।

नस्य ' इति मन्त्रस्य ब्रह्मपरतां * सिद्धवत्कृत्य तत्परामर्शक्य
च्छब्दस्वारस्येन ज्योतिर्वाक्यस्य ब्रह्मपरताया आद्यसूत्रप्रमेय
त्वात् । तादृशवाक्यस्य ब्रह्मपरतैवासिद्धेति शङ्कायां भूतपाद-
त्वादिभिर्गायत्री वाक्यस्यापि ब्रह्मपरत्वमित्यस्य भूतादिसू-
त्रप्रमेयतयापौनरुक्त्यलेशस्याप्यनवकाशात् । श्रीमद्भाष्यफाकि-
कानामुक्तार्थताया अतिस्पष्टनया, एवमपि स्पष्टेऽपि प्रमेयभेदेन
पौनरुक्त्योद्भावन व्यामोहमात्रनिबन्धनं द्वेषनिबन्धनं वेति
भाष्यदर्शिना स्पष्टमेव ।

किं च चतुष्पदेत्याद्यप्यसत् । वागादेरन्यार्थमुक्तत्वेन भूता-
दिवदमुख्यत्वात् । तथाहि—भूतमिति वाक्यस्य हेतुवन्निगदा-
र्थवादन्यायेन गानत्राणकर्तृत्वादिना स्तुत्या सर्वात्मकत्वोपपाद-
नाय ' अस्यां हीद सर्वं भूतं प्रतिष्ठितम् ' इति भिन्नकक्षारूढ-
वाक्यवत्तादृशवाक्यभेदो गायत्र्यामुक्तः । न तु प्राधान्येन । अत
एव ' या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी ' (छा० ३ ।
१२ । २) इतिवत् ' या वै सा गायत्रीय वाव सा येय वाक्'
इति नोक्तम् । अन्यथाऽग्निपर्यायसाम्याय तथैवावक्ष्यत् ।
प्राणस्य तु गायत्र्यात्मकत्वं विशिष्य नोक्तमिति । न किञ्चि-
देतत् ।

आनन्दतीर्थीयास्तु—चतुःसूत्र्या × एकाधिकरणत्वं स्वीकृ-

* सिद्धवत्कृत्येति । असिद्धवद्भूतं यथा सिद्धवद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः ।
' साक्षात्प्रभृतीनि च ' (पा० सू० १।४।७४) इत्यनेनाऽऽकृतिगणत्वा-
द्भूतित्वेन समासस्वाख्यभादेशोऽत्र बोध्यः ।

× एकाधिकरणत्वमिति । अत्र मतद्वैविध्यं वर्ततेऽधिकरणाभेदो भेदो
वेति । तत्र प्राचीनभाष्यव्याकर्तृस्वत्वप्रदीपकृतो मतम्—' ज्योतिश्चरणाभि-
धानात् ' ' छन्दोभिवानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् '
' भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ' ' उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरो-
धात् ' इति चतुःसूत्र्या एकाधिकरणत्वम् । विषयवाक्य त्वग्निसूक्तस्यम् ।
' ज्योतिर्हृदय आहित यत् ' इत्येव वाक्यमिति । प्राचीनानुभ्याख्यानोप्याख्या-
तु सन्न्यायरत्नावलीकारस्य मते तूक्तचतुःसूत्र्या एकाधिकरणत्वेऽपि विषय
वाक्यम् ' अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः ' इति छान्दोग्यवाक्यमेवेत्यवान्तरो

त्यैव ' वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीद ज्योतिर्हृदय आहित यत् ' (ऋ० सं० ४ । ५ । ११) इत्याद्यग्निसूक्तस्थ वाक्यम् । ' यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ' (छा० ३ । १३ । ७) इति च्छान्दोग्यस्थवाक्य बोदाहरणम्, अधिकरणभेद स्वीकृत्य ' ज्योतिश्चरणाभिधानात् ' (ब्र० सू० १ । १ । २४) इति सूत्रे पूर्वोक्तमग्निसूक्तस्थ वाक्यमुदाहरणमुत्तरत्रिसूत्र्यास्तूक्तच्छान्दोग्यवाक्यमुदाहरणमिति वा प्रतिपादयन्ति । तथा गुहानिहितत्वस्यान्यनिष्ठत्वशङ्क्याऽऽनन्दमवाधिकरणाक्षेपेण च संगतिं वदन्ति । तथा हि—कोकतोऽन्यत्र प्रसिद्धज्योतिर्नाम्नोऽव ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादनाच्छास्त्रसंगतिः । ' यो वेद निहित गुह्याम् ' (तै० २ । १ । १) इत्यानन्दमयस्य हृदयगुहानिहितत्वमुक्तम् । तद्गुहानिहितत्वम् ' वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीदम् ' इति कस्यचिज्ज्योतिषः प्रतीयते । तत्र वाक्येऽयमर्थः—मे कर्णा ज्योतिषा विरुद्धं पततः । चक्षुश्च विरुद्धं पतति । यदिद हृदय आहितं ज्योतिस्तदप्यत्यन्त कर्णादिविरुद्धं वर्तते । मे मनश्चातीव विरुद्ध चरति । अतोऽव्याप्तबुद्धिरहं किं नु वक्ष्यामि । किं वेदानी चिन्तयामीति । एतच्च यदि विष्णो-रन्यत्तर्हानन्दमयत्वं च तस्यैव प्रसज्जत इति निर्णयं भवतीति ।

तत्रेदं चिन्त्यम्—संगतिस्तावदयुक्ता । गुहानिहितत्वहृदयानिहितत्वयोरेकरूपत्वाभावेनाप्रत्यभिज्ञानाच्छान्दोग्यवाक्ये सुतरां तदभावाच्च । प्रत्युत ' यदिदमन्तः पुरुषे ज्योतिः ' इति जाठरज्योतिषोऽस्वयोपदेशेन तदभावस्यैव ज्ञापनाच्च । ' योऽयमन्तर्हृदये ' इति गायत्र्याः श्रवणेऽपि पूर्वपक्षे गायत्रीज्योतिषोर्भि-

भेद इति । इदानीतनभाष्यव्याख्यातुस्तत्रप्रकाशिकाकृतो मत तु—'ज्योतिश्चरणाभिधानात् ' इत्येकमेव सूत्रमेकमधिकरणम् । ' छन्दोभिधानात् ' इत्यादि-त्रिसूत्री त्वधिकरणान्तरम् । तत्राऽऽद्याधिकरणस्य विषयवाक्यम् ' वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वीद ज्योतिर्हृदय आहित यत् ' इति पूर्वोक्तमग्निसूक्तस्थमेव वाक्यम् । द्वितीयाधिकरणस्य तु ' अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ' इति च्छान्दोग्यस्थ वाक्यमिति सुधाकारमतम् । तत्रप्रकाशिकाकस्मते तु ' गन्धर्वा वा इदं सर्षम् ' इतीत्यवान्तरो भेद इति ।

अत्वेन ज्योतिर्द्वारा तदाक्षेपायोगाच्च । चतुःसूत्र्या एकाधि-
करणत्व स्वीकृत्योक्ताग्निसूक्तस्थवाक्योदाहरणत्वमप्ययुक्तम् ।
तत्र च्छन्दोभिधानभूतादिपादव्यपदेशोपदेशभेदानामभावेन च्छ-
न्दोभिधानभूतादिसूत्रासांगत्यप्रसङ्गात् ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—उक्ताक्षेपे ' ज्योतिर्हृदय आहितं यत् '
इत्यग्निसूक्तस्थस्यैव ज्योतिषश्छान्दोग्येऽपि ज्योतिःश्रुत्या
' योऽयमन्तर्हृदये ' (छा० ३।१२।९) इति हृदयनिहितत्व-
धर्मेण च * शाखान्तराधिकरण-न्यायेन प्रत्यभिज्ञायमान वेदै-

* शाखान्तराधिकरणोति । अयं भाव — काठककाण्वमाध्यादिनतीत्ति-
रीयादिशाखासु दर्शपूर्णमासाख्य कर्माऽऽस्तातम् । तत्र सशय — किं शाखा-
भेदात्कर्मभेदोऽथवा कर्मैक्यमिति । किमत्र युक्तम् । शाखाभेदात्कर्मभेद इति ।
कथमिदं निश्चीयत इति चेत् । शणु । भेदकारणानां हि नामभेदादीनां
बहुनामुपलम्भो भवति । तथा हि—काठककाण्वादिको नामभेदस्तावत्प्र-
सिद्धः । तथा कारीरीवाक्यान्यधीयानां केचिच्छाखिनो भूमौ भोजनमाचरन्ति ।
शाखान्तराध्यायिनस्तु नाऽऽचरन्तीति धर्मभेद उपलभ्यते । किंचैकस्यां शा-
खायामधीता ' इषे त्वा ' इत्यादयो मत्रा पलाशशाखाच्छेदादयः क्रिया-
श्च शाखान्तरेऽप्यधीयन्ते इति पुनरुक्तिरपि दृश्यते । एवमशक्ति-रूपभेद-
समाप्तिवचन-प्रायश्चित्तवचना यार्थदर्शनरूपा भेदहेतव उपलभ्यन्ते । न
अल्पायुषा मनुष्येण सर्वशाखाध्ययनपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्तुं शक्यम् । तस्मा-
च्छाखाभेदेन कर्मभेद इति पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते—रूपभेदादेकं कर्ममिति
सिद्धान्तः । तथा हि—अग्नेयाष्टाकपालादियागरूपं यदेकस्यां शाखायां वर्तते
तदेव शाखान्तरेऽप्युपलभ्यते । ' दर्शपूर्णमासाम्या यजेत ' इति यागरूप-
पुरुषव्यापारश्चैकविधः । ' दर्शपूर्णमासौ ' इति कर्मनामाप्येकम् । ' स्वर्गकामः '
इति फलसंबन्धोऽप्येकः । तस्मादभिन्नं कर्ममिति सिध्यति । पूर्वपक्षहेतव-
स्त्वन्यथा संगच्छन्ते । तथा हि—काठकादिकं ज्योतिरादिवन्नं कर्मनाम । ' काठ-
केन यजेत ' इत्यश्रवणात् । ' काठकमधीते ' इति प्रयोगाद्ग्रन्थनामैत्यवगन्त-
व्यम् । भूभोजनादिस्त्वययनं कर्म । पुनरुक्तिरप्यध्येतृभेदान्न दुष्यति ।
अल्पायुषाऽपि शाखान्तरस्थोपसहार-न्यायेन कर्मानुष्ठानं शक्यते । तस्मादन-
न्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानाच्छाखाभेदेऽपि कर्म न भिद्यत इति सिद्धम् । अनेनैव
न्यायेनाग्निसूक्तगतस्य च्छान्दोग्यगतस्य च ज्योतिःशब्दार्थस्य वेदभेदेऽपि
शब्दैक्याद्भेदक्याच्चैकत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति ।

क्याम्नोक्तसूत्रासंगातिरिति समाधानमुक्तम् । तदसत् । दिवः
परत्र विश्वोत्तीर्णपदेशवृत्तित्वेन च्छान्दोग्यवाक्ये श्रुतस्य उयो-
तिषो हृदयनिहितत्वेनाग्निसूक्तोक्तज्योतिषो भिन्नत्वेन उयोतिर्द्वय-
स्यैक्यकल्पनायोगात् । अत एव न शाखान्तरन्यायविषयत्वम् ।
अग्निसूक्ते कर्णादिविदूरत्वश्रवणेन च्छान्दोग्ये ' तदेतद्दृष्टं च
श्रुतं च ' (छा० ३।१३।७) इति श्रवणेन मासाग्निहोत्रनैयमि-
काग्निहोत्रयोरिवात्रापि ज्योतिषोर्भिन्नयोर्नैक्यस्य वस्तुवैक्या-
प्रयोजकत्वात् ।

यच्चोक्ताक्षेप आकारभेदेन तयोरविरोधोपपत्तिरिति चन्द्रिका-
यां समाधानमुक्तम् । तदप्यसत् । निश्चिते हि द्वयोज्योतिषोरै-
क्य आकारभेदेनाविरोधोपपत्तिकल्पना तत्कल्पनया चैक्यसि-
द्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् ।

यच्च चन्द्रिकायाम्—न च पूर्वपक्षेऽग्निसूक्तस्य समाख्याब-
लादग्निपरत्वाच्छान्दोग्यवाक्यस्य च च्छन्दःपरत्वात्तयोरेकवि-
षयत्वाभावान्न +प्रत्यभिज्ञासंभव इति शङ्क्यमित्याक्षिप्य 'तेजो
वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री' इति गायत्र्यां तेजोरूपताश्रवणात्तेज-
शब्दाग्निशब्दयोरनतिभिन्नार्थत्वादग्नौ गायत्रीशब्दस्य गायत्र्यां
वाऽग्निशब्दस्य संभवेनाग्निसूक्तवच्छान्दोग्यस्याप्यग्निपरतायाश्छान्-
न्दोग्यवदाग्निसूक्तस्यापि गायत्रीपरताया वा संभवेन द्वयोरेकार्थ-
त्वाच्च *प्रत्यभिज्ञासंभव इति समाधानम्—तदुपहास्यमेव । ब्रह्म-
वर्चसतेजोहेतौ गायत्र्याम्—' आयुर्घृतम् ' इतिवद्वौणव्यपदे
शेऽपि तस्य तेजसोऽग्निरूपत्वाभावेन तावन्मात्रेण वाक्याभेदा-
सिद्ध्या च तयोरैक्यासिद्धेः । अन्यथा तेजःशब्दगायत्रीशब्द-
योः सामानाधिकरण्यदर्शनवत् ' यजमान प्रस्तरः ' इति निर्दे-
शाद्यजमानप्रस्तरयोरप्यैक्यापत्त्या सूक्तवाकेन यजमानस्यैव
x प्रहरणं स्यात् ।

+ प्रत्यभिज्ञासंभव इति । प्रत्यभिज्ञाया समव इति विग्रहः ।

* प्रत्यभिज्ञासंभव इति । प्रत्यभिज्ञाया असंभव इति विग्रहो बोध्यः ।

x प्रहरणं स्यादिति । अयमाशयः—दर्शपूर्णमासयोरिदमाग्नायते
' सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ' इति । तत्र सूक्तवाको नाम ' इदं द्यावापृथिवी-

चतुःसूत्र्या एकाधिकरण्ये छान्दोग्यवाक्यमुदाहरणादित्यपि
न युक्तम् । छान्दोग्यवाक्ये । विचरणाभिधानाभावात् । अग्नि-

मद्रमभूत् ' इत्यादिको मन्त्र । तस्मिन्मन्त्रे ह्यग्निं संबोध्य ' त्व सूक्तवा-
गसि ' इत्याम्नायते । किं च योगवृत्त्याऽपि तथैवार्थप्रतीतिर्भवाति । ' सूक्त
वक्ति ' स सूक्तवाक । सूक्त नाम यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्त देवमि-
त्यर्थः । प्रस्तरौ नाम दर्भमुष्टि । तस्य प्रहरण नामाग्नौ प्रक्षेपः । अत्राय
सशयः—किमत्र सूक्तवाकेनेत्येतत्पदेन कालो लक्षणीय आहोस्विभिर्दुक्तो
मन्त्रो विनियोक्तव्य इति । किं तावत्प्राप्तम् । विनियोगासम्भवात्कालो लक्ष-
णीय इति । तथा हि—पूर्वोक्तमन्त्रे हि ' अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो
ज्यायोऽकृत ' इत्यादिकं पठ्यते । तदर्थस्तु—' पुरोडाशसेवया वृद्धोऽग्नि-
स्तस्मिन्व्यजमाने तेजोबाहुल्यं कृतवान् ' इति । न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतु
शक्यः । किंतु होत्रा मन्त्रेऽस्मिन्पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्वर्युं प्रस्तरं प्रहरे-
दिति काल एवोपलक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूम—' सूक्तवाकेन ' इति तृतीया-
श्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्यन्तमन्वयाभावः । मन्त्रो ह्ययं पूर्व-
मिष्टानग्न्यादिदेवाननुस्मारयति । प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कार एव । अतो
देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते । ननु प्रहरणं नाम प्रक्षे-
पमात्रम् । न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः । यजिषातोरश्रवणात् । तथा सति देवता-
नामप्राभावात्तद्वाराऽपि नान्वय इति चेत् । मैवम् । देवतानां सद्भावात् ।
तथा हि—अग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य हि सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रहरणा-
द्वत्त्वं बोध्यते । यदि प्रकरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुस्तदा तत्प्रकाशनेन
दृष्टोऽर्थो मन्त्रस्य लभ्येत । अतो देवताकल्पनेन तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य
यागत्वं सिध्यति । तस्माद्देवताद्वाराऽस्त्येवान्वय इति सिद्धम् । एव च यदि
भवदुक्तरत्या तेजःशब्दगायत्रीशब्दयोः सामानाधिकरण्यं तर्हि ' यथा ' सिंहो
देवदत्त ' इति लौकिकवाक्ये सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्त सिंहशब्देन
स्तूयते तथा ' यजमान प्रस्तर ' इत्यस्मिन्वाक्ये यजमानगुणेन यागसाध-
त्वेन युक्तं प्रस्तरौ यजमानशब्देन स्तूयत इति सिद्धान्तितत्वेऽप्यत्र गौण-
व्यपदेशमात्रेण भवदुक्तरित्यैवोपयोरैक्यापत्त्या ' सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति ' इति
वाक्यं यजमानस्यापि प्रहरणं विदध्यात् । ततश्च कर्मलोपापत्तिरिति ।

+ विचरणाभिधानाभावादिति । विरुद्धं चरणं विचरणं तदभिधाना-
भावादित्यर्थः । अयं भावः—चन्द्रिकायां हि ' ज्योतिश्चरणाभिधानात् ' इत्या-

सूक्तच्छान्दोग्यस्थज्योतिषोर्निरुक्तरीत्यैक्यस्यायुक्तत्वात् । स्ववाक्यगतासाधारणानेकश्रुतिलिङ्गस्यागेनान्यवाक्यगतलिङ्गेन निर्णये बीजाभावाच्च ।

यच्च चन्द्रिकायाम्—यद्यपि च्छान्दोग्योक्तस्य ब्रह्मस्वे 'यद्दे ब्रह्म' (छा० ३।१२।७) इत्यादिश्रुतिलिङ्गानि स्ववाक्यस्थानि सन्तीत्याक्षिप्य तथाऽपि तत्तत्सूक्तस्थनिरवकाशविष्णुलिङ्गैः सावकाशश्रुतिसूक्तबाधेन सर्ववेदान्तानां विष्णौ समन्वयं दर्शयितुं सूत्रकारेणाग्निसूक्तस्थ लिङ्गमुक्तमिति समाधानं तथा च च्छान्दोग्यस्थ 'ज्योतिर्विष्णुः । अस्यैव ज्योतिषोऽग्निसूक्ते विचरणाभिधानात्' इति सूत्रार्थेन × बाधकमिति । तदसत् ।

द्विचतु सूत्रीविषयकनिरुक्तमतत्रयमुपन्यस्य तत्रत्यमाद्यं मतं च युक्तमिति प्रतिपाद्यं द्वितीयमतसमर्थनाय 'नन्वेवमपि सन्न्यायरत्नावलीकृन्मते च्छान्दोग्यवाक्यस्यैव ज्योतिरादिसूत्रचतुष्टये विषयत्वात्तत्र च च्छान्दोभिधानादिसमवेऽपि चरणशब्दितकर्णादिविदूरत्वादेरभावेन ज्योतिरितिसूत्रस्य 'चरणाभिधानात्' इत्ययुक्तम्' इत्याशङ्का मनसि निधायोक्तम्—“द्वितीयेऽपि च्छान्दोग्ये चरणाभिधानाभावेऽप्युक्तरीत्या वाक्यद्वयोक्तस्य ज्योतिष एकत्वात् 'चरणाभिधानात्' इत्येतन्न व्यधिकरणम् । तथा च 'चरणाभिधानात्' इत्यस्यायमर्थः—च्छान्दोग्यस्थ ज्योतिर्विष्णुः । अस्यैव ज्योतिषोऽग्निसूक्ते विचरणाभिधानादिति” इति । परत्वेतन्न युक्तम् । अग्निसूक्तस्थच्छान्दोग्यस्थज्योतिषोर्निरुक्तरीत्यैक्यस्यायुक्तत्वेन च्छान्दोग्यवाक्ये विरुद्धचरणाभिधानस्यासमवादिति ।

×बाधकमितीति । तथा चेत्यादिविचरणाभिधानादित्यन्तो यो ज्योतिश्चरणाभिधानादिति सूत्रार्थश्चन्द्रिकोक्तस्तेन सह पूर्वोक्तं समाधानं बाधकं भवतीत्यतस्तदसदित्यन्वयः । अयं भावः—ज्योतिरितिसूत्रार्थे हि च्छान्दोग्यस्थज्योतिषो विष्णुत्वनिर्णयेऽग्निसूक्ते विचरणाभिधानादिति हेतुरुक्तः । समाधाने तु सर्ववेदान्तानां विष्णौ समन्वयं दर्शयितुं सूत्रकारेणाग्निसूक्तस्थ लिङ्गमुक्तमित्युक्तम् । च्छान्दोग्यस्थज्योतिषो विष्णुस्वरूपब्रह्मत्व तु तत्स्थश्रुतिलिङ्गप्रमाणादेव सिद्धम् । न तु तद्विषये किञ्चित्प्रमाणमपोक्षितमिति तत्तात्पर्यम् । एव च च्छान्दोग्यस्थज्योतिषो विष्णवभिन्नब्रह्मत्वनिश्चये वस्तुतः प्रमाणान्तरानपेक्षत्वस्य निरुक्तसमाधानप्रतिपादकत्व[त्वं]समतत्वेऽपि निरुक्तसूत्रवाक्यार्थे तदपोक्षितत्वस्योक्तत्वाद्वाक्यार्थेन सह तत्समाधानं बाधकं भवतीति तात्पर्यं बोध्यमिति ।

निरवकाशलिङ्गविरोधेन श्रुतिषाघस्यान्तराधिकरणाकाशाधिकरणन्यायसिद्धतयाऽनन्यथासिद्धचरणादिविदूरत्वलिङ्गनैव तत्समाख्याश्रुतिद्वयभङ्गेनाग्निसूक्तस्यान्तरादित्यन्यायसाजात्येन ब्रह्मपरत्वसिद्धया * तन्निर्णयस्यानपेक्षिततया + तन्मुखेन तदाभिधानवैफल्याच्च । निरवकाशलिङ्गबलात्तस्य x ज्योतिषः परमात्मत्वेऽप्यस्य = ज्योतिषो निरवकाशजाठराग्नैक्यसच्चिदश्रुतिबलादभ्यपरत्वशङ्कायारतेनापरिहाराच्च । किंचैतन्मते ' छन्दोभिधानात् ' (ब्र० सू० १ । १ । २५) इति सूत्रं न विचरणाभिधानरूपहेत्वाक्षेपकम् । तत्प्रतिपादकाग्निसूक्तगायत्रीविद्ययरैक्ये हेत्वभावात् । कथञ्चित्तदुपपादने वा ज्योतिःशब्दस्यैव गायत्रीशब्दस्यापि निरवकाशात्तद्विरोधेनान्यपरत्वानुपपादकत्वात् । श्रुतेर्निरवकाशलिङ्गभङ्गकत्वे च ज्योतिःशब्दस्यैव तद्भङ्गकत्वापत्तेः । अन्यथासिद्धिसहत्वस्योभयोस्तुल्यत्वात् । अत एव न साध्याक्षेपकत्वमपि । गायत्रीशब्दसमभिव्याहारादत्र ज्योतिषो ब्रह्मान्यत्वेऽप्यग्निसूक्तरथज्योतिषो ब्रह्मान्यत्वासिद्धेः । द्वयोरैक्यासम्भवस्तूक्त एवेति दिक् ।

भिन्नाधिकरणपक्षस्तु सुतरां न सभवति । ' विकारशब्दात्नेति चेत्० ' (ब्र० सू० १ । १ । १३) इत्यादाविव ' छन्दोभिधानात्नेति चेत् ' इत्युक्तेरैकाधिकरणसूचकत्वात् । छन्दोभिधानादित्यधिकरणस्य च्छान्दोग्यस्थगायत्रीशब्दनिर्णयार्थत्वोक्तिरपि न स्वरसा । तथा सति ' गायत्री तल्लिङ्गात् ' इत्येव वक्तव्यत्वात् । " हृदयनिहितं ज्योतिर्विष्णुरित्यभिहितम् । तच्च च्छान्दोग्यश्रुतौ श्रूयते—' यदतः परो दिवो ज्योति ' इति । तच्च गायत्रीत्वेन पठ्यते । गायत्रीशब्दश्च च्छन्दस्यैव रूढ इति हृदयनिहितं ज्योतिर्न विष्णुः " इत्युक्ताक्षेपपूर्वकगायत्रीशब्द-

* तन्निर्णयस्येति । ब्रह्मपरत्वनिर्णयस्येत्यर्थः ।

+ तन्मुखेनेति । अपेक्षामुखेन ब्रह्मपरत्वामिधावैफल्याच्चेत्यर्थः ।

x तस्य ज्योतिष इति । छान्दोग्यस्थज्योतिष इत्यर्थः ।

= अस्य ज्योतिष इति । अग्निसूक्तस्यज्योतिष इत्यर्थः ।

☞ इत्युक्ताक्षेपेति । अयं चाऽऽक्षेपस्तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टः ।

निर्णयार्थत्वायोक्तविन्यास इत्यपि न स्वरसम् । गायत्रीशब्द-
समभिव्याहाराच्छान्दोग्यस्थज्योतिषोऽब्रह्मत्वेऽप्यग्निसूक्तस्थस्य
ब्रह्मत्वानाक्षेपात् । उभयोरैक्यासंभवस्योक्तत्वात् । अग्निसूक्तेऽ-
नुक्तस्य गायत्रीशब्दस्य तदनाक्षेपकत्वात् ।

यदापि चन्द्रिकायाम्—एकाधिकरण्यमतद्वयेऽपि वाक्यद्वय
मप्युदाहरणमिति कल्पनम्, तथा “ यथा अग्निसूक्तस्थवाक्ये
प्रकरणानुगृहीतश्रुत्या पूर्वपक्षस्तथा छान्दोग्येऽपि ‘ गायत्री वा
इद सर्वम् ’ इत्युपक्रमात् ‘ सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री ’
इति चोपसंहारात्तस्य गायत्रीप्रकरणत्वेन तदनुगृहीतज्योतिः-
श्रुत्या पूर्वपक्ष इति पूर्वपक्षयुक्तिसाधारण्यात्तथाऽग्निसूक्ते निरति-
शयवैभवलक्षणचरणेन सिद्धान्तवच्छान्दोग्येऽपि ‘ एतामेव
नातिशीयन्ते ’ इति निरतिशयवैभवरूपेण चरणेन सिद्धान्त
इति सिद्धान्तयुक्तिसाधारण्याच्चैकाधिरणता । यथाऽऽधाराग्नि
होत्राद्यधि* करणेषु ‘ आधारमाधारयति ’ ‘ अग्निहोत्रं जुहोति ’

* आधाराग्निहोत्राद्यधिकरणेष्विति । अयमाशय — इदमाग्नायते—
‘ अग्निहोत्रं जुहोति ’ ‘ दध्ना जुहोति ’ ‘ पयसा जुहोति ’ इति । इदं
चापरमाग्नायते—‘ आधारमाधारयति ’ ‘ ऊर्ध्वमाधारयति ’ ‘ ऋजुमाधार-
यति ’ इति । तत्र सशय.—किमग्निहोत्रं जुहोत्याप्रारमाधारयतीति वाक्यद्वय-
मनुवाद आहोस्त्विद्विधिरिति । किमत्र युक्तम् । अनुवाद इति । कुत इति चेत् ।
उच्यते—यागस्य द्वे रूपे द्रव्य देवता चेति । तच्च रूपद्वयम् ‘ अग्निहोत्रं
जुहोति ’ ‘ आधारमाधारयति ’ इति वाक्यद्वयेऽपि न श्रूयते । तथा च
द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागस्वरूपस्याभावान्न वाक्यद्वयस्य विधिरूपत्व वक्तुं पार्यते ।
अपि तु दध्नादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्याग्निहोत्रवाक्यमनुवाद । तयो-
र्ध्वादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्याऽऽप्रारवाक्यमनुवाद इति पूर्वपक्षे प्राप्ते
सिद्धान्तः—किं पूर्वपक्षिणा दध्नादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयत इति मन्यते
किंवा गुणविशिष्टकर्मविधानमिति । न तावदाद्यः । अग्निहोत्रादिवाक्यस्य हि तन्मते
कर्मविधायकत्वाभावेन कस्यचिद्गुणिनोऽसिद्धौ सत्या गुण्यनुवादपुर सरस्य गुण-
मात्रविधानस्यासम्भवात् । नापि द्वितीयः । विशिष्टविधाने गौरवात् । तस्मात् ‘ अग्नि-
होत्रं जुहोति ’ ‘ आधारमाधारयति ’ इति वाक्यद्वयं कर्मविधायकम् । तत्राऽऽद्ये
दध्नादिवाक्यैर्द्रव्यं कथ्यते । देवता तु ‘ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति

इत्युदाहरणभेदेऽपि द्रव्यदेवतालक्षणयागरूपाभावात् यागाधि-
धित्वमिति पूर्वपक्षयुक्तिसाधारण्यान्मन्त्रवर्णादिना देवतादिष्वा
भावात् रूपाद्यभाव इतिसिद्धान्तयुक्तिसाधारण्याच्चैकाधिकरणता
तद्वत् ” इति वाक्यद्वयोदाहरणत्वोपपादनं च । तदपि न सत् ।
छान्दोग्यस्थज्योतिषो विचरणाभिधानाभावेन पूर्वपक्षसिद्धान्त-
युक्तिसाधारण्यास्याधिकरणैक्येऽपि वाक्यद्वयोदाहरणतायां साध-
कत्वेनोपन्यस्तस्यासिद्धेः ।

वदपि चन्द्रिकायाम्—अग्निसूक्त इव ‘ एतामेव नातिथी-
यन्ते ’ इति निरतिशयवैभवरूपं छान्दोग्येऽप्यस्यैव विचरणाभि-
धानमस्तीत्युक्तम् । तदपि न । ‘ वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुः ’
इत्यादेरग्निसूक्तोक्तस्य कर्णादेर्विरुद्धपतनरूपज्योतिरतिक्रमण
रूपविचरणस्य ‘ एतामेव नातिथीयन्ते ’ इति च्छान्दोग्योक्तगा-
यत्र्यनतिक्रमणरूपस्य विचरणस्य परस्परं भिन्नस्वरूपस्यैकश-
ब्देनाभिधानायोगात् । ताभ्यां गम्यमाननिरतिशयवैभवपरत्व
तु नाभिधानरूपं सभवत्या गतौ क्लिष्टं कल्पयितुं युक्तम् । किं-
च यद्युभयोर्वाक्ययोरत्र विषयता तदा ‘ छान्दोभिधानात् ’
इति वक्तुं ‘ अग्न्यभिधानात् ’ इति वक्तव्ये तदभिधानोपेक्षाया
बीजाभावः । ‘ छन्दःशब्दोऽग्नोरप्युपलक्षकः ’ इति चन्द्रिकोक्तं
तु न सत् । उपदेशभेदभूतादिपादव्यपदेशयोस्तदाऽप्यगतेः ।
‘ उपदेशभेदादिति पूर्वपक्षयुक्तिर्भूतादिपादेतिसिद्धान्तयुक्तिश्च च्छा-
न्दोग्यवाक्यमात्रसाधारणी ’ इति चन्द्रिकोक्तं तु ‘ छान्दोभिधा-
नात् ’ इति सूत्रे तथैव वक्तुं शक्यतया तत्रोपलक्षणत्वाङ्गीका-
रस्य निष्फलत्वापत्त्याऽनुपादेयमेव ।

आधाराग्निहोत्राधिकरणदृष्टान्तोऽप्ययुक्त एव । तदधिकरणे—

सायं जुहोति’ इतिवचनविधिविनियुक्तमन्त्रवर्णाल्लभ्यते । द्वितीयेऽपि ‘ चतुर्गृहीत
वा एतदमृतम् ’ इत्यादिनाऽऽज्यं द्रव्यम् ‘ इन्द्र ऊर्ध्वोऽध्वरो दिवि स्पृशतु महतो
यज्ञो यज्ञपते, इन्द्रवान्स्वाहेत्याधारमाधारयति ’ इतिविनियुक्तमन्त्रवर्णाद्देवता
च लभ्यते । एव च दध्यादिवाक्यप्राप्तहोमाद्यारसमुदायानुवाङ्स्वरूपपूर्वपक्षयु-
क्तिसाधारण्याद्देवताद्रव्यलामरूपस्वत्त्वं होमाद्यारविधिरितिसिद्धान्तयुक्तिसाधार-
ण्याच्च यथा तत्रैकाधिकरणता तद्वत्प्रकृतेऽपि सा इति ।

‘ अग्निहोत्रं जुहोति ’, ‘ आगारमाधारयति ’ इत्यादिवाक्यं न कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यदेवतयोरश्रुतत्वाद्द्रव्यदेवतालक्षणयागरूपस्याभावात् । किंत्वग्निहोत्रवाक्य ‘ पयसा जुहोति ’ ‘ दध्ना जुहोति ’ इत्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्य, आधारवाक्यम् ‘ ऋजुमाधारयति ’ ‘ ऊर्ध्वमाधारयति ’ इत्यादिवाक्यविहितकर्मसमुदायस्यानुवाद इति पूर्वपक्षे—‘ दध्यादिवाक्येन न दध्यादिगुणमात्रविधानं सम्भवति । त्वन्मतेऽग्निहोत्रवाक्यस्य कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धेः । नापि दध्यादिगुणविशिष्टकर्मविधानं सम्भवति । विधिगौरवापत्तेः । तस्मादाग्निहोत्रादिवाक्यमेव कर्मविधायकम् । तत्र दध्यादिवाक्यैर्द्रव्यलाभः । देवता च होमकरणमन्त्रवर्णात् ’ इति सिद्धान्ते चोभयगोचरग्राहकस्य साधारणस्यैव प्रकृते पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तिसाधारणस्यासिद्धेरुक्तत्वात् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—‘ × उपदेशभेदात् ’ इति पूर्वपक्षयु-

न वाद्यसूत्रद्वयस्य कथंचिद्वाक्यद्वयसाधारण्यसमवेऽप्युत्तरसूत्रद्वयस्य न तत्सम्भति । अग्निनूक्ते भू॥दिपाद्व्युपदेशभावादित्याशङ्क्याऽऽह—
× उपदेशभेदादिति । तत्र च भीमापकसमतिरप्यस्तीत्याशयेनाऽऽह—
अर्थवादनेय इति । अयं भावः—तत्र हि ‘ आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते ’ (जै० सू० १।२।१) इति सूत्रेणाक्रियार्थानामर्थवादमन्त्रनामधेयानामानर्थक्यादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः । ‘ विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीना स्युः ’ (जै० सू० १।२।७) इति सिद्धान्तसूत्रस्थेन पुशब्देन ‘ तुल्यं च साप्रदायिकम् ’ (जै० सू० १।२।८) इति सूत्रेण वा कृत्स्नस्वाध्यायपुरुषार्थपर्यवसायव्ययनविधिमहिम्नाऽर्थवादादीनां सप्रयोजनतावसायेन प्रामाण्यमिति साधारण एको विचारः । द्वितीयविचारस्तु—अर्थवादानां द्वाराभावादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तसूत्रेस्तुतिग्रहणाद्द्वारसम्भवात्प्रामाण्यमित्यसाधारणः । एव च यथाऽत्र द्विपर्वविचारस्तथा प्रकृतेऽपि वाक्यद्वयगतज्योतिःशब्दार्थो विष्णुरन्यो वेति सशयेऽभिच्छन्दस्त्वाभिधानादप्रसिद्धज्योतिर्गायत्रीपदप्रयोगे प्रयोजनाभावात्तत्र विष्णुः किं त्वन्य इति पूर्वपक्षे प्राप्ते—उभयत्र चरणशब्दितापरिच्छिन्नवैभवत्वस्याभिवानात्तयोपासनार्थमप्रसिद्धपदप्रयोगस्यापि संभवाद्द्विष्णुरिति सिद्धान्त इत्येको विचारः ।

क्तिः 'भूतादिपादे' इति सिद्धान्तयुक्तिश्च च्छान्दोग्यवाक्यमात्रासाधारणीत्यत्रार्थवादने भट्टमत एको विचारोऽर्थवादमन्त्रादिसाधारणः । अन्यस्त्वर्थवादमात्रासाधारण इति द्विपर्वविचारदृष्टान्तकथनम् । तदपि न । अर्थवादनये हि 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यर्थवादगता शब्दास्तथा 'उरु प्रथस्व' इति मन्त्रगताश्च शब्दाः । 'वायव्य श्वेतमालभेत भूतिकामः' इति विधिगतवायव्यादिशब्दानां तथा 'पुरोडाश प्रथयति' इति विधिगतशब्दानां च नैरपेक्ष्येणैव भूतार्थमन्वाचक्षते । विधिवाक्यगतवायव्यादिशब्दा अर्थवादगतशब्दनैरपेक्ष्येणैव विशिष्टमर्थं विदधतीति मन्त्रार्थवादेभ्यो भारतरामायणादिवत्कश्चिद्वृत्तान्तः प्रतीयते, न त्वनुष्ठेयं किञ्चिदित्येकवाक्यत्वाभावान्नार्थवादमन्त्राणां धर्मं प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे—पदेकवाक्यत्वाभावेऽपि विधिवाक्यस्य पुरुष मेरयितु विधेयार्थमाशस्त्यदेवताप्रकाशाद्यपेक्षत्वादर्थवादमन्त्राणां च फलवदर्थवबोधपर्यवसिताध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन पुरुषार्थपेक्षत्वात्प्राशस्त्य लक्षणया समर्पयद्यतः क्षिपगामी(मि) स्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायुरस्य पक्षोर्देवता ततः प्रशस्तमिम वायव्य पशुमालभेतेति वाक्ययोरन्वयादर्थवादानां विधिवाक्यैकवाक्यतया धर्मं प्रामाण्यम् । एवं मन्त्राणामपि विधेकवाक्यतयैव प्रामाण्यमित्येको विचारो मन्त्रार्थवादसाधारणः । यतो वायुः क्षिपमेव फलप्रदोऽतो वायव्य पशुमालभेतत्वमर्थवादोक्तं हेतुमपेक्ष्यैव विधिः पुरुष नियङ्क्ते । ततः सापेक्षत्वाद्द्विनेन प्रामाण्यमनपेक्ष्यत्वरूपमिति पूर्वपक्षे—सापेक्षत्वं हि प्रमाणान्तराधिगतार्थबोधकत्वम् । अर्थवादे 'विमत कर्मानुष्ठेय फलवददवतोपेतत्वाद्वाजसेवावत्' इत्यनुमान यदि अववाक्षतं स्यात्तदा विवेर्मानान्तरसापेक्षत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । न त्वेवमस्ति । किंतु फलप्रददेवतातोषकत्वोपन्यासेन कर्माशस्त्यमुलक्ष्यते । तथा सति प्रशस्तं कर्मानुष्ठेयमित्यन्मिन्नर्थे सार्थवादावधः पर्यवसानादेकवाक्यता

रः । पुनश्च च्छान्दोग्यस्य ज्यातिर्न ब्रह्म, उपदेसभेदादिति प्राप्ते—भूतादिपाद-
व्यपदेशादिना सिद्धान्त इत्यन्यो विचार इति द्विपर्व विचारो बोध्य इति ।

लभ्यत इति कुत, प्रमाणान्तरसापेक्षत्वमिति विधि, प्रमाणमेवेति सिद्धान्त इत्यन्यो विचारोऽर्थवादमात्रसाधारण, । तत्र द्वितीयविचारेण कृतस्य मानान्तरानपेक्षत्वरूपप्रामाण्यपकारविशेषस्थापनस्य प्रथमविचारकृतसामान्येन प्रामाण्यसिद्धयधीनसिद्धिकत्वादिचारद्वयस्य परस्परापेक्षत्ववदिह विचारद्वयस्य परस्परापेक्षत्वाभावात्, तद्वदिह विचारद्वयस्य सामान्यविशेषरूपहेतुदयाभावाच्च वैषम्यस्य तद्विदा स्पष्टत्वात् ।

यदप्यानन्दतीर्थीयानां प्रथमाधिकरणशरीरम्—ज्योतिरिदमग्निर्विष्णुर्वेति सदेहः । अस्य सूक्तस्याग्निसूक्तत्वात्तद्गतज्योति शब्दोऽग्निपरः । न च ' हृदय आहित यत् ' (ऋ० सं० ४ । ५ । ११) इति गुहानिहितत्वलिङ्गेन बाधः शङ्कनीयः । प्रकरणसनाथायाः श्रुतेलिङ्गेन दुर्बलेन बाधायोगात् । न च निरवकाशत्व श्रुतेरिव लिङ्गस्यापि । जाठरे जातवेदसि लिङ्गस्य सावकाशत्वात् । अत सावकाशल्लिङ्गात्प्रबलाभ्यां प्रकरणश्रुतिभ्यामुक्तज्योतिषो युक्तमग्नित्वमिति पूर्वपक्षे—निरवकाशेन कर्णादिविदूरत्वेन प्रकरणबाधाच्छ्रुतेर्विष्णावेव महायोगविद्वद्भिभ्यामुपपत्तेर्विष्णुरेवेद ज्योतिरिति सिद्धान्तः । स्पष्टं चेद् चन्द्रिकादौ तदीयग्रन्थे ।

तत्रेदं चिन्त्यम्—निरवकाशल्लिङ्गेन श्रुतिबाधस्य पूर्वाधिकरणद्वयसिद्धत्वेन पुनरिहान्यपरत्वशङ्कानुत्थानात् । प्रकरणस्य लिङ्गादुर्बलत्वेन न तत्सहायेनोक्तशङ्कोत्थानम् । निरवकाशतया प्रबलेन लिङ्गेन प्रकरणबाधकस्य केमुत्पन्न्यायसिद्धत्वात् । एतेन ' त्वमग्ने ' इत्याग्निशब्दसंनिधानादाग्निपरत्वशङ्केति चन्द्रिकोक्तकल्पन निरस्तम् । सनिधानस्य प्रकरणादपि दुर्बलत्वेन तद्बाधस्य + दण्डापूपिकान्यायसि-

+ दण्डापूपिकान्यायेति । न्यायस्वरूप तु—रुस्यचित्पुरुषस्यावलम्बमार्थं दण्ड आवश्यक । स च ग्रामान्तरादिगमनसमये पाथेयभूतानामपूपाना विस्मरण मा भूदिति दण्ड एव तद्वन्धन करोति । तथा सत्यावश्यके दण्डे गृहीते सत्यापूपग्रहणमर्थाद्भवतीति । एव चानेन न्यायेन प्रकरणस्य बाधे सत्त्वार्थात्सनिधानरूपस्य स्थानप्रमाणस्य बाध, स्यादिति भाव ।

दत्त्वात् । किञ्च ज्योतिःशब्दाग्निशब्दयोर्देवतापरत्वेऽन्तराधिक-
रणन्यायेन, भूतपरत्व आकाशाधिकरणन्यायेन गतार्थत्व दुर्वा-
रम् । न च प्रकरणानुग्रहादधिका शङ्कति युक्तम् । श्रुतेर्विष्णु-
परत्वे प्रकरणस्यापि विष्णुपरत्वसंभवानन्यपरत्वायोगात् । न
चाग्निसूक्तत्वादिव्यवहारेण प्रकरणस्यान्यपरत्वशङ्केति कल्पनं
युक्तम् । अक्षिविद्याऽऽदित्यविद्येत्यादिव्यवहारस्यासिञ्चब्दादि-
त्यादिशब्दवत्तामात्रेणैव गार्हपत्यपराया अपि ऋच ऐन्द्रीति
व्यवहारस्येन्द्रपदवत्तामात्रेणैव विष्णुपरस्यापि सूक्तस्याग्निपदव-
त्तामात्रेणाग्निसूक्तत्वव्यवहारसिद्धेः ।

यदापि— * उक्तीत्याऽऽक्षिप्य जाठरेऽग्नौ सावकाशस्य लिङ्ग-

* उक्तीत्याऽऽक्षिप्येति । तत्र हि पूर्वं निरुक्तपूर्वपक्षमुपक्रम्य ज्योतिः-
शब्दस्य वस्तुतस्तमोविरोधिपदार्थमात्रे प्रसिद्धत्वेऽप्यग्निसूक्ते ' वि मे कर्णा० ' इत्यस्मिन्मन्त्रे हृदयनिहितत्वाल्लिङ्गात् ' विश्वेदेवा अनमस्यान्भियाना त्वामग्ने तमसि तस्थिवांसम् ' इत्य]त्राग्निशब्दमानि-याच्चाग्निपरत्वमेव, न त्वग्निसूक्तस्थ स्वात्तस्याग्निपरत्वम् । तथा सति प्रकरणरूपस्याग्निसूक्तस्याग्निश्रुतिसपादकत्वेन श्रुत्यनुग्राहकत्व न स्यादित्याशयकमुक्तम् । तत " एतेन—ज्योतिः शब्दाग्नि-
शब्दौ देवतापरौ चेद्यथाऽन्तराधिकरणे निरवकाशल्लिङ्गेन सावकाशदेवतावाचि-
श्रुतीना प्रवृत्तिनिमित्तस्यैश्वर्यादेर्भगवद्गतत्वोक्त्या विष्णुवाचित्व साधित तेनैव न्यायेन ब्रह्मपरौ स्याताम् । भूतपरौ चेद्यथाऽऽकाशाधिकरणेऽचेतनगतस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवदधीनत्वादि समर्थित तेन न्यायेन ब्रह्मपरौ स्याताम् । अत्रापि ज्योतिः पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य भगवद्गतत्वेन तदधीनत्वेन च सावकाशाया अग्निश्रुतेर्निरवकाशविष्णुलिङ्गैर्बाधस्य सभवात् । न चाग्निश्रुतिः सूक्तरूपप्रकर-
णानुगृहीतेति वाच्यम् । तत्तत्सूक्तस्थान्यादिश्रुतीना विष्णो सावकाशत्वे सूक्ता-
नामपि तथात्वात् । न च सर्वसूक्ताना वैष्णवत्व इदमग्निसूक्तमिदं विष्णुसूक्तमि-
तिव्यवस्थानुपपत्तेस्तेषा निरवकाशतेति वाच्यम् । सर्वसूक्ताना वैष्णवत्वेऽपि ' इदमग्निसूक्तमिदं त्वन्यत् ' इत्यादिव्यवस्था तु ' अभि०यक्तेरित्याश्मरथ्य ' (ब्र० सू० १।२ । २९) इति वक्ष्यमाणन्यायेन सगच्छते । तथा हि—वैश्वानराधिकरणे ह्यग्न्यादिशब्दाना विष्णो मुख्यत्वे तत्तत्सूक्ताना तत्तद्विद्यानां च वैदिकसिद्धव्यवस्थानुपपत्तेरन्यवाचित्वमेवेति पूर्वपक्षे प्राप्ते—अग्न्यादिसूक्तादिभिर्विष्णुपासनयाऽग्न्यादावेव विष्णोरभिव्यक्तत्वात्, अग्न्यादिसूक्ताद्युपा-

स्यामौ सावकाशश्रुत्या बाधोपपत्तेरिति पूर्वपक्षसमर्थनं चन्द्रिका-
याम् । तदप्यसत् । जाठरेऽमौ हृदयनिहितत्वस्यापसिद्धेल्लिङ्गस्य
निरवकाशत्वात् । जाठरत्वपसिद्धिविरोधेन तत्सावकाशत्व-
कल्पनानुपपत्तेश्च । कर्णादिविदूरत्वस्याभावसम्भवाच्च । तदाच्छा-
दनेन पूर्वपक्षस्त्वस्पृष्टीत्या पूर्वपक्षसिद्धान्ताभिप्रायेणाधिकरण-
योजनासंभवेनायुक्त एव ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—इदमग्निमुक्तं न विष्णुमुक्तमित्यध्या-
पकपसिद्धाग्निमुक्तत्व—विष्णुमुक्तत्वाभाव—व्यवहारसाचिव्या-
न्निरवकाशमपि लिङ्गं श्रुतिः प्रतिबध्नातीति निरवकाशत्वमात्रप्र-
युक्तलिङ्गगतप्राबल्यस्य निरवकाशोक्तव्यवहारसाचिव्यश्रुतित्वो
भयप्रयुक्तश्रुतिगतप्राबल्याद्दुर्बलतया लिङ्गगतबहुत्वप्राबल्यस्य
श्रुतित्वरूपस्वभावप्रयुक्तप्राबल्याद्दुर्बलतया युक्तमेव सूक्तस्या
ग्निपरत्वमिति पूर्वपक्षोपपादनम् । तदपि न विचारक्षमम् । प्राण-
विद्याऽक्षिविद्याऽऽदित्यविद्येत्यादिव्यवहारवदैन्द्रीमन्त्रपसिद्धिव
द्योक्तरीत्याऽन्यथासिद्धव्यवहारादेरर्थविशेषनिर्णायकत्वायोगात् ।
अत एवैकविष्णुविषयकत्वाविशेषेऽपि तत्तत्पदश्रवणाश्रवणरूप-
परविशेषश्रवणप्रयुक्तः 'पुरुषसूक्तमिदं नारायणसूक्तमिदं नेदं पुरु-
षसूक्तं नेदं नारायणसूक्तमिदं विष्णुमुक्तं नेदं विष्णुसूक्तम्'
इत्यादिव्यवहारः समच्छते । तत्तत्पदाश्रवणेन तत्तत्सूक्त-
त्वाभावव्यवहारेऽपि तस्य तत्परत्वाभावानिर्णायकत्वात्तत्सा-
चिव्याच्छ्रुतेः प्राबल्यायोगात् । लिङ्गस्य तु निरवकाश-
त्वप्रयुक्त प्राबल्य निरपवादमेवेति सति बाधके नात्राग्निमु-
क्तादिसमाख्या निर्णायिका प्रभवति । निरवकाशत्वबहुत्वप्र-
युक्तप्राबल्यान्न श्रुतित्वसूक्तसाचिव्यप्रयुक्तमपि प्राबल्यम् । श्रु-
तित्वप्रयुक्तप्राबल्यस्य प्रागेव निरस्तत्वाच्च । छान्दोग्यवाक्ये च
नोक्तप्रकाराऽधिका शङ्का प्रवर्तते ।

सकैरग्न्यादावेव विष्णोरनुस्मरणीयत्वाद्वा, तदुपासकानामग्न्यादिस्थविष्णुप्राप्ति-
रूपाद्वा, निमित्तात्सूक्तादिव्यवस्थोपपत्तेरग्न्यादिशब्दानां विष्णो मुख्यत्व सूक्ता-
दीनां च तत्परत्वे व्यवस्था चोपपद्यत इति सिद्धान्तितम् । अनया रीत्या
पूर्वोक्ता व्यवस्थोपपद्येत । एव च सावकाशसूक्तस्य निरवकाशविष्णुलिङ्गेः
सुत्रा बाधेन पूर्वपक्षानुदय इति परास्तम् ” इत्याशयकमाक्षिप्येत्यर्थः ।

तमोविरोधित्वं ज्योतिष्पदप्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य ब्रह्मणि तमसा सह वर्तमाने ज्योति शब्दासभवेन पूर्वपक्षोत्थानमित्यापि परोक्तं न सत् । ' प्रजनन ज्योतिः, विराट्छन्दसां ज्योतिः, त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदश एकविंश एतानि वा ज्योतीषि ' इत्यादि- बहुतरप्रयोगविरोधेन तमोविरोधित्वस्य ज्योतिष्पदप्रवृत्तिनिमित्त- त्वाभावात् । आदित्यादितेजोमये ब्रह्मणि तमसा सहावस्थानस्य केनापि प्रमाणेनासप्रतिपत्तेः प्रकाशकत्वमात्रस्यैव तत्प्रवृ- त्तिनिमित्तत्वौचित्यात् । अस्तु वा यथाकथंचित्तमोविरोधित्वं ज्योतिष्पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्का तथाऽपि तस्याऽऽदित्यादि- साधारणतयाऽग्निमात्रपूर्वपक्षोपष्टम्भकत्ववर्णनमसगतमेवेति नो- क्तपूर्वपक्षो युक्तः । पूर्वपक्षस्यायुक्तत्वेनैव तन्निराकरणसिद्धान्तोऽप्ययुक्त एव । किंच—

कर्णादीनां विदूरत्वविष्णोरन्यत्र नैव हि ।

अग्नेस्तु श्रुतिसूक्तादि सावकाशं परात्मनि ॥

इत्यादिना कर्णादिविदूरत्वलिङ्गेन ज्योति श्रुतेर्विष्णुपरत्वनिर्णयसिद्धान्तो न युक्तः । तल्लिङ्गस्य शिवसाधारण्यात् । तथा श्वर्धशिखायाम्—' अथ हैनं पैप्पलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चा- यर्वाणमुवाच, भगवन्किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यम्, किं तद्ध्यानं को वा ध्याता कश्च ध्येयः ' इत्यनेन ध्यान ध्यातृध्येयविषयप्रश्नमवतार्य 'स एभ्योऽथर्वा उवाचोमित्येतद- क्षस्मादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यमित्येदक्षरं परं ब्रह्म ' इति प्रणवानुगतं ब्रह्म ध्येयत्वेनोक्त्वा ' अस्य पादाश्चत्वारो वेदाः ' इत्यादिना प्रणव-य त्रिमात्राभिस्तस्य व्याप्तिमुक्त्वा 'एतस्मा- द्ध्यानादौ प्रयुज्यते सर्वकरणोपसहारत्वाद्धार्य धारणासुरीयं ब्रह्म ' इत्यनेनावसानस्थितचतुर्थमात्रात्मकप्रणवाख्यतुरीयपर- ब्रह्मणः सर्वकरणव्यवहारातीतत्वस्य ध्येयत्वे हेतुत्वमुपन्यस्य ' ध्यायितेशानं प्रध्यायितव्यम् ' इत्युपसहारे शिव एव ध्येयस्वरूपमिति निर्णयात्सर्वकरणविदूरस्य शिवस्य कर्णा- दिविदूरत्वाक्षते । उक्तप्रश्नवाक्येऽयमर्थः—प्रथमतो विधा- त्रेति शेषः । ध्यानम्—ध्यायत इति ध्यानं ध्यानविषयः,

ध्यायितव्यम्—शिष्यपुत्रादीनामुपदेशयोग्यम् । अथवा ध्यान-
योग्यम् । अयमत्र विवक्षितोऽर्थः—ध्येयत्वेन योग्यं प्रयुक्तं प्रथ-
मोत्पन्नो विधाता किं ध्यातवान्भवदादिभ्यः पुत्रेभ्यश्च किमुक्त-
वांश्चेति । शेष स्पष्टार्थम् । मन्त्रोपनिषदि च—‘यदा तमस्तन्न
दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन्निष्ठ एव केवलः’ इति शिव प्रस्तुत्य
‘नैनमूर्ध्वं न तिरश्च न मध्ये परिजग्रभृत्’ इत्यनेन कोऽप्येन
कुत्रापि न गृहीतवानित्यभिधाय तदर्थं ‘न सदृशे तिष्ठति रूप-
मस्य’ इत्युक्त्वा तद्धेतुत्वेन ‘न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम्’
इति श्रुतम् । तत्र चक्षुषेत्युपलक्षणम् । अन्यैरपीन्द्रियैरेन न कश्चि-
ज्जानाति । ततो न सदृशेऽस्य रूप स्वरूप तिष्ठति सदृशे सम्य-
गदर्शन इत्यर्थः । तथा च चक्षुःकर्णादिविदूरत्वस्य शिवसाधा-
रण्यं श्रुतिसिद्धं निर्विवादमेव ।

कर्णादिविदूरत्व च ‘इयत’ इतिपरिच्छेदानर्हवैभवत्व-
मेवेति चन्द्रिकोक्तमसाधेव । ‘वि म कर्णा पतयतो विचक्षुः’
इत्यनेन कर्णादीना ज्योतिरतिक्रमणस्यैवोक्तेर्निरतिशयवैभवत्व-
स्य तेन गम्यमानत्वे तु ‘चरणाभिधानात्’ इत्यत्राभिधानप-
दास्त्रारस्यमित्याभिहितमव पूर्वपक्षनिराकरणे । तस्यापि शिव-
साधारण्य विष्णवाद्यैश्चरस्याप शिवाधीनत्वमतिपादनन व्यव-
स्थापितमन्तस्तद्धर्माधिकरणे । विद्वद्रथ्यादिना ज्योतिःश्रुतेर्वि-
ष्णावेव मुख्यत्वोक्तिरपि न युक्ता । ‘नारायणपरो ज्योतिः’
इतिवन्मन्त्रोपनिषदि शिवपराया ‘इशानो ज्योतिरव्ययः’
इतीशानपदवाच्ये शिवऽपि तद्रूपदर्शनात् ।

इदं न विष्णुसक्तमित्यध्यापकमिच्छिस्तु + धान्यमसि

+ ‘धान्यमसि विनुहि’ इति । अयमाशयः—दृषदि पेषणाय तण्डु-
लावापे ‘धान्यमसि विनुहि देवान्’ (तै० स० १ । १ । १) इति
मन्त्रो विहितः । तत्र सशयः—किमत्रत्यो धान्यशब्दो नोहनीय आहोस्वि-
दूहनीय इति । किं तावत्प्राप्तम् । नोहनीय इति । कुत इति चेत् । धान्य-
शब्दो ह्ययमस्य ॥नेव निस्तुषास्तण्डुला ब्रूते । न हि निस्तुषेषु तण्डुलेषु धान्य-
शब्दस्य शक्तिरस्ति । किंतु सप्तुषेष्वेव । तस्माद्यथा ‘देवस्य त्वा सवितु
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूषणो हस्तम्याममये जुष्टं विवपामि’ इत्यस्मिन्दर्शपूर्ण-

धिनुहि ' इति मन्त्रस्य मासहविष्कयागे निविष्टस्य ' मांसमासि ' इत्यूहे कर्तव्ये ' मृगोऽसि ' इत्यूहप्रसिद्धिदज्ञानमूलैव । विष्वादिशब्दाभावादेव तत्प्रसिद्धेरिति चन्द्रिकोक्तं तु न साधु । बहुजनसंवादाविषयप्रसिद्धेरज्ञानविषयत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात् । दृष्टान्तोक्तिस्तु स्वकीयभ्रममूलैव । धान्यशब्दस्य सतुषद्रव्यवाचिनः पुरोडाशरूपहविष्प्रकृतिद्रव्यत्वेनैव निर्दिष्टस्य मासे हविषि तत्प्रकृतिद्रव्यवाचिनो मृगशब्दस्यैवोहनीयत्वौचित्यस्य न्यायवित्संमतत्वात् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—अग्नेर्नापरिच्छेद्यवैभवत्वम् । ' अग्निर्वै देवानामवमः ' (ऐ० ब्रा० १ । १) इत्यवमतया ' भीषाऽस्मादग्निस्तपति ' इति समयतया ' परिव्रजेन म्रियन्ते विशुद्वृष्टिश्च चन्द्रमा आदित्योऽग्निः ' (ऐ० ब्रा० ४० । ५) इति मरणादिमत्तथा च तस्य श्रुतत्वात् । अग्निश्रुयादि तु ' अग्निनाऽग्निः समिध्यते ' (ऋ० स० १ । १ । २२) ' तषेवा ज्योतिषो ज्योतिः ' (बृ० ४ । ४ । १५) ' नारायणपरा ज्योतिः ' (ना० ११ । ४) ' विष्णुरेव ज्योतिः ' (चतुर्वेदशिखा) ' अहमाग्निरहं हुतम् ' (भ० गी० ९ । १६) ' ज्योतिषामपि

मासप्रकरणस्थानिर्वापमन्त्रे सपित्राधिपूषशब्दाना विकृतौ नास्त्यूहस्तद्वदत्रापि धान्यशब्दस्य नास्त्यूह इति प्राप्तेऽभिधीयते—लक्षणया वृत्त्या धान्यशब्दस्य तण्डुलरूपेऽपि वर्तमानत्वाद्भगवत्त्वं तावद्दुर्भवमेव । यथा ' गावः पीयन्ते ' इत्युच्यमाने मुख्यवृत्त्याभावेऽपि नासगतत्वं लोका वर्णयन्ति । अपि तु दुग्धं लक्षयित्वा सगतमेवार्थं प्रतिपाति । तद्वत्प्रकृताऽपि बोध्यम् । तस्माच्छाक्यानामयने धान्यशब्द ऊहनीय इति सिद्धम् । ननु सत्यमूहनीयस्तथाऽपि दृषादि पेषणाय मासमावपता पुरुषेण क्रिम् ' मासमासि ' इत्यूहः कर्तव्य आहोस्वित् ' मृगोऽसि ' इति चेत् । अत्रोच्यते—प्रकृतौ धान्यशब्दस्य यथा तण्डुललक्षकत्वं तद्वदेव विकृतावपि मृगशब्दस्य मासलक्षकत्वेन ' मृगोऽसि ' इत्यूहस्यैव न्याय्यत्वेऽपि लक्षणावृत्ते प्रकृत्यावर्णिकत्वेनातिदेशानर्हत्वेन ' मासमासि ' इत्याकारक एव विकृतावूह कर्तव्य इति सिद्धम् । एव सति याज्ञिकानां ' मृगोऽसि ' इत्याकारक ऊहो यथाऽज्ञानमूलकस्तद्वदेवाध्यापकप्रसिद्धिरपि विष्वादिशब्दाभावमिमित्तकाज्ञानमूलिकेभ्यः इति ।

तज्ज्योतिः ' (भ० गी० १३ । १८) इत्यादिश्रुतिस्मृतिवि-
 विष्णौ सावकाशमित्युक्त्वा, एवं सूक्तान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।
 तथा हि—ऐन्द्रे ' न त्वा वाँ इन्द्र कश्चन जातो न जनिष्यते ' (ऋ० स० १ । ६ । १) इति, तथा ' ईशानमस्य जगत
 स्वर्दशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ' (अथर्वशिरः ४) इति, तथा
 ' समुद्रेऽन्तः शयते ' (ऋ० स० ६ । ७ । ५) इति, तथा
 बार्हस्पत्ये ' विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ' (ऋ० सं० २ ।
 ६ । २९) इति, तथा सौरे ' सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषः ' (ऋ० सं० १।८। ७) इति, तथा वारुणे 'यो विश्वस्य जगतो
 देव ईशे' (ऋ०स०५ १।७)इति, तथा विश्वकर्मसूक्ते 'विश्वतश्चक्षुः'
 तै०स० ४ । ६ । २) 'यो नः पिता जनिता' (ऋ० सं० १० ।
 ८२ । ३) इत्यादीनि सन्ति ब्रह्मलिङ्गानि । किंच सौरे 'येना
 पावक चक्षुषा भुरण्यं त जनां अनु । त्व वरुण पश्यासि ' (ऋ० स० १ । ४ । ८) इति सूर्यस्य पावकवरुणादिशब्दैः
 संबोधनम् । तथा वारुणे ' अथा वयमादित्ये ' (ऋ० स० १ ।
 २ । १५) इति वरुणस्याऽऽदित्यादिशब्दैः संबोधनम्, तथाऽऽ-
 ग्रेये ' त्वमग्न इन्द्रो वृषभः सन्तामसि त्वं विष्णुवरुणायो नमस्य.' (ऋ० सं० २ । १५ । ७) इत्यग्निं संबोधय तत्रेन्द्रविष्णवा-
 दिशब्दप्रयोग उक्तसूक्तानां सूत्रशब्दराज्यब्रह्मपरत्वे युक्तो
 नान्यथेति सर्वसूक्तगतनामसमन्वयपरत्वमस्थोक्तम् । * तत्पक्ष-

* पक्षहेत्त्वोरादिशब्दाभावादिति । अयं भाव —इत्य ह्य नन्दनीर्योय
 माष्यम्—'यो वेद निहित गुहायाम्' इत्युक्तम् । तच्च गुहानिहितम् 'वि मे
 कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वी ३ २ (वी०) ज्योतिर्हृदय आहित यत् । वि मे मनश्चरति
 दूर आधी किंस्विद्दक्षयामि किमु नू मनिष्ये' इति ज्योतिरुक्तम् । तच्च ज्योति-
 रग्निसूक्तत्वात्प्रसिद्धेश्चाग्निरेवेति प्राप्तम् । अत्र अह—ओम् 'ज्योतिश्चरणामिधा-
 नात्' ओम् । विष्णुरेव ज्योति कर्गादीना विचरणाभिधानात् । स हि ' परो
 मात्रया तन्वा वृधान ' इत्यादिना कर्गादिविदूर । इति । अत्रतरणमाष्यस्य
 तस्वप्रकाशिकाकारैर्याख्यानं प्र यकृन्निरुक्तीत्या कृत्वा सूत्राभिप्रायवर्णनपर
 भाष्य व्याख्यायने—विष्णुरेवेति । विष्णुरेवेद ज्योतिर्भवेत् । कर्गादीनामेत-
 ज्योतिर्विरुद्धचरणाभिधानात् । कर्गादिविदूरत्वलिङ्गादित्यर्थः । कर्गादिविदूरः

हेत्वोरादिशब्दाभावादुपलक्षणत्वाश्रयणस्य क्लिष्टत्वाद्देयम् ।
किंचाग्निसूक्तस्थज्योतिषैव निर्णये ' ज्योतिर्दर्शनात् ' (ब्र०
सू० १ । ३ । ४०) इत्यस्य गनार्थतापत्तिश्च ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—' ज्योतिर्दर्शनात् ' इत्यत्र त्वाग्नि
सूक्तस्थस्यापि ज्योतिषो म्रियमाणत्वादिलिङ्गैर्जीवत्वे शङ्कि-
तानि लिङ्गानि ब्रह्मपरोपक्रमापसहारस्थत्वाद्दन्तर्भावितण्यन्ता-
नीति बक्ष्यत इति पौनरुक्त्यापत्तिनिवारणम् + । तदपि

त्वामिधानेऽपि कुतो विष्णुरिदं ज्योतिरित्यत आह—स हीति । मीयन्ते
विषया अनेनेति मात्रेन्द्रियगततस्त्व परोऽसीत्यर्थे । न च प्रकरणविरो-
धः । लिङ्गेन प्रकरणबाधोपपत्तः । न च श्रुतिविरोधः । श्रुतेर्विष्णावपि साव-
काशत्वात् । महायोगविद्वद्भूटिसद्भावेन मुख्यत्वाच्च । निरवकाशलङ्गेन साव-
काशश्रुत्यादेर्बाधोपपत्तेः । अतो विष्णुरेव ज्योतिरिति । तस्यैव गुहानिहितत्व-
मानन्दमयत्व चेति सिद्धम् । इति । इमा च टीका विवृण्वंश्चन्द्रिकाकार आह—
' कर्णादीनां विदूरत्व विष्णोर यत्र नैव हि । अग्नेस्तु श्रुतिसूक्तादि सावकाश
परात्मनि ' । अथ च पूर्वोक्तटीकाभिप्रायसम्यक् चन्द्रिकाकारकृतश्लोकः । एत-
च्छ्लोकव्याख्यानपरश्चन्द्रिकाग्रन्थे कर्णादिविदूरत्व च ' इत्यारभ्यानूदितं च ।
अत्रेदमवधेयम्—' ज्योतिश्चरणामिधानात् ' इत्यास्मिन्सूत्रे पूर्वोक्तभाष्यटीका
नुरोधात् ' अग्निसूक्तस्थ ज्योतिः पक्षीकृत्य विष्णुमात्रवाचकत्वं साध्यते कर्णा-
दीनामेतज्ज्योतिर्विदूरत्वचरणामिधानात् । कर्णादिविदूरत्वलिङ्गादिति यावत् ' इत्यनुमानं प्रतीयते । एतन्मते सन्नेऽग्निसूक्तस्थस्यापलक्षणत्वेनोपादानात्सर्व-
त्राय न्यायोऽनुसमेय इत्याशयेन ' एव सूक्तान्तरप्वपि द्रष्टव्यम् ' इत्युक्त्वा
' तथा हि ' इत्यादिनेन्द्रादेसकेष्वपि ' इदं ' इत्यादिशब्दानां सर्वशब्दा-
च्यविष्णुरूपब्रह्मपरत्वमेवति यत्प्रतिपाद्यत तस्मात् ' तत्तत्सूक्तस्थज्योतिरादि-
शब्दान्पक्षीकृत्य विष्णुमात्रवाचकत्वं साध्यत कर्णादिविदूरत्वादिलिङ्गात् ' इत्यनुमानं चन्द्रिकाकारस्याभिप्रायमिति प्रतीयते । परंतु ' ज्योतिश्चरणामि-
धानात् ' इत्येव पक्षबोधनं ज्योतिः शब्दाद्धेत्वोवचरणामिधानादित्यस्माच्चाऽऽ-
दिशब्दप्रयोगाभावेन सूत्रकाराद्यनभिप्रेतार्थप्रतिपादकत्वेन हेयत्व स्पष्टमेव ।

+ निवारणमिति । अथ भावः—' ज्योतिर्दर्शनात् ' इत्यत्र हि ' योऽयं
विज्ञानमय प्राणेषु ह्यन्तर्ज्योतिः ' इति बृहदारण्यकस्थ वाक्यमुदाहृत्यो-
क्तम् । किमत्र ज्योतिष्पदवाच्यो जीव उत विष्णुरिति सशयः । किं ताव-

म्रियमाणत्वादिलिङ्गानां ब्रह्मणि संदशन्यायेनान्यार्थपरताया
अत्रैव निरूपायितुं युक्तत्वाद्धेयम् ।

यद्यपि—‘ छन्दोभिधानात् ’ इत्यादित्रिसूत्र्या अधिकरणा-
न्तरत्ववर्णनम् । तथा हि—अत्र लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धगायत्रीनाम-
समन्वयः क्रियते । छान्दोग्ये ‘ गायत्री वा इदं सर्वम् ’
(छा० ३ । १२ । १) इत्यारभ्य ‘ अथ यदत्त परो दिवो
ज्योतिर्दीप्यते ’ इति श्रूयते । तत्र गायत्री यदि विष्णोरन्या
स्यात्तदिदं ज्योतिश्च सा स्यात् । अतो गायत्री किं छन्दोविशेष
उत विष्णुरिति संशये, गायत्रीश्रुतिप्रसिद्ध्या ‘ वाग्मैषा ’ इति
वाक्यत्वसर्कीर्तनाच्च छन्दोविशेष एव । न च ज्योतिःश्रुत्या
बाधः । श्रुत्या श्रुतिबाधायोगात् । ज्योतिःपर्यायतेजःशब्दस्य
‘ तेजो वै गायत्री ’ इति श्रवणेन गायत्र्यामेव तदुपपत्तेश्च ।
गायत्रीशब्दश्च न विष्णौ रूढः । तत्र मानाभावात् । लिङ्गस्य
रूढ्या बाधात् । न चात्र तदधीनत्वन्याय प्रवर्तते । वेदरूपा-
यास्तस्या नित्यत्वात् । तथा चेदं ज्योतिरपि तद्रूपमेवेति पूर्व-
पक्षे, सिद्धान्त -- गायत्री विष्णुरेव । तथा हि—दर्शनं श्रुति-
रित्यर्थः । एतद्गायत्र्या गानत्राणकर्तृत्वश्रवणात् । तस्य च्छन्द-
स्यभावात् । अतो ज्योतिरपि विष्णुरेव । तदधीनत्वाच्च मुखय-
ता । न च नित्यत्वविरोधः ।

त्प्राप्तम् । जीव इति । कुत इति चेत् । ‘ स समान सन्नुमौ लोकावनुसचरति
स वा अय पुरुषो जायमान शरीरमभिसपद्यमान पाप्मामि ससृज्यते स
उत्क्रामाम्रियमाण ’ (बृ० ६ । ३ । ७) इत्यादिजीवलिङ्गात् । एवं
चाग्निसूक्तस्थस्यैव ज्योतिषो बृहदारण्यकस्थवाक्ये म्रियमाणत्वादिश्रवणादाग्नि-
सूक्तस्थमपि ज्योतिर्जीव एवेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्त -- ज्योतिःशब्दस्य ‘ ह्य-
न्तज्योति ’ इत्यात्मप्रश्नोत्तरोपक्रमे ‘ सुप्त इत्यत्रायं पुरुष स्वयज्योति ’
इत्युपसहारे च श्रुतत्वादात्मप्रश्नोत्तरोपक्रमोपसहाराभ्या च विष्णुपरत्वेन निर्णी-
तवाक्यमध्यस्थतया जीवलिङ्गानामप्यन्तर्भावितपर्ययतया मारकत्वाद्यर्थकत्वेन
कथञ्चिन्नेयत्वादिदं ज्योतिर्विष्णुरेवेत्यग्निसूक्तस्थमपि विष्णुरेवेति सिद्धम् ।
नहि निरवकाशलिङ्गेन सावकाशबाधन्यायव्युत्पादन वा सूक्तगतत्वव्युत्पादक-
निरासकन्यायव्युत्पादनमस्मिन्नाधिकरणे क्रियते । येन पुनरुक्तिर्जायेत । उक्तद्वय-
न्यायव्युत्पादन तु ज्योतिश्चरणाधिकरण एव कृतमिति न काश्चिद्दोष इति ।

स्वभावजीवकर्मणि द्रव्यं कालः भ्रुविः क्रिया ।

यत्प्रसादादिमे सन्ति न सन्ति तदुपेक्षया ॥

इति मित्यानामपि तादृशीन्यश्रुतेः । भूतादिपादव्यपदेशादपीदं निर्णीयते । ' सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री ' इति गायत्र्याः षड्विधत्वमनूद्य चतुष्पदत्व व्यपदिश्य तत्रैव पुरुषसूक्तमन्त्रः संवादायोदाह्रियते—' तदेतदृचाऽभ्युक्तं तावानस्य ' इति । अस्य पुरुषस्य तावात्पूर्वोक्तो महिमा । न केवलमेतावान्कितु पुरुषस्ततः पूर्वोक्तदपि महिम्नो ज्यायान् । कथम् । सर्वाणि भूतान्यस्यैकः पादः, अस्यामृतं स्वरूपभूत पादत्रयं दिवि तिष्ठतीति ।

यदुक्तं गायत्री ज्योतिश्च विष्णुरिति । तद्भवेद्यदि गायत्रीज्योतिःप्रसङ्गयोरेकं वस्तुच्येत । न चैव ' त्रिपादस्यामृतं दिवि ' इति गायत्र्या द्युस्थितत्वोक्त्या ' परो दिवः ' इति ज्योतिषो दिव परत्वोक्त्या विरोध इति शङ्कनीयम् । त्रिलोकसप्तलोकाद्यभिप्रायेणोपदेशभेदोपपत्तेः । तथा हि—भूर्भुवःस्विति लोकाभ्यामभिप्रायेण लक्षणयोजनोच्छ्रितान्तरिक्षोपरितनश्वेतद्वीपानन्तासनवैकुण्ठानां द्युत्वात्तद्गतत्वरूपत्रयं दिवीत्युच्यते । सप्तलोकापेक्षयेन्द्रसदनस्य द्युत्वाद्वैकुण्ठस्य दिवःपरत्वं मेरोरपि द्युत्वात्त्परानन्तासनस्य दिवःपरत्वं सूर्यमण्डलस्यापि द्युत्वेन तदुत्तरश्वेतद्वीपस्य दिवःपरत्वं तत्रस्थमूर्तित्रयस्य दिवःपरत्वं च युज्यते । अत उभययोपदेशेऽपि विरोधाभावादुभयत्राप्येकमेव विष्णुवाक्यं वस्तुच्यत इति गायत्री विष्णुरेव । स एव ज्योतिरानन्दमयश्चेति सिद्धान्त इति ।

तत्रेदं चिन्त्यते—यद्यत्र गायत्रीनाम्प समन्वेतव्यं तर्हि भाष्ये ज्योतिर्वाक्योपस्थासः किमर्थं । न तावत्पूर्वाधिकरणाक्षेपार्थं । ज्योतिर्वाक्यस्योभयाधिकरणविषयतामते तदाक्षेपेऽपि ज्योतिःसूत्रेऽपिसूक्तस्यमुक्तवाक्यमेव विषय इति पक्षे तदनाक्षेपात् । अनाक्षेपे च चिन्तावैफल्यात् । गायत्रीशब्दस्य प्राग्ब्रह्मविषयत्वात्तुक्त्या ' छन्दोभिधानाम्नेति चेन्न ' इतिशङ्कात्तुत्थानात् । यदि चैत्रदोषपरिजिहीर्षया ज्योतिर्नामैव च्छान्दोग्यस्यं सम-

श्लेषमिष्यते तर्हि समन्वेतक्यनामाग्रहणान्यूनता । स्वपक्षसा-
धनमनुषत्वेव छन्दोभिधानादित्याक्षेपोऽपि नोचितः ।

यत्तु—* गायत्रीवाक्ये विषये ज्योतिर्वाक्योपादानं पूर्वपक्षे
ज्योतिरधिकरणाक्षेपदर्शनार्थम् । ज्योतिर्वाक्ये विषये गायत्री-
वाक्योपादानं गायत्रीशब्दरूपपूर्वपक्षबीजप्रदर्शनार्थमिति चन्द्रि-

* गायत्रीवाक्ये विषय इति । अत्राय चन्द्रिकाकारस्याऽऽशय —
' ज्योतिश्चरणाभिवानात्,' इत्यादिचतु सूत्रीविषयेऽधिकरणभेदोऽभेदो वेति
मतद्वैविध्यं वर्तते । तत्र तत्त्वप्रकाशिकाकारमतेऽधिकरणभेदः । ज्योतिश्चरणे-
स्तेकमेव सूत्रमेकमधिकरणम् । छन्दोभिधानान्नेत्यादित्रिसूत्री त्वधिकरणान्त-
रम् । तत्र प्रथमाधिकरणविषयको विचार इतः पूर्वमुक्तः । इदानीं तु द्वितीया
धिकरणविषयकविचारश्चिन्त्यते । तत्र सुधाकारमतेऽस्याधिकरणस्य विषयवा-
क्यम् ' अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः ' इति । तत्त्वप्रकाशिकाकारमते तु
' गायत्री वा इदं सर्वम् ' इति वाक्यम् । परंतु भाष्ये वाक्यद्वयमप्युदाहृतम् ।
तत्राऽऽद्यपक्षे गायत्रीवाक्यस्य द्वितीयपक्षे तु ' अथ यदतः ' इति वाक्यस्य
भाष्ये किं प्रयोजनं तदवश्यं वक्तव्यम् । अन्यथाऽन्यतरपक्षेऽन्यतरवाक्यस्य
वैयर्थ्यं स्यात् । अतस्तत्सार्थक्यम् ' गायत्रीवाक्ये विषये ' इत्यादिग्रन्थेन
समर्थयते । तथा हि—गायत्र्याश्छन्दस्त्वेतामुपक्रम्य च्छान्दोग्य उक्तस्य ज्योति-
षोऽपि च्छन्दस्त्वादाग्निसूक्तस्थमपि ज्योतिश्छन्द एव भवेदित्येकः पूर्वपक्षः ।
अस्मिन्नेव पक्षे द्वितीय पूर्वपक्षस्तु—ज्योतिराद्यविकरणोक्तरीत्याऽग्निसूक्त-
स्थस्य ज्योतिषो विष्णुत्वेऽपि च्छान्दोग्यस्य ज्योतिश्छन्द एवेति । अत्रैव
तृतीय पूर्वपक्षः—ज्योतिरधिकरणे विष्णौ निर्णीतज्योतिः श्रुत्या च्छान्दोग्यस्थ-
स्यापि ज्योतिषो विष्णुत्वेऽपि गायत्री न विष्णुः । तत्र [त]च्छ्रुतेरभावादिति ।
एव च गायत्रीवाक्ये विषये सति ज्योतिर्वाक्योपादानस्य ज्योतिरधिकरणाक्षेप-
प्रदर्शनपूर्वकनिरुक्तपूर्वपक्षत्रयप्रतिपादनं फलं सिद्धम् । ज्योतिर्वाक्ये विषये सति
तु पूर्वपक्षद्वयमेव । तथा हि—छान्दोग्यस्थज्योतिष ' गायत्री वै ' इत्युपक्रमेण
गायत्रीत्वादाग्निसूक्तस्थमपि ज्योतिर्गायत्र्येवेत्येकः । द्वितीयस्तु—अग्निसूक्तस्थ
ज्योतिः कर्णादिविदूरत्वाद्द्विष्णुरित्यस्तु । परंतु च्छान्दोग्यस्थ ज्योतिः ' तदेत-
द्दृष्टं च श्रुतं च ' इति तद्विरुद्धदृष्टश्रुतत्वादिश्रवणात्तत्र विष्णुरिति । एव चा-
स्मिन्नपि पक्षे गायत्रीवाक्योपादानस्य गायत्रीशब्दरूपपूर्वपक्षबीजप्रदर्शनार्थत्वं
सिद्धमिति ।

कायामुक्तम् । तदसत् । ' गायत्री वै ' इत्युपक्रमाच्छान्दोग्यस्थ-
ज्योतिषश्च दरत्वेऽप्यग्निसूक्त रथज्योतिषः कर्णादिविदूरत्वेन सा-
धितस्य ब्रह्मत्वस्यानाक्षेपाच्चिन्तावैफल्यात् । ननु द्वयोरैक्याभय-
पेनेय इङ्केति परैरक्तमेवेति चेत् । कर्णादिविदूरत्वस्य द्रष्टृत्व-
श्रुतत्वादेश्चात्यन्तविद्वत्तया प्रत्यभिज्ञाबाधस्योक्तत्वात् ।

अतु चिद्रकायाम्—उक्तमाक्षिप्य ज्योतिषो गायत्रीत्वे 'इयं
वाव सा ययं पृथिवी' (छा० ३ । १२ । २) इति गायत्र्य-
भिरुत्तेने क्ताया पृथिव्याम् ' अस्यां हीद सर्वं भूतं प्रतिष्ठि-
तम् ' इत्युक्तरिथतिहेतुत्वादेरपि तद्धर्मत्वापत्त्या जन्मादिमूत्रा-
क्षेपसंभवाच्चिन्तासाफल्यं वर्णितम् । तन्मन्दम् । ' इदं सर्वम् ' इति
प्रत्यक्षावगतकिञ्चिदाश्रयत्वमात्रोक्त्या ज मादिमूत्राभिहित-
चेतनाचेतनात् कृत्स्नं जगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वादिरूपभवद-
भिमताष्टकतृत्वानाक्षेपात् । तावताऽपि ज्योतिर्वाक्यप्रयोजनाका-
भाच्च । एतेन '+ योऽयमन्तर्हृदये' इति च्छान्दोग्यस्थे ज्योति-
ष्यानन्दमयधर्मभूतहृदयनिहितत्वश्रवणेन ज्योतिरधिकरणमना-
क्षिप्यैवाऽऽनन्दमयाधिकरणाक्षेपकत्ववर्णनमपि चिद्रकोक्तमपा-
स्तम् । गुहानिहितत्वहृदयनिहितत्वयोर्भेदेन प्रत्यभिज्ञानाभावा-
दित्युवत्याऽऽनन्दमयाधिकरणाक्षेपकत्वाभावस्य पूर्वमुक्तत्वा-
च्च । किञ्च गायत्र्याश्छन्दस्त्वेऽपि तदुपक्रममात्राञ्च ज्योतिष-
श्छन्दस्त्वम् । प्रकरणविच्छेदकायशब्दश्रवणेन ' अथैष ज्योतिः '
इत्यादावेतच्छब्दस्यैव ' अथ यदतः परो दिवो ज्योतिः '
इत्यत्रापि यच्छब्दस्याप्युक्तपरामर्शित्वासंभवात् । अस्मन्मते तु
' छन्दोभिधानात् ' इत्यत्रैव प्रकरणविच्छेदमाक्षिप्य तन्निरा-
करणेन ' यदतः परः ' इत्यत्र यच्छब्दस्य पूर्वप्रकृतवाचित्व-
मेव, न ' अथैष ज्योतिः ' इत्यत्रैव प्रस्तोष्यमाणपरामर्शित्व

ननु पूर्वोत्तराधिकरणानामानन्दमयाक्षेपपूर्वं जिज्ञासासूत्राक्षेपकत्वेन प्रवृत्त-
त्वात्कथमस्य ततो विलक्षणस्य तन्मध्ये निवेश इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—
+ योऽयमन्तर्हृदये इति । अयं भावः—यद्यप्ययं धर्म ' यो वेद
निहितं गुहायाम् ' इति मन्त्रवर्ण एव श्रुतो न त्वानन्दमये, तथाऽपि मन्त्र-
वर्णोक्तस्यैवाऽऽनन्दमयशब्देनोच्यमानत्वादिति ।

मिति व्यवस्थाप्यत इति न दोषः । अत एव गायत्रीपूर्वपक्षोऽपि न युक्तः । किंच निरवकाशकर्णादिविदूरत्वलिङ्गपात्रेण सावकाशज्योतिःश्रुतिबाधस्य पूर्वाधिकरण उक्तत्वात् ' यद्वै तद्ब्रह्म ' (छा० ३ । १२ । ५) इति निरवकाशश्रुतिसहितेन निरवकाशभूतादिपादत्वलिङ्गेन गायत्रीश्रुतिबाधस्य कैमुतिकन्यायसिद्धत्वान्नोक्तपूर्वपक्षोदयः ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—विष्णौ प्रसिद्धेष्वन्येषु भगवन्नामसु सत्स्वन्यत्र प्रसिद्धगायत्र्यादिशब्दप्रयोगवैयर्थ्यान्न गायत्रीशब्दो भगवत्पर इत्यधिकशङ्कया पूर्वपक्षोत्थानवर्णनम् । तदसत् । आकाशादिपदसामानाधिकरण्येऽस्याः शङ्काया × विशिष्याऽऽकीर्तनेन

× विशिष्याऽऽकीर्तनेनेति । इत्थं ह्याकाशाधिकरणे चन्द्रिका—अपरा तु—युक्तमन्यत्र निरुक्तानामपीन्द्रादिशब्दानां इमेनादिशब्दानां यजिसामानाधिकरण्यम् ' मत्सी द्रमिन्दो पवमान विष्णुन् ' इत्यादौ विष्णुशब्दसामानाधिकरण्यात् ' यो देवानां नामवा ' इति विशेषश्रवणादन्यत्रानिरुक्तान्तस्थत्वमुखसद्भावाच्च विष्णुरत्त्वम् । उत्पात्तिशिष्टसोभावस्त्वेऽपि याग उत्पन्नशिष्टस्य फलवत्त्वस्य भक्षणमुखेनानुपवेशवर्थांतरावरुद्धेऽपीन्द्रादिशब्देऽन्तस्थत्वमुखेन ब्रह्मप्रवेशाविरोधात् । आकाशशब्दस्य तु कापि तत्सामानाधिकरण्याभावाद्दिशेषश्रुत्यभावादन्यत्रानिरुक्तमुत्वाभावाच्चाऽऽमित्तावरुद्धे यागे वाजिनवद्विरोधान्न विष्णुपरत्वमिति । प्राणाधिकरणेऽपि—अपरा तु—मुख्यत्रायौ मुख्यप्राणत्वप्रसिद्धे ' मुखे मुख्यं प्रकीर्तित ' इति वचनाच्च प्राणशब्दस्य परमात्मानि मुख्यत्वायो गान्मुख्यसमवे चामुख्यग्रहगायोगान्नात्र प्राणशब्द परमात्मपर इति । एवञ्चाऽऽकाशाधिकरणप्राणाधिकरणयोरिमाभेव शङ्का कृत्वा परिहारस्योक्तत्वात् तत्परिहारस्यायोगान्नाम निष्फलत्वादित्याशयः । ननु तत्राऽऽकाशशब्दप्राणशब्दविषयिका शङ्का, अत्र गायत्रीशब्दविषयिका । तथा च न निष्फलत्वमिति चेत् । भ्रान्तोऽसि । " आकाशादिशब्दसाधारणी चेयम् । गायत्रीशब्देऽनुपपत्त्यन्तरसद्भावात्स उदाहृत । अत एव ' अग्निगायत्र्यादि ' इति भाष्य आदिपदप्रयोगो युक्तः । ' अधिकरणान्तरेऽप्येतन्न्यायस्यानुसंधेयत्वञ्च हिशब्देन सूत्रयति ' इति टीका चोपपन्ना " इति चन्द्रिकाप्रथाद्धि अयमर्थः प्रतीयते—निरुक्ता शङ्काऽऽकाशप्राणगायत्रीशब्दविषयिका बोध्या । ननु तर्हि त्रयोऽप्यत्रोदाहर्तव्या, न तु गायत्रीशब्द एवेति चेत्त्राऽऽह—

तत्परिहारायोगात् । सर्वत्र तत्परिहारस्तु न सूत्रारूढः । सूत्रे 'छन्द-
आद्यभिधानात्' इति विन्यासापत्तेः । एतेन—आकाशादिश-
ब्दसाधारणीयम् । गायत्रीशब्देऽनुपपत्त्यन्तरसद्भावा=अधिक
शङ्कोदय उदाहृत इति चन्द्रिकोक्तमनादरणीयम् ।

यदापि चन्द्रिकायाम्—युक्तमग्निसूक्तस्थज्योतिषो विष्णुत्वम् ।
उपदेशभेदाभावात् । इह तु 'दिवः' इति पञ्चम्युपदेशवाक्य
स्थस्य ज्योतिषो ज्योतिषुत्या विष्णुत्वेऽपि 'दिवि' इति तद्वि-
रुद्धसप्तम्युपदेशवद्वाक्यस्थाया गायत्र्या न विष्णुत्वमित्यसाधा-
रणी त्वन्वयेत्यधिकशङ्कापदर्शनम् । तदप्यसत् । प्रत्यभिज्ञापयुक्त-
स्यैव विष्णुपरत्वस्योपदेशभेदप्रतिबन्धतया निमित्तान्तरप्रयोज्य-
स्य तस्य तदप्रतिबन्धतया तत्र तदभावहेतुत्वाभिधानस्यायुक्त-
त्वात् । छान्दोग्यवाक्यगतद्रष्टृवादिभिरुद्धकर्णादिविदूरत्वोपदे-
शस्य तत्रापि सत्त्वात् प्रत्यभिज्ञानमित्यस्योक्तत्वात् । अत एव
पञ्चमीनिर्देशेत्याद्यपि न युक्तम् । पञ्चमीनिर्देशस्य विष्णुपरताया-
महेतुत्वात् । ज्योतिषश्चरणाभिधानादिहेत्वन्तरेण विष्णुपरत्व-
स्यैव सर्वात्मत्वादिहेत्वन्तरेण विष्णुपरत्वस्य गायत्र्यामपि
संभवेन तत्रोपदेशभेदस्याप्रतिबन्धकत्वात् । यदि हि ज्योतिरुपक्र-
माद्गायत्री स्यात्तस्यासदभेदाच्च तस्या विष्णुपरत्वमुक्तं स्यात् ।
तथोपदेशभेदान्न तदभेद इति शङ्का स्यात् । इह तु गायत्र्यु-
पक्रमाज्ज्योतिषश्छन्दस्त्वे शङ्किते तद्रूपभेदाभिधानं छन्दस्त्वा-
भावेऽनुकूलमेव स्यात् ।

गायत्रीशब्देऽनुपपत्त्यन्तरेति । यथाऽऽनन्दमयशब्द उपदेशभेदादिरूपाऽनु-
पपत्तिस्तथा गायत्रीशब्दविषयेऽप्यस्तीति विशेषयित्तनार्थं गायत्रीशब्द-
एवोदाहृतः । न त्वाकाशप्राणशब्दौ । तद्विषये ह्युपदेशभेदादिरूपानुपप-
त्यभावात् । तथा च निरुक्तचन्द्रिकग्रन्थानुरोधेऽप्याकाशप्राणशब्दविष-
यिका शङ्काऽभिप्रेता, सा च पूर्वाभिकरणयोरप्युक्तेत्यत्र तदुपन्यासस्तत्परि-
हारश्च निष्फल एवेति भावः ।

= अधिकशङ्कोदय इति । अतिक शङ्कोदयो यस्मिन्निति विग्रहः । स च
गायत्रीशब्द इति भावः । इदानींतनचन्द्रिकापुस्तकपाठस्तु—' अनुपपत्त्यन्तर-
सद्भावात्स उदाहृतः ' इति ।

मनु गायत्र्या विष्णुत्वाज्ज्योतिषोऽपि विष्णुत्वमत्र प्रतिपाद्य-
तच्चोपदेशाद्भज्यत इति । मैवम् । गायत्रीनामसमन्वये प्रधाने सिद्धे
ज्योतिर्नामसमन्वयाभावेऽप्यदोषात् । न ह्यत्र ज्योतिषोऽन्यत्वे
पूर्वाधिकरणस्यज्योतिषोऽप्यन्यत्वं हेतुभेदादित्युक्तम् । अयधाने
चार्षिकेन चोद्यपरिहारो युक्तो नेत्युक्तार्थप्रतिक्षेपास्वारस्यादुभ-
योरप्रतिपाद्यत्वेनैकदेशाक्षेपो युक्तः । तथा सत्याक्षेप्यनामग्रह-
णकर्तव्यतापत्तेः ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—अग्निसूक्तस्यज्योतिर्निष्ठकर्णादिविदू-
रत्वविरुद्धदृष्टश्रुतत्वात्पुपदेशभेदान्नेदं ज्योतिर्विष्णुः, ततश्च गाय-
त्र्यापि न विष्णुरित्यपराधिकशङ्काप्रदर्शनम् । तदपि पूर्वोक्तश-
ङ्कानिराकरणयुक्त्यैव न सत् । ज्योतिषोऽन्यत्वेऽपि गायत्र्या
विष्णुत्वाधिराधात् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—एकस्या बह्विश्रुतेरन्यत्रप्रसिद्धिबाधेऽपि
गायत्रीवाक्यव्याघनेकशब्दानामन्यत्रप्रसिद्धिबाधो न युक्त
इत्यधिकशङ्काप्रदर्शनम् । तदप्यसदेव । अन्तरधिकरणे श्रुति-
बाहुल्येऽपि लिङ्गेन बाधदर्शनात्प्रकृत एकविषयानेकश्रुत्यभावेन
श्रुतिबाहुल्यासिद्धश्च । अन्वयाऽतिप्रसङ्गात् । वागायत्रीपदयो-
रपर्यायत्वात्प्राणमातरिश्वादिपदबल्लिङ्गबाध्यत्वोपपत्तेश्च ।

यच्च चन्द्रिकायाम्—अन्तरधिकरण इन्द्रादिवहुश्रुतीनामन्यत्र
प्रसिद्धिबाधस्त्वन्यत्रप्रसिद्धान्त स्यत्वमुखेन युक्तः । न चेह
तथा मुखमस्तीत्युक्तम् । तन्न । प्रकृतेऽपि तथाभूतसर्वभूतात्मक-
त्वादिमुखसद्भावात् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—एताश्च प्रमाणाश्रिता । प्रमेयाश्रिता
तु—युक्तमाकाशाद्यधिकरणोक्तं जन्यभूताकाशस्वभावस्य विव-
रत्वादेज्योतिःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य चेशाधीनत्वम् । धर्मिणा
सह जन्यत्वात् । गायत्रीरूपवेदस्य त्वनादित्वेन तत्स्वभा-
वस्य गानत्राणकर्तृत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तस्य नेशाधीनत्वमित्याधि-
काशङ्काप्रदर्शनम् । तदपि न सत् । न तावद्दर्शाना पदाना वा
नित्यत्व वेदनित्यत्वम् । कविकाव्यादेरपि नित्यत्वप्रसङ्गात् ।
अपि त्वानुपूर्वीनित्यत्वम् । तच्चोच्चारणपयोज्यमिति कथं तस्य

नेश्वराधीनता । तस्या अनादित्वरूपनित्यत्वस्य सादित्वरूप-
जन्यत्वविरोधित्वेऽपीश्वराधीनत्वाविरोधित्वाच्चेति ।

पूर्वपक्षश्चापि न युक्तः । पूर्वाधिकरणे ब्रह्मपरत्वेन निर्णीतया
ज्योतिःश्रुत्या गायत्रीश्रुतिबाधसंभवात् । अत एव श्रुत्या
श्रुतिबाधायोग इति तत्त्वप्रकाशिकाया जयतीर्थीयोक्तिरपि न
युक्ता । निर्णीतत्वानिर्णीतत्वाभ्या वैलक्षण्यात् । न चोपक्रमस्य-
त्वाद्गायत्रीश्रुतिप्राबल्यमित्यभिप्रायकल्पनमित्यपि माधु । ब्रह्म-
तर्कादुपक्रमापेक्षयोपक्रमप्राबल्यमवगच्छना त्वत्पूर्वपक्षिणा तथा
पूर्वपक्षि(क्षयि)तुमयोग्यत्वात् ।

ननु गायत्र्या अविष्णुत्वे 'अथ यदतः' इति 'यदतः
परो ज्योतिः' इति निर्दिष्टप्रतिनिर्देशः [अतः] यच्छब्दसमा-
नाधिकरणो ज्योतिःशब्दोऽपि तत्परः स्यादिति ज्योति-
रप्यविष्णुः स्यादिति चेत् । न । 'अथैष ज्योतिः' इत्य-
त्रैतच्छब्दस्यैव प्रकृतेऽप्यथशब्देन विभिन्नप्रकरणस्य यच्छब्दस्य
प्रकृतपरामर्शित्वायोगेन प्रकरिष्यमाणपरत्वोचित्यात् । अनेका-
र्थस्य तस्येदमादिवत्पूर्वपरामर्शित्वाभावाच्च । तस्य गायत्रीपरत्वे
'या ज्योतिः' इति स्त्रीलिङ्गतोचित्याच्च । ब्रह्मवर्चसतेजोहेतौ
गायत्र्याम् 'आधुर्धृत्म्' इतिवत् 'तेजो वै गायत्री' इत्य-
न्यथासिद्धमिति पूर्वमेवोक्तम् । अतो ज्योतिर्गायत्रीवाक्ययोरे-
कविषयताग्राहकनमाणाभावाद्गायत्रीशब्दस्य च्छब्द परत्वेऽपि
ज्योतिःशब्दस्य तत्परत्वासिद्धः । कथंचिदकवाक्यताकल्पने
च निर्णीतोपसहारस्यज्योतिष्पदानुरोपेन गायत्रीपदस्यैव ब्रह्म-
परतापत्त्या न च्छब्दपगौ ज्योतिर्गायत्रीशब्दाविति युक्तं कल्प-
यितुमिति । एवं सिद्धान्ते * सूत्राक्षरार्थस्तावदयुक्तः । * तथा

* सूत्राक्षरार्थस्तावदिति । इत्य ह्यन इतीर्थीय भाष्यम्—“अथ
यदतः परा दिशो ज्योतिर्दाप्यते' इत्युक्तस्य ज्योतिषः 'गायत्री वा इदं
सर्वम्' इति गायत्र्या समारम्भः कृत । तस्मान्न विष्णुरिति चेत् । न । तथा
चेतोर्षण हि निगद्यते । अग्निगायत्र्यादिशब्दार्थरूपोऽसाविति चेतोर्षण हि निग-
द्यते । तथा हि दर्शनम्—'गायति च प्रायते च' इत्यादि" इति । अत्र
दर्शनं नाम श्रुतिरिति तट्टीकाकाराः । अयमर्थः—ननु च्छब्दोविशेषे रूढस्य

चेतोर्पण० ' इत्यादे पञ्चम्यन्तस्य हेतुसमर्पकत्वे ' तथा हि दर्श
जम् ' इत्यस्य दृष्टान्तसमर्पकत्वं स्वतः स्वरसम् । तत्परित्यज्य
' तथा हि ' इत्यादेर्हेतुसमर्पकत्वकल्पनस्य चेतोर्पण० ' इत्यादेः
प्रयोजनसमर्पकत्वकल्पनस्य चायुक्तत्वात् । किञ्च तथाशब्दः
सादृश्यवाची प्रसिद्धः । तेन सादृश्यानुसधानमेव स्वरसतः
प्रतीयते । ' तथाहि ' इत्यखण्डो निपात उक्तार्थोपपादनप्रति-
ह्वार्यां स्वरसः । त्वदुक्तार्थे तु न स्वारस्यम् । उत्तरसूत्रद्वयान-
न्वयस्तूक्त एव । तादर्थीन्यासंभवस्य पूर्वपक्षोपन्यस्तस्य न
किञ्चिदुपपादकं सौत्रं पदम् । उत्सूत्रसिद्धान्तस्त्वयुक्त । ' अत-
एव प्राण ' (ब्र० सू० १ । १ । २३) इत्यादिवदतिदेशा-
देव तद्धारणसूचनं त्वतिदेशाभावादेव न युक्तम् ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—

अनादीनां गुणादीनां यथा गुण्यादितन्त्रता ।

तथाऽनादिश्रुतेरस्तु क्षेमायेश्वरतन्त्रता ॥

यथा वैशेषिकमतेऽनादिनित्यानामपि गगनादिपरिमाणादीनां
स्वाश्रयगगनाद्यधीनता, x यथाऽद्वैतिमते षाऽनादेरात्माज्ञा-

गायत्रीशब्दस्योपक्रमाज्ज्योति शब्दोऽपि च्छन्दोवाचक एव । न तु विष्णुवाचक
इति चेत् । मैवम् । गायत्रीशब्दार्थगुणस्वरूपत्वेनोपामनार्थं गायत्रीशब्देन विष्णु-
रेवोच्यते । अतस्तदुपक्रमाज्ज्योति शब्देनापि विष्णुरेवोच्यते । एवमेव चाग्नादि-
शब्दैरपि तत्तदर्थगुणस्वरूपत्वेनोपामनार्थं विष्णुरेव प्रतिपाद्यत इति सिद्धान्तात् ।
ननु भवेदयं सिद्धान्तो यदि भूतोऽयं गायत्रीशब्दो विष्णुमेव प्रतिपादयेत् ।
न चैतदस्ति । प्रमाणाभावादिति चेत् । न । ' गायति च त्रायते च ' इति
श्रुतिरूपप्रमाणस्य सद्भावात् । सा च श्रुतिर्गानत्राणकर्तृत्वं गायत्रीपदार्थस्य
श्रावयति न च तत्कर्तृत्वं छन्दसि समवति । येन गायत्रीपदार्थश्छन्दोविशेष-
स्यात् । तस्माद्विष्णुरेव गायत्रीपदवाच्यः । तदुपक्रमाच्च ज्योतिष्पदार्थोऽपि
विष्णुरेवेति सिद्धमिति । परत्वयमर्थं सूत्राक्षरस्वारस्यहीनत्वादयुक्त इति भावः ।

x अद्वैतिमत इति । अयं तेषां भावः—'जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा
जीवेशयोर्भिदा । अविद्या तच्चित्तोर्योगः षडस्माकमनादयः' इति । अस्यार्थः—
जीवः प्रसिद्धः । ईश ईश्वरः । विशुद्धा चित्तम शुद्ध ब्रह्म । जीवेश्वरयोर्भिदा
नाम भेदः । अविद्या नाम, अज्ञानम् । तच्चित्तोर्योगो नाम, अविद्याया ब्रह्मणश्च

नसंबन्धस्य जीवब्रह्मविभागादेश्च संबन्ध्यज्ञानायधीनता, यथा
वा' प्राभाकरमतेऽनादेः*दुःखप्रागभावस्य। मोक्षस्य ज्ञानाधी-

संबन्ध । एते षट् पदार्था अस्मन्मतेऽनादयो बोध्या । ननु यदि पूर्वोक्ताः
षट् पदार्था अनादयस्तर्ह्यद्वैत कथमिति चेत् । शृणु । त्रिविधा हि सत्ता—
पारमार्थिकी व्यावहारिकी प्रातिभासिकी चेति । तत्राऽऽद्या ब्रह्मण एव । तस्य
कदाऽप्यबाध्यमानत्वात् । व्यावहारिकी च भूतशैतिकस्य सर्वस्य जगत ।
तस्य मोक्षदशायां बाधेऽपि व्यवहारदशायामबाध्यमानत्वात् । तृतीया तु
शुक्त्यादौ भासमानस्य रजतादेः । तस्य व्यवहारदशावामेव बाधात् ।
तदुक्तम्—

कालत्रये ज्ञातृकाले प्रतीतिसमये तथा ।

बाधाभावात्पदार्थानां सत्त्वप्रौढ्यमिष्यते ॥

तात्त्विक ब्रह्मण सत्त्व व्योमादेर्व्यावहारिकम् ।

रूप्यादेरर्थजातस्य प्रातिभासिकमिष्यते ॥

लौकिकेन प्रमाणेन यद्बाध्य लौकिकेऽवधौ ।

तत्प्रातिभासिक सत्त्व बाध्य सत्येव मातरि ॥

वैदिकेन प्रमाणेन यद्बाध्य वैदिकेऽवधौ ।

तद्व्यावहारिक सत्त्व बाध्य मात्रा सहैव तत् ॥ इति ।

एव चाद्वैत ब्रह्मेत्युक्ति पारमार्थिकसत्ताभिप्रायेण बोध्या । निरुक्तश्लोके
' विशुद्धा चित् ' इत्यनेन शुद्ध ब्रह्मोच्यत इत्युक्तमेव । तस्यैव च पारमा-
र्थिकी सत्ता । तदतिरिक्तानां जीवादीनां पञ्चानां तु व्यावहारिकैव सत्ता । तेषां
हि यावत्ससार स्थायित्वेऽपि मोक्षावस्थायां विनाशात् । तेष्वपि जीवेश्वरमेदोऽ-
विद्या ब्रह्मणोऽविद्यासंबन्धश्चेत्येषां त्रयाणां स्वरूपेणैव विनाशः । जीवेश्वर-
योस्तु न तथा । किंतु जीवत्वेश्वरत्वप्रापकोपावेरेव नाश । तथा च नाद्वैते
ब्रह्मणि कश्चिद्विरोध । ननु तर्हि किमर्थं षण्णा परिगणनमिति चेत् । उच्यते ।
अस्मिन्नगत्यनादयः पदार्था षडेव सन्तीति बोधनार्थं तादृश परिगणनमभि-
युक्तैः क्रियते । तत्र च पारमार्थिकस्य ब्रह्मणोऽनादित्वमनन्तत्वं च बोध्यम् ।
कालत्रयाबाध्यत्वमिति यावत् । अन्येषां जीवादीनां पञ्चानां त्वनादित्वेऽपि
नानन्तत्वम् । एव च मूलाविद्याधीनतैवैतेषाम् । ब्रह्मज्ञाने जाते तु न कश्चि-
द्विभाग इति ।

* दुःखप्रागभावस्येति । ज्ञानेन दुःखप्रागभावस्योत्तरसमयसंबन्धरूपप-
रिपादनं क्रियत इति तैरुच्यमानत्वादिति भावः । एव दुरितप्रागभावेऽपि ध्येयम् ।

मिता, यथा वा मतान्तरे दुरितप्रागभावस्यानादैरपि निषिद्धा-
 करणाधीनता, तथा गायत्र्यास्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य चोत्पत्त्य-
 भावेऽपि विष्ण्वधीनता स्थितेवेति पूर्वपक्षपरिहारप्रदर्शनम् ।
 तन्न सम्यक् । गायत्र्याश्रितस्य धर्मस्य गानत्राणकर्तृत्वस्य कथं
 तदनाश्रयब्रह्माधीनत्वमिति शङ्कायां गुणानां स्वाश्रयाधीन
 त्वोपपादनेनापरिहारात् । नहि नित्याया गायत्र्यास्तत्स्वभा-
 वस्य चान्याधीनत्वे गगनादिपरिणामादिदृष्टान्तो घटते । तद्
 दिह गुणगुणिभावाभावात् । स्वनिष्ठानि हि द्रव्याणि नित्यानि
 गगनादीन्यनधीनान्युपलभ्यन्ते । अतस्तत्साधारण्यं न तादधी-
 न्यप्रयोजकम् । अनित्येष्वपि नोत्पादकत्वमाश्रितत्वं वा ताद-
 धीन्यनियामकम् । अनुत्पादकपोषकाद्यधीनत्वस्यैव बहुलमु-
 पलम्भात् । श्रुतिप्रामाण्यात्तदङ्गीकारे तु तदेव तर्हि वक्तव्यम् ।
 न तु दृष्टान्तभावात् । तु खप्रागभावे न ज्ञानाद्यधीनता । अपि तु
 प्रागभावनाशकप्रतियोग्युत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रम् । तन्मात्रेण ता-
 दधीन्यव्यवहारमात्रम् । एवमद्वैतिमतेऽप्यनाद्यज्ञानसंबन्धस्य जीव
 ब्रह्मविभागादेश्चाविद्यानाशाधीननाशप्रतियोगित्वेनाविद्याधीनत्व-
 व्यवहारमात्रमेव । दुरितप्रागभावस्यापि निषिद्धाकरणाधीनत्वं
 दुरितोत्पत्तिकारणनिषिद्धकरणाभावादेव । नैव परमात्मनो गाय-
 त्रीस्वरूपे गानत्राणकर्तृत्वे वा कारणत्वमिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्त
 एव । किंचास्त्वनादैरपि गायत्र्याख्यवेदस्येश्वराधीनत्व माऽस्तु
 वा किं तेन स्यात् । न च गायत्र्यास्तादधीन्यात्तत्पदवाच्यता
 ब्रह्मणः । किंतु तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य तादधीन्यात् । तच्चेदानी-
 मपि सिध्यति । भृत्यस्य राजाधीनत्वेऽपि तद्गतस्वभावविशेषा-
 णां तादधीन्यादर्शनेन वस्तुत(न)स्तादधीन्यस्य तत्स्वभावविशे-
 षतादधीन्यं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । दीपगतप्रकाशकत्वादेस्तत्पद-
 प्रवृत्तिनिमित्तस्य तैलाद्यधीनत्वदर्शनेऽपि तैलादेर्दीपादिपदवा-
 च्यत्वाददर्शनेन तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तस्य तादधीन्येऽपि तस्य तत्प-
 दप्रयोगाप्रयोजकत्वाच्च । तस्मात्—चतुःसूत्र्या एकाधिकरण्यम् ।
 तत्र च च्छान्दोग्यवाक्यमेव विषयः । तत्रस्थज्योतिष्पदस्यैव
 परमात्मपरत्वं साध्यम् । तत्र मन्त्रवर्णोक्तचरणाभिधानमेव

हेतुः । तत्र ' छन्दोभिधानात् ' इत्यसिद्धिशङ्का । तस्या
छन्दसि भूतचरणत्वासंभवसूचनेन छन्दोभिधानस्यान्यथासि-
द्धिसूचनेन तत्रापि भूतादिपादव्यपदेशेनोपष्टम्भनम् । पुनरुपदे-
शभेदप्रयुक्तासिद्धिशङ्कानिवारणमित्येवास्मद्भाष्यकारोपदर्शितः
क्रम एव युक्त इति ॥ २७ ॥

श्रीमच्छंकरपादाब्जभूषणे परदूषणे ।
रघुनाथकृतिर्भूवाज्ज्योतिर्नयविषेचने ॥

इति ज्योतिरधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ स्मृत्यधिकरणम् ।

मन्वाद्यद्वैतवादिप्रतिभटकापिक्लाद्यागमस्यैव बाधो
न्यायस्त्वेवं गुरुणां सुवचविवरणाक्षेपिणां दूषणाय ।

बल्लभः कोऽपि प्रबन्धः सरलमतिमतां राघवाचार्यसूरि-
च्छात्रेणायं प्रयत्नात्प्रभवतु विदुषां संसदि प्रोत्सवाय ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्य-

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

पूर्वाध्याये जगदुपादानत्वकर्तृत्वाद्युपलक्षितं प्रत्यगभिन्नाद्वि-
तीयं ब्रह्म वेदान्तैः प्रतिपाद्यत इति वेदान्तानां तादृशब्रह्मपरत्व
सप्रपञ्चं निरूपितम् । तदिह स्मृत्यादिविरोधोद्भावनेनाऽऽक्षि-
प्यास्मिन् अध्याये समर्थत इत्यनयोरध्याययोर्विषयविषयिभावः
संगतिः । अत एवास्य प्रथमाध्यायानन्तर्यं फलवत्त्व च । विष-
यपरिज्ञानं विनाऽसा(स)ङ्गत्यनाक्षेपस्य तत्परिहारस्य वा
कर्तुमशक्यत्वात् । अत्र साक्षात्परम्परया वा बाधकोद्भावेन
समन्वयाक्षेपः पूर्ववाद्यभिमतः । तत्र साक्षाद्बाधकमपेक्ष्य पर-
म्परया बाधकस्य विलम्बितप्रवृत्तिकत्वादतिविरोधिनः स्वपक्षे
स्मृतिन्यायविरोधस्य साक्षाद्बाधकस्यैव प्रथमपादे निरासः ।
तत्र ' इतरेषां चानुपलब्धेः ' (ब० सू० २ । १ । २) इति
सूत्रे महत्तत्त्वादिसाधकप्रमाणाभावेन तद्विषयकस्मृतेरमूलकत्वा

कार्यस्मृतेरिव तनैव रूपेण तत्सधर्मतया कारणस्मृतेरप्रामाण्य
प्रसाध्य स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गस्येष्टापत्तिपराहत्वेनाबाधकत्वे
सपर्यिते वक्ष्यमाणानुमानाद्यदुष्टप्रमाणमूलकत्वादमूलत्वासिद्ध्या
नेष्टापत्तिः सम्भवतीति पुनः स्मृत्यनवकाश आषादित उक्तपर-
म्परया स्वपक्षविरोधिनां तादृशानुमानादीनां दुष्टत्वोपपादनेन
द्वितीयो निरासः । एतेन—तृतीयचतुर्थयोरप्याद्यवत्स्वपक्षबाध-
कोद्धाररूपत्वाद्यानन्तर्यं स्यात् । द्वितीयस्य तु परपक्षदूषणस्य
रूपत्वादन्त्यता स्यादिति चन्द्रिकाकारोक्त दूषण निरस्तम् ।
कारणस्मृतेरनुमानादिमूलकत्वस्मृत्यनवकाशप्रसङ्गगेष्टापत्ययोग-
शङ्कायां तन्मूलत्वाभिमतानुमानादीनां दुष्टत्वोपपादनमन्तरेणो-
पक्रान्तस्मृत्याविरोधस्यापि वसानाद्द्वितीय एव तदुपपादनस्याऽऽ-
वश्यकत्वात् । अथैव पराभिमतमूलप्रमाणदुष्टत्वोपपादनम् ' न
विलक्षणत्वात् ' (श्र० स० २ । १ । ४) इत्यतः प्रागेव
कर्तव्यं स्यादिति चेत् । अत्र तात्पर्यविदः—स्मृ(त्रु)तिविशेषे
सति स्मृत्यप्रामाण्यस्य * ' विरोधे त्वनपक्षम् ' (जै० सू०
१ । ३ । ३) इति न्यायेन सर्वैरेव वेदप्रामाण्यवादिभिर्गण-
न्तव्यतया विलक्षणत्वादितर्कमुपजीव्य वेदान्तानां वेदान्त्यभि-
मतार्थपरतानिरासे कृत एव तन्त्रस्य प्रामाण्यासंभवात्तदुपजी-
व्यवेदान्तानां स्मृतिविपत्तिपेधेन ब्रह्मपरत्वाभावः शङ्कितुं शक्यो
नान्यथा, इति प्रथमसूत्रोक्तबाधकोपजीव्यब्रह्मवादसाक्षाद्बाधक-

* विरोधे त्वनपक्षमिति । अयमाशय—ज्योतिष्टोमे सदानामकमण्डपस्य
मध्ये काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते । तस्याश्च वाससा वेष्टन कर्तव्यमिति
' औदुम्बरी स्रवा वेष्टयितव्या ' इति स्मृत्या प्रतिपाद्यते । तत्र सशयः किमियं
स्मृति प्रमाणमथवाऽप्रमाणमिति । किमत्राऽऽयुष्मताऽभिप्रेयते । प्रमाणमिति ।
कुत इति चेत् । वेष्टनस्मृतिं पक्षीकृत्य वेदमूलकत्वं साध्यते स्मृतित्वाद्धेतोरष्ट-
कादिस्मृतिवदित्यनुमानेन तत्प्रामाण्यस्य सिद्धत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—' औदुम्बरी
सृष्टोद्गायेत् ' इति प्रत्यक्षवेदवचनेन हि स्पर्शो विधीयते । न हि सर्ववेष्टने
सति स्पर्शः सम्भवति । अतो निरुक्तवेदमूलकत्वानुमान बाधितं बोध्यम् । तस्मा-
द्विप्रलम्भकवाक्यवद्वेष्टनस्मृतिर्निर्मुक्तत्वादप्रमाणमिति सिद्धान्त इति ।

विलक्षणत्वादितर्कनिरासस्यैव प्रथमं कर्तुमुचितत्वादिति । तृतीयतुरीययोर्भूतभौतिकादिविषयश्रुतीनां परस्परविप्रतिषेधाद्विरुद्धवाक्यद्वयान्यतरत्वमहाजनपरिमृहीतत्वादेः प्रामाण्यप्रयोजकत्वासंभवेन तदन्यस्य च प्रामाण्यप्रयोजकस्य वेदे दुर्बचतया प्रामाण्यप्रयोजकधर्मशून्यानां वेदान्तानां नोक्तब्रह्मपरत्वलक्षणसमन्वयः संभवतीति रीत्या परम्परया ब्रह्मवादविरोधिनः श्रुतिविप्रतिषेधस्य निरास इति पादोपाधिभेदः । एते पादोपाधिभेदाः श्रीमद्भाष्ये भगवत्पादैः संक्षेपेण दर्शिताः—इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानां न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रति वेदान्तं सृष्ट्यादिप्राक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यत इति । तृतीयचतुर्थपादयोरप्युपाधिभेदस्तेरेवोपदर्शितः—वियदादिविषयवृत्तिविप्रतिषेधस्तृतीयेन परिहृतश्चतुर्थेनेदानीं प्राणादिविषयः परिहियत इति ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—“ अन्ये तु—आद्यपादे स्वपक्षे सांख्यादिस्मृतिभिस्तदुन्नीततर्कैश्च विरोधपरिहारः । द्वितीये सांख्यादिमतानां दुष्टत्वोक्तिः । तृतीये पूर्वभागे + पञ्चमहाभूतश्रुतीनामुत्तरभागे तु जीवश्रुतीनां चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहार इति पादार्थानाहुरिति । निरुक्तपादोपाधिभेदमनूय तन्न = आद्ये तृतीये च पाद एकोपाध्यभावात् । आद्येऽपि

+ पञ्चमहाभूतेति । ‘ केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति । केचिन्न । एवं जीवस्य प्राणाना च ’ इत्यादि ‘ न वियदश्रुतेः ’ (ब्र० सू० २ । ३ । १) इति सूत्रे तदीयभाष्यकारैरुक्तमतस्तदवगम्यत इति तेषां भावः ।

=आद्ये तृतीये चेति । ननु भवन्मतेऽप्येष दोषस्तुल्यः । तथा हि—‘ स्मृत्यनवकाश० ’ (ब्र० सू० २ । १ । १) इत्यस्यावतरणभाष्ये ‘ प्रथमपादे युक्त्यविरोधम् । प्रथमतः स्मृत्यविरोधं दर्शयति ’ इति, तथा ‘ न वियदश्रुतेः ’ (ब्र० सू० २ । ३ । १) इत्यस्याप्यवतरणभाष्ये ‘ जीवपरमात्माधिभूताधिदैवेषु श्रुतीनां परस्परविरोधमपाकरोतीत्यनेन पादेन ’ इति च त्वदीयभाष्यकारैरुक्तत्वादिति चेत् । मैवम् । ‘ स्मृत्यनवकाश० ’ इत्यत्र स्मृतीनां युक्तिरूपत्वेन वर्णितत्वात् । तृतीये चाभिधेयबहिर्भावेन श्रुत्यविरोधित्वेनैकीकरणात् । न चैवं

‘ इतरेषां चानुपलब्धेः ’ (ब्र० सू० २ । १ । २) ‘ एतेन योगः प्रत्युक्तः ’ (ब्र० सू० २ । १ । ३) ‘ स्वपक्षदोषाच्च ’ (ब्र० सू० २ । १ । १०) ‘ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ’ (ब्र० सू० २ । १ । १२) इत्यादौ परमतानां दुष्टत्वोक्तेस्त्वयाऽपि स्वीकृतत्वाच्च । नन्वाद्ये तेषां दुष्टत्वोक्तिः स्वपक्षस्य तैर्विरोधनिरासार्थेति चेत् । न । द्वितीयेऽपि तदुक्तेस्तदर्थत्वात् । अन्यथा द्वितीयस्याविरोधाध्यायासगतिः स्यात् । किं च यथाऽऽऽद्यपादस्ये ‘ दृश्यते तु ’ (ब्र० सू० २ । १ । ६) इत्यत्र विलक्षणयोरपि ब्रह्मप्रपञ्चयोर्दृष्टिकगोमययोरिव कार्यकारणभाव इत्येतदर्थमतिपादके स्वपक्षे * तर्कविरोधपरिहारः । तथा द्वितीयेऽपि ‘ महद्दीर्घवत् ’ (ब्र० सू० २ । २ । ११) इति सूत्रे ‘ यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घं च ऽद्यणुक जायते नार्णुं नो ह्रस्वम्, एव चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनजगज्जनिष्यते ’ इति त्वया भाषितत्वेन तत्रापि तर्कविरोधपरिहारोऽस्त्येव । तृतीयस्य पूर्वभागेऽपि ‘ अन्तरा विज्ञानमनसी० ’ (ब्र० सू० २ । ३ । १५) इत्यत्र त्वन्मते ‘ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ’ (मु० २ । १ । ३) इत्यादिप्राणमनआदिविषयश्रुत्यविरोधस्योक्तत्वेन न भूतश्रुत्यविरोध एवेति नियमः । ननु ‘ अन्नमयं हि सौम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाक् ’ (छा० ६ । ५ । ४) इति श्रुतेर्भनआदीनि भूतान्येवेति तद्विचारो भूतविचार एवेति चेत् । तर्हि चतुर्थेऽपि ‘ तथा प्राणः ’ (ब्र० सू० २ । ४ । १) ‘ सप्तगतेर्विशधितत्वाच्च ’ (ब्र० सू० २ । ४ । ५) ‘ अणवश्च ’ (ब्र० सू० २ । ४ । ७) इत्यादिवह्यधिकरणैः कृत इन्द्रियविचारोऽपि तृतीयस्य पूर्वभागे स्यात् । चतुर्थेऽपि ‘ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिः ’

परस्यापि सुवचम् । तुरीयसाकर्याभावात् । अस्मन्मते चाभिप्रेयबहिर्भावेन श्रुत्यविरोधित्वेनैव तस्यैकीकरणायोगात् । तदन्तर्भावे तूक्तो दोष इति भावः ।

* तर्कविरोधोति । ब्रह्मजगती नोपादानोपादेयभाववती, चेतनाचेतनत्वादिना विलक्षणत्वादित्यादितर्कविरोधपरिहार इति भावः ।

(ब्र० सू० २ । ४ । २०) इत्यत्र ' अनेन जीवेन ' (छा० ६ । ३ । २) इति वाक्ये जीवस्य कर्तृता नोच्यते किंतु ब्रह्मण इति त्वया सिद्धान्तितत्वेन न + लिङ्गशरीरस्यैव विचार इति नियमः । किंच तृतीयचतुर्थयोरप्याद्यवत्स्वपक्षविरोधपरिहाररूपत्वादाद्यानन्तर्यं स्यात् । द्वितीयस्य तु परपक्षदूषणरूपत्वादन्त्यता स्यात् " इति दूषणमुक्तम् । तत्रोच्यते—यदुक्तम्—आद्ये तृतीये च पाद एकोपाध्यभावादिति । तदसत् । स्वपक्षसाक्षाद्वाधकोद्धारः प्रथमपादोपाधिरनुगत एव । ' स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः ' इति प्रथमपादोपाधिकथनपरभाष्ये स्मृतिन्याययाद्वैराश्येन कथनं तु तयोः स्वपक्षसाक्षाद्विरोधित्वपरिहारेऽपि युक्तिमपेक्ष्य सर्वज्ञमणीतत्वमहाजनपरिगृहीतत्वादिना वेदतुल्यायाः स्मृतेरभ्यर्हितत्वसूचनद्वारा तद्विरोधनिरसनप्राथम्यबीजोद्घाटनाय । अभ्यर्हितत्वलाभश्च द्वे प्रथम निर्देशात् । ' x अभ्यर्हितं पूर्वम् ' इत्यनुशासनात् । एवं तृतीयपादे पूर्वोत्तरभागयोर्ब्रह्मभूतजीवविषयकश्रुतेर्विरोधपरिहारेऽपि भौतिकेतरविषय

+ लिङ्गशरीरस्यैवेति । अत्र भाव—रत्नप्रभाया हि भाष्यस्थम् 'इदानीं' इति प्रतीकमुपादायोक्तम्—अत्र प्रथमपादे समन्वयस्य साख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्विरोधपरिहारं क्रियते । द्वितीयपादे साख्याद्यागमाना भ्रान्तिमूलस्वमविरोधाय कथ्यते । तृतीये पादे प्रतिवेदात् सृष्टिश्रुतीनां च जीवात्मश्रुतीनां व्योमादिमहाभूतानां जन्मलयक्रमादिकथनेनाविराधः प्रतिपाद्यते । चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनामविरोध इत्यर्थः । अयमेवार्थः सुखबोवार्थः श्लोकेन संगृहीतः—द्वितीये स्मृतितर्काम्यामविरोधोऽयदुद्धता । मृ. भोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता ' इति । एव च 'सज्ञा-मूर्तिवल्गुषि ' इत्यत्र ' नामरूपव्याकरणे जीवः कर्ताऽयवेश्वरः । अनेन जीवेनेत्युक्तेर्व्याकर्ता जीव इष्यते ॥ जीवान्वयः प्रवेशेन संनिधः सर्वसर्जने । जीवोऽशक्तः शक्त ईश उत्तमोक्तिस्तयोसिद्ध ॥ ' इत्यभियुक्तैरधिकरणतात्पर्ये ब्रह्मण एव कर्तृत्वस्य वर्णितत्वेन ब्रह्मणश्च लिङ्गशरीररूपत्वाभावेन ' चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनामविरोधः ' इति सिद्धान्तो मज्येतेति ।

x अभ्यर्हितं पूर्वमिति । यद्यपि कौमुद्याम् ' अभ्यर्हितं च ' इत्युपलभ्यते न तु पूर्वशब्दघटित तथाऽपि ' वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ' (पा० सू० ४।३।९८) इत्यत्र ' अजाद्यदन्तम् ' ' अरुपात्तरम् ' इत्याभ्यां सूत्राभ्यां

श्रुतिपरिहाररूपस्नत्पादोपाधिरनुगम एव । त्वदीयैर्जयतीर्थै(र्था-
यै)रप्यध्यात्मेनरविषयकत्वघटितस्यैव तृतीयपादोपाधेरुपदर्शित-
त्वाच्च ।

यदपि—‘इतरेषां चानुपलब्धेः’ इत्यादि । तदस्मदनभिप्रे-
तार्थदूषणत्वाच्चिन्त्यम् । ‘इतरेषां चानुपलब्धेः’ इत्यत्र कार्य
स्मृतेरिव कारणस्मृतेरपि निर्मूलत्वोपवर्णनस्यैवाभिप्रेतत्वेन स्मृते-
मूलत्वाभिमतानामनुमानादीनां दुष्टत्वोपवर्णनस्यानभिप्रेतत्वात् ।
अत एव प्रथमपादान्ते ‘इदानीं परपक्षनिषेधप्रधानं प्रकरणं
प्रारिप्समाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति’ इति
भगवत्पादैरभिहितम् । तथा योगाधिकरणेऽपि योगस्मृतिविरो-
धरूपं स्वपक्षबाधकमुद्धृतम् । न तु तन्मताभिमतानुमानादिदुष्ट-
त्वमुपपादितम् । ‘स्वपक्षदोषाच्च’ इत्यत्रापि परोपन्यस्तब्रह्म-
वादविरोधिदूषणानां परपक्षसाधारणतया परैस्तेषां दूषणत्वं
नास्तीत्येवाङ्गीकार्यमित्येवाभिप्रायो भाष्ये वर्णितः । न तु
परमतानां दुष्टत्वम् । ‘एतेन शिष्टापरिग्रहाः’ इत्यत्रापि वैशे-
षिकाद्युक्तानां ब्रह्मवादसाक्षाद्विरोधितर्काणां निरास एव कृतो
न तु तदीयस्मृतिमूलत्वाभिमतानुमानदुष्टत्वमुपवर्णितमिति नैतेषां
सूत्राणां परम्परया बाधकनिरसनपरे द्वितीयपादे संगतिः ।

यथाऽऽद्यपादेत्यादिकमपि न सत् । कारणगुणा कार्येषु
स्वजातीयगुणमारभन्त इत्यभ्युपगमवादिना जगतश्चेतनब्रह्मका-
र्यत्वाभ्युपगमे जगतश्चेतनत्वं स्यादियापादिते यदि कारणगु-
णानां सर्वेषामेव नियमेन स्वजातीयगुणारम्भकत्वं तवानुमत
तदा स्वपक्षविप्रतिषेधः, ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महर्दीर्घयोरुत्पत्ते-
स्त्वयोपगमेन पारिमाण्डल्यादेः कारणगुणस्य स्वजातीयकार्य-
गुणारम्भकत्वादिति परपक्षदूषणमुखेनैव स्वपक्षबाधकोद्धारस्य
‘महर्दीर्घवद्वा’ इति सूत्रेऽभिप्रेततया तत्सूत्रस्य स्वपक्षबाध-
कोद्धारपरपक्षदूषणोभयरूपतया परपक्षदूषणपराद्वितीयपादेऽपि

मर्जुनशब्दस्य पूर्वनिपाते कर्तव्ये यतश्च मगवानाचार्यो वासुदेवशब्दस्य पूर्वनि-
पातं करोति तदेव ज्ञापयति ‘सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति’ इति भाष्य-
कारैरुक्तत्वात्तन्मूलकत्वेन फलितमेतद्दोषम् ।

निवेशोपपत्तेः । न चैव तत्सूत्रस्योभयरूपत्वे प्रथमोपस्थितस्व-
पक्षबाधकोद्धारपरप्रथमपादानिवेकपरित्यागे बीजाभाव इति
शङ्क्यम् । स्वातन्त्र्येण वैशेषिकाभिमतस्वपक्षबाधकोद्धारस्य
प्रथमपादे कृतत्वेन द्वितीये च स्वातन्त्र्येण तन्मतनिरासस्य
प्रस्तुतत्वाच्च तत्रैव तन्निवेशोपपत्तेः । त्वन्मतेऽपि 'भोक्त्रापत्तेः०'
(ब्र० सू० २ । १ । १३) इति सूत्रे ' ननु मुक्तेश्वरयोर्भेद-
समर्थन फलाध्यायसगतमतो नैव तत्सूत्रार्थः ' इत्यादिना
' फलत्वेऽपि युक्तिविरोधेऽन्तर्भावादत्रोक्तम् ' इति भाष्य-
मवतार्यैतत्सूत्रस्य फलाध्यायसगतत्वेऽप्यत्र नासंगतिः ।
येनान्यर्थकल्पनम् । उक्तरात्या युक्तिविरोधेऽप्यन्तर्भावात् ।
अन्यथोभयान्तर्भूतस्यैकत्राप्यनुक्तिप्रसङ्गादित्युभयान्तर्भूतस्यैकत्र
निवेशस्वीकाराच्चैतद्दूषणस्य स्वशिरस्ताडनरूपत्वात् ।

तृतीयस्य पूर्वभागेऽपीत्यादिकमपि भाष्यादर्शिनां प्रतारणमा-
त्रत्वादसाधेव । * 'अन्तरा विज्ञानमसी०' (ब्र० सू० २ । ३ । १५)
इत्येतत्सूत्र आत्मनो भूतानामुत्पत्तिप्रलयावनुलोमप्रतिलोमक्र-

* अन्तरा विज्ञानेति । अत्रेद बोध्यम्—इत आरभ्य भाष्यकृदुक्तमि-
त्यन्ते ग्रथे ' सूत्र आत्मनो भूतानाम् ' इत्यत्र ' सूत्रात्मकभूतानाम् ' इति,
' करणान्यनुक्रम्यन्ते ' इत्यत्र ग्रन्थवृच्छुद्धिपत्रकानुरोधेन ' करणान्यनुक्रम्य ' इति,
' उक्तक्रमविरोध ' इत्यत्र ' उक्तमविरोध ' इति, " तल्लिङ्गादिति
चेत् ' इत्य " इत्यत्र ' तल्लिङ्गादिति चेत्य ' इति, ' नैतयो ' इत्यत्र ' तयो ' इति,
" मृग्यम् ' इति ' अ " इत्यत्र ' मृग्य प्रत्य ' इति ' भाष्यकृदुक्त-
मिति ' इत्यत्र ' भाष्यकृदुक्तीति ' इति तत्र तत्राभूत् । परतु ' अन्तरा
विज्ञानमनसी० ' इत्यत्रत्य भाष्य पर्यालोच्य तदभिप्रायानुरोधेन स्वातन्त्र्येण
तथा तथा विन्यासः कृतः । ग्रन्थाभिप्रायस्तु—भाष्यकारादिमिथ्यद्वर्णित द्विती-
यस्य तृतीये पादे पूर्वभागे भूतश्रुतिविरोध एव परिह्रियत इति तदयुक्तम् । तस्मि
न्नेव पादे ' अन्तरा ' इति सूत्रे प्राणमनआदिश्रुतिविरोधस्यापि परिहृतत्वा-
दिति चन्द्रिकाया खण्डितम् । तच्चास्मदीयभाष्याभिप्रायाज्ञानाद्वा द्वेषमूलकत्वा-
दसाधु । तथा हि—'अन्तरा विज्ञानमनसी० ' इत्यस्मिन्सूत्रे भूतोत्पत्तिप्रलय-
क्रमो विषयः । स च क्रमः ' तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश सभूत ' (तै० २ । १ । १) इति श्रुत्या ' जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
ज्योतिष्याप. प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥ वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते

प्रलीयते । अन्यक्त पुरुषे ब्रह्मनिष्कले सप्रलीयते ॥' इति स्मृत्या चानुलोमप्रति-
लोमाभ्यां प्रतिपादित । तत्राय सशय — किमय भूतोत्पत्तिप्रलयक्रम करण-
सृष्टिक्रमेण बाध्यते न वेति । ननु नाय सशयो युक्तः, देहप्रदेशातिरिक्तेन्द्रि-
याभावादिति चेत् । न । 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि
हयानाहुः' (का० ३।३) इति श्रुतौ ' इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः
परमनः । मनसस्तु परा बुद्धिः ' इत्यादिस्मृतौ च सेन्द्रियस्य मनसो बुद्धेश्च
सद्भावस्य प्रसिद्धत्वादिति । किं तावत्प्राप्तम् । बाध्यत इति । तथा हि—ननु
पूर्वोक्तरीत्या करणानां सत्त्वेऽपि तेषामाहकारिकत्वात्तदुत्पत्तिक्रमेण कथं भूतोत्प-
त्त्यादिक्रमस्य विरोध इति चेत् । उच्यते । तेषामाहकारिकत्वे मानाभावात्सर्वस्य
वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपगमेन च सेन्द्रियस्य मनसो बुद्धेश्चापि कस्मिंश्चिदन्त-
राले क्रमेणोत्पत्तिप्रलयावुपसंग्रह्यावेति तत्कार्येष्वेव तदौचित्याद्भवति भूतोत्प-
त्त्यादिक्रमस्य विरोधः । ननु तथाऽपि भूतोत्पत्त्यनन्तरं तदुत्पत्त्यङ्गीकारे सति न
भूतोत्पत्त्यादिक्रमस्य विरोध इति चेत् । मैवम् । ' एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । स्र वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वम्य धारिणी ' (मु० २।
१ । ३) इत्यर्थवणोपनिषद्युत्पत्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चान्तराले करणान्यनु-
क्रम्यन्ते । तस्मात्करणसृष्टिक्रमेण भूतोत्पत्त्यादिक्रमो बाध्यत इति यदुक्तं तत्स-
म्यगेवेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयते— इन्द्रियाणामुत्पत्तिक्रमे भूतोत्प-
त्त्यादिक्रमविरुद्धविशेषासिद्धेर्न पूर्वोक्तो विरोधः । तथा हि—किं करणानां
भौतिकत्वमाहोस्विदभौतिकत्वम् । आद्ये भूतोत्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैषामुत्पत्तिप्रलयौ
भवत इति न सेन्द्रियस्य मनसो बुद्धेश्च क्रमान्तरं मृग्यम् । तथा च करणानां
भौतिकत्वे श्रुतिरपि भवति—' अन्नमय हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयी वाक् ' (छा० ६।९।४) इति । ननु करणानां भौतिकत्वे स्वीकृते
पूर्वोक्तार्थवणोपनिषदि कथं पृथक् तज्जन्मकथनम्, भूतजन्मोक्त्यैव तज्जन्म-
सिद्धेरिति चेत् । उच्यते । ब्राह्मणपरित्राजकन्यायेन स्पष्टार्थत्वान्न दोषः ।
अन्त्ये तु प्रथममात्मनः सकाशात्करणान्युत्पद्यन्ते पश्चाच्च भूतानीति न
तदुत्पत्त्योर्विशेषणविशेष्यभावः पूर्वोक्तश्रुत्यभिप्रेतः । किंतु करणानां भूतानां च
क्रममात्रं समाप्नाय तयोरुत्पत्तिरुक्ता । सा चोत्पत्तिः केन क्रमेण भवतीति
जिज्ञासायाम् ' आत्मन आकाशं सभूत ' इत्यादि श्रुत्यन्तरादेव निर्णय-
कार्यः । ' आत्मन सकाशात्प्रथमं भूतान्येवोत्पद्यन्त इत्येतद्विषये ' प्रजापतिर्वा
इदमग्र आसीत्स आत्मानमैक्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवाऽऽसीत्तदात्मान-
मैक्षत तद्वाचमसृजत ' इति श्रुत्यन्तरमपि प्रमाणं भवति । अत्र हि प्रजापति-

माभ्यां भवत इति निरूपते “ आथर्वणे भूतानामात्मनश्चान्तराले करणान्यनुक्रम्यन्ते—‘एतस्माज्जायते प्राण ’ इत्यादिना, तेषां चोत्पत्तिलयक्रमान्तरान्वेषण उक्तक्रमविरोधः ” इति ‘ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेत् ’ इत्यनेनाऽऽक्षिप्ते ‘ यदि तावद्भौतिकानि करणानि ततो भूतोत्पत्तिलयाभ्यामेव तेषामुत्पत्तिलयौ भवत इति नैतयोः क्रमान्तर मृग्यम् ’ इति ‘ अविशेषात् ’ इति सूत्रभागस्य भाष्ये व्याख्यानात्तत्सूत्रस्य भूतविषयश्रुतिविरोधपरिहाररूपत्वस्यातिस्पष्टत्वात् । तथा च ‘ तस्मात्पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभङ्गो भूतानाम् ’ इति पूर्वपक्षोपसंहारे ‘ तस्मात्तास्ति भूतोत्पत्तिक्रमभङ्ग ’ इति सिद्धान्तोपसंहारे [च] भाष्यकृदुक्तमिति ।

चतुर्थेऽपीत्यपि न सत् । भौतिकेतरविषयश्रुतिविरोधपरिहारात्मके तृतीये पादे भौतिकप्राणादिविषयश्रुतिविरोधपरिहारपराम् ‘= तथा प्राणाः ’ (ब्र० सू० २।४।१) इत्यादीनां निवेशायोगात् । ‘ उत्पत्तिविषयश्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः, सख्याविषय इदानीं परिह्रियते ’ इति ‘ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ’ इति सूत्रावतरणभाष्यपर्यालोचनया तत्रेन्द्रियविचारस्य कृतत्वेऽपि पादद्वय इन्द्रियविचारस्य विषयभेदो बालेनापि सुबोध एव ।

नाम सर्वभूतसूक्ष्मात्मक सूत्रात्मा । इदं नाम स्थूलकार्यम् । अग्रशब्देन च तदुत्पत्ते प्राक्काल उच्यते । एव च प्रजापतिसृष्टिवचनाद्भूतसृष्टिप्राथम्यम्, ततश्च मनआदिसृष्टिरुक्तेति करणसृष्टेः साश्चात्यत्व सिध्यति । तस्मात्करणोत्पत्तिक्रमेण भूतोत्पत्तिक्रमो न बाध्यत इति सिद्धम् । तथा चात्र भूतोत्पत्तिक्रमविरोधपरिहार एव प्राधान्येन भाष्यकृतोऽभिप्रेत, न तु प्राणमनआदिविषयश्रुतिविरोधपरिहार प्राधान्येन । नान्तरीयकतया तद्विचारोऽपि जात इत्यन्यदेतत् । नैतावता तद्विचारस्य प्राधान्यमिति वक्तुं पार्थत इति ।

= तथा प्राणा इति । अत्रापि ‘ अत एव प्राण ’ इति मूल आसीत् । परतु पूर्वोक्तचन्द्रिकानुवादग्रन्थे ‘ तथा प्राणाः ’ ‘ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ’ ‘ अणवश्च ’ इति सूत्रत्रयस्य निर्दिष्टत्वादत्रापि तदनुरोधेनात्रत्यग्रन्थाभिप्रायेण च तथैवौचित्यात् ‘ तथा प्राणा ’ इत्येव ग्रन्थे निक्षिप्तमिति बोध्यम् ।

चतुर्थेऽपीत्याद्यपि न युक्तम् । 'संज्ञामूर्ति०' इत्यत्र 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य' (छा० ६।३।२) इत्यादिवचनानुसारेण जीवस्यैव भौतिकनामरूपस्रष्टृत्वमवगम्यते । 'तद्धेद तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते' इत्यत्र तु परमेश्वरस्येति भौतिकनामरूपविषयश्रुतिविरोधस्यैव निराकृतत्वेन चतुर्थपादोपाधिनियमात्यागस्यातिस्पष्टत्वात् ।

* मवगम्यत इति । अयमाशय — सत्प्रकरणे 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यादिना सदर्भेण तेजोबन्नाना सृष्टिं विधायोपदिष्टम्—'सेय देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृत् त्रिवृत्मेकैका करवाणीति' इति । तत्र सशयः । किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमयवा परमेश्वरकर्तृकमिति । किं तावत्प्राप्तम् । जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति । कुत इति चेत् । यथा 'चारेणाह परसैन्यमनुप्रविश्य सकलयानि' इत्याकारके लौकिके प्रयोगे चारकर्तृकमेव सैन्यसकलन हेतुकर्तृत्वाद्वा ज्ञात्वात्मान्यध्यारोपयति 'अहं सकलयानि' इति तथा जीवकर्तृकमेव नामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृत्वाद्देवतात्वात्मान्यध्यारोपयति 'व्याकरवाणि' इति । किं च इत्यादिसंज्ञासु घटशरावाद्याकारेषु च जीवस्यैव कर्तृत्व लोके दृश्यते, न तु ईश्वरस्य । तस्माज्जीवकर्तृकमेवेदं सर्वं नामरूपव्याकरणमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयते—'अग्न्यादित्यादिभौतिकनामरूपव्याकरणं पक्षीकृत्य परमेश्वरकर्तृकत्व साध्यते 'सेय देवतैक्षत' इत्युपक्रम्य 'व्याकरवाणि' इति श्रुत्युपदिष्टत्वात्तेजोबन्ननिर्माणवत्' इत्यनुमानेन परमेश्वरकर्तृकमेव भौतिकनामरूपव्याकरणं सिध्यति । ननु "निरुक्तव्याकरणं पक्षीकृत्य जीवकर्तृकत्व साध्यते 'जीवेन' इति विशेषणविशिष्टपूर्वोक्तश्रुत्युपदिष्टत्वाद्घटशरावादिव्याकरणवत्" इत्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षस्य जागरूकत्वात्परमेश्वरकर्तृकत्व न सिध्यतीति चेत् । भैवम् । 'जीवेन' इत्यस्य 'अनुप्रविश्य' इत्यनेनैव संबन्धः । आनन्तर्यात् । न तु 'व्याकरवाणि' इत्यनेन एवाहितेन सह तदन्वयः । ननु जीवेनेत्युपसर्जनस्य प्रविश्येत्युपसर्जनेन सहान्वयो नोचितः, किंतु प्रधानेन व्याकरवाणीत्यनेनैव सहोचित इति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषस्यौपचारिकत्वापत्तेः । न हि गिरिनदीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नामरूपेष्वनीश्वरस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति । येन तत्कर्तृकत्व कल्पयेतेति । एव च भौतिकनामरूपस्र-

तृतीयचतुर्थयोरप्याद्यवत्स्वपक्षविरोधपरिहाररूपत्वादाद्यान-
न्तर्यं स्यात् । द्वितीयस्य तु परपक्षदूषणरूपत्वादन्त्यता स्यादिति
दूषणं तु प्राङ् निरस्तमेवेति दिक् ।

आनन्दतीर्थीयास्तु—प्रथमे युक्त्यविरोधो द्वितीये समयावि-
रोधस्तृतीये केवलश्रुत्यविरोधश्चतुर्थे सयुक्तिकश्रुत्यविरोध + इ-
त्याहुः । तदसत् । अलौकिकार्थगोचरबहुजनपरिगृहीतवाक्यसंदर्भ-
रूपसमयत्वस्य त्वदीयचन्द्रिकाकारोक्तस्मृतिसाधारणतया स्मृती
ना समयरूपताभिप्रायेणैव स्मृत्यधिकरणे समयविगान सदेहबीज-

दृत्व जीवस्येति पूर्वपक्षीकृत्य परमेश्वरस्य तत्त्वमृत्वमिति सिद्धान्तितत्वाद्भौ-
तिकेन्द्रियादिश्रुतिविरोधपरिहाररूपचतुर्थपादोपाधिनियमत्यागाभावस्यातिस्पष्टत्व
बोध्यम् । ननु नैतावता रत्नप्रमोक्तलिङ्गशरीरश्रुतिविरोधपरिहाररूपोपाधि-
त्याग परिहृतो भवतीति चेत् । अत्रोच्यते । लिङ्गशरीरस्यापि भौतिकत्वेन
निरुक्तशङ्काया भ्रममूलकत्व सिध्यति । अत्र एवोच्यते—पञ्चप्राणमनोबुद्धि-
दशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थ सूक्ष्माङ्ग भोगसाधनम् ॥ इति । अत
एव रत्नप्रभायामेव चतुर्थपादादौ ' भूतभोक्तृविचारानन्तर मौतिकप्राणविचार, '
इत्युक्तम् । एव च न कश्चिद्दोष इति ।

+ इत्याहुरिति । तथा चोच्यते तत्रप्रकाशिकायाम्—' उक्तेऽर्थे विरो-
धश्चतुर्विधः स्फुरति । युक्ति-समय-श्रुति-न्यायोपेतश्रुति-विरोधभेदात् ' इति ।
चन्द्रिकायामप्येवमेवोक्तम् । अस्य च प्रमाणमानन्दतीर्थीय भाष्यमेव ।
तथा च द्वितीया याये प्रथमपादादौ ' प्रथमपादे युक्त्यविरोधम् ' इति, द्विती-
यपादादौ ' इतरेषा चानुपलब्धे ' इति सामान्यतो निराकरण समयाना कृतम् ।
' विशेषतो निराकरोत्यास्मिन्पादे ' इति, तृतीयपादादौ ' जीवपरमात्माधिभूताधि-
देषु श्रुतीनां परस्परविरोधमपाकरोत्यनेन पादेन ' इति, चतुर्थपादादौ च
' युक्तिसहितश्रुतिविरोध श्रुतीनामपाकरोत्यनेन पादेन ' इत्युक्तं तत्र । अत्रेदं
बोध्यम्—समया द्विविधा । हेतुकपाषण्डभेदात् । तत्र वेदवादिना समया
हेतुका इत्युच्यन्ते । वेदबहिर्भूतानां समया. पाषण्डा इत्युच्यन्ते । तथा
चोच्यते—अक्षपादकणादौ च साख्ययोगौ च हेतुकाः । बौद्धपाशुपताद्यास्तु
पाषण्डा इति कीर्तिताः ॥ समयस्वरूप त्वलौकिकार्थगोचरबहुजनपरिगृहीत-
वाक्यसंदर्भरूपमेवेति ।

मिति तत्त्वप्रकाशिकाया जयतीर्थोक्त्या च स्मृतीनां समयबहिर्भावायोगेन स्मृत्यविरोधस्य समयपाद एव सगते । स्मृतीनां +युक्त्यादिरूपत्वेनेति जयतीर्थोक्तेः स्मृतीनामिव समयानामपि युक्तिरूपत्वाविशेषात्समयविरोधस्यापि स्मृतिविरोधवदाद्यपादे निरसनोचित्यात् । समयानामपि स्मृतिविशेषरूपतया स्मृतिविरोधपरिहारेण समयाविरोधस्याप्युक्तानुपाध्या (× उक्तानुपलब्ध्या) ' इतरेषां च ' (ब्र० सू० २।१।२) इत्यत्र कृतत्वेन तदर्थं द्वितीयपादानपेक्षणाच्च । न च तत्र सामान्यतो निराकृतानामत्र विशेषतो निराकरणादिति जयतीर्थोक्तिरपि साधीत्यसी । विशेषतो निराकरणस्य समयेष्विव स्मृतिष्वपि

* बहिर्भावायोगेनेति । अत्र णत्व न भवति ' पदव्यवायेऽपि ' (पा० सू० ८।४।३८) इति निषेधात् । यथा ' चतुरङ्गयोगेन ' इत्यत्र न भवति तद्वत् । अत्राय विचारः—' चत्वारि अङ्गानि यस्य चतुरङ्गम् । तेन योग ' इति यथा मनोरमाया विगृहीत तद्वदेव प्रकृतेऽपि ' बहिर्भावो बहिर्भाव, समयाह्वाहिर्भाव समयबहिर्भाव, तस्यायोग ' इति विग्रहो बोध्य । ननु मनोरमोक्तो विग्रहोऽयुक्त । तथा हि सति ' उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादङ्गशब्दस्य पदत्वाभावादुक्तस्य णत्वप्रतिषेधस्यानापत्तिः । तस्मात् ' अङ्गानां योगोऽङ्गयोगश्चतुर्णामङ्गयोग. ' इत्येव विग्रह उचित इति चेत् । मैवम् । प्रत्यामत्तयोत्तरपदस्य कार्यित्व एव तत्प्रवृत्ते । एव च न काश्चिद्दोष इति मनोरमोक्तो विग्रह एव युक्ततर इति ।

+ युक्त्यादीति । आदिपदेन समयस्य ग्रहणम् । तथा न तत्त्वप्रकाशिकायाम् ' स्मृतीनां युक्तिसमयादिरूपत्वेन ' इति स्पष्टमेवोपलभ्यते ।

× उक्तानुपलब्धयेति । यद्यपि मूले ' उक्तानुपाध्या ' इत्युपलब्धौ तथाऽपि ' इतरेषां चानुपलब्धे. ' इति सूत्रानुरोधेन, ' इतरेषां तासु स्मृतिषूक्तानां फलादीनां प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरप्रामाण्यं तासां युक्तम् ' इत्यानदतीर्थीयभाष्यानुरोधेन, तथा ' तासु स्मृतिषूक्तानामदृष्टादितरेषां फलानर्थानामुक्तानुष्ठानपरित्यागयो कृतयोरपि प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरसोक्तवानिश्चयादिति भावः ' इति तत्त्वप्रकाशिकानुरोधेन च ' उक्तानुपलब्ध्या ' इत्येवोचितमिति बोध्यम् ।

तुल्यतया द्वितीयपादे स्मृत्यविरोध एवोपवर्णित इत्यस्यापि वक्तुं युक्तत्वात् ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—स्मृत्यविरोधपराधिकरणस्य युक्तिपादे निवेशानुपपत्तिः*माशङ्क्य पाशुपतादिस्मृतीनां समयरूपत्वेन स्वोक्तार्थे संमतित्वेन श्रुतियुक्तिकथनेन च चतुःस्वरूपत्वात्तद्विरोधस्यैकैकविरोधप्रतिपादके पादविशेषेनन्तर्भावेऽप्यविरोधाध्यायान्तर्भावेण कचिन्निवेशे कर्तव्ये प्रथमं तदतिक्रमे हेत्वभावाच्चतुरात्मकतया प्रबलतया च प्रथमं निरसनीयत्वाच्चाध्यायादावेव निवेश इति समाहितम् । तदसत् । ‘अतोऽवैदिकस्मृतीनामप्रमाणत्वान्न श्रुत्युक्तजगत्कारणत्वस्य तद्विरोधः’ इति जयतीर्थोक्तेः काणादबौद्धार्हतादिस्मृत्यवलम्बिपूर्वपक्षाणां स्मृत्यधिकरण एव चन्द्रिकायां प्रदर्शितत्वाच्चावैदिकस्मृतिमात्रविरोधपरिहारस्य त्वदभिप्रेतत्वेन साख्यपाशुपतादिचतुरूपाणामेव समयानामाग्रे निरास इति निर्बन्धस्य वक्तुं=मशक्यत्वात् ।

* माशङ्क्येति । तथा च चन्द्रिका—‘न च स्मृत्यविरोधस्य युक्तिपादे कथं निवेश इति वाच्यम्’ इति ।

= मशक्यत्वादिति । अत्र भावः—युक्तिपादे स्मृत्यविरोधस्यायुक्तस्वशङ्कायां पाशुपतादिस्मृतीनां चतुःस्वरूपत्ववर्णनेनैकैकाविरोधपरेषु चतुर्ष्वपि पादेष्वनन्तर्भावे प्राप्ते कुत्रचिन्निवेशस्याऽऽवश्यकत्वेन प्रथमातिक्रमे मानाभावेन च ऽऽदावेव तन्निवेश उचित इत्युक्तं चन्द्रिकाकारैः । परंतु तत्र युक्तम् । यदि हि युक्तिपादे पूर्वोक्तरीत्या चतुरूपाणामेव निवेश इति निर्बन्धः स्यात्तर्हि स्मृत्यधिकरणसमाप्तौ ‘अतोऽवैदिकस्मृतीनामप्रमाणत्वान्न श्रुत्युक्तस्य विष्णोर्जगत्कारणत्वस्य तद्विरोध इति सिद्धम्’ इति तत्त्वप्रकाशिकारा न ब्रूयुः । तथा चन्द्रिकायामपि ‘यद्वा कणादादिस्मृते स्पष्टार्थत्वं सयुक्तिकत्वं च तत्र बीजमिति तेऽपि पूर्वपक्षिणः । अस्मिंश्च पक्षे सुधास्यादिशब्दः कणादादिपरः । बौद्धादिमते त्वाप्तप्रणीतबौद्धाद्यागमविरोधादाप्ताप्रणीतो वेदोऽप्रमाणमित्येव पूर्वपक्षः’ इत्यापि स्वयं न वक्तव्यम् । यतश्चोभयत्र तथोपलभ्यते । तस्माद्

१ चतुरं । २ क ‘वेणाध्यायस्याऽऽशङ्कते वा निवेशे’ । ३ क ‘धमाति’ । ४ क ‘कत्वेन प्र’ । ५ क ‘वेशात्’ ।

किंचाभिमान्याधिकरणे 'मृदब्रवीत्' (ब्र० सू० २ । १ । १०)
 'अथ ह चेतनाश्चाचेतनाश्च तेजोबन्नाङ्ग्याकाश इति तान्यचे-
 तनानि वायुर्वाव चेतनः' इति श्रुत्योर्विरोधस्यासदधिकरणे
 'असदेवेदमग्र आसीत्' 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' (छा०
 ६ । २ । १) इति श्रुत्योर्विगानस्य, एतेन शिष्टापरिग्रहाः
 (ब्र० सू० २ । १ । १२) इत्यत्र 'अकस्माद्धीदमाविरासी-
 दकस्मात्शिष्टाति' इति 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादिश्रुती-
 नाम् 'भोक्त्रापत्ते' (ब्र० सू० २ । १ । १३) इत्यत्र 'परेऽ-
 ह्यये सर्व एकी भवन्ति' इत्यैक्यश्रुतिभेदश्रुत्यो 'इतरव्यप-
 देशात्' (ब्र० सू० २ । १ । २१) इत्यत्र जीवकर्तृताबोधक-
 श्रुतेः 'एको ह वै नारायणः' इत्यादिश्रुतीनां च परस्परविरोध-
 निरासकत्वसंभवे प्रबलाया श्रुतेरुपसर्जनत्व परिकल्प्य—मृद
 षदति जडत्वात्, कारण प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति वस्तुत्वात्कार्य
 वत्, विप्रतिपक्षं निष्कारणमचेतनकारण जीवकारण वा कार्य-
 स्वात्कूलपतनदध्यादिवत्, विष्णुर्न जगत्कर्ता जीवाभिन्नत्वादि-
 त्यादियुक्तिविरोधपरिहारताकल्पनेनाऽऽन्यपादान्तर्भावोक्तिः रनु-
 चितैव ।

वैदिकस्मृतिमात्रविरोधपरिहार एव त्वदभिप्रेत । एव च चतुरूपानामेवाऽऽद्ये
 निवेश इति निर्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वेन चतु स्वरूपत्वात्पाशुपतादिस्मृतीनां
 निवेश इति वर्णनमयुक्तम् । न हि बौद्धार्हतादिस्मृतीनां युक्तिसमयश्रुतिन्यायो-
 पेतश्रुतिरूपचतुःस्वरूपत्व वक्तुं पार्यते । येन तासामाद्यपादे निवेशस्योचित्य
 स्यादिति ।

* रनुचितैवेति । अयमाशय — 'अभिमानो' (ब्र० सू० २ । १ ।
 १) इत्यत्राऽऽनन्दतीर्थीयैरेवमुच्यते—वेदप्रामाण्यात्सर्वकारणत्व विष्णोः
 साधितम् । परंतु वेदप्रामाण्यस्य युक्तिविरोधे सति न विष्णोर्जगत्कारणत्व
 सिध्यति । असौ विरोध परिहरणीय एवेति स वेदोऽस्याधिकरणस्य विषय ।
 तस्य च वेदस्य प्रामाण्य न वेति सशय । किं तावत्प्राप्तम् । न वेद प्रमाण-
 मिति । कुत इति चेत् । उच्यते—'मृदब्रवीत्' 'आपोऽब्रुवन्' 'ता आप
 ऐक्षन्त' 'तत्तेज ऐक्षत' ओषधयः सवदन्ते' इत्यादिश्रुतिषु मृदादीनाम-

चेतनाना भाषणदर्शनादिकर्तृत्वस्य प्रतिपादनेन युक्तिविरुद्धत्वात्तासामप्रामाण्य सिध्यति । युक्तिश्च ' मृदाद्यनुमानरूपा ' इत्याद्यनुमानरूपा । एव च युक्तिविरुद्धत्वात्पूर्वोक्तानां वेदैकदेशभूतानामप्रामाण्ये सिद्धे सर्वस्यापि वेदस्या-
 प्रामाण्यात्तत्प्रामाण्येन विष्णोः सर्वकारणत्व साधयितुं न शक्यत इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्त -- मवेदय पूर्वपक्ष । यदि ह्यचेतनानामेव मृदादीनां भाष-
 णादिकर्तृत्व स्यात् । न चैतदस्ति । मृदाद्यभिमानिनीनां चेतनानां देवतानामेव तत्कर्तृत्वस्येष्टत्वेन वेदैकदेशस्य युक्तिविरुद्धत्वाभावेनाप्रामाण्याभावात्सर्वस्य वे-
 दस्य प्रामाण्येन तन्मूलक विष्णोः सर्वकारणत्वमक्षतमेवेति । ' असदिति चेन्न ० ' इत्यत्र च—जगत्कारणत्व हरेरुक्तम् । तस्य युक्तिविरुद्धत्वे लक्षणत्वासमवात्स-
 विरोधो निराकर्तव्य एवेति जगत्कारणत्वमेवैतदधिकरणस्य विषय । तद्विष्णो-
 र्युक्तं न वेति सशयोऽत्र । अत्र बीजं तु तद्विरुद्धप्रतिपादकश्रुतिरेव । पूर्वपक्षस्तु—
 जगत्कारणत्व विष्णोर्न युक्तम् । प्रमाणामावात् । किंत्वसदेव जगत्कार-
 णम् । न च ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ' इत्यादि श्रुति प्रमाणमिति वाच्यम् । ' असदेवेदमग्र आसीत् ' इत्यादिश्रुत्याऽसतोऽपि कारणत्वोक्ते ।
 न च परस्परश्रुतिविरोधादुभयोरपि न तद्युक्तमिति वाच्यम् । असत्कारणवादस्य स-
 युक्तिकत्वेन बलीयस्त्वात् । युक्तिश्च ' कारण प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति वस्तुत्वा-
 त्कार्यवत् ' इत्याद्यनुमानरूपैव । एव च जगत्कारणत्व विष्णोर्लक्षणमिति य-
 दुक्तं तदुद्बुधमेवेति बोध्यमिति । सिद्धान्तस्तु—युक्तमेव विष्णोर्जगत्कारणत्व-
 न त्वसत् । तस्य स्वरूपत एव प्रतिषेधबुद्धिविषयत्वात् । नहि शशविषाणा-
 दीनां यत्किं [किंचि]न्निरूपित कारणत्वं स भवति । तथा च विष्णोरेव जगत्कारण-
 त्वमिति । ' एतेन शिष्टा ० ' इत्यत्र च—मास्त्वसत्कारणं जगतस्तथाऽपि न विष्णो-
 र्जगत्कारणत्वं समवति । ' विप्रतिपन्नं जगत्पक्षीकृत्य निष्कारणत्वं वाऽचेतन-
 कारणकत्वं वा जीवकारणकत्वं साध्यते कार्यत्वाद्धेतोः कूलपतनदध्यादिवत् ' इति निष्कारणत्वादिसाध-
 नानुमानरूपयुक्तिविरोधात् । न च निर्मूलयुक्तेरसाध-
 कत्वमिति वाच्यम् । ' अरुस्माद्धीदमाविरासीत् ' इतिश्रुतिमूलकत्वेन युक्तेर्ब-
 लीयस्त्वात् । एव च न विष्णोर्जगत्कारणत्वमिति प्राप्ते ब्रूम—सत्कारणत्वादौ-
 लोके दृष्टान्तस्य प्रसिद्धत्वान्निष्कारणत्वाद्यौ तु कापि दृष्टान्ताभावेन विष्णुरेव-
 जगत्कारणमिति पर्यवसन्नम् । न च कूलपतनात्दृष्टान्तो युक्त इति वाच्यम् ।
 कूलपतनादीनामपि निष्कारणत्वस्य केषांचिदपि समतत्वाभावादिति । ' मो-
 क्त्रापत्तेः ० ' इत्यत्र च—विष्णोर्जगत्कर्तृत्वादि यत्पूर्वमभिहितं तस्य-
 युक्तिविरुद्धत्वेन लक्षणत्वासम्भवं । अतः स परिहरणीयः । तथा च जग-

ज्जमादिकर्तृत्व विषय । तत्र सशय — किं तत्परमात्मनो युक्तं न वेति ।
 कुत सदेह । वादिविवादात् । किं तावत्प्राप्तम् । जगत्कारणत्व परमात्मनो
 न युक्तमिति । कुत इति चेत् । उच्यते—‘परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति ’ इति
 श्रुत्या मुक्तजीवस्य परापत्तिरुच्यते । अतस्तयोरविभाग । तस्मात्पूर्वमपि तयो-
 रविभाग एव । नह्य यस्यान्यत्व युज्यते । तथा च प्रयोग —‘ विष्णु
 पक्षीकृत्य जगत्कर्तृत्वाभावः साध्यते जीवाभिन्नत्वात् ’ इति । न हि जीवामि-
 न्नस्य परमेश्वरस्य जगत्कर्तृत्व युज्यते । अनुभवविरोधात् । जीवामेदस्तूभयगत-
 विरुद्धधर्मत्यागेन जीवस्येश्वरसालक्षण्यग्रहणेनेश्वरस्य च जीवसालक्षण्यग्रहणेन
 वा सभवति । उक्तश्रुत्यनुरोधात् । तथा च न विष्णोर्जगत्कर्तृत्वमिति पूर्वपक्षे
 प्राप्ते सिद्धान्त — जीवेश्वरयोरभेदाभावान्नेश्वरस्य जगत्कारणत्वादि विरुद्धम् ।
 ऐक्येनोक्तत्वान्मुक्तजीवस्य परमात्मभिन्नत्वेन विरुद्धत्वसिद्धिरिति न भ्रमि-
 तव्यम् । ‘ यथोदक शुद्धे शुद्धमासिक्त तादृगेव भवति ’ इति श्रुत्यनुरोधेन
 तथैव च लोके दृष्टत्वेन जीवपरमेश्वरयोरैक्योपपत्ते । एव च यथा जलैकीभावो-
 क्ति स्थानैक्याद्यालम्बनत्वेनोपचारिकी तथैव जीवपरयोरैक्योक्तिरिति तात्पर्य-
 मिति बोध्यमिति । ‘ इतरव्यपदेशात् ’ इत्यत्र च—विष्णोर्जगत्स्मृष्टत्वादिक
 पूर्वमुक्तम् । तस्य च जीवकर्तृत्वसाधकयुक्तिविरोधे लक्षणत्वायोगात्स निराकार्य
 एवेति तज्जगत्कर्तृत्वादि विषय । तत्र सशय — तर्किक विष्णोर्युक्तं न वेति ।
 किमत्र युक्तम् । न विष्णोर्जगत्कर्तृत्व किंतु जीवस्यैवेति । कुत इति चेत् ।
 उच्यते—लोके हि जीवस्यैव कर्तृत्वमनुभूयते । स हि यत्कार्यमारभते तत्स-
 मापयतीति प्रसिद्धम् । न चायमनुभवो भ्रान्तिमूलक इति वाच्यम् । बाधका-
 भावात् । न च यज्जीवस्य कर्तृत्वमनुभूयते तदीश्वरप्रेरितमेवेति वाच्यम् ।
 कल्पनागौरवापत्ते । तथा हि—ईश्वरस्तावदनुपलभ्यमानत्वान्नास्त्येव । स च
 कल्पनीय । ततश्च तस्य जीवप्रेरकत्वमप्रामाणिक कल्पनीयम् । अतो गौरवम् ।
 जीवस्यैव स्वतन्त्रकर्तृत्वाङ्गीकारे तु लाघव स्पष्टमेव । तथा च श्रुति —‘जीवा
 ङ्गवति भूतानि ’ इति । एव च परिदृश्यमानकार्याणां स्वतन्त्रजीवकर्तृत्वे सम-
 स्तजगतोऽपि तथात्व सिध्यतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्त — यदि पूर्वोक्तश्रुत्य-
 नुरोधाज्जीव एव स्वतन्त्र कर्तेत्युच्यते तर्हि तस्य हिताकरणमहितकरण च न
 स्यात् । न हि स्वतन्त्रस्य ते सभवत । अनुभूयेते च ते जीवे । अतोऽसौ
 न स्वतन्त्र कर्ता । किंतु परमेश्वर एवेति । एतच्च न युक्तम् । कुत इति
 चेत् । उच्यते—‘एतेन मातरिक्षा०’ (ब्र० सू० २।३।८) इत्यत्र ‘ अथ ह

एवं केवलश्रुतिविरोधपरिहारपरतृतीयपादे—(१) विषद-
धिकरणे ' आत्मन आकाशः सभूतः ' ' अनादिर्वाऽयमाकाशः '
इति श्रुत्योर्विरोधपरिहारपरे ' आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वाङ्गीकारेऽ-
नुभूतियुक्तिषुर्वाक्यविरोधात् ' इत्यादिना ' वियदनुत्पत्तिमद्दि-

चेतनाश्चाचेतनश्च तेजोबला-न्याकाश इति तान्यचेतनानि वायुर्वा चेतन ' इत्यादिश्रुतौ ' सा वा एषा देवताऽनादिर्योऽय पवते ' इत्युक्तत्वेन वायोरनु-
त्पत्तिं पूर्वपक्षीकृत्य ' प्राणाद्वायुरजायत ' इत्यत्रोत्पन्नत्वेन श्रुतत्वादुत्पत्तिश्रु-
तेषु शरीरविषयत्वेन व्यवस्थोपपत्त्या च विरोध परिहृत । एव च पूर्वोक्त-
श्रुतौ ' तेजोबलानि ' इत्यन्नपदेन पृथिव्या अचेतनत्व स्पष्टमेवोक्तमिति
' मृदब्रवीत् ' इत्यादिश्रुत्या सह विरोध प्राप्त । सोऽपि तत्र परिहृतप्राय एव ।
' प्रतिज्ञाहानि ० ' (ब० सू० २ । ३ । १) इत्यत्र च—यदि ब्रह्माकाश-
योऽभयोरप्यनुत्पत्तिमदाकाशशब्दो मुख्योऽङ्गी क्रियते तर्हि ' ब्रह्मेद सर्वमसृ-
जत ' इति प्रतिज्ञाविरोध स्यात् । अतो ब्रह्मण्येव मुख्योऽनुत्पत्तिमच्छब्दोऽन्यत्रा
मुख्यः । ननु तथाऽप्यत्राकाशब्रह्मणो सादित्वानादित्वे स्फुट न प्रतीयेते इति
चेत् । न । ' आत्मा वा इदमेक आसीत् ' ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ' इत्यादिश्रुतिषु
ब्रह्मण एवानादित्वस्य प्रतीतत्वादित्युक्तम् । एव च ' असदेवेद
मग्र आसीत् ' इत्यनेन सह प्राप्तस्य विरोधस्य परिहृतप्रायत्वमेव । ' आप ' (ब० सू० २ । ३ । ११) इत्यत्र च—' अग्रेराप ' इत्युक्तत्वेन किं
तेजस सकाशादापो जायन्त उत सकलकारणत्वेन निर्णीताद्ब्रह्मण सकाशा
ज्जायन्त इति सदिह्य ' ब्रह्मेवेदमग्र आसीत्तदपोऽसृजत ' ' एतस्माज्जायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि च । ख वायुर्ज्योतिराप पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ' इत्यादि-
श्रुतिषु ब्रह्मण स ज्ञाशादेव सर्वेषामुत्पत्ते प्रतीतत्वादुक्तश्रुतेरपि तदनुरोधेनैव
व्याख्यानमुचितमित्युक्तम् । एव च ' अकस्माद्धीदमाविरासीत् ' इत्यनयाऽपि
श्रुत्या सह प्राप्तोऽपि विरोध परिहृतप्राय एव । तथा चानया रीत्या तत्र तत्र
श्रुतीना परस्परविरोधनिरासकत्वे सभवति सति प्रचलाया श्रुतेर्युक्तिनिष्ठविशे-
ष्यतानिरूपितप्रकारतापन्नत्वरूपोपसर्जनत्व परिकल्प्य पूर्वोक्तयुक्तिविरोधपरि-
हारताकरूपनेनाऽऽद्ये पादे निरुक्तश्रुतीनामन्तर्भावोक्तिरनुचितैवेति ।

भुत्वात् ' इति युक्ते * जयतीर्थोपदर्शितायाः श्रुतेर्वियदनादित्व
* साधिकायाः, (२) ' एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ' (ब्र०
सू० (२ । ३ । ८) इति द्वितीयाधिकरणे ' तासां वायु-
र्वत्स. ' सा वा एषा देवताऽनादिर्योऽयं पवते ' इति
श्रुत्योर्विरोधनिरासपरे सर्वदेवतोपास्यता च नोत्पत्तिमत्त्वे

* जयतीर्थोपदर्शिताया इति । न विद्यदश्रुते ' (ब्र० सू० २ । ३-
१) इत्यधिकरणे जयतीर्थेन तत्रप्रकाशिकायामेवमुक्तम्—सकलजगज्जन्मा-
दिकर्ता विष्णुरित्युक्तम् । तच्चाऽऽकाशस्य नित्यत्वेऽसमवि स्यात् । अत श्रुत्य-
विरोधेनाऽऽकाशस्योत्पत्तिः समर्थनीया । एव चाऽऽकाशोऽत्र विषय । तत्र
सशयः—उत्पत्तिमान्न वेति । कुत सदेह । ' आत्मन आकाश समुत '
' अनादिर्वाऽयमाकाश ' इति परस्परविरुद्धश्रुतिद्वयसत्त्वात् । किमत्राऽऽयुष्म-
ताऽभिप्रेयते । वियदनुत्पत्तिमदेवेति । कुत इति चेत् । आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वा
ङ्गीकारेऽनुभूतियुक्तिबहुवाग्निरोवात् । तथा हि—आकाशस्योत्पत्तिर्हि नानुभवानु-
सारिणी । तथा ' वियत्पक्षीकृत्यानुत्पत्तिमत्त्वं साध्यते विमुत्त्वात् ' इत्यनु-
मानरूपा युक्तिश्च विरुद्धा । किंच ' अनादिर्वाऽयमाकाश ' इत्यादिवहु-
श्रुतिविरोध । न च ' आत्मन आकाश समुत ' इति श्रुत्या तदुत्पत्तिसिद्धि-
रिति वाच्यम् । अनुभूत्यादिविरुद्धायास्तस्या प्रामाण्यानुपपत्तेः । तस्माद्विय-
दनुत्पत्तिमदेवेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्त — यदुक्तं वियदनुत्पत्तिमदिति ।
तन्न युक्तम् । अनुत्पत्तिप्रतिपादकश्रुतेरभावात् । न च ' अनादिर्वाऽय
माकाश शून्योऽलौकिक. ' इति श्रुति प्रमाणमिति वाच्यम् । तस्या
गौणानादित्वपरत्वात् । तथा हि—आकाशपदेन मूलावकाशतद्देवता उच्यते ।
तत्र भूत स्वरूपत एवोत्पत्तिमद्रूपित्वात् । ' आकाशे नीलिमोदेति ' इति श्रुत्या
भूताकाशस्य रूपित्व बोध्यम् । तदभिमानिनोऽपि शरीरोत्पत्तिद्वाराऽस्त्येवो-
त्पत्तिः । अवकाशतदभिमानिनोरप्यस्ति परावीनविशेषलामलक्षणोत्पत्तिः । एव
च सर्वविषयत्वादुत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यार्था । अनादित्वश्रुतिस्तु न सर्वविषयेति भवति
गौणी । भूते कथमपि तदवृत्ते । एव च वियदुत्पत्तिमदिति ' आत्मन आकाश-
संभूत ' इति श्रुत्या सिध्यतीति ।

* साधिकाया इति । अस्मिन्प्रकरणे ' युक्ते ' ' युक्ते. ' इति षष्ठ्यन्ता
माम् ' आभास एव च ' इत्यधिकरणखण्डनसमाप्तौ विद्यमानेन ' सत्त्वेन'
इत्यनेन दूरस्थेन सहान्वयो बोध्यः ।

घटन इत्यादिनोपदर्शिताया सर्वदेवतोपास्यत्वातिशयित * चेत-
नत्वयुक्तेस्तदनादित्वसाधिकाया, (३) ' असभवस्तु स
तोऽनुपपत्तेः ' (ब्र० सू० २ । ३ । ९) इत्यधिकरणे
' असतः सद्जायत ' ' सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ' इतिश्रुति-

* चेतनत्वयुक्तेरिति । अय भाव—सर्वोत्पादको हरिरित्यभिहितम् ।
परतु मुख्यवायोरुत्पत्त्यनङ्गीकारे तन्न सगच्छेत् । अतस्तदुत्पत्ति समर्पनीया ।
एव च मुख्यवायुर्विषयोऽत्र । तत्र सदेह । उत्पत्तिमान्न वेति । कुतः सदेह ।
' तासा वायुर्वत्स ' ' सा वा एषा देवताऽनादिर्योऽय पवते ' इति श्रुतिद्वये परस्पर-
विरुद्धार्थप्रतिपादनात् । किं तावद्युक्तम् । वायोरनुत्पत्तिरेव युक्ता । कुत इति
चेत् । उच्यते—' वायुर्वाव नित्यो वायुना हि सर्वाणि भूतानि नीयन्ते ' ।
' सा वा एषा देवताऽनादि ' इत्यादिश्रुतीनामेव प्रमाणत्वात् । न चाऽऽका-
शानुत्पत्तिश्रुतिवद्गौणार्थत्वमेवोक्तश्रुतीनामिति वाच्यम् । तथा सत्याकाशा-
दिवन्मुख्यवायोरप्युत्पत्तिमत्त्वेन नित्यत्वाभावात् । ' तेजोबन्नान्याकाश इति
तान्यनित्यानि वायुर्वाव नित्य ' इति श्रुतौ तेजोबन्नाकाशानामनित्यत्वमुक्त्वा
वायोर्यन्नित्यत्वमुक्तं तद्विरु येन । किंच यदि वायोरनुत्पत्तिर्गौणी तर्हि स्वरूप-
पमात्रविषयेत्यवश्यं वक्तव्यम् । तथा सति तस्य सर्वचेतनसाम्येन ' अय ह
चेतनाश्च चेतनाश्च तेजोबन्नान्याकाश इति तान्यचेतनानि वायुर्वाव चेतन ' ।
इति श्रुतौ वायोरतिशयितचेतनत्व यदुक्तं तद्विरु येन । किंचोत्पत्तिमत्त्वे
सर्वदेवतोपास्यता न पठेत् । किंच तदुत्पत्त्यङ्गीकारेऽनुभवव्याक्रोप स्यात् ।
तस्मादनुभूतियुक्तिबहुवागिरो गद्वायोरुत्पत्त्ययोगात्तदुत्पत्तिश्रुतिरत्रमाणामिति पूर्व-
पक्षे प्राप्तेऽभिधीयत—मुख्यवायुरप्युत्पत्तिमानेव । अनुत्पत्तिप्रतिपादकश्रु-
तेरभावात् । ' प्राणाद्वायुर्जायत ' इत्यादौ तदुत्पत्ते श्रुत्वाच्च । न च
पूर्वादाहृतश्रुते सत्त्वात्कथमेतदिति वाच्यम् । तस्या स्वरूपविषयत्वेनोत्पत्ति
श्रुतेस्तु शरीरविषयत्वेन व्यवस्योपपत्तेः । न चैतद्विषये प्रमाणामवः । ' अने-
ता युत्पत्तिमन्ति चानु पत्तिमति च प्राणः श्रद्धाऽऽकाश इति भागशो ह्युत्प-
द्यन्ते ' इति वचनसंभव प्रमाणत्वात् । ननु पूर्वोक्तरीत्या वायोर्मुख्यानुत्पत्त्यभावे
सत्युत्पत्त्यनुत्पत्तिमद्भयो विषयान्निभ्यो विशेषेण तदुत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यत्वेन-
त्वादियुक्तिश्च विरु येतेति चेत् । भवम् । ' नित्य. परमनित्यश्च ' इत्यादिको
र्मस्मृतावपि निरुक्तव्यस्याया सत्त्वेनोत्पत्तिश्रुते प्राबल्यात्तदनुत्पत्तिश्रुतियुक्तयो-
र्दोषव्येन मुख्यवायुरनुत्पत्तिमानेवेति सिद्धन्ति इति ।

विरोधनिरासके ब्रह्मणः सादित्वसाधिकाया असंभवदुत्प-
त्तिकनभोनभस्वत्साम्यरूपाया * असंभवदुद्भवयोर्नभोनभस्व
तोरित्यादिना जन्मश्रुते सयुक्तिकत्वेन प्राबल्यादित्यन्तेन
त्वदुक्ताया युक्तेः, (५) ' आपः ' (ब्र० सू० २ । ३ ।
११) इत्यधिकरणे ' अग्नेरापः ' ' तदपोऽसृजत ' इतिश्रु-
तिविरोधपरिहारपरेऽपि तेजोजनिसाधिकाया विमता आप-
स्तेजसो जाता अत्वात्स्वेदादिवदित्यादिना = त्वदुक्ताया

* असंभवदुद्भवयोरिति । अयमभिसधि —सकलजगत्कारण ब्रह्मे-
त्युक्तम् । तस्य चोत्पत्तिमत्त्वे कारणत्वानुपपत्तिः । अतस्तन्निराकार्यम् । एव च
ब्रह्मात्र विषय । तच्चोत्पत्तिमन्न वेति सशय । कुनश्चाय सदेह । ' असतः
सदजायत ' ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ' इत्यादिश्रुतिविप्रतिपत्तेः । किमत्र
युक्तम् । अस्त्येव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति । कुन इति चेत् । उच्यते—' असतः
सदजायत ' इति श्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । न चानादित्वेऽपि ' सदेव सोम्य ' इत्यादि
श्रुतिः प्रमाणमिति भ्रमितव्यम् । ' नभोनभस्वतोरुत्पत्तिर्दुर्वचाऽपि
पूर्वाधिकरणयोः साधिता । एव चानादित्वेन तत्समस्य ब्रह्मणोऽप्युत्पत्ति-
रुचिता ' इति युक्तेर्विद्यमानत्वेन जन्मश्रुते प्राबल्यात् । तथा च ब्रह्मणोऽ-
प्युत्पत्तिमत्त्वं सिध्यतीति पूर्वपक्षे सिद्धान्त-ब्रह्मण सर्वात्मनाऽनुत्पत्तिरेव ।
न तु वियदादिवद्व्यवस्थया । कुत इति चेत् । ब्रह्मण स्वातन्त्र्यादनुत्पत्तिर्वियदा-
देस्त्वस्वातन्त्र्यादुत्पत्तिरिति गृहाण । ननु ' असतः सदजायत ' इति
श्रुतौ ब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिश्रवणात्कथं सर्वात्मनाऽनुत्पत्तिरुच्यत इति चेत् ।
उच्यते—असत सकाशात्पदार्थोत्पत्तेः काप्यदृष्टत्वेन प्रातीतिकस्यापि पदा-
र्थस्य तत्सकाशादुत्पत्तिर्नोपपद्यते । ननु तर्हि तच्छ्रुतेरप्रामाण्यं स्यादिति चेत् ।
भैवम् । ' तद्वा एतद्ब्रह्माऽऽहुर्ब्रह्मि बृहयति चेति । तद्वा एतदसदाहुर्न ह्यासा-
दयति कश्चनेति । तद्वा एतत्परमाहु परतो हि तदुदीक्षते ' इति श्रुतौ ब्रह्म
वाच्येवासच्छब्द इत्युक्तत्वात् । एव च ब्रह्मण सकाशादेव सर्वेषामुत्पत्तेः
सत्त्वात्स्वातन्त्र्याच्च ब्रह्मण उत्पत्तिर्नास्तीति सिद्धमिति ।

= त्वदुक्ताया इति । तथा हि—सकलकारणत्वेन ब्रह्म स्वीकृतम् । पर-
स्वभा तेजसः सकाशाज्जातत्वेन तन्न सगच्छेनेति तन्निराकरणीयमेवेति तेज-
सोऽनन्तर प्राप्ता आपोऽत्र विषयः । कश्चात्र सदेह । किमापस्तेजसो जायन्तेऽ-
थवा ब्रह्मणः सकाशादिति । कुतो वा सदेहः । ' अग्नेरापः ' ' तदपोऽसृजत ' ?

युक्त, (७) ' तदभि यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ' (ब्र० सू०
२ । ३ । १३) इत्यधिकरणे ' यत्प्रयन्त्यभिसविशन्ति '
' रुद्रो माऽऽविशान्तकः ' इति श्रुत्योर्विरोधपरिहारपरे विष्णोः
सहारकर्तृत्वाभावसापिकाया विष्णोर्जगदुत्पादकत्वाल्लोके पितु
रन्यस्यैव = मारकत्वदर्शनादिति त्वदुक्ताया उत्पादकयुक्तेः,

इति श्रुतिविगानात् । किं तवेष्टम् । अग्नेरापो जायन्त इति । कुत इति चेत् ।
' अग्नेराप ' इति श्रुते । किं वक्तव्यमेतत् ' तदपोऽसृजत ' इति श्रुति-
विरोधस्य सत्त्वेन त्वदुक्तस्यानौचित्यात् । नोक्तश्रुतिविरोधः । तथा हि—
' विमता अपः पक्षीकृत्य तेजोजातत्व साध्यतेऽप्त्वात्स्वेदादिवत् ' इत्यनुमा-
नरूपयुक्तियुक्तत्वेन तेजोजातत्वश्रुते प्राबल्यात् । एव च सयुक्तिकत्वेन
' तत्तेज एक्षत बहु स्या प्रजायेय ' इति श्रुत्यन्तरसवादाच्च तेजसः सकाशादे-
वापामुत्पत्तिरिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः—' अग्नेराप ' इति श्रुतेरपामुत्प-
त्तिरन्यतो न ग्राह्या । किंत्वापोऽपि ब्रह्मण सकाशादेव जायन्ते । ' ब्रह्मै-
वेदमग्र आसीत्तदपोऽसृजत ' इति श्रुतिप्रामाण्यात् । ननु निरुक्तयुक्तिसाहि-
त्यवती श्रुतिस्तिर्हि कथमुपपद्येतेति चेत् । उच्यते—' तत्र तत्र स्थितो विष्णुः
स्तत्तत्तुक्ती प्रबोधयन् । एक एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमञ्जसा ' इति वाम-
नपुराणाक्तवचननुरोपेन महाशक्तिरपि हरिर्लोकैवगन्यादिषु स्थित्वाऽचा-
दिक जनयतीति स्वीकारात्तत्तदश्रुत्यनुपपत्तिः । तस्माच्चक्रुत्यविरोधेनापि ब्रह्मणः
सकाशादवोत्पत्तिरिति सिद्धमिति ।

— मारकत्वदर्शनादिति । इदमत्र बोध्यम्—जगत्सृष्ट्यादिकर्ता हरिरै-
त्यभिहितम् । यदि च सहारकर्तृत्वमयस्मिन् रुद्रे स्यात्तर्हि हरौ तदभावात्पू-
र्वाक्तं न संगच्छेत् । अतस्तन्निषेध्यमेवेति प्रकृताधिदैवाधिभूतानि विषयोऽस्मि-
न्निष्करणे । उत्पात्तिमत्त्वात्तानि लीयन्त इति निर्विवादमिति तानि किं भग-
वता लीयन्त आहोऽन्विद्रुद्रेणेति सदेहः । सदेहबीजं तु ' यत्प्रयन्त्यभिसवि-
शन्ति ' ' रुद्रो माऽऽविशान्तकः ' इति श्रुत्योर्विप्रतिपत्तिरेव । पूर्वपक्षस्तु—
रुद्र एव सहारकः । श्रुतौ तस्यान्तकत्वश्रवणात् । ननु रुद्रादिनाम्नामपि विष्णु-
प्रतिपादकत्वेन ' प्राणाना मयिरसि रुद्रो माऽऽविशान्तकस्तेनात्नेनाऽऽप्या-
यव ' इति श्रुतिरपि विष्णुरैव । रुद्रविषयत्वे वा रुद्रस्य सहारद्वारत्वाभिधात्री
स्यादिति चेत् । भैवम् । विष्णोः कथञ्चित्सहर्तृत्वाभ्युपगमे तस्य जगदुत्पाद-
कत्वेन लोकरुद्रादिविरोधात् । तथा हि—लोके जनको न पुत्रादीनां हन्ता ।

(९) ' अन्तरा विज्ञानमनसी० ' (ब्र० सू० २ । ३ । १५)
इत्यधिकरणे ' असरात्परमादेव ' [इति] श्रुतेः ' यच्छेद्वाङ्-
मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ' इति पूर्वावस्थितमनस्त-
त्त्वस्य पूर्वमेव लय इति लिङ्गदर्शनस्य चोत्पत्तिक्रमेण व्युत्क्रमेण
च लयविषये विरोधपरिहारपरे "न सर्वेषां व्युत्क्रमेणैव लयः ।
किंतु केषांचित्क्रमात्केषांचिद्व्युत्क्रमेण । तथा हि—विज्ञान
तत्र तावन्मनस्तत्त्वादुत्पन्नं श्रूयते—' मनसश्च विज्ञानम् ' इति
श्रुतौ । तस्य च पश्चादुत्पन्नस्य विज्ञानतत्त्वस्य पश्चादेव लयः
पूर्वावस्थितस्य मनस्तत्त्वस्य पूर्वमेव लयः " इति पूर्वपक्षोपपा-
दिकाया + ज्ञानत्वयुक्तेः ' तस्याः सयुक्तिकलिङ्गदर्शन० '

किंतु पितुरन्यस्यैव मारकत्व दृश्यते । तद्वदेव जनकस्य विष्णोर्मारकत्व नोचि-
तम् । अपि तु सहर्तृत्वेन सुप्रासिद्धे रुद्र एव तदुचिनम् । तथा सति न कश्चि
द्विरोध । नापि पूर्वोक्तश्रुतेरन्यार्थता । तस्माद्विष्णोरन्यस्मिन्नेव सहर्तृत्वमिति ।
अयमत्र सिद्धान्त—विष्णुरेव सहारकर्ता । ' तस्यामिध्यानाद्योजनात्तत्त्व-
भावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति ' इति श्रुतौ ह्यनादर्बन्धस्य लयकर्ता
विष्णुरिति प्रतीयते । एव चानादर्बन्धस्य लयकर्ता यदि विष्णुर्ताहि सादेर्जगत
सहारकर्ता सुतरा स एव सिध्यतीति किमु वक्तव्यम् । शक्तभ्यैव तत्प्रभवात् ।
ननु प्रागुक्तश्रुतिविरोधो दुर्वार इति चेत् । उच्यते—' स्रष्टा पाता च सहर्ता
स एको हरिरीश्वर । स्रष्टृत्वादिकमन्येषा दारुयोपावदुच्यते ' इति स्कान्दे
स्पष्टमुक्तत्वाद्विष्णोरन्येषा भाक्तमेव तत् । न च पूर्वोक्तयुक्तिविरोध इति
वाच्यम् । ममत्वादिदोषराहित्येन लोकपितृवैलक्षणेन विष्णोस्तदौचित्यात् ।
तस्माच्छ्रुत्यविरोधेन सहारस्य कर्तृत्वमपि भगवत्येव सिध्यतीति ।

+ ज्ञानत्वयुक्तेरिति । अयमाशयः—सकललयकर्ता हरिरित्युक्तम् ।
परंतु लयविषये क्रमबोधकश्रुतिविप्रतिपत्तौ तत्र सगच्छेतेति सा परिहरणीयैव ।
एव च प्रकृताधिभूतानि विषय । किं तानि सर्वाण्युत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन
लीयन्त उत कानिचिदिति सशयोऽत्र । कुतोऽय सशयः । ' असरात्परमादेव
सर्वमुत्पद्यते क्रमात् । व्युत्क्रमाद्विलयश्चैव तस्मिन्नेव परात्मनि ' इति श्रुतेरथ
च " विज्ञानतत्त्व तावन्मनस्तत्त्वादुत्पन्नमिति ' मनसश्च विज्ञानम् ' इति
श्रुत्या प्रतीतते । तस्य च पश्चादुत्पन्नस्य विज्ञानतत्त्वस्य पश्चात्त्रेव लयः ।

इत्यादिना त्वदुक्तायाः, (११) ' ज्ञोऽत एव ' (ब्र० सू०
२ । ३ । १८) इत्यधिकरणे ' नित्यो नित्यानाम् ' ' सर्व
एते चिदात्मनो व्युत्तरन्ति ' इति श्रुत्योर्विरोधपरिहारे जीवानु-

' यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ' इति श्रुतौ पूर्वावस्थितस्य मनस्तत्त्वस्य पूर्वमेव लय । पश्चाच्च विज्ञानस्येति प्रतीयते " इति लिङ्गदर्शनस्य विरोधात् । अत्र ' मनसी ' इति सप्तम्यन्तम् । छान्दस ईकारादेश । तथा च वाङ्मनसि यच्छेन्नाम लीयत इति स्मरेदित्यर्थ । किं तावत्प्राप्तम् । न सर्वेषां व्युत्क्रमेण लय किंतु केषाचित्क्रमेण केषाचित्तु व्युत्क्रमेणेति । कुत इति चेत् । ' यच्छेद्वाङ्मनसी ' इति श्रुतौ विज्ञानतत्त्वात्पूर्वमेव मनस्तत्त्वस्य लयो भवतीति प्रतिपादनेन पश्चादुत्पन्नस्य विज्ञानतत्त्वस्य पश्चादेव लय उचित । एव च विज्ञानतत्त्व मनस्तत्त्व च वर्जयित्वाऽन्येषां व्युत्क्रमेण लय इति सिद्धम् । लोकानुकूल चैतद्भवति । लोकेऽपि हि केषाचित्क्रमेण केषाचिच्च व्युत्क्रमेण लयो दृश्यते । न चैतरश्रुतिविरोध । तस्या सयुक्तिलिङ्गदर्शनविरुद्धाया अप्रामाण्यादिति प्राप्ते ब्रूम— सर्वेषां विपरीतक्रमेणैव लयो भवति, न तु विज्ञानतत्त्व मनस्तत्त्व च वर्जयित्वा । कुत इति चेत् । उच्यते—विज्ञानतत्त्वस्य मनस्तत्त्वस्य च यथोत्पत्तिलयो भवतीत्येतद्विषये प्रमाणाभावात्सर्वेषां च व्युत्क्रमेण लयो भवतीति ' व्युत्क्रमाद्विलयश्चैव तस्मिन्नेव परात्मनि ' इति श्रुत्या प्रतिपादनाच्च । ननु ' यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ ' इत्यादिलिङ्गदर्शनस्य जागरूकत्वे कथं प्रमाणाभाव इत्युच्यत इति चेत् । मैवम् । मनस्तत्त्वस्य विज्ञानतत्त्वादेवोत्पन्नत्वात् । किं तत्र प्रमाणमिति चेत् । शृणु । ' परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्तात्तु महास्तथा । विज्ञानतत्त्वात्तु मनो मनस्तत्त्वाच्च स्वादिकम् ' इति स्कान्दवचन गृहाण । न च ' मनसश्च विज्ञानम् ' इति पूर्वोक्तश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । मन शब्दो हि मनस्तत्त्वेऽन्त करणे च वर्तते । तथा विज्ञानशब्दोऽपि विज्ञानतत्त्वे चक्षुरादिजन्यबोधे च वर्तते । ' मनसश्च विज्ञानम् ' इत्ययं व्यपदेशस्त्विन्द्रियावबोधारूपा यो भागस्तत्र वर्तते । न तु मनस्तत्त्वविज्ञानतत्त्वारूपभागोऽपि । न चोक्तव्यपदेशस्येन्द्रियादिविषयकत्वे काचनानुपपत्तिः । चराचरविषयमनोभावेनाऽऽलोचनेनावबोधस्योत्पद्यमानत्वात् । न चोक्तं वाक्यं मनस्तत्त्वविज्ञानतत्त्वारूपभागविषयकं कुतो न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वोक्तस्कान्दवचनविरोधात् । एव च श्रुत्यविरोधेन सर्वेषां व्युत्क्रमेणैव लय इति सिद्धान्तः ।

त्पत्तिसाधिकायाः ' न जीव उत्पत्तिमाननादित्वादीश्वरवत् ।
न च साध्याविशिष्टता हेतोः । प्रागभावशून्यताया विधासित-
त्वात् । न च तत्र विवादः । उत्पत्तेरेवामावप्रसङ्गात् । कारण-
शून्यतां वाऽनादित्वं ब्रूमः । न च तत्रापि विवादः । कारण-
नुपलब्धेः ' इत्यादिना स्वदुक्तायाः * कारणराहित्ययुक्तेः,

* कारणराहित्येति । अयं भाव - सर्वजगत्कर्ता विष्णुरित्युक्तम् । यदि
च जीवोऽप्यनादिस्तर्हि तत्र सगच्छेत । अतस्तद्दूष्यमेवेति जीवोऽस्मिन्नधिकरणे
विषयः । तत्र सशय — किं जीव उत्पद्यते न वेति । किं पुनः सशयकारणम् ।
' नित्यो नित्यानाम् ' ' सर्व एते चिदात्मनो व्युच्चरन्ति ' इति श्रुत्योर्विप्रति-
पत्तिरेव । किमत्र तवाभीष्टम् । न जीव उत्पद्यत इति । तथा हि — जीव
पक्षीकृत्योत्पत्तिमत्त्वाभावः साध्यतेऽनादित्वादीश्वरवत् । न च साध्याभिन्नो
हेतुरिति दुष्टमेतदनुमानमिति वाच्यम् । अनादित्वं नाम प्रागभावशून्यत्वमिति
विवक्षणात् । न च तत्र प्रमाणाभावः । यदि हि प्रागभावशून्यत्व जीवे न
स्यात्तर्हि प्रमितत्वाविशेषाद्धटादेरप्युत्पत्तिर्न स्यात् । अथवा प्रागभावशून्यत्व-
मनुत्पत्तितो भिन्नः स्यात्तर्हि प्रागभाव उत्पत्तितो भिन्नो न स्यात् । एव चोत्प-
त्तेरेव प्रागभावरूपत्वेन घटादेरप्युत्पत्तितः पूर्वं प्रागभावाभावात्प्रागभावही-
नस्य तस्याऽऽत्मलभरूपोत्पत्तिरेव न सिध्यतीत्यस्यैव प्रमाणत्वात् । अथवाऽ-
नादित्वं नाम कारणशून्यत्वमिति ब्रूमः । न च तत्रापि विवादः । कारणानुप-
लब्धेरेव निर्णायकत्वात् । न चैवभूतानामप्याकाशादीनामुत्पत्तिमत्त्वेन व्यभिचारः
इति वाच्यम् । उत्पत्तिमता भूताकाशादीनां कारणशून्यत्वे कारणशून्यानां
चाव्याकृताकाशादीनामुत्पत्तिमत्त्वेऽसंप्रतिपत्तेः । किंच ' नित्यो नित्यानाम् '
इति श्रुतिरपि जीवस्यानुत्पत्तिं ब्रूते । न च श्रुत्यन्तरविरोधः । अनादित्वश्रुते-
र्युक्त्युपेताया प्राबल्यात्तद्विरोधेनाप्रामाण्यादिति प्राप्तेऽभिधीयते — उत्पद्यत एव
जीव ईश्वरसकाशात् । किमत्र प्रमाणमिति चेत् । ' ते वा एते चिदात्मानो
विनष्टा परं ज्योतिर्निविशन्त्यविनष्टा एवोत्पद्यन्ते । न विनश्यन्ति कदाचन ' इति
काषायणश्रुतिरेव प्रमाणम् । न च पूर्वोक्तानादिनित्यत्वश्रुत्यादिविरोधः
इति वाच्यम् । नित्यत्वाविरोधेनैवोपपत्तेरुक्तश्रुत्युक्तत्वात् । नन्वनादिनित्यस्य
जीवस्योत्पत्तिः पूर्वोक्तश्रुत्याऽपि कथं सगच्छते । नहि बन्ध्यात्वमभ्युपगम्य
मातृत्वं युज्यते । तथा च जीवस्य नित्यत्वमभ्युपगम्योत्पत्तिमत्त्वस्य व्याहृत-
त्वात्पूर्वोक्ता श्रुतिरप्रमाणमिति चेत् । नैवम् । अनादेरपि जीवस्योत्पत्तिर्युज्यते

(१२) उत्क्रान्तिगत्यधिकरणे ' व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्च सर्वात्मानः सर्वरूपा अनन्ताः ' इति काषायणश्रुतेः ' अणुर्ह्येष आत्माऽयं वा एति सिनीतः पुण्य चापुण्य च ' इति गौपवनश्रुतेश्च जीवस्य व्याप्तत्वाणुत्वाविषये विरोधनिरासके जीवव्याप्तिस्वसाधिकाया ' न तावदणुरात्मा सर्वदेहगतस्पर्शज्ञानात् ' इत्यादिना त्वदुक्ताया + देहव्यापिसुखाद्युपलब्धिरु

एव । जीवस्वरूपस्य सोपाधित्वेन तदुपाधेरुत्पत्तिमत्त्वाज्जीवस्याप्युत्पत्तिवत्त्वाक्षते । तथा च व्याप्तसहितायाम्—' उत्पद्यन्ते चिदात्मानो नित्यानित्यात्परात्मन । उपाध्यपेक्षया तेषामुत्पत्तिरपि गीयते ' इति । एव च श्रुत्याविरोधेन जीवस्य ब्रह्मजातत्वसिद्धिरिति सिद्धान्तः ।

+ देहव्यापीति । इदमत्रावधेयम्—श्रुतिमन्वय पूर्व हरावुक्तः । यदि च जीवपरिमाणविषये श्रुतीनां विरोधस्तर्हि तासामप्रामाण्येन स न सगच्छेत । अतोऽसौ विरोधः परिहरणीय एवेति प्रकृतो जीव एव विषयः । किमसौ व्याप्तोऽणुर्वेति सशयः । तर्ह्यजितु ' व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्च सर्वात्मानः सर्वरूपा अनन्ता ' इति काषायणश्रुतेरथ च ' अणुर्ह्येष आत्माऽयं वा एते सिनीतः पुण्य चापुण्य च ' इति गौपवनश्रुतेर्विरुद्धप्रतिपादनम् । किं तावत्प्राप्तम् । जीवो व्याप्त एवेति । कुत इति चेत् । ' व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना ' इति श्रुतिरेव प्रमाणम् । न चेयं श्रुतिर्न जीवविषया किंत्वीश्वरविषयेति वाच्यम् । बहुवचनानुरोधेन जीवविषयिकैवेति निर्णयात् । न च पूर्वोक्ताया अणुत्वबोधकश्रुतेर्विरोध इति वाच्यम् । व्याप्तत्वबोधकश्रुतेर्युक्तियुक्तत्वेन बलवत्त्वात् । तथा हि—आत्मानं पक्षीकृत्याणुत्वाभावसाध्यते सर्वदेहगतस्पर्शज्ञानवत्त्वाद्व्याप्तादीनां तत्तदिन्द्रियैर्युगपज्ज्ञानाच्च । न हीदं ज्ञानमणावात्मनि समवति । न हि कश्चिदप्राप्तकरणेन क्रिया निर्वर्तयितुं शक्नोति । न चाऽऽत्मा देहपरिमाण इति वाच्यम् । शरीरपरिमाणत्वे ह्यात्मनः शरीरवत्साशत्वस्यात् । मध्यमपरिमाणवस्तुनस्तन्नियमदर्शनात् । ततश्च तेषामशाना प्रत्येकचेतनत्वेन विरुद्धयुगपत्क्रियं शरीरमुन्मथयेताथवाऽक्रियमापद्येत । नहि युगपदनेकेषामैकमत्यं सम्भवति । न च समुदायो नाम कश्चिद्धर्मा भवति । अशैरारब्धेऽशिनि स्वीकृतेऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्परिशेषादात्मनो व्याप्तत्वमेव सिध्यति । तथा च प्रयोगः—सर्वमिदं मूर्तजातं पक्षीकृत्याऽऽत्मस्पृष्टत्वसाध्यते मूर्तत्वाच्छरीरवदिति । एव च सयुक्तिकव्याप्तिश्रुतेर्बलीयस्त्वेनाणुश्रुतेरप्रामा-

पयुक्तेः, (१३) व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति ' (ब्र०
सू० २ । ३ । २७) इत्यधिकरणे ' स नित्यो निरवयवः
पुण्ययुक्पापयुगिभं लोकममुं चाऽऽवर्तते स विमुच्यते स एकधा
न सप्तधा न शतधा ' इति गौपवनश्रुतिः ' स पञ्चधा स सप्तधा
स दशधा भवति । स शतधा च सहस्रधा स गच्छति स
मुच्यते ' इति पाराशर्या, य ऽणश्रुतेश्च जीवस्यैकत्वबहुत्वविषये
विरोधपरिहारपरे जीवस्यैकरूपत्वसाधिकायाः ' युज्यते खलु
विभावात्मनि योगप्रभावेन शरीरबहुतया वा ' इत्यादिना त्वदु-
क्ताया *अनेकशरीरयोगित्वरूपयुक्तेः, (१५) ' यावदात्मभा-

प्याज्जीवस्य व्याप्तत्वमेवेति प्राप्ते सिद्धान्त — न व्यापको जीव किंत्वणुरेव ।
तथा हि—जीव पक्षीकृत्य णुत्व साध्यत उत्क्रान्तिगत्यागतिमत्त्वात्पतत्रिशरीर-
वत् । तथा च श्रुति — ' सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामु लोकमभिगच्छत्यमुष्मा-
दिम लोकमागच्छति स गर्भी भवति स प्रसूयते स कर्म कुरुते ' इति । नहि
व्याप्तद्रव्यस्य व्योमादेरुत्क्रान्त्याद्यस्ति । तस्मान्निराकृतमध्यमपरिमाणस्याऽऽत्मनो
व्याप्त्यनुपपत्तौ सत्यामणुत्वमेव पर्यवसन्नमिति ।

* अनेकशरीरयोगित्वेति । अयं भाव — जगत्कारणे विष्णौ श्रुतिसमन्वय
इत प्रागुक्त । परतु जीवस्वरूपप्रतिपादकश्रुतीना परस्परविरोधे सत्यप्रा-
माण्यात्सर्वासा श्रुतीनामप्रामाण्यशङ्कया हरौ श्रुतिसमन्वयो न सगच्छेत । अतः
स परिहरणीय । एव च प्रकृतो जीव एव विषयोऽत्र । तत्र सदेह — किमय
जीव एकरूप आहोस्विदनेकस्वरूप इति । कस्मादयं सशय । ' स नित्यो
निरवयवः पुण्ययुक् पापयुक् च स इमं लोकममुं चाऽऽवर्तते स विमुच्यते स
एकधा न सप्तधा न दशधा न शतधा ' इति श्रुतौ तथा ' स पञ्चधा स
सप्तधा स दशधा भवति । स शतधा च सहस्रधा स गच्छति स मुच्यते ' इति
श्रुतौ च जीवस्यैकरूपत्वमनेकरूपत्व च परस्परविरुद्धं प्रतीयते । अतः
सशय । किमत्र युक्तम् । जीव एकरूप एवेति । किं तत्र प्रमाणमिति चेत् ।
शृणु । बहुत्वबोधकश्रुतेर्निर्युक्तिकत्वादेकत्वबोधकश्रुतेश्च सयुक्तिकत्वादेकरूप एव
जीवः । तथा हि—आत्मनि विभुत्वे स्वीकृते सति योगप्रभावेण शरीरबहुतया
बाहुरूप्यं सगच्छेत् । परतु जीवस्य पूर्वोक्तरीत्याऽणुत्वमेव सिद्धम् । एव च
विभुत्वाभावाद्बाहुरूप्याभाव स्पष्ट एव । न चाणोरप्यात्मनोऽशबाहुरया-

वित्वाच्च न दोषस्तदर्थनात् ' (ब्र० सू० २।३।३०) इत्याधि-
करणे ' लयमभ्युपैति ' , ' स चाऽऽनन्त्याय कल्प्यते ' इत्यनि-
त्यत्वनित्यत्वयोः श्रुतिविरोधनिरासके जीवोत्पत्तिसाधिकाया
उपाधेरुत्पत्तिमत्त्वे प्रतिबिम्बस्योत्पत्तिनियमादित्यनेन त्वदु-
क्ताया * उत्पत्तिमदुपाधिप्रतिबिम्बत्वरूपाया युक्ते , (१६)

द्वहुरूपत्वमिति वाच्यम् । ' स नित्यो निरवयव ' इति श्रुतौ तस्य निरव-
यवत्वस्यैव प्रतिपादनात् । न च योगिनोऽघटितपटकत्वसामर्थ्येन बहुरूपत्वमुप-
पन्नं स्यात् । तथा च समाधिसामर्थ्यादगस्त्यादीनां समुद्रपानादि पुराणादिषु
प्रसिद्धमिति वाच्यम् । तथा सति जीवस्य परमेश्वरेण सह साम्यापत्तिः स्यात् ।
तदेव हि परमेश्वरस्यैश्वर्यं यत्कर्तुमर्हन्मन्यथा कर्तुं च सामर्थ्यमिति । न चैतादृशी
युक्तिं बहुत्वबोधकश्रुतेः पश्याम । एव च सयुक्तिकैकत्वबोधकश्रुतिविरोधेन
बहुत्वबोधकश्रुतेरप्रामाण्यात् ' स मुच्यते ' इति जीवल्लिङ्गेन परमेश्वरविषय-
ताया वक्तुमशक्यत्वादेकत्वबोधकश्रुतिप्रामाण्येन जीव एकरूप एव सिद्ध इति
प्राप्ते सिद्धान्तः—जीवस्य बहुरूपत्वमस्त्येव । तथा हि—जीवस्याणुस्वरूपत्वेऽ-
पि योगसपदा बहुनामशाना सपादनेन बहुरूपत्वोपपत्तिर्भवत्येव । न चाशिन-
विहायान्यत्राशस्य गमनमनुपपन्नमिति वाच्यम् । गन्वादौ दृष्टत्वात् । यथा
पुष्पाद्गन्धः पृथग्गच्छत्येवमशिनो जीवादशा पृथग्गच्छन्तीति तात्पर्यं बोध्यम् ।
तथा च श्रुतिः—' अत्रैक एव सगन्धवद्ब्रूयतिरिच्यते । अत्रैकी भवति ।
अथ बह्वी भवति । त यथा यथेश्वरः प्रकुरुते तथा तथा भवति । सोऽचिन्त्यः
परमो गरीयान् ' इति । न चैकरूपत्वबोधकश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । तस्याः
स्वरूपैक्यविषयत्वेनाविरोधात् । न चेश्वरेण सह साम्यापातः । योगिना-
मपि बहुरूपत्वशक्तैर्योगाराधितेश्वरप्रसादायत्तत्वेनादोषात् । तथा च प्राप्ते—
' अचिन्त्येशशक्त्येव ह्येकोऽवयववर्जितः । आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडत
योगसपदा ' इति । एव च श्रुत्यविरोधेन जीवस्य बहुरूपोपपत्त्या युक्तो हरो
श्रुतिसमन्वय इति ।

* उत्पत्तिमदुपाधीति । तथा हि—श्रुतिसमन्वयो हरावुक्तः । जीवनित्यत्व-
बोधकश्रुते श्रुत्यन्तरविरोधेन प्रामाण्याभावे सति तदनुपपत्तिः स्यात् । अनोऽ-
सौ विरोधः परिहरणीयः । एव च प्रकृतो जीव एव विषयः । तत्र सदेहः—
नित्यो वाऽनित्य इति । कुतः पुनः सशयोऽयम् । ' ब्रह्मल्लयमभ्युपैति ' ' सोऽ-
नादिना पुण्येन पापेन चानुबद्धः । परेषु निर्मुक्त आनन्त्याय कल्प्यते ' इति

‘ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ’ (ब्र० सू० २।३।
३१) इत्यधिकरणे ‘ विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः स आनन्दः
स बलः स ओजः ’ [इति] श्रुतेः ‘ स दुःखाद्विमुक्त आनन्दी
भवति । सोऽज्ञानाद्विमुक्तो ज्ञानी भवति ’ इत्यादिपौङ्गिश्रुतेश्च
परस्परविरोधनिरासके जीवस्यानानन्दत्वसाधिकायाः *सर्वदा

श्रुत्योर्विरोधात् । किं तावत्प्राप्तम् । अनित्य एव जीव इति । कुत इति चेत् ।
अनित्यत्वबोधकश्रुते प्रमाणत्वात् । न च नित्यत्वेऽपि श्रुति प्रमाणमस्तीति
वाच्यम् । अनित्यत्वश्रुतेः सयुक्तिकत्वेन बलीयस्त्वात् । तथा हि—‘ज्ञोऽत
एव ’ इत्यत्र जीवस्योत्पत्तिस्तावदुक्तैव । उत्पत्तिमतश्चानित्यत्व नियतमेव ।
घटादौ दृष्टत्वात् । न च तत्र तदुपाधेरेवोत्पत्तिरुक्ता न तु जीवस्येति वाच्यम् ।
उपाधेरुत्पत्तिमत्त्वे प्रतिबिम्बस्योत्पत्तिनियमात् । न ह्युपाधेरुत्पत्तिमत्त्वेऽपि
प्रतिबिम्बस्यानादित्वं क्वचिद्दृष्टम् । अतोऽनित्येव जीवस्योत्पत्तिर्विनाशश्च । तस्मा-
दनित्य एव जीव इति प्राप्ते सिद्धान्त —नित्य एव जीव । प्रतिबिम्बस्य बि-
म्बोपाधितत्सनिधिनाश विना नाशानुपपत्तेः । बिम्बस्य परमात्मनोऽनाद्यनन्तत्वा-
दुपाधेश्च यावत्परमात्मभावित्वात्सर्वगतबिम्बस्योपाधिनिधेश्च नित्यत्व बोध्यम् ।
अतो जीवस्यानाद्य तत्त्वान्नानादिकर्मसंबन्धानुपपत्त्या श्रुतेरप्रमाणताऽपि । न
चानित्यत्वश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । तच्छ्रुतेरुपाधिविषयत्वेनाविरोधात् । न
चोपाधेरनित्यत्वे जीवस्याप्यनित्यत्वात्पत्तिरिति वाच्यम् । न वयं यनोपा-
धिना जीव प्रतिबिम्बस्तस्यैवोत्पत्तिविनाशौ ब्रूमः । अपि तु यात्वादिपदो[प]पा-
दितबाह्योपाधेरेव तौ ब्रूमः । किं तत्र प्रमाणमिति चेत् । ‘ नित्यं परं नित्यो
जीवो नित्यास्तस्य धातयः । अन उत्पद्यते च म्रियते च विमुच्यते च ’ इति
श्रुतिस्तथा ‘ अत्मा नित्य सुखदुःखे त्वनित्य जीवो नित्यो धातुरस्य त्व-
नित्यः ’ इति भारत च प्रमाणं बाध्यम् । स्पष्टं चेत् यत्र—जीवोपाधिर्द्विधा प्रोक्तः
स्वरूप बाह्य एव च । बाह्ये साविर्भाव याति मुक्तावप्यस्य तु स्थितिः ॥ सर्वो-
पाधिविनाशे तु प्रतिबिम्बं कथं भवेत् । कथं चाऽऽत्मविनाशाय प्रयत्नः सत्स्य-
ति क्वचित् ॥ इति । तथा—उपाधेश्चैव नियतत्वाच्चैव जीवो विनश्यति । स्वरू-
पत्वादुपाधेश्च न भित्तोपाधिकल्पनम् । इति च । तस्माच्छ्रुतिविरोधेन जीवस्य
नित्यत्वसिद्धौ हरो श्रुतिसमन्वयो युक्त एवेत्याशयः ।

* सर्वदा तदनुभवोति । इदं बोध्यम्—परमेश्वरे श्रुतिसमन्वय उक्तः ।
परंतु जीवस्य ज्ञानाद्यात्मकत्वबोधकश्रुतेः श्रुत्यन्तरविरोधे सत्यप्रामाण्यत्वात्

दनुर्पपत्ति स्यादत स विरोध परिहरणीय । एव च प्रकृतो जीव एव विषयोऽ-
 न्न बोध्य । तत्राय सञ्चय — किं जीवो ज्ञानरूपो न वेति । तर्हीज तु
 'विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वे स आनन्द स बल स ओज स परेणामु लोक
 नीयते स विमुच्यते ' । स दुःखाद्धिमुक्त आनन्दी भवति । सोऽज्ञानाद्धिमुक्तो
 ज्ञानी भवति । सेऽबलाद्धिमुक्तो बली भवति । स नित्यो निरातङ्कोऽवति-
 ष्ठने ' इति श्रुत्योर्विगानमेव । किं तावद्युक्तम् । जीवो ज्ञानरूपो नेति ।
 कुत इति चेत् । आनन्दादिरूपत्वभावबोधकश्रुत्या तथैव निर्णयात् ।
 न च वैरीत्यबोधकश्रुतिरप्यस्तीति वाच्यम् । आनन्दादिरूपत्वबोधक-
 श्रुत सयुक्तिकत्वेन तद्वैरीत्यबोधकश्रुत्यपेक्षया बलीयस्त्वात् । नह्यान-
 न्दादिरूपत्व जीवस्यानुभूयते । प्रत्युत लेशभाक्त्वमेव प्रायश प्रतीयत ।
 न च विद्यमानमप्यानन्दादिरूपत्व प्रतिबन्धकसत्त्वान्नानुभूयत इति
 वाच्यम् । जीवस्य सर्वदाऽहमित्याभिव्यक्तत्वेन तत्स्वरूपभूतानामानन्दादीना
 व्यवयानानुपपत्तेः । किंच जीवस्याऽऽनन्दादिरूपत्वे मोक्षाय न केनापि प्रय-
 तितव्यम् । ननु जीवस्याऽऽनन्दादिरूपत्वेऽप्यावरणादिदानी तदननुभव ।
 मोक्षे त्वावरणाभावात्तदभिव्यक्त्याऽनुभवो भवतीति चेत् । इदं तावदय
 प्रष्टव्यम् । किं तदावरणमज्ञान शरीरादि वा । नाऽऽय । जीवस्य सर्वदा
 ' अहम् ' इत्याकारिका प्रतीतिः सर्वरनुभूयतेऽनस्वत्स्वरूपभूतानामानन्दादी-
 नामज्ञानानुपपत्तेः । नान्त्य । शरीरस्याऽऽनन्दाद्यनुभवरूपमे गायतन-
 त्वेन भोगप्रतिबन्धकत्वायोगात् । तस्मात्सयुक्तिकश्रुतिविरोधेनाप्रमाणमेवान्या-
 श्रुति । अतो नेत्रे श्रुतिममन्वयो युक्त इति पूर्वस्ये प्राप्ते ब्रूम — भवत्ये-
 वाऽऽनन्दादिरूपो जीव । न च पूर्वोक्तश्रुतियुक्तिविरोध इति वाच्यम् । यथा
 हि पुष्पयोषादीनामपत्यात्पत्तिशक्तिस्वरूपत्वेऽपि कालतस्तदभिव्यक्त्या ' पूर्व
 नाम पुमानिदानीं पु पुमान् ' इत्यादिव्यवहारो य[ज्य]ते तद्वदेव मुक्ते पूर्वमपि
 जीवस्वरूपत्वेन सता ज्ञानानन्दादेरीश्वरप्रसादादभिव्यक्त्या ' आनन्दी भवति '
 इत्यादिश्रुत्युक्तव्यवहारोपपत्त्या विरोधामावात् । तथा च तदभिव्यक्त्यर्थं मुमु-
 क्षुणा प्रयत्नोपपत्तिरपि भवति । नाप्यावरणानुपपत्ति । ज्ञानाभावतिरिक्ता-
 थास्तन्निमित्तभूताया अविद्याया आवरणत्वेन स्वीकारात् । ननु प्रागसनामान-
 न्दादीनामुत्पत्तिवादिनी पूर्वोक्ता श्रुतिः किं न स्यात्किमभिव्यक्तिकल्पनयेति
 चेत् । उच्यते— ' बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुञ्जम् । स्वरूपाण्येव
 जीवस्य यज्यन्ते परमादिमा ॥ ' इति गोपवनश्रुतौ तदभिव्यक्तेरेवोक्तत्वेन
 न तदपनागारवम् । तस्माज्जीवो ज्ञानरूप एवेति सिद्धान्त इति ।

तदनुभवप्रसङ्गरूपयुक्तेस्त्वदुक्तायाः, (१७) + ' कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ' (ब्र० सू० २।३।३३) इत्यधिकरण ईश्वरस्यैव कर्तृत्वबोधकश्रुतेः फलसंपत्त्या जीवकर्तृत्वाबोधिकायाः ' स यत्कर्म कुरुते तदभिसपद्यते ' इति श्रुतेश्च विरोधनिरासके जीवस्य कर्तृत्वाभावसाधिकाया लाघवरूपयुक्तेः ' समर्थित ईश्वरस्यैवानन्ययोगेन कर्तृत्वम् ' इतरव्यपदेशात् ' (ब्र० सू० २।१।२१) इत्यादौ । अत एव द्वयोः कर्तृत्वमपि प्रत्युक्तम् ।

+ कर्ता शास्त्रार्थेति । अयमाशयः—परमेश्वरे श्रुतिसमन्वय उक्त । परतु जीवकर्तृताबोधकश्रुतिविरोधे सति स न सगच्छेतेति तन्निरास कार्य एवेति प्रकृतो जीव एव विषयोऽस्मिन्नाधिकरणे । तत्र सशय—किं स कर्ता न वेति । किं तावत्प्राप्तम् । न जीव कर्तेति । कुत इति चेत् । उच्यते— ' नान्य कर्ता ' इति श्रुतौ जीवकर्तृत्वाभाव एव प्रतीयते । ईश्वरस्य च सर्वजगत्कर्तृत्व श्रुतौ सुप्रसिद्धमेव । ननु ' स यत्कर्म कुरुते तदभिसपद्यते ' इति श्रुतौ जीवकर्तृत्वमपि प्रतीयते । न चेय श्रुतिरीश्वरविषयेति वाच्यम् । ' तदभिसपद्यते ' इति तत्र फलसपत्तिश्रवणेन परमेश्वरविषयकत्वाभावादिति चेत् । मैवम् । कर्तृत्वाभावबोधकश्रुते सयुक्तिकत्वेन प्राबल्यात् । तथा हि—' इतरव्यपदेशात् ' इत्यत्र ' यदि जीवकर्तृत्वस्य श्रुतौ व्यपदेशादिसिद्धत्वाज्जीव स्वतन्त्र कर्तेत्युच्यते तर्हि तस्य हिताकरणमहिताकरण च न स्यात् । नहि स्वतन्त्रस्य ते सभवत । विद्येते च ते जीवे । अतोऽसौ न स्वतन्त्र कर्ता । अपि तु परमेश्वर एव ' इत्यनया रीत्या परमेश्वरस्यैव कर्तृत्व समर्थितम् । न च द्वयोरपि कर्तृत्वमिति शङ्कनीयम् । उक्तयुक्त्यैव तस्यापि निरस्तत्वात् । किंचेश्वरस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघव भवति । जीवस्यापि तदङ्गीकारे तु गौरव स्यात् न च जीवस्यैव कर्तृत्व न त्वीश्वरस्यापीति वैपरीत्य शङ्क्यम् । श्रुत्यादिसिद्धस्येश्वरकर्तृत्वस्य लाघवाय हातुमशक्यत्वात् । अत सयुक्तिक श्रुतिविरोधेन कर्तृत्वश्रुतेरप्रामाण्याज्जीवो न कर्तेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्त— जीवस्यापि कर्तृत्वमस्त्येव । अ यथा विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नहि कर्तारमन्तरेणारण्यरोदनायमानस्य शास्त्रस्य सार्थक्य वक्तु शक्यते । न च जड प्रति तौ विधिनिषेधौ सभवत । नापि परमेश्वर प्रति । तथा सति पुण्यपापलेपप्रसङ्गेन तस्यानीश्वरत्वापत्ते । तस्माज्जीवस्य कर्तृत्व ङ्गीकारे सत्येव शास्त्रस्यार्थवत्त्वेन सोऽपि कर्ताऽङ्गीकार्य इति ।

ईश्वरस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे कल्पनालाघवं च स्यात् ” इति
त्वदुक्तायाः, (१९) ‘ आभास एव च ’ (ब्र० सू० २।३।
५०) इत्यधिकरणे ‘ रूपं रूपम् ’ इति श्रुतेः प्रकरणवशादनु-
मितप्रतिबिम्बत्वाभावबोधकश्रुतेश्च विरोधनिरासक एकेश्वरप्रति-
बिम्बत्वाभावसाधिकायाः प्रतिबिम्बानामेक+जातीयत्वाभावरू-

+ जातीयत्वाभावेति । अयमाशय — सर्वासा श्रुतीना हरौ समन्वयो
निरूपित । परतु जीवप्रतिबिम्बताविषयकश्रुतीना विरोधेन प्रामाण्याभावे सति
तदनुपपत्ति स्यात् । अतोऽसौ निरसनीय एवेति प्रकृतो जीव एव विषयोऽत्रा-
धिकरणे । तत्र सशय — भगवत्प्रतिबिम्बो (जीवो) न वेति, कुत पुन सशय ।
‘ रूप रूपम् ’ इति श्रुतेरथ च प्रकरणवशात्तर्किताया ‘ अशो नाना ’ इत्य-
धिकरणोक्ताया ‘ नैवाशो न सम्बन्धो नापेक्ष्यो जीव परस्य ’ इति
श्रुतेर्विगानात् । किं तावत्प्राप्तम् । न भगवत्प्रतिबिम्बा जीवा इति ।
कथमेतद्विज्ञायते । तादृशार्थबोधकश्रुतेर्विद्यमानत्वात् । न च प्रतिबिम्बत्वबो-
धकश्रुतेर्विरोध इति वाच्यम् । अन्यश्रुते सयुक्तिकत्वेन बलीयस्त्वात् । अस्ति
हि खल्वय जीवाना सुरनरातिर्यगादिरूपो भेदः । न ह्येकप्रतिबिम्बाना मिथो
वैचिष्य्य सम्भवति । प्रतिबिम्बो भवति चेद्भवत्वेक एव काश्चिज्जीव । न तु
सर्वेऽपि । तदय प्रयोग — जीवान्क्षीकृत्य प्रतिबिम्बाभाववत्त्व साध्यते भेद-
वत्त्वाद्दृष्टवदिति । तस्मान्सयुक्तिकश्रुतिविरोधात्प्रतिबिम्बत्वबोधकश्रुतिरपमा-
णमिति प्राप्ते ब्रूम — भगवत्प्रतिबिम्बा एव जीवा । तादृशश्रुतेर्विद्यमानत्वात् ।
न चोक्तश्रुतियुक्तयोर्विरोधः । अनादिविद्याकर्मादिवैचिष्य्येण प्रतिबिम्बवैचिष्य्यो
पपत्त्या युक्त्य(क्ति)विरोधाभावात् । नापि प्रतिबिम्बत्वाभावबोधकश्रुतिविरोध ।
तस्या उपाध्यायत्त्वादिरूपप्रतिबिम्बत्वनिषेधपरत्वेन विरोधाभावात् । तथा हि—
ननु सूर्यकादिवज्जीवो ब्रह्मप्रतिबिम्ब इति मत न युक्तम् । कुत इति चेत् । इदं
तावदयं प्रष्टव्यः । किमसौ जीव सूर्यकादिवत्तुपाध्यायत्त्वादिधर्मवान्न वेति ।
नाऽऽद्य । अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । न द्वितीय । सूर्यकाद्युपमाया अस-
भवापातात् । तस्मान्न जीवो ब्रह्मप्रतिबिम्ब इति चेत् । मैवम् । ‘ रूप रूप
प्रतिरूपो बभूव ’ ‘ बहव सूर्यका यद्वत्सूर्यस्य सदृशा जत्रे । एवमेवात्मका
लोके परात्मसदृशा मना ’ इत्यादिप्रमाणैर्जीवो ब्रह्मप्रतिबिम्ब इति निर्णयात् ।
न च सूर्यकाद्युपमाया असभव इति वाच्यम् । ‘ पृथगुपदेशात् ’ ‘ तदुणसा-
रत्वात् ० ’ ‘ सध्ये सृष्टिराह हि ’ इत्यादिसूत्रेषु प्रतिपादितैर्भिन्नत्वादिभिस्त-

पयुक्तेस्त्वदुक्तायाः सस्वेनैषामधिकरणानां युक्तिविरोधनिरासकै
प्रथमपाद एव निवेश उचितः ।

अत्र च प्रमाणवाक्यस्य स्वविरोध्यर्थविषयकज्ञानकरणत्व
व्यापकाप्रामाण्यकर(र)त्वनियमाद्वेदान्तनिष्ठस्योक्तप्रमाशक्तत्वस्य
तद्विषयकविरुद्धविषयबोधकसारुयस्मृत्यप्रामाण्य विनाऽनुपपद्य
मानतया तादृश(शा)प्रामाण्यापादकत्वमभ्युहम् । तादृशप्रामाण्या-
पादकापत्तेश्च ब्रह्मप्रमाशक्तत्वज्ञानविरोधितया ' वेदान्ता यद्यु-
क्तब्रह्मपराः स्युस्तदा स्वविरोध्यर्थकज्ञानकरणत्वव्यापकाप्रामा-
ण्यवन्तः स्यु ' इति तर्क स्वपक्ष*साक्षाद्विरोधीति तन्निरासक
त्वादस्याधिकरणस्याध्यायपादसंगतिः । तत्र वेदान्तानामुक्तब्र-

दुपमोपपत्ते । नाप्यनित्यत्वाद्यापत्ति । उपाध्यायत्त्वादि सर्वप्रतिबिम्बधर्मा-
नभ्युपगमेनानित्यत्वप्रसङ्गाभावात् । यौ हि साध्यसाधनधर्मौ विवक्षितौ तत्स-
द्भावेनैव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो साम्य द्रष्टव्यम् । अ यथा सर्वानुमानलोपप्रस-
ङ्गात् । अत्र च भिन्नत्व साध्य तदधीनत्व तत्सादृश्य च प्रतिबिम्बपक्षोपात्त
साधन च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विद्यत इति न कश्चिद्दोष । ननु बिम्बप्रतिबि-
म्बयोरभेद एव सर्वसमत इति कथं तन्मूल तदधीनत्वादिति चेत् । मैवम् ।
प्रत्यक्षेणानुमानेन श्रुत्या स्मृत्या च बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदस्यैव सिद्धत्वात् ।
तत्र प्रत्यक्ष तावत्—' न दर्पणे मम मुख किंतु मम प्रतिमुखमेव वर्तते '
इत्याकारक सर्वैरनुभूयते । अनुमान श्रुतिस्मृती चेति त्रय चन्द्रिकाया स्पष्टम् ।
तदेव श्रुत्यविरोधेन जीवस्य प्रतिबिम्बत्वसिद्धेर्युक्तो नारायणे श्रुतिसम-
न्वय इति ।

* साक्षाद्विरोधीति । अयं भाव — प्रमाणवाक्यस्य स्वविरोध्यर्थविषयक-
ज्ञानकरणत्वव्यापकाप्रामाण्यकरत्वनियमस्य सर्वसमतत्वेन यथा स्वतः प्रमाण-
भूतानां वेदान्तवाक्यानां सारुयस्मृत्यप्रामाण्यकरत्व निष्प्रत्युहमस्मत्समत
तद्वदेव सारुयस्मृतिप्रामाण्यापादकानां प्रमाणानां वेदान्ताप्रामाण्यापादकत्वमपि
निराबाधमेवेति कपिलादिसमतमिति वाच्यमेव । एव च ' वेदान्ता यद्युक्त-
ब्रह्मपरा स्युस्तर्हि स्वविरोध्यर्थकज्ञानकरणत्वव्यापकाप्रामाण्यवन्तः स्यु '
इत्याकारक कपिलादिसारुयस्मृतिप्रवर्तकाचाये कल्पितस्तर्कोऽस्मत्पक्षस्य
साक्षाद्विरोधी भवति । अतस्तन्निरासकत्वेनास्याधिकरणस्याध्यायपादसंगति-
र्बोध्येति ।

सिपरस्वयमुक्तमुत्त युक्तमिति तदर्थं सांख्यस्मृतिप्रामाण्ये साधकः
 मस्त्युत नास्तीति तदर्थं च सांख्यस्मृतिः किमदुष्टकरणजम्ब-
 हानमूला, उत नेति सशये—वेदान्ता नोक्तब्रह्मपरा ।
 तथा सति सांख्यस्मृतेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः ।
 सर्वज्ञप्रणीताया महाजनपरिगृहीतायाश्च वेदवदेष प्रामाण्यस्य
 निरपवादत्वात् । आसिंहि प्रामाण्यबोजम् । सा च वेद
 इव तन्त्रेऽपि तुल्या । तत्प्रणेतुरिव तन्त्रप्रणेतुरपि । ‘ ऋषि
 प्रसूत कपिल यस्तमग्रे ज्ञानैविभर्ति जायमान च पश्येत् ’
 (श्वे० ५ । २) इतिश्रुतिसिद्धसर्वज्ञताकत्वात् । न चेश्वरज्ञा-
 नस्य नित्यतयाऽसभावितदोषकरणत्वेन तन्मूलकानां वेदानां
 प्रामाण्य निश्चेतु शक्यते कपिलादिसिद्धज्ञानानां च जन्यतया
 सभावितदोषकरणत्वात् प्रामाण्यनिश्चयसम्भव इति वाच्यम् ।
 भगवदनुग्रहाविर्भूतविज्ञानानां कपिलादीनां ज्ञाने दोषमूलकत्व-
 षट्क्याया अयुक्तत्वात् । नहि तेषां प्रतारणादिदोषकल्पने किञ्चि-
 द्भीजमस्ति । न च ‘ विरोधे x त्वनपेक्ष स्यादसति हनुमानम् ’

x त्वनपेक्षं स्यादिति । ज्योतिष्टोमे हि प्रयो मण्डपा प्रतिपादिता ।
 तत्र दार्शिकीं वेदिं मध्येऽन्तर्भाज्य प्राचीनवशो नाम मण्डप आदाववस्थित ।
 तत पूर्वस्या दिशि सदो नाम मण्डप । तत पूर्वस्या हविर्धानो नाम
 मण्डप । तत पूर्वस्यामुत्तरवेदिर्भवति । तत्र सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये
 काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते । तस्याश्च वाससा वेष्टन स्मर्यते—
 ‘ औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या ’ इति । सेय स्मृतिर्विषय । तत्र सशय —
 किमिय स्मृति प्रमाण न वेति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रमाणमिति । कुत इति
 चेत् । उच्यते—यथा ह्यष्टकादिस्मृतीना मूलभूता श्रुतिरनुमायते तद्वदेव
 सर्ववेष्टनस्मृतेरपि मूलभूता श्रुतिरनुमातव्या । तथा च श्रुतिमूलकत्वाद्देष्टनस्मृते-
 रपि प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्त—‘ औदुम्बरी स्पृष्टोद्गायेत् ’
 इति प्रत्यक्षश्रुतिवाक्यस्य सत्त्वात्सर्ववेष्टनस्मृतिरप्रमाणम् । नहि सर्ववेष्टने
 सति स्पर्शः सम्भवति । एव च यथा ‘ वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वात् ’ इत्य
 नुमान बाधित भवति तथैव सर्ववेष्टनस्मृतिमूलभूतश्रुतिविषयकानुमानमपि
 प्रत्यक्षश्रुत्या बाधित भवतीति । अथवा—स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानु-

(जै० सू० १ । ३ । ३) इति न्यायस्यात्रावकाशोऽस्ति । निर्णीततात्पर्यकश्रुतिविरोध एव तत्प्रसारात् । न च तत्राप्युपक्रमादिभिस्नात्पर्यनिर्णयः शक्यशङ्कः । बलवत्तर्कावष्टम्भेन सांख्याचार्यैः स्वाभिमतार्थ एव तस्य तात्पर्यस्य वर्णितत्वात् । नन्वे(चै)वं सति मन्वादिस्मृत्यप्रामाण्यप्रसङ्गस्तत्रापि महाजनपरिगृहीतत्वस्य प्रामाण्यबीजस्य तुल्यतयेष्टापत्त्ययोगादिति वाच्यम् । तासामनुष्ठेयार्थे सावकाशतया सांख्यस्मृतिविरुद्धार्थे तात्पर्याकल्पनात् । सांख्यस्मृतीनां त्वध्यात्मदर्शनमधिकृत्यैव प्रवृत्तानां निरवकाशत्वात् । अत एव वेदतन्त्रयोः समबलत्वे निर्णयो वाच्यो न तु तन्त्रानुरोधेन निर्णय इति परास्तम् । वेदस्यापि धर्मादौ सावकाशत्वात् । न चोपनिषदा निरवकाशता । तासामपि सांख्यरीत्या सावकाशताया उपपादनीयत्वात् । तथा हि—न तावत्कारणवाक्यानां ब्रह्मणि जगदुपादानताबोधकत्वं तद्वत्कर्तृताबोधकत्वं वा । वक्ष्यमाणतर्कविरोधात् । नापि प्रत्यगभिन्नपरमात्मबोधकवाक्यानां यथाश्रुतार्थकत्वम् । हिताकरणबन्धमुक्तिव्यवस्थाभावप्रसङ्गात् । इत्यमेवाद्वितीयत्वादिपक्षे दोषा उन्नेयाः । एव च सांख्यप्रवचनोक्तरीत्या सृष्टिवाक्येषु प्रकृतिताबोधकवाक्यानां जगत्प्रकृतिभूतप्रधानस्वामितामात्रेणोपचारिकत्वम् । कर्तृताबोधकवाक्यानां केषांचिद्वा-न्तरेश्वरबोधकत्वं केषांचिदौपचारिकत्वम् । तत्त्वमस्यादिवाक्यानां चिन्मण्डलान्तःपातित्वबोधकत्वमित्येवागत्याऽनुसा(स)रणीयम् । तथा च सांख्यसूत्राणि—‘ तत्सनिधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ’ (सा० सू० १।९६) ‘ मुक्तात्मनः प्रशसा, उपासा सिद्धस्य वा ’ (सा० सू० १ । ९५) ‘ नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ’ (सां० सू० १ । १५४) एवमादीनि । तत्र भाष्यम्—ननु तथाऽपि प्रकृत्याद्यखिलाधिष्ठातृत्वं श्रूयमाणं नोपपद्यते । लोके संकल्पादिना परिणममानस्यैवाधिष्ठातृत्वव्य-

मितश्रुत्यो, परस्परविरोधादुभयोरप्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे प्रत्यक्षया स्पर्शविषयकश्रुत्या सर्ववेष्टनस्मृतिभूतश्रुत्यनुमानस्य बाधितत्वाद्देष्टनस्मृतिरप्रमाणमिति सिद्धान्तः ।

वहारादिति । तत्राऽऽह—तादिति । यदि संकल्पेन स्रष्टृत्वमाधि-
ष्ठातृत्वमुच्यते तदाऽयं दोषः स्यात् । अस्माभिस्तु पुरुषस्य
सनिधानादेवाधिष्ठातृत्व स्रष्टृत्वादिरूपमिष्यते मणिवत् । यथाऽ
यस्कान्तमणेः सांनिध्यमात्रेण श्लयनिष्कर्षकत्व न सकल्पादिना
तथैवाऽऽदिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्वादिरूपेण परि-
णमनम् । इदमेव सोपाधिकस्रष्टृत्वमित्यर्थः ।

नन्वेवमीश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां का गतिस्तत्राऽऽह—मुक्तेति ।
यथार्थोगं काचिच्छ्रुतिर्मुक्तात्मनां केवलात्मसामान्यस्य ज्ञेयता-
विधानाय संनिधिमात्रैश्वर्येण स्तुतिरूपा प्ररोचनार्था । काचिच्च
संकल्पपूर्वकस्रष्टृत्वादिप्रतिपादिका श्रुतिः सिद्धस्य ब्रह्मविष्णुह-
रादेरेवानित्येश्वरस्याभिमानादिमतोऽपि गौणानित्यत्वादिमत्त्वा-
न्नित्यत्वाद्युपासनापरेत्यर्थः । नन्वेव पुरुषनानात्वे सति—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।

एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥

इत्याद्या श्रुतिस्मृतय आत्मैक्यप्रतिपादिका नोपपन्नन्त इति ।
तत्राऽऽह—नाद्वैतश्रुतीनि । आत्मैक्यश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति ।
तासां जातिपरत्वात् । जाति सामान्यमेकरूपत्वम् । तत्रैवाद्वै-
तश्रुतीनां जातिपरत्वात् । नत्वखण्डत्वे । तत्र प्रयोजनाभावा-
दित्यर्थः ।

नन्वयं पूर्वपक्षो न युक्तः । उक्तदोषाणां समन्वयाध्याय
एव तत्र तत्रोद्धतत्वात् । तथा हि—सत्यधिकरणे पूर्वपक्षभाष्ये
' प्रधानस्थानेकात्मकस्य परिणामसंभवात्कारणत्वोपपत्तिर्मुदादि-
वत्, न'सद्वत्स्यैकात्मकस्य ब्रह्मण, ' इत्युपादानत्वस्य ब्रह्मणि

१ क 'षप्रकृतिष' । २ क 'कृतिर्म' । ३ क 'मते । इ' । ४ क 'योग्य का' । ५ क.
'द्वत्वम्' । ६ क 'पासाप' । ७ क 'जातिसा' । ८ क 'न्यस्यैक' । ९ क 'त्पर्य न । १० क.

प्रतिक्षिप्तत्वात्तत्साधनं विना न सिद्धान्तोत्थितिरिति ' कृत्स्न-
प्रसक्ति ' इति न्यायाभासोऽपि तत्र निरसनीयतया विव-

* कृत्स्नप्रसक्तिरिति । अयं भावः — ' कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्द-
कोपो वा ' (ब्र० सू० २।१।२६) एतद्धि सूत्रं पूर्वस्मिन्नधिकरणे ' चेतन-
मेकमाद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्वादिवच्च बाह्यं साधनमनपेक्ष्य स्वयमेव परिणममान-
जगतः कारणम् ' इति सिद्धान्तितत्वेन ब्रह्म परिणामीति भ्रमः स्यात्तद्वारणार्थं
पूर्वपक्षमुखेन विवर्तवाद एव सिद्धान्तभूतो न परिणामवाद इति बोधनार्थम् ।
अत्र निरवयवाद्ब्रह्मणः सकाशाज्जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विषयः । तत्र संशयः—
स किम् ' यन्निरवयव तन्न परिणामि ' इति न्यायेन सह विरुध्यते न वेति ।
किं तावत्प्राप्तम् । विरुध्यत इति । यदि हि ब्रह्मणो निरवयवत्वं तर्हि कृत्स्नस्य
ब्रह्मणः कार्यरूपत्वेन परिणामः स्यात् । तथा सति मूलोच्छेदः प्रसज्येत । यदि तु
पृथिव्यादिवत्सावयव ब्रह्मभवेत्प्यत्ततोऽस्यैकदेशः पर्येणस्यदेकदेशश्चावासास्यत ।
न च तथा ब्रह्म कल्पयितुं शक्यते । किन्तु निरवयवमेव ब्रह्म ' निष्कलं निष्क्रि-
यम् ' (श्वे० ६।१९) इत्यादिश्रुतिभ्योऽवगम्यते । यदि च निरुक्तं शेषपरिनिर्हीर्षया
सावयवमेव ब्रह्मभ्युपगम्येत तर्हि निरवयवत्वमतिनादिकं नृत्तयः प्रकृष्येयुः । साव-
यवत्वे त्वनित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथाऽपत्तो न समवतीति प्राप्ते ब्रूमः—निरवयवा-
द्ब्रह्मणः सकाशाज्जगत्सृष्टौ स्वीक्रियमागायामपि न कश्चिद्दोषः । यदुक्तं कृत्स्नस्य
ब्रह्मणः कार्यरूपेण प्रसक्तिरिति । नैतद्युक्तम् । यथा हि ब्रह्मणः सकाशाज्जग-
दुत्पत्तिः श्रूयते तथैव विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानमपि श्रूयते । तथा च
श्रुतिः—' सेयं देवतैस्ततः ह ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ' इति । किंच यदि कृत्स्नं ब्रह्म कार्यरूपेणोपयु-
क्तं स्यात्तर्हि ' सता सोम्य तदा सपन्नो भवति ' इति सुषुप्तिगत विशेषणमनुप-
पन्नं स्यात् । विकृतेन हि ब्रह्मणा नित्यसपन्नत्वादाविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् ।
तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म । न च निरवयवत्वबोवकश्रुतिव्याकोपः । श्रुत्या
निरवयवत्वस्यापि प्रतिपादनात्तादृशस्यापि ब्रह्मणः स्वीकारात् । ननु निरवयव-
ब्रह्म परिणमते परतु न कृत्स्नमिति श्रुत्याऽपि बोवयितुं न शक्यम् । यदि हि
निरवयव ब्रह्म स्यात्तर्हि नैव परिणमेत । अथवा कृत्स्नं परिणमेत । यदि तु
केनचिद्रूपेण परिणमते केनचिद्रूपेणावातिष्ठत इत्युच्येत तर्हि सावयव ब्रह्म
प्रसज्येत । तस्माद्दुर्घटमेतदिति चेत् । सत्यम् । अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपग-
मेन दोषाभावो बोध्यः । नह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयव वस्तु सपद्यते ।
तस्मान्न कश्चिद्दोष इति ।

क्षितः । एव कचिदीक्षणस्यौपचारिकत्वमित्यपि तत्रैव निरस्तम् ।
एवमदृश्यत्वाधिकरणे—

चिदात्मना तु सारूप्यजडानां नोपपद्यते ।

जडप्रधानमेवाता जगद्योनिः प्रतीयताम् ॥

इति निबन्धे पूर्वपक्षोत्थापनात् ।

विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्ष्यते ॥

इति सिद्धान्तप्रणयनाच्च 'न विलक्षणत्वात्' (ब्र० सू० २ । १ । ४) इत्याद्यधिकरणार्थ एवोक्तः । जिज्ञासासूत्र एव च सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वतदभावादिविरुद्धधर्माध्यासाज्जीवब्रह्मभेद-
माशङ्क्य तन्मिथ्यात्वसाधने विषयः समार्यत इति तदनन्य-
त्वाधिकरणार्थोऽपि स्पष्टीकृतः । 'प्रकृतिश्च' (ब्र० सू० १ । ४ । २३) इत्यत्रापि कार्यं चद् जगत्सावयवमवतनमशुद्धं च दृश्यत इत्यादिना 'न विलक्षणत्वात्' इत्यादि सूत्रार्थ एव दर्शित इति तदनुगुणन सिद्धान्तन भवितव्यमवेति चेत् । अत्र वदान्त—ईक्षत्याधिकरणे नित्यचेतन्यरूपस्य परमात्मनो मुख्य सर्वज्ञत्वासंभवात्तन्निर्वाहाय जन्यज्ञानोपगमे सशरीरत्वापत्तश्च । सिद्धान्तहतारस्वारस्यमुपपाद्य पूर्वपक्षोपाद्वलनायैतत्पादीयनिर-
सनीयस्य निरवयवत्वादिप्रयुक्तोपादानत्वासंभवस्योपदर्शित-
त्वोऽपि तन्निरासकन्याय एतत्पादायसिद्धान्तस्यैव समाश्रयणात् । यथाक्त तत्र सिद्धान्तभाष्य—यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्व निर्मादु शक्यते न प्रधानादीना तथा प्रपञ्चयिष्यते 'न विलक्षणत्वात्' इत्येवमादिनोति । एतेनोक्तनिबन्धः प्रकृत्याधि-
करणभाष्य चाविरोधेन व्याख्यातम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—यत्तु वेदान्तानां बहुमुख्याया परतन्त्रप्र-
ज्ञानां पुसा तैः स्वतोऽर्थनिश्चयायोगेन स्मृत्या तदर्थे निश्चेतव्ये
सति मन्वादिस्मृतीनामनुष्ठेयपरत्वेन सावकाशत्वात्कापिलस्मृ-
तेस्तु सिद्धार्थनिष्ठाया मोक्षसाधनसम्यग्दर्शनमधिकृत्य प्रवृत्ताया
अन्यपरत्वायोगान्निरवकाशत्वरूपदोषप्रसङ्गात्तदनुसारेण वेदा-
न्ता अवेतनकारणपरतया व्याख्येया इति भाष्ये मन्वादिस्मृतिषु

पुराणादिषु च बहूनां ब्रह्मकारणत्ववादिवाक्यानां सत्त्वा-
त्तेषामनवकाशत्वरूपदोषसङ्गात्तदनुरोधेन चेतनकारणत्वपर-
तया वेदान्ता व्याख्येया इति सिद्धान्त इत्यस्पद्रीत्या पूर्वपक्ष-
सिद्धान्तावनूद्य तन्न, वेदान्तानां चेतनकारणतायामैकमुख्यस्य
' गतिसामान्यात् ' (ब्र० सू० १ । १ । १०) इत्यत्रोक्तत्वेन
समन्वयाध्याय उपपादितत्वेन च बहुमुखशङ्कानुदयादिति पूर्व-
पक्षे दूषणमुक्त तदत एव निरस्तम् । प्रसिद्धानां वेदान्तानां
यादृशक(का)रणपरत्वमन्येषामपि न तद्विरुद्धत्वमिति * प्रागुक्त
त्वेऽप्युक्तीत्या सर्वेषामेव वेदान्तानां सांख्याचार्योक्तीत्या न
ब्रह्मपरत्वमिति शङ्कायामनुपपत्त्यभावात् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—स्पर्शनश्रुतिविरोधेन सर्ववृष्टनादिस्मृ-
त्यप्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्र एवोक्तत्वेनेह स्मृतिविरोधेन श्रुत्यस्वार-
स्यशङ्कानुदयाच्चेति पूर्वपक्षे द्वितीय दूषणमुक्तम् । तदपि न सत् ।

* प्रागुक्तत्वेऽपीति । 'गतिसामान्यात्' इत्यत्र हि भाष्य एव प्रतिपादि-
तम्—यथा तार्किकाणां सिद्धान्ते परस्परभिन्नान्येव जगत्कारणानि सिद्ध्यन्ति
तथैव यदि वेदान्तसिद्धा तेऽपि क्वचिच्चेतन ब्रह्म जगत्कारण क्वचिद्चेतन प्रधान
क्वचिच्चायदेव किञ्चिदिति सिद्ध्येत्तर्हि ' तदैक्षत ' इत्यादिश्रुत्युक्तमीक्षणमपि
' सत्त्वगुणधर्मेण ज्ञानेन प्रधानस्यापि सर्वज्ञत्वाद्वा सांश्रिनिमित्तत्वेनेक्षितृत्वम् ' इत्यनया
प्रधानकारणानुवाचीयरीत्योपपत्तेरिति । परतु न तादृश सिद्धान्तो वेदा-
न्तानाम् । अपि तु सर्वेषु वेदान्तेषु चेतन ब्रह्मैव जगत्कारणमिति प्रतीयते । अतो
न प्रधानकारणानुवादेनेक्षणम्योपपत्तिरुच्येति । अत्र भाष्ये च ' समानैव हि
सर्वेषु वेदा तेषु चेतनकारणावगति ' इत्युक्त्वा ' यथाऽग्नेर्ज्वलत सर्वा दिशो
विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मन सर्वे प्राणा यथायतन विप्रतिष्ठन्ते
प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका ' (कौ० ३ । ३) ' तस्माद्वा एतस्मा-
दात्मन आकाश. समूत ' (तै० २ । १) ' आत्मत एवेद सर्वम् ' (छा०
७ । २६ । १) ' आत्मन एष प्राणो जायते ' (प्र० ३ । ३) इति प्रसिद्धान्येव
वेदान्तवाक्यान्नुदाहृतानि । एव च यान्यप्रसिद्धानि वाक्यानि तेषु यदि
भिन्नकारणवाद प्रतीयेत तर्हि प्रसिद्धानुरोधेनैव तान्यपि व्याख्येयानीति सूचि-
तम् । अत्र तु सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां सांख्यमतानुरोधे ब्रह्मपरत्व नाम्त्येवेति
पूर्वपक्षोपपत्तिर्भवत्येवेति भावः ।

निर्णीततास्पर्यश्रुतिविरोध एव ' विरोधे त्वनपेक्ष स्यात् ' इति पूर्वतन्त्रायन्यायप्रवृत्तेः पूर्वपक्ष एवोपपादितत्वात् ।

यदापि चन्द्रिकायाम्—अस्याधिकरणस्य सौत्रस्मृतिशब्दा सकोचायावैदिकस्मृतिमात्रविषयत्वसभवे तत्सकोचेन कापिलस्मृतिमात्रविषयत्वोक्त्ययोगाच्चेति पूर्वपक्षे तृतीय दूषणमुक्तम् । तत्परिहारश्च—सतीष्वध्यात्मविषयासु बहुषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः कृतः । सांख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधकत्वेन लोके प्रख्यातौ । शिष्टैश्च परिगृहीतौ । लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ । ' तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशैः ' (श्वे० ६ । १३) इति सांख्यस्मृतिमात्रं निरासनिर्बन्धबीजकथनपरश्रीमद्भाष्यदर्शिनां स्पष्ट एव ।

यदापि चन्द्रिकायाम्—' = महर्षीर्घवद्वा ' (ब्र० सू० २।२। ११) इत्यादौ काणादिमत दूष्यते, तथा ' रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ' (ब्र० सू० २।२।१) इत्यत्र सांख्यमतमपीति चतुर्थदूषणमुक्तम् । तदपि न । निर्दोषश्रुतिमूलकस्मृतिविरोधान्निर्मूलत्वान्महत्तत्त्वादिकार्यस्मृतेरिव तत्सधर्मतया कारणस्मृतेरप्रामाण्यस्यैतदधिकरणप्रमेयत्वेन वक्ष्यमाणानुमानाद्यदुष्टप्रमाणमूलकत्वादमूलत्वासिद्धिशङ्कायां तत्साध्यकानुमानदुष्टत्वस्य ' रचनानुपपत्तेश्च ' इत्यधिकरणप्रमेयत्वेन चादोषात् । अयमत्र सिद्धान्तनिष्कर्षः—तुल्यबलयोर्विरोधे निरवकाशेन सावकाशस्य संकोचो वक्तव्यः । न चैव प्रकृतेऽस्ति । वेदानुसारिस्मृतीनां क्लृप्तमूलतया निश्चितप्रामाण्यकत्वात् । वेदविरुद्धानां च सांख्यस्मृतीनां मूल यत्रदनुमीयते तावत्प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्य-

× निरासनिर्बन्धेति । ननु बौद्धार्हतकणादादिस्मृतीनामपि सर्वज्ञप्रणीतत्वेनाऽऽप्तिमूलत्वादिना बलवत्त्वाद्भाष्योक्त निरासनिर्बन्धबीजकथनमयुक्तमिति चेत् । मैवम् । कासाचिच्छिष्टैरगृहीतत्वात्कासाचिच्च शिष्टैर्गृहीतत्वेऽपि प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन सांख्ययोगस्मृत्यो खण्डने कृते सति सर्वासा स्मृतीना खण्डितप्रायत्वेनादोषात् ।

ननु स्मृत्यन्तर द्वितीयपादे निरसिष्यत इति न तामामत्र चिन्त्यत्वमिति चेत्सम कापिलस्मृतेरपीत्याशयेनाऽऽह— = महर्षीर्घवद्देति ।

मेव भ्रमप्रतारणादिकल्पमूल निश्चीयत इति * न मूलश्रुतिकल्पनावकाश । तथा च नाऽऽसां प्रामाण्यनिश्चयः सम्भवतीत्युक्ततर्कस्येष्टापत्तिशङ्कापराहतत्वान्नास्मत्पक्षविरोधिता । तदेतदन्यस्मृतीनामप्रामाण्यमापादयता सूत्रकारेणैव सूचितम् । अन्यस्मृतीनां प्रामाण्यानभ्युपगमे तासामप्रामाण्यापादनायोगात् । सांख्यस्मृतेः प्रमाणविरुद्धार्थकत्वस्याप्रामाण्यहेतोर्लाभात् । ननुक्तं समबलत्वं श्रुतिस्मृत्योः । दुरुक्तं तत् । श्रुतेः प्रमाणान्तरमाप्तिनिरपेक्षया एव प्रमाणत्वात् । स्मृतेश्च तत्सापेक्षत्वात् । कपिलादिसिद्धा प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य तदबुबोधयिषया स्मृतीः प्रावोचन् । अन्यथा स्मृतीनां कथमाप्तिमूलकत्वम् । कथं वा तदभावे प्रामाण्यम् । स्वतःसिद्धज्ञप्तिमूलकता च नानपेक्षत्वभञ्जिका । यतो ज्ञप्तेरुत्पद्यमानाया एव दोषजन्यत्वशङ्काया अप्रामाण्यशङ्काया प्रसरात् । नन्वेव तार्किकवद्वेदपौरुषेयत्वाभ्युपगमापत्तिरिति चेत् । न । यतस्तार्किका वेदप्रामाण्यमाप्तप्रणीतत्वान्न स्वत इति मन्यन्ते । तथा हि सूत्रम्—‘ तद्वचनादात्मनायप्रामाण्यम् ’ ( ) इति । इदं च सर्वज्ञेश्वरसिद्धौ तदुक्ततया वेदप्रामाण्यसिद्धिस्तस्या च सत्यां प्रमाणवेदप्रसिद्धसर्वज्ञेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदुष्टम् । औपनिषदास्तु—उत्पत्तौ प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाभ्युपगमान्न तथेति विशेषात् । न च नित्यज्ञानेऽपि भ्रमत्व शक्यशङ्कम् । असति बाधके ज्ञानानामुत्सर्गतः प्रामाण्यात् । नन्वेतत्सिद्धान्तविरुद्धम्, दृश्यसामान्यस्य मिथ्यात्वेनेश्वरज्ञानस्यापि मिथ्याविषयत्वलक्षणभ्रमत्वानपवादत्वादिति चेत् । नहि मिथ्याविषयकत्वमात्र भ्रमत्वम् । ‘ इदं रजतमनिर्वाच्यमसद्वा ’ इति ज्ञानस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । किंतु तद्वति तदनवगाहित्वम् । न चानिर्वाच्यमनि-

* न मूलश्रुतीति । यथा ‘ ऐन्द्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठते ’ इत्यत्र । तत्र हि ‘ कदाचन स्तरीरसि ’ इत्यैन्द्र्या ऋचो लिङ्गाद्यावदिन्द्रोपस्थानाङ्गत्वबोधकश्रुतिं कल्पयित्वेन्द्रोपस्थानाङ्गत्व प्रकल्प्यते तावदेव प्रत्यक्षया ‘ ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ’ इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वस्य सिद्धत्वान्नैन्द्रिन्द्रोपस्थानाङ्ग तद्वत्प्रकृतेऽपि बोध्यम् ।

वीर्यशक्तिना विषयीकृत्वतो भगवज्ज्ञानस्य तत्संभवः । न च कपिलादिज्ञानस्य नित्यतायां किञ्चित्प्रमाणमस्ति । तस्मात्किस्त्वसमस्तदोषशङ्कया श्रुत्या तन्मूलया स्मृत्या वा न सम बलत्वं कापिलस्मृतेरिति न सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यां व्यवस्था युक्ता । किञ्च वेदविरुद्धसारूप्यप्रवक्तुः कपिलस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वं प्रसिद्धम् । कपिलमिति सामान्यश्रुतेरन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात् । न च वाचताऽपि कपिलशब्दार्थसंदेह एवेति वाच्यम् । ' ऋषिं प्रसू तम् ' इति वचनं श्वेताश्वतरगतम् । तच्चाद्वितीयब्रह्मप्रतिपादन एव स्वरसामिति = चमसाधिकरणे निर्णीतम् । तेन चाद्वै- वाह्युपग्राही वासुदेवांशः कपिल एव प्रतिपाद्यत इति निर्धारयितु म्भवत्त्वात् । किञ्च ' यद्वै किञ्चन मनुरवदत्तद्भेषजम् ' (तै० सं० २ । २ । १० । २) इति मनुक्तिमात्रस्य प्रामाण्यबोध कभुत्वेर्जागरूकत्वेन तदुक्तिसावकाशत्वरूपनमसगतम् । अन्यथा ' किञ्चन ' इतिपदवैयर्थ्यापत्तेः । मनुना तु—

सर्वभूतेषु चाऽऽत्मान सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

= चमसाधिकरण इति । अयमाशय — ' अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा बह्वी प्रजा. सृजमाना सरूपा । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येना मुक्तमोगामजोऽन्य ' (श्वे० ४ । ९) इति श्रुतिरत्र विषय । तत्र सशय — किमियं श्रुति कपिलमुनिसमत स्वतन्त्र प्रधान प्रतिपादयत्याहोस्वित्पार- मेश्वरीं तेजोबन्धव्याक्रियाकारणमूता मायाशक्तिं ब्रूत इति । किं तावत्प्राप्तम् । साख्यसमत स्वतन्त्र प्रधानमेवेति । तथा हि—यादृश प्रधान साख्ये स्मर्यते तादृशमेवास्यां श्रुतौ प्रतीयते । तच्च प्रधान स्त्रीलिङ्गेन प्रकृतिशब्देनापि सा- ख्येर्व्यवहियते । अतोऽत्रत्ये स्त्रीलिङ्गे शब्दे सैव प्रकृति प्रतिपाद्यत इत्युक्तौ न काश्चिद्दोषः । अजाशब्दो यद्यपि च्छागाया रूढस्तथाऽप्यध्यात्माविद्याधि- कारान्न तत्र वर्तितु प्रभवति । तथा च न जायत इत्यजा किञ्चैका लोहित शुक्लकृष्णा च प्रकृतिर्भवत्येव । यद्यपि लोहितत्वादयो वर्णा न प्रकृत्यन्तर्भू- तेषु रज प्रभृतिषु सन्ति तथाऽपि यथा लोहित कुमुम्भादि रञ्जयति तथा रजो- गुणोऽपि रञ्जयतीति लोहित इत्युच्यते, यथा च प्रसन्न पाथ शुक्ल भवति त-

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति (१२ । ९१) ॥
इति सार्वार्थ्यं प्रशंसता कापिलं मतं निन्दितमिति गम्यते ।

थैव सत्त्वगुणोऽपि प्रसन्नत्वमाम्याच्छुक्ल इत्युच्यते, एवमावरक मेघादि यथा कृष्ण
भवति तथैव तमोगुणोऽप्यावरकत्वसाम्यात्कृष्ण इत्युच्यते । सा च त्रैगु
ण्यान्विता प्रकृतिर्ब्रह्मी प्रजा महदादिरूपा जनयति । ता च प्रकृतिं जीवरूपोऽ-
नादि पुरुषोऽनुशेते । नाम, अविद्ययाऽऽत्मत्वेन तामुपगम्य सुखी दुःखी
मूढोऽहमित्यविवेकेन ससरति । अन्यस्त्वनादि पुरुष ईश्वर उत्पन्नविवेक
ज्ञानत्वेन विरक्त मन्, ता जहातीत्यर्थ । तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधानपदवाच्या
सार्वयसमता प्रकृतिरिति प्राप्ते सिद्धान्त — नानेन मन्त्रेण कपिलमत श्रुति-
समतमिति प्रतिपादयितुं शक्यते । अयं हि मन्त्रो न स्वातन्त्र्येण कचिदपि वाद
ब्रूते । सर्वेष्वपि वादेषु यथा कयाचिद्गीत्याऽजात्वादे कल्पयितुं शक्यत्वात् ।
यथा हि गिरिगुहादावपि कयचिद्वाग्बिलत्वादे सत्त्वात् ' अर्वाग्बिलश्चमस
ऊर्ध्वं न ' इत्यस्मिन्मन्त्रेऽयमेव प्रसिद्धश्चमसोऽभिप्रेत इति न निरूपयितुं
शक्यते तथैव निरुक्तमन्त्रेऽपि विशेषो न प्रतिपादयितुं शक्यते । ननु तत्र ' इदं
तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिल ' इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिः स्यादेव । प्र-
कृते तु तादृशप्रमाणामात्रात्सार्वयसमत प्रधान नैतन्मन्त्रप्रतिपाद्यमिति निश्चेतुं
मशक्यमिति चेत् । उच्यते—तेजोब्रह्मात्मभूतत्रयलक्षणैवास्मिन्मन्त्रेऽजा
विज्ञेया न तु कपिलसमता गुणत्रयलक्षणा प्रकृतिः । तस्मा हि—उन्दोग्ये
हि तेजोब्रह्मना परमेश्वरादुत्पत्तिमाप्नाय तथामेव रोहितादिरूपाणि ' यदग्ने
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तद्रूपं यत्कृष्णं तद्रूपस्य ' इत्यनेन वाक्येन
प्रतिपादितानि । तान्नेन तेजोब्रह्मानि ' अजामेका लोहितशुक्लकृष्णाम् ' इत्यस्मि-
न्मन्त्रे प्रत्यभिज्ञायन्ते । रोहितादिशब्दसामान्यात् । असद्भिन्नेन हि सद्भिन्नस्य
निगमनं कर्तव्यम् । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायात् । किंच श्वेताश्वत्थरोपनिषद्यपि
' ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किं कारणं ब्रह्म ' इत्युपक्रम्य ' ते ध्यानयोगानुगता
अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ' (श्वे० १ । ३) इत्यनेनोपक्रमवाक्येन
समस्तजगद्धिवायिनी पारमेश्वरी शक्तिरेव प्रतिपाद्यते । तथोपसहारेऽपि ' माया
तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ' इत्यत्र ' यो योनिं योनिमावितिष्ठत्येकः ' (श्वे० ४ । १०—११) इत्यत्र च पारमेश्वरी शक्तिरेव प्रतीयते । तस्मात्त
कपिलसमत प्रधानम् ' अजामेवाम् ' इत्यनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यते । किंत्वद्वै-
तिसमता सैव पारमेश्वरी शक्तिरेवेति सिद्धम् ।

कपिलो हि न सार्वार्त्म्यं मन्यते । आत्माभेदानुपगमात् । श्रुत्य-
नुरोधिन्यः स्मृतयश्च—‘ यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेम् ’ इति पर ब्रह्म
प्रकृत्य ‘ स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ’ इति
चोक्त्वा ‘ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुण द्विजसत्तम ’ इत्याहुः ।
तथाऽन्यत्रापि ‘ अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मनिष्क्रिये समलीयते ’
इत्याहुः ।

अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्व नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले च तदस्ति भूयः ॥

इति पुराणे । भगवद्गीतासु च—

अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ इति ।

परमात्मानमेव च प्रकृत्याऽऽपस्तम्ब पठति—‘ तस्मात्कायाः
प्रभवन्ति सर्वे मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ’ (ध० सू० १।८ ।
२३ । २) इतीश्वरकारणत्ववादिन्यः । महाभारते—

बहवः पुरुषा राजन्नुताहो एक एव तु । इति विचार्य—
बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणाम् ॥

इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन—

बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥ इत्युपक्रम्य—
ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंस्थिताः ।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्कचित् ॥
विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥

इति सर्वात्मतायां च भाष्योक्ताः ॥ १ ॥

अमूलत्वाच्च सांख्यस्मृतेरप्रामाण्यमाह—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥ इति ।

इतरेषां प्रधानादितरेषां महदादितत्त्वानां लोकवेदयोरनुप-
लब्धेः । तथा च स्वतन्त्रप्रधानवादिनां कापिलस्मृतिरप्रमाणं मूल-

शून्यत्वान्महत्तत्त्वादिबोधककापिलस्मृतिवत् । महत्तत्त्वादयो यथा न श्रुत्यादिसिद्धास्तथोपपादितम् ' न सख्योपसंग्रहात्० ' (ब्र० सू० १ । ४ । ११) इत्यत्र भाष्यव्याख्यानयोः । अत्र निर्दोषश्रुतिमूलकस्मृतिविरोधा साख्यस्मृतेरप्रामाण्यं प्रथमसूत्र उक्तम् । द्वितीये च निर्मूलत्वादप्रामाण्यम् । निर्मूलत्व च स्वसमानविषयकादुष्टकरणजन्यज्ञानमूलकत्वरूपसमूलत्वाभावो प्रामाण्ये हेतुः । वेदे व्यभिचारवारणाय स्मृतित्वमन्यद्वा हेतु विशेषणमवसेयम् ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—यच्चोक्तं परैः प्रधानादितरेषां महदादीनामनुपलब्धेश्च साख्यमतमयुक्तमिति ' इतरेषाम् ' इति सूत्रार्थं मनूय तन्न, ' न सख्योपसंग्रहात् ' इत्यत्रैव श्रुत्वादिषु महदादीनामुपलब्धे+दर्शितत्वादिति दूषणमुक्तम् । तदपि न सत् । निर्मूलमहत्तत्त्वादिकार्यस्मृतिसधर्मत्वात् कारणास्मृतेरप्रामाण्यस्यैतत्सूत्रार्थस्य दूषणादर्शित्वात् । कार्यस्मृतेरप्रामाण्या-

+ दर्शितत्वादिति । अयमाशय — ' अजामेकाम् ' इत्ययं मन्त्रो यद्यपि पूर्वोक्तरीत्या कापिलमतानुकूलो न भवति तथाऽपि ' यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेवमन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मात्मृतोऽमृतम् ' (बृ० ४।४।१७) इत्ययं मन्त्रस्तन्मतानुकूलो भवत्येवेत्ययं मन्त्रोऽत्र विषयः । तत्र सशय — किमयं मन्त्रः साख्यतत्त्वपरो वाऽयपर इति । कुत पुनरयं सशयः । पञ्चजनशब्दे योगरूढ्यानिश्चयाभावात् । योगो नामावयवशक्तिः । रूढिर्नाम समुदायशक्तिः । अत्र ह्यवयवशक्त्या साख्यीयतत्त्वानि प्रतीयन्ते । समुदायशक्त्या च रथकरपञ्चनाश्वत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियादयः प्रतीयन्ते । अतः सशयः । किं तावत्प्राप्तम् । कापिलमतसमतानि पञ्चविंशतिसख्याकानि तत्त्वान्येव । तथा हि—' योगाद्द्रुढिर्बलीयसी ' इति न्यायेन यद्यपि रूढे प्राक्स्थं तथाऽपि यथा तत्त्वविद्याधिकारे छागाया तात्पर्याभावादजापदे रूढित्यागस्तथा पञ्चविधमनुष्येषु तात्पर्याभावात्पञ्चजनशब्देन रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि प्राह्याणि । जनशब्दश्च कथञ्चित्तत्त्वेषु व्याख्येयः । तत्त्वानि चेह पञ्च प्रत्येकं पञ्चसख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । पञ्चशब्दद्वयश्रवणान् । तानि च ' मूल-प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ' (सा० कौ० ३) इत्यनया कारिकायाः परिगणितानि ।

अस्यार्थ — सक्षेपत एतच्छास्त्राभिप्रेयतत्त्वग्रामस्यावान्तरप्रकारश्चत्वारो बोध्याः । तत्र कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव । कश्चिदर्थो विकृतिरेव । कश्चित्प्रकृतिविकृति । कश्चिदनुभयरूप । तत्र ' मूळप्रकृतिरविकृति ' इत्यनेनाऽऽद्योऽर्थः प्रतिपाद्यते । मूल चासौ प्रकृतिश्चेति विग्रहः । विश्वस्य कार्यसघतस्य सा मूलम् । न त्वस्या मूलान्तरमस्ति । अनवस्थाप्रसङ्गादिति तदर्थः । ' महदाद्या प्रकृतिविकृतयः सप्त ' इत्यनेन तृतीयोऽर्थः प्रतिपाद्यते । प्रकृतयश्च ता विकृतयश्चेति विग्रहः । महत्तत्त्व ह्यहकारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । तथाऽहकारतत्त्व तन्मात्राणामिन्द्रियाणां च प्रकृतिर्महत्तत्त्वस्य च विकृतिः । पञ्चतन्मात्राणि तत्त्वान्याकाशादीनां भूतानां प्रकृतयो विकृतयश्चाहकारतत्त्वस्येति तदर्थः । ' षोडशकस्तु विकार ' इत्यनेन द्वितीयोऽर्थः प्रतिपाद्यते । षोडशसख्या परिमाणस्येत्यर्थे ' तस्य परिमाणम् ' इत्यधिकारस्थेन ' सख्याया सज्ञासप्तम्राध्ययनेषु ' इत्यनेन सप्तमं कप्रत्यये व्युत्पादिन षोडशकशब्दः । तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमः । तत्रश्च पञ्च महाभूतान्येकादशोन्द्रियाणि चेति षोडशको गणो विकार एव । न कस्यचित्प्रकृतिः । ननु पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयस्तथा तद्विकारभेदानां पयोबीजादी । दध्यङ्कुरादयो विकृतयः सत्येवेति विकार एवेत्यवधारणं न सगच्छत इति चेत् । मैवम् । गोघटादीनां पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरत्वाभावादवधारणस्य युक्तत्वात् । ननु किमिदं तत्त्वान्तरत्वं नामेति चेत् । शृणु । स्वावृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्यजातिमत्त्वम् । अत्र स्वशब्द उपादानत्वाभिमततत्त्वपरः । तथा च यथाऽहकारादेः स्वोपादानमहदावृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्याहकारत्वादिजातिमत्त्वेन महदादिभ्यस्तत्त्वान्तरत्वं भवति न तथा गोघटादीनां पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरत्वं । तेषां हि स्वोपादानपृथिव्यादिवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपृथिवीवादिजातिमत्त्वेनोपादानावृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वाभावात् । ' न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष ' इत्यनेन तु चतुर्थोऽर्थः प्रतिपाद्यते । एव च कापिलमतश्रुतिसमतमिति प्राप्ते ब्रूम — सख्योपसग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वप्रत्याशा न कर्तव्या । कुत इति चेत् । नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि । न ह्येषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति । येन पञ्चविंशतिसख्याकेषु तत्त्वेष्ववान्तरसख्याकानि तत्त्वानि निविशेरन् । यथा द्वावाश्विनौ सप्तर्षयोऽष्टौ वसवश्चेति सप्तदशेत्यत्राश्वित्वादिकमाठाय द्वित्वादिविशिष्टा प्रविशन्ति नान्यथा । ननु पञ्चशब्दद्वयेन स्ववाच्यन्यूनसख्याद्वारेण पञ्चविंशतिसख्यैव लक्ष्यते । यथा ' पञ्च सप्त च वर्षाणि

स्कारणस्मृतेरप्रामाण्यं युक्तमित्याभिप्रायके श्रीमद्भाष्ये निरुक्तसू-
त्रार्थस्यातिस्पष्टत्वेन दशितत्वादन्यास्मिन्नर्थे शङ्कानुदयाच्च ॥२॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

अत्र ब्रह्मवादसाक्षाद्विरोधियोगस्मृतिविरोधादध्यायपादसं-
गतिः । सशयपूर्वपक्षाबाह—

योगस्मृत्याऽस्ति सकोचो न वा वेदे समन्वये ।

धर्मे वेद सावकाशः सकोचोऽनवकाशया ॥

इति सशयपूर्वपक्षादिकं प्रागुक्तदिशाऽवसेयम् ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—यच्चोक्तम् ‘विग्रामेतां योगविधिं च
कृत्स्नम्’ (का० २ । ६ । १८) इत्यादिश्रुत्या योगस्य
परिगृहीतत्वेन न सांख्यतुल्यतेत्याधिकाशङ्कायाम्—एतेनेति ।
तन्न । ‘तत्कारण सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्व-
पाशैः’ (श्वे० ६ । १३) इत्यादिषु श्रुतिषु सांख्यस्यापि परि-
गृहीतत्वेनाधिकाशङ्काभावात् । तत्र वैदिक ज्ञानमेव सांख्यश-
ब्दार्थश्चेदिहापि ज्ञानोपाय एव योगशब्दार्थेऽस्त्विति दूषणमु-
क्तम् । तच्छ्रीमद्भाष्यहृदयापरीक्षानिवन्धनम् । तथा हि—योग
विषये ‘तां योगम्’ (का० २ । ६ । ११) इति ‘विग्रा-
मेतां योगविधिं च’ (का० २ । ६ । १८) इत्यादिना वैदि-
कानि लिङ्गा युक्त्वा ‘योगशास्त्रेऽपि ‘अथ तत्त्वदर्शनोपायो
योगः’ इति सम्यग्दर्शनार्थत्वेनैव योगोऽङ्गी क्रियते । अतः स-
प्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भ-
विष्यतीति । इयमभ्याधिकाशङ्काऽतिदेशेन निवर्त्यते” इति ।
अधिकाशङ्कोपपादने ‘अथ तत्त्वदर्शनोपायो योगः’ इति हि-
रण्यगर्भपणीतयोगशास्त्रीयसूत्रस्य भाष्ये प्रदर्शितत्वाद्द्वैरण्यगर्भ-
स्मृत्यवष्टम्भेनाय पूर्वपक्ष इति गम्यते । तत्र च संभवत्येवाभ्य-
धिकाशङ्का । सा चेत्यम्—ऋषिं प्रसूत कपिल यस्तमग्रे’

न ववर्ष शतक्रतु’ इत्यनेन द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्वदत्रापीति
चेत् । मैवम् । लक्षणावृत्तिसमाश्रयणरूपशेषात् । एव च न कापिलमत श्रुति-
समतमिति सिद्धान्त इति ।

(श्लो० ५ । २) इत्यादिश्रुतिर्न वासुदेवावतारकपिलपरा । तस्याऽऽजानसिद्ध्या घोरस्येतरानुग्राह्यत्वायोगात् । लीला-परत्वं च संभवत्यां गतावनुचितम् । नापि तन्त्रप्रणेतृकपिलपरा । अग्रेपदासगते । तस्य हिरण्यगर्भपुत्र(पर)त्वनैव प्रसिद्धेः । किंतु 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे ' ' हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वम् ' इत्यादिषु बहुश्रुतिसिद्धप्रथमजत्वादिच्छि-द्धप्रत्यभिज्ञानुरोधेनैका कपिलश्रुतिरिति प्रसिद्धमपि तन्त्रप्रणेतार परित्यज्य प्रसिद्धमपहायैककपिलवर्णहिरण्यगर्भपरतया नेया । न च निरपेक्षवेदविरोधादुक्तस्मृतेरप्रामाण्यम् । ' यद्वै किंचन मनु-रवदत्तञ्जेषजम् ' इति श्रुत्या हिरण्यगर्भवचनमात्रस्य प्रामाण्यो-क्त्यनुरोधेन वेदान्तानामेव तदनुरोधेन व्याख्येयत्वात् । अन्यथा किंचनेतिपदवैयर्थ्यापत्तेः । न चोक्तश्रुतिः प्रसिद्धमनुक्तीनामेव प्रामाण्य बोधयति, न हिरण्यगर्भोक्तीनामिति कथमेतदिति शङ्क्यम् । तस्यां मनुशब्दस्य समष्टिमनोभिमानिहिरण्यगर्भ-परत्वात् । तथा हि—तैत्तिरीशाखास्थ[स्य] 'मानवी ऋचौ धारये कुर्यात् ' इति विधेर्द्ययमर्थवादः—' यद्वै किंचन मनु-रवदत् ' इति । तद्विधिविधेययो[र्ऋ]चो ' देवानां य इ-न्मनो यजमान इयक्षति ' (ऋ० सं० ६ । २ । ४०) इति श्रवणादेव मनोभिमानिहिरण्यगर्भप्रकाशकताऽवगम्यते । तथा च विधिगतस्य मानवी इतिपदस्य मनुप्रकाशिके इत्यर्थपरत्वात् । मनुपदस्य स्मृतिप्रणेतृमनुपरत्वे तदसंभवात् । विधिपद(गत)स्य मनुगत(पद)स्य हिरण्यगर्भपरत्वे तदैकार्थ्याय विधिवाक्योपात्त ऋग्विशेषस्तदानुगुण्येन व्याख्येयः । तदर्थवादगतमनुशब्दस्यापि हिरण्यगर्भपरत्वमेव युक्तम् । ईश्वरप्रतिपादकत्वाच्च वेदान्त पक्षानुसारित्वेऽप्यस्य हिरण्यगर्भयोगशास्त्रस्य स्फुटम् " न च ' इतरेषां चानुपलब्धे ' इति न्यायेन तन्निरासस्य (तन्निरा रासः) । ' यद्वै किंचन ' इति हिरण्यगर्भोक्तिमात्रप्रामाण्यमभि-दधानायाः श्रुतेरेव कार्यस्मृत्यादे' समूलव्यवस्थापकत्वात् । अन्यथा ' किंचन ' इतिपदवैयर्थ्यस्योक्तत्वात् " इत्युक्ताऽ

भ्यधिका शङ्का च परिहृता भाष्ये— अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावप्य-
र्थैकदेशविप्रतिपत्तेरिति । सिद्धान्तमाह—

प्राप्ताऽपि योगतात्पर्यादतात्पर्यान्न सा प्रमा ।

अवैदिकप्रधानादावसंकोचस्तथाऽप्यनः ॥ इति ।

अयं भावः—अस्तु तादृशचोर्हिरण्यगर्भप्रकाशकता तथाऽपि
विधिगतस्य तद्धितप्रत्ययस्य न प्रकाश्यप्रकाशकसंबन्धपरत्वम् ।
अपि तु ' यद्वै किंच ' इतिवाक्यशेषानुसारेण तासां मनुना दृष्टा
मानवीत्यर्थ एवाऽऽश्रयणीयः । तथा च हिरण्यगर्भप्रकाशकयो-
रपि मनुसूक्तान्तर्गत्या मनुना दृष्टत्वसंभवान्न क्लेशेन मनुशब्द
स्य प्रसिद्धमनुत्यागेन हिरण्यगर्भपरत्व युक्तमिति । तथा च
प्रधानाद्यंशे प्रत्यक्षविरोधेन तदंशे योगशास्त्रस्य तात्पर्यकल्पनेऽ-
सङ्गनिर्गुणपुरुषम(म)ब्रज्याद्युपदेशेन निवृत्तिनिष्ठत्वादिरूपभा-
ष्योक्तांशान्तप्रामाण्यस्य रक्षितुमशक्यतया तदंशे यथाश्रुतार्थे
तात्पर्यमेव नास्तीति कल्प्यते । तात्पर्याभावेऽपि तत्प्रतिपादनं
परमात्मनोऽतिसूक्ष्मतया तस्मिन्सहसा चित्तस्य योजयितुमश-
क्यतया प्रथम[त]स्तदुपयोगितया स्थूलविषयं योग वक्तुम् । तत्-

* पूर्वपक्षासमुत्थानमात्रे हेतोरसिद्धता ।

द्वितीयेऽभ्यधिका शङ्काऽनुपपत्तिस्तृतीयके ॥

इति चन्द्रिकाकारोक्तं सर्वं परास्तमिति दिक् ।

आनन्दतीर्थीयास्तु—' स्मृत्यनवकाश० ' इत्यादिसूत्रत्रयमे-
कमधिकरणं स्मृतिविरोधनिरासकम् । तत्र घूर्णा(णा)क्षरतुल्यानां
वेदानामाप्तिमूलकत्वाभावात्सर्वज्ञप्रणीतानां च पाशुपतादिस्मृतीनां
च रुद्रादिप्रत्यक्षमूलकत्वेन श्रुतितो बलवत्त्वात्तदनुसारेणैव
वेदार्थो वर्णनीय इति न विष्णोर्जगत्कारणत्व युक्तम् । पाशुप-
तादिस्मृतिषु रुद्रादेरेव जगत्कारणत्वोक्तेरिति प्राप्ते-विष्ण्वादि-
प्रत्यक्षमूलकपाञ्चरात्रादिस्मृतीनां समबलत्वे प्रतिरोधाद्विष्ण्वाद्यु-

* पूर्वपक्षासमुत्थानमिति । अनेन हि श्लोकेन ' स्मृत्यनवकाश० ' इत्यादिसूत्रत्रये परमतनिरामार्थं दत्तस्य दूषणत्रयस्य समग्रहश्चन्द्रिकाया कृतः । आद्ये सूत्रे पूर्वपक्षस्यासमुत्थान दोषः । द्वितीये सूत्रे हेतोरसिद्धता । तृतीये त्वभ्यधिकाया शङ्काया अनुपपत्तिर्दोष इति तदर्थः ।

क्तस्य श्रुतिषु संवाददर्शनेन रुद्राद्यपेक्षया तत्तद्विष्णवादिप्रणीत-
 त्वादधिकबलत्वे बाधात् । तादृशस्मृतिसचिद्वया श्रुत्याऽतितरां
 बाधाञ्च न पाशुपतादिस्मृतीनां प्रामाण्यम् । अतो नोक्तवेदप्रामा-
 ण्येन विष्णोर्जगत्कारणत्वसमन्वयानुपपत्तिः । अत्र च विशेषे-
 णावैदिकनिखिलस्मृतिप्रत्येकावलम्बनेन पूर्वपक्षा बहव चन्द्रि-
 काशुक्ताः । तथा हि चन्द्रिकायाम्—अत्र च येषां पाशुपतसां
 ख्यादीनां मते वेदस्यापौरुषेयत्वप्रामाण्ये तन्मते स्मृत्यनुसारेण
 श्रुतिर्नेयेति श्रुतिप्रामाण्येन × पूर्वपक्षः । येषां तु कणादादीनां
 मते वेदस्य पौरुषेयत्वप्रामाण्ये तेषां कणादादीनां स्मृतेः स्पष्टा-
 र्थत्वं सयुक्तिकत्वं चेति तत्र बीजमिति तेऽपि पूर्वपक्षिणः ।
 बौद्धादिमते त्वाप्तप्रणीतबौद्धाद्यागमविरोधादाप्ताप्रणीतो वेदोऽ-
 प्रमाणमित्येव पूर्वपक्षः । अत एव सुशायाम्—‘ पाशुपतसांख्य
 बौद्धार्हतादि ’ इति बौद्धादिशब्द एवमादि । संकोचे प्रमाणा-
 भावादवैदिकत्वेन संकोचस्तु न्यायप्राप्तत्वात्सह इत्याहुः ।
 तदसत् । रुद्रप्रणीतानामपि परस्परविरुद्धानां बहूनामागमाना-
 मुपलम्भेन तत्प्रणीतागमान्तरविरुद्धायाः पाशुपतस्मृतेराप्तिमूल-
 कत्वमाश्रित्यापौरुषेयश्रुतिस्वारस्यभङ्गस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् ।
 कणादादिस्मृत्यवलम्बी पूर्वपक्षोऽपि न युक्तः । तेषामपि रुद्रो-
 पदेशादेव तादृशशास्त्रपणेतृत्वस्मरणात् । कपिलकमलासनयो-
 राप्तौ तु श्रुतिरुपदर्शिता । नन्वेवं सांख्ययोगयोः परस्परविरो-
 धादप्रामाण्यप्रसक्त्या वन्मतेऽपि कथं पूर्वपक्षसिद्धिरिति चेत् ।
 आशयानवबोधात् । तथा हि—आद्याधिकरणे योगाधिकरण-
 सिद्धान्तन्यायेन योगस्मृतेरीश्वरांशे न्याये तात्पर्यम् । इतरांशे
 तु न विरोधः । तयोरुपायभूतयोगपतिपादकतया मन्वादिस्मृति-
 वत्सावकाशतेति वा द्वितीयेऽप्याद्यसिद्धान्तन्यायेन प्रयोक्तुरना-
 प्तत्वमाश्रित्य पूर्वपक्षोत्थितेरप्रत्युहत्वात् । पशुपतिप्रणीतानां च
 स्मृतीनां परस्परविरुद्धत्वादेकतरप्रामाण्यनिर्धारणे कारणाभा-
 वात् । तत्प्रामाण्यावलम्बनेन पूर्वपक्षो न युक्त इत्युक्तम् । पाञ्च

× पूर्वपक्ष इति । समूलस्मृतिविरोधे निर्मूलश्रुतिप्रामाण्यायोगात्स्मृत्यनुसारेण
 श्रौतोपक्रमादि नेयमिति तेषां भावः ।

रात्रादिस्मृतिविरुद्धबौद्धादिस्मृत्यवलम्बी पूर्वपक्षोऽप्यनयैव सर-
ण्या निरस्तः । भगवत्प्रणीतपाञ्चरात्रादिस्मृतिविरुद्धायास्तत्प्र-
णीतशाक्यादिस्मृतेराप्तिमूलभाया दुर्निश्चयेत्वादिति । रुद्राद्युक्त
स्य रुद्रादेर्जगत्कारणत्वादे श्रुतिषु यथासवादस्तथोपपादितं
प्रागिति जगत्कारणत्वाशे पाशुपतस्मृत्यपेक्षया पाञ्चरात्रादेरधि-
कबलत्वासिद्धेश्च । यश्च ' इतरेषां चानुपलब्धेः ' इति सूत्रस्ये
तरेषां पाशुपतस्मृतिषुक्तमामतीन्द्रियेभ्य इतरेषां फलानुष्ठानात्त-
दुक्तकर्मानुष्ठानपरित्यागयो. कृतयोरपि प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेस्त-
दशे पाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यमित्यर्थ इति । तन्न । वैगुण्या
दपि फलानुपलम्भोपपत्तेः । ' न विलक्षणत्वात् ' (ब्र० सू०
२.१.४) इत्यत्र कारीर्यादिस्थले त्वया तथैव फलानुपलम्भस्य
समर्थितत्वाच्च । श्रुतौ प्रामाण्यनिश्चयेन तन्निर्वाहाय वैगुण्यं तत्र
कल्पितं मयेति चेत् । अत्राप्यप्रामाण्यस्यानिश्चयेनोत्सर्गतः प्राप्त-
प्रामाण्यरक्षणाय तथा कल्पयितुं युक्तत्वात् । अत्राप्रामाण्यं
प्रमाणान्तरेण निश्चितमिति चेत् । तर्हि सूत्रवैयर्थ्यात् । निश्चि-
तेऽप्यर्थे हेत्वन्तराभिधानं तद्वोचितं भवति यदि प्राचीनं हेतु-
मनुपजीव्यास्य स्वसाध्यसाधनक्षमत्वम् । तच्च न संभवतीति ।
' एतेन योग प्रत्युक्त ' इत्यत्र योगस्मृतौ दृष्टार्थाविसवादात्प्रा-
माण्यमाशङ्क्य प्रथमं स्वेदनं द्वितीयं गात्रभञ्जनमिति तदुक्तक्रमा-
नुपलम्भान्न तत्प्रामाण्यमित्यर्थवर्णनमपि न युक्तम् । ' इतरेषाम् '
इत्यत्र योग्यानां फलानामिव क्रमस्यापि विवक्षासभवेन तृती-
यसूत्रस्यापि त्वन्मते व्यर्थत्वात् ॥

मीमासान्यायपञ्चास्यराघवाचार्यसूरिणाम् ।

शिष्यस्यैषा कृतिर्भूयाद्रघुनाथस्य सन्मुदे ॥

इति स्मृत्यधिकरण समाप्तम् ।

अथ न विलक्षणाधिकरणम् ।

न विलक्षणत्वादस्य तथात्व च शब्दात् ॥ १ ॥

अत्र ब्रह्मणो जगदुपादानत्वसाक्षाद्विरोधिन्यायनिरासादध्या-

यादिसगतिः । यदुक्तं श्रुत्यनुरोपिस्मृत्यप्रामाण्यप्रसङ्गात्कापि
 लस्मृतेरप्रामाण्य इष्टापत्तिरिति । तदयुक्तम् । कापिलस्मृतेरेव
 श्रुत्यनुरोधित्वात् । नहि ब्रह्मणो वियदादिप्रकृतितावादिश्रुति
 विरोधात्सांख्यस्मृतेरप्रामाण्यं सभवति । विलक्षणत्वादितर्क-
 विरोधेन श्रुतिभिर्ब्रह्मणि वियदादिप्रकृतिताया एव बोधयितुम-
 शक्यत्वात् । स्मृत्यधिकरणपूर्वपक्षोपष्टम्भकसाख्याचार्योक्तरीत्या
 ब्रह्मणि वियदादिप्रकृतिताबोधकश्रुतीनां तात्पर्यस्य समर्थनी-
 यत्वादिति प्रत्यवस्थानादनन्तरसंगतिः । यद्वाऽमूलानां स्मृतीनां
 समन्वयाविरोधित्वेऽप्यव्याहृतव्याप्तिपक्षधर्मताकानां न्यायानां
 समन्वयविरोधिता निरपवादैवेति * सा बोध्या । अत्रोक्तस
 मन्वयो न युक्त उत युक्त इति, तदर्थं ब्रह्मणो जगदुपादान-
 त्वाभावसाधने विलक्षणत्वादिहेतवो दुष्टा उतादुष्टा इति संशये-
 प्रधानमेव सुखदुःख मोहात्मकत्वात्तादृशजगदुपादान न तु ब्रह्म ।
 अतादृशत्वात् । सजातीययोरेव प्रकृतिविकारभावात्मकोपादा-
 नोपादेयभावदर्शनात् । अत्र विशेषव्याप्तावविद्या दृष्टान्त । यद्य-
 द्विलक्षणं तन्न तत्प्रकृतिकमिति सामान्यव्याप्तौ यथा हिरण्यवि-
 लक्षणो घटो न हिरण्यप्रकृतिक इति दृष्टान्त इति पूर्वपक्षस्तादि
 दमुक्तम्—‘ न विलक्षणत्वात् ’ इति । अस्य जगतोऽचेतन
 त्वादिना वैलक्षण्यात्साधर्म्याभावाच्च ब्रह्मोपादानम् । यद्वाऽस्य
 ब्रह्मणो न तथात्व न जगत्प्रकृतित्वम् । विलक्षणत्वात् । तथात्वं
 च वैलक्षण्यं च शब्दाच्छ्रुतेरिति सूत्रार्थः । श्रुतिश्च—‘ विज्ञानं
 चाविज्ञानं चाभवत् ’ (तै० २ । ६) इति चेतनाचेतनविभा-
 गेन ब्रह्मजगतोर्वैलक्षण्यं बोधयन्ती भाष्योदाहृता । + यत्तु
 चन्द्रिकायाम्—

* सा बोध्येति । अनन्तरसगतिर्बोध्येत्यर्थः ।

+ यत्तु चन्द्रिकायामिति । ‘ अपदिति चेतन० ’ (ब्र० सू० २ ।
 १ । ७) इत्यस्मिन्सूत्रस्थचन्द्रिकयामित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्— आनन्दती-
 र्थीयमते ‘ स्मृत्यनवकाश० ’ इत्यारभ्य ‘ एतेन योग० ’ इत्यन्त सूत्रत्र-
 यात्मक प्रथममधिकरणम् । न ‘ विलक्षणत्वात् ’ ‘ दृश्यते तु ’ इति सूत्रद्वया-
 स्मक द्वितीयमधिकरणम् । ‘ अभिनानिव्य० ’ ‘ दृश्यते च ’ इति सूत्रद्वया-

= अस्मद्वीत्या स्वीयप्रमाणविरोधेन परकीयप्रमाणाप्रामाण्ये पूर्वत्रोक्तेऽत्र स्वीयप्रमाणाप्रामाण्यनिरासएव युक्तो न स्वपक्षे न्यायविरोधपरिहार इति उक्तरीत्या पूर्वपक्षे दूषणमुक्तम् । तदसत् । सांख्योक्तन्यायानां श्रुत्यर्थनिर्णय(र्णाय)कानां बलवत्त्वस्य पूर्वं शङ्कितया तेषां दुर्बलत्वानुपपादने साख्यस्मृतिविरोधनिरासापर्यवसानेन तन्निर्वाहाय तादृशन्यायानां दौर्बल्यस्याप्यवश्यवक्तव्यत्वेनोक्तपूर्वपक्षावश्यकत्वात् । अन्यथा प्रक्रान्तस्मृत्यविरोधपरीक्षामपरिसमाप्य केवलयुक्तिविरोधेन समन्वयाक्षेपचिन्ताया असंगतत्वापत्तेः । स्वीयप्रमाणाप्रामाण्यपरिहारस्त्वत्र न युक्त । वेदप्रामाण्यवादिभिः कपिलकमलामनादिभिस्तदप्रामाण्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् । बौद्धार्हतादीनां पूर्वपक्षित्वे च तदनभ्युपगतेन वेदप्रामाण्याधीनसिद्धिकेन वेदनित्यन्वादिना तत्प्रामाण्यसाधनस्याशक्यत्वात् । वर्णनित्यतायां च बौद्धाग्रगमानामपि प्रामाण्यापत्तिः । आनुपूर्वीनित्यता च न वेदप्रामाण्यमन्तरा सेत्स्यति । युक्तिमात्रस्य बौद्धाग्रगसाधारण्यात् । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वादिना तत्साधने च नित्यत्वरूपविलक्षणानुसरण तस्य श्रुतिसिद्धत्वकथनं च व्यर्थम् । श्रुतिप्रामाण्यायावश्यानुसरणीयेन स्वतःप्रामाण्येनैव कारीया

त्मकं तृतीयमधिकरणम् । 'असदिति चेत्' इत्यारम्भे 'एतेन शिष्टा०' इत्ये त सूत्रपट्टकात्मकं चतुर्थमधिकरणम् । अस्मिन् मने तु—'स्मृत्यनवकाश०' 'इतरेषां चा०' इति सूत्रद्वयात्मकं त्रयमधिकरणम् । 'एतेन योग प्रत्युक्त' इत्येकसूत्रात्मकं द्वितीयमधिकरणम् । 'न । अत्राणत्वात्०' इत्यारम्भे 'तर्काप्रतिष्ठाना १०' इत्ये त सूत्राष्टकात्मकं तृतीयमधिकरणम् । 'एतेन शिष्टा०' इत्येकसूत्रात्मकं चतुर्थमधिकरणमिति ।

= अस्मद्वीत्येति । एतच्च पदं चाद्रिकायामतदुद्गुणारम्भे नास्ति । किंतु "अपि चास्मद्वीत्या 'अभिमानिव्यपदेश' इत्यादेरवश्य०" इत्यादिद्वितीयदूषणपङ्क्त्यारम्भे वर्तते । 'उक्तरीत्या' इत्युक्तं वाद्द्विरुक्त्या रत्या तदानींतनत्रन्द्रिकापुस्तकपाठभेदेन पतितमिति करायाम । 'स्वीयप्रमाणविरोधेनेत्यादि विरोधपरिहार इति' इत्यन्तम् 'दूषणम्' इत्यस्य विशेषणबोधयम् ।

दिश्रुतिप्रामाण्यस्यापि सिद्धे । न च तत्राप्यस्ति विषयबाधः ।
येन तत्रापवादकसत्त्वमाशङ्क्येत । स्वरूपयोग्यतालक्षणस्य
श्रुतिबोधितकारणत्वस्य क्वचित्कार्यानुत्पत्त्या विरोधाभावात् ।
प्रत्युत वाक्यनित्यतायामेवास्ति प्रत्यक्षविसंवादः । तस्यान्यथा-
सिद्धिकल्पनं च वेदप्रामाण्यमन्तरा न सुकल्पनम् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—वैलक्षण्यादनुपादानत्वशङ्कायास्त्व-
न्मतेऽदृश्यत्वाधिकरण एव निरसात्तेनास्य पुनरुक्ततेति

* अदृश्यत्वाधिकरण एवेति । अयमाशय — तदधिकरणे हि ' यत्
दद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमन्तु श्रोत्र तदग्राणिपाद नित्य विमु सर्वगत सुसूक्ष्म
तदव्यय यद्भूतयानि परिपश्यन्ति वीरा ' इतीय श्रुतिर्विषय । तत्र सशय —
किमयमद्रेश्यत्वादिगुणको भूतयोनि सारूप्यसमत प्रधान स्यादथवा शारीरो
जीव स्यादाहोस्वित्परमेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रधान जीवो वेति ।
कुत इति चेत् । उच्यते—' परिणामो विवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते । चिदा-
त्मना तु सारूप्य जडाना नोपपद्यते ॥ ज. प्रधानमेवातो जायोनि
प्रतीयताम् । योनिशब्दो निमित्त चेत्कुतो जीवनिराक्रिया ॥ ' लोके हि
परिणममानसरूपा एव परिणामा उपलभ्यन्ते । ययोर्णनामिलाळापरिणामा
लूतातन्तवस्तत्सरूपा । विवर्ता अनि विवर्तमानसरूपा एवोपलभ्यते न तु
विरूपा । यथा रज्जुविवर्तामारोग इयो रज्जुनरूपा एव भवन्ति । न तु
कदाऽपि रज्ज्वा कुज्जर इति कश्चिदपि विपर्यस्यति । नापि हेमपिण्डपरिणामो
लूतातन्तुर्भवति । अथ तत्रैरूप्यात् । तस्माज्जड प्रयानमेव जडस्य जातो
योनिरिति सिद्धम् । यदि तु योनिशब्दो निमित्तकारणरस्तदानीं वर्मावर्माभ्या
भूतजातस्योपार्जनाज्जीवोऽपि जगत्कारण समतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धा त —
योऽयमदृश्यत्व दिगुणको भूतयोनि स परमेश्वर एव स्यान्नान्य । कथमेतदव-
गम्यत इति चेत् । उच्यते—परमेश्वरस्य हि वर्म इहोच्यमानो दृश्यते ' य
सर्वज्ञ सर्ववित् ' इति । नहि प्रधानम्याचेतनस्य बोधाभिपरिच्छिन्नदृष्टेर्जावस्य
सर्वज्ञ व सर्ववित्त्व वा सम्भवीति । ननु सारूप्याभवात्त चिदात्मन परिणाम-
प्रपञ्च इति चेत् । उच्यते—विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽय ब्रह्मणोऽपरिणामिन । अना-
दिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥ इति । तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिरिति ।

दूषणमुक्तम् । तदप्यसत् । तत्रत्यपूर्वपक्षसिद्धान्तोपोद्धलनाय
निबन्धादौ प्रकृतपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायोपदर्शनेऽपि तस्य तदधि-
करणप्रमेयत्वाभावात् ।

यच्च चन्द्रिकायाम्—केवलोपादानस्य कार्यसालक्षण्यनिय-
मेऽपि त्वन्मते तन्तून्प्रत्यूर्णनाभ्यादेरिव जगत्प्रति ब्रह्मवैलक्ष-
ण्येऽपि सिद्धान्त्यभिमतस्य निमित्तत्वे सत्युपादानत्वस्य सम्भ-
वेन पूर्वपक्षः सिद्धान्ताविरुद्ध इति दूषणमुक्तम् । तदप्यसत् ।
ऊर्णनाभिस्थलेऽप्यचेतनाशस्य तदीयलालादेरेवोपादानत्व बुद्धे-
रेव च कर्तृत्वम् । तदससर्गाग्रहमात्रेणाऽऽत्मनः कर्तृत्वव्यवहार
इति वदत पूर्वपक्षिण सांख्यस्य मते चेतनस्याचेतनोपादान-
तायामसप्रतिपत्तेः । मद्भ्युपगमश्च न सांख्यरीत्या पूर्वपक्षा
नुत्थितिप्रयोजकः ।

यच्च चन्द्रिकायाम्—किञ्च त्वन्मतेऽविद्यादेस्तद्विशिष्टस्य वोपा-
दानत्वात्तस्य च जगत्सालक्षण्याच्छुद्धस्य विलक्षणत्वेऽपि जग-
द्भ्रमाधिष्ठानत्वादात्मानि चानात्मादिभ्रमस्य सांख्यादिभिरपि
स्वीकारात्कथं पूर्वपक्षोदय इति दूषणमुक्तम् । तदप्येतेन परा-
स्तम् । उपाधिभेदेऽप्युपाधिविशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्तत्वात्तस्यो-
पादानता न युक्तेति सांख्यरीत्या पूर्वपक्षोदयस्य बलेनापि
सुबोधत्वात् । कार्याभिन्नकारणतारूपमुपादानत्व शुद्धस्यापि ।
पर तद्विवर्तोपादानतारूपमिति द्योतनाय शुद्धस्य भ्रमाधिष्ठान-
त्वमुच्यते । तादृश चोपादानत्वं न सांख्यानामनुमतम् । तैरन्य-
थाख्यातेरिवानिर्वचनीयाख्यातेरपि निषेधात् । तथा च सांख्य
सूत्राणि—‘जन्मादिव्यवस्थात् पुरुषबहुत्वम्’ (सां० सू०
१ । १४९) ‘उपाधिभिद्यते न तु तद्दान्’ (सां० सू० १ ।
१५१) ‘नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्’ (सां० सू०
१ । २०) ‘वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः’ (सां० सू० १ । २१)
‘विरुद्धोभयरूपा चेत्’ (सां० सू० १ । २३) ‘न तादृक्-
पदार्थाप्रतीतेः’ (सां० सू० १ । २४) । तत्र भाष्यम्—ननु
चेतन्यैक्येऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टस्यातिरिक्ततामभ्युपगम्य व्य-

वस्थोपपादनीया । तत्राऽऽह—उपाधिरिति । उपाधिरेव नाना
न तु तद्दानुपाधिविशिष्टोऽपि नानाऽभ्युपेयः । विशिष्टस्यातिरि-
क्तत्वे नानात्मता सत्ताया एव शास्त्रान्तरेऽप्यभ्युपगमापत्तेरि-
त्यर्थः । विरुद्धोभयम्—सद्विलक्षणमसद्विलक्षण चेति । किंचा
निर्वचनीयख्यातिपक्षेऽपि कुम्भकाचादौ सर्वत्र रजताध्यासाद-
र्शनेनाधिष्ठानारोप्ययोः सालक्षण्यस्याऽऽवश्यकतया विवर्तो-
पादानताऽपि न ब्रह्मणः संभवतीति पूर्वपक्षिणः परस्य शङ्काऽ-
तिसल्लभैव ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—किंच मम मते तथात्वशब्दोक्तस्यावै-
दिकस्मृतिसालक्षण्यस्य निषेध्यता । तव तु तदनुक्तस्य ब्रह्म
कारणकत्वस्य तथा मम विलक्षणत्वादित्यत्र स्मृत्यनवकाशेति
प्रकृतस्य परपक्षप्रमाणस्य प्रतियोगिता । तव तु तदप्रकृतस्य
ब्रह्मण इति दूषणमुक्तम् । तदपि शिथिलम् । मम
मतेऽपि पूर्वाधिकरणयोर्वेदान्ता जगत्कारणत्वेन ब्रह्मपरा इति
साध्यघटकत्वेनोपस्थितस्य जगदुपादानत्वस्य तथात्वशब्देनोप-
स्थितस्यैव निषेध्यत्वात् । * यद्वेत्याद्युक्तद्वितीयसूत्रार्थे साध्य-
घटककर्तृत्वोपादानत्वनिरूपकतया प्रकृतस्य जगतो वैलक्षण्यस्य
प्रतियोगित्वाच्च । न चोक्तद्वितीययोजना न भाष्यकारानुमता ।
' यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते
कस्माद्विलक्षणत्वादस्य विकारस्य ' इति तत्र योजनादर्शना-
दिति वाच्यम् । ' अत आगमवशेनाऽऽगमानुसारितर्कवशेन च
चेतन ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्च ' इत्येतदधिकरणोपसहार
भाष्यानुरोधेन ादृशयोजनाया एव भाष्यसंमतत्वात् । जगतो
न ब्रह्म प्रकृतिकत्वमिति प्रथमोपदर्शितोपक्रमभाष्यानुसारियोज-

* यद्वेत्याद्युक्तेति । ' न विलक्षणत्वात्० ' इत्यस्य वाक्यार्थद्वयं पूर्वं
प्रतिपादितम् । तच्च यथा—अस्य जगतोऽचेतनत्वादिना वैलक्षण्यात्साधर्म्या
भावात्त ब्रह्मोपादानम् । यद्वाऽस्य ब्रह्मणो न तथात्व न जगत्प्रकृतित्वं विल-
क्षणत्वात् । तथात्व च वैलक्षण्यं च शब्दाच्छ्रुतेरिति सूत्रार्थ इति ।

नायामपि न क्षतिः । 'जन्माद्यस्य यत्' (ब्र०सू० १।१।२) इति
सूत्रे इवात्रापिदशब्देन प्रत्यक्षादिसिद्धजगत्परामर्शसभवात् ।
परमप्रकृतस्य ब्रह्मणो वैलक्षण्यप्रतियोगित्वसभवात् । ब्रह्मनिष्ठा
पादानतानिरूपकत्वस्य पूर्वाधिकरणयोः साध्यघटकत्वेनोपस्थि-
तस्य तथात्वशब्देन परामर्शसभवाच्च । त्वन्मते पर स्मृति-
शब्देन स्त्रीलिङ्गेनोपस्थितायाः पाञ्चरात्रादिस्मृतेः सर्वना-
म्ना श्रुतिबुबोधयिषायाम् ' नाऽऽत्नाऽश्रुतेनित्यत्वाच्च ताभ्य ' (ब्र० सू० २।३।१७) इत्यत्र स्त्रीलिङ्गेनैव तेन निर्दिश-
मानायाः * श्रुतेश्चातयाभूतेनेदशब्देन परामर्शो न स्वरसः ।

यदपि चन्द्रिकायाम्— जगतो ब्रह्मवैलक्षण्यस्य प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वात्तत्र ' शब्दात् ' इति शब्दोक्तिरयुक्तोति दूषणमुक्तम् । तत्प-
रिहारश्च भाष्यदर्शिनापतिस्पष्ट एवेति भाष्यादर्शनमूलरूपमेव तत् ।
तथा हि— 'प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनविभागो लोके । तस्माद्ब्रह्म
विलक्षणत्वान्नेदं जगद् ब्रह्मप्रकृतिकम्' इति 'न विलक्षणत्वात्'
इति सौत्रभाग व्याख्याय ' योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्वा
जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्वलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवग-
मिष्यामि । प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात् । अविभावन-
तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भाविष्यति । यथा स्पष्टचैतन्या-
नामप्यात्मनां स्वापपूर्णावस्थासु चैतन्यं न विभाव्यत एव
काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यते ' इति शङ्का-
विशेषनिराकरणपरतया तादृशसौत्रभागस्य ' अनवगम्यमानमेव
हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वम् । चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणा-
च्छब्दशरणतया केवलयोत्प्रेक्ष्यते । तच्च शब्देनैव विरूप्यते '
इति व्याख्यातत्वात् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्— किञ्च यदि ' विज्ञानं चाविज्ञान-
च ' (तै० २।६।१) इति श्रुतिवैलक्षण्ये प्रमाणम् । कथं तर्ह्यु-
पादानत्वे न प्रमाणम् । ' सच्च त्वच्चाभवत् ' (तै० २।६।

* श्रुतेश्चातयेति । सर्वनाम्नेत्यस्य ' अतयाभूतेनेदशब्देन ' इत्यनेन सहा-
न्वयः । परामर्शो न स्वरस इत्यत्र हेतुः—श्रुतिबुबोधेत्यारभ्य श्रुतेश्चेत्यन्तः ।

१) इति पूर्ववाक्येनोपादानत्वप्रतीतिः । अपि च विज्ञानावि-
ज्ञानशब्दौ न कार्यकारणपरौ । किंतु त्वत्पक्षे सस्यदादिशब्दव-
त्कार्यपरावेव । + चशब्दाभ्यां प्रत्येक भवन्नान्वयप्रतीतिरिति
दूषणमुक्तम् । तदपि न सत् । विज्ञानं चेतन निर्दिश्य ततः
पार्थक्येनाविज्ञाननिर्देशे कृते चेतनपदार्थप्रतिसबन्धी ततोऽन्यो
बाधकाभावादचेतनः सिध्यति । उपादानतया च निर्विकारश्रु-
तिरूपबाधकसद्भावादुपादानत्वश्रुतिर्गौणी भवतीति विशेषस्य
शङ्कायां सभवात् । अत एवापि चेत्याद्यपि निरस्तम् ।
चेतनातिरिक्तवस्तुसिद्धिमात्रेण प्रकृतपूर्वपक्षसंगत्या विज्ञाना
विज्ञानशब्दयोः कार्यकारणपरताया अस्माभिरप्यनाश्रयणात् ।
कारणस्य चेतनता तु ब्रह्मवाद्यनुमता ' सत्यं ज्ञानम् ' ' यः
सर्वज्ञः सर्ववित् ' इत्यादिश्रुतिसिद्धा चेति ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—अपि चानुपादानत्वे यथाकथंचिद्वैल-
क्षण्य हेतुश्चेत् ' मृदब्रवीत् ' इत्यादेरभिमानिपरत्वाभावेऽपि शु-
द्धयशुद्ध्यादिनाऽपि वैलक्षण्यस्य प्रत्यक्षादिनाऽपि सिद्धेस्तदुप-
पादनार्थं द्वितीयसूत्रं व्यर्थम् । चेतनाचेतनत्वाभ्यामेव वैलक्षण्य
हेतुश्चेदचेतनवृश्चिकादिक प्रत्यचेतनस्य गोमयादेरेवोपादानतया
चेतनस्याचेतनोपादानतायाः काप्यदर्शनेन तृतीयसूत्रमयुक्तं
स्यादिति दूषणमुक्तम् । तत्रोच्यते—वैलक्षणेन कार्यकारण
भावानुपपत्तिं वदतः पूर्वपक्षिणः सभावित वैलक्षण्यमात्र बाध-
कत्वेनेहाभिप्रेतम् । तच्च चेतनत्वाचेतनत्वरूप शुद्धयशुद्ध्यादिरूपं
च । शुद्धयशुद्धी च सुखदुःखमोहनात्मकत्वतदभावपर्यवसिते
भाष्य एवोपदर्शिते । एव च श्रुतिबलाद्ब्रह्मणि शुद्धेरनुभवानु-
सारेण जगतोऽशुद्धेश्चैकदेशिनाऽप्यङ्गीकाराच्चेतनत्वाचेतनत्वा-
भ्या वैलक्षण्यस्य कथंचित्परिहारेऽपि शुद्धयशुद्धिभ्या वैलक्षण्य
तेन दुष्परिहारमिति ' न विलक्षणत्वादस्य तथात्वम् ' इत्यं-
शेन पूर्वपक्षो दृढीकृतः । परमार्थतस्तु चेतनाचेतनत्वाभ्या वैल-

+ चशब्दाभ्यामिति । ' विज्ञान चाविज्ञान च ' इति प्रत्येक श्रुताभ्या-
मित्यर्थः ।

क्षण्यमपि दुष्परिहारमेवेत्यभ्युपगमवादपरित्यागेन मुख्यं समो-
धानम् । ' तथात्वं च शब्दात् ' इति प्रकृतसूत्रैकदेशेन द्विती-
यसूत्रेण च समर्थ्यत इति नासंगतिवार्ताऽपि ॥ ४ ॥

ननु चेतनोपादानकत्वस्य श्रुतार्थापत्त्या जगतश्चेतनत्वं क-
ल्प्यत इति न युक्तम् । 'विज्ञान चाविज्ञान च' इतिप्रत्यक्षश्रुतिवि-
रोधेन * श्रुतार्थापत्तेरनुन्मेषादिति हि 'तथात्वं च शब्दात्' इति

* श्रुतार्थापत्त्येति । अयं भाव - अर्थापत्तिर्नाम, उपपाद्यज्ञानेनोपपादक-
कल्पनम् । केनचिद्वस्तुना विना यदनुपपन्नं भवति तदुपपाद्यम् । यस्याभावे
सति कस्यचिद्वस्तुनोऽनुपपत्तिर्भवति तदुपपादकं बोध्यम् । तथा चोपपाद्यज्ञान
करणमुपपादकज्ञान फलमिति पर्यवसन्नम् । यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽ-
भुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यम् । यथा वा रात्रि-
भोजनस्याभावे सति तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकम् ।
अर्थापत्तिशब्दे च समासद्वयं समवति । अर्थस्याऽऽपत्तिः कल्पनेति षष्ठीतत्पु-
रुषः । अर्थस्याऽऽपत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहिश्च । यदा षष्ठीतत्पुरुष-
स्तदा रात्रिभोजनकल्पनारूपाया प्रमितावर्थापत्तिशब्दो वर्तते । यदा च बहुव्रीहि-
स्तदा कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने वर्तते । एव च फलकरयोरुभयोरप्यर्था-
पत्तिशब्दप्रयोगो भवतीति बोध्यम् । सा चार्थापत्तिर्द्विविधा । दृष्टार्थापत्तिः
श्रुतार्थापत्तिश्चेति । तत्र दृष्टार्थापत्तिर्यथा—पुरावर्तिशुकत्यादौ ' इदं रज-
तम् ' इति प्रतिपन्नस्य रजतस्य ' नेदं रजतम् ' इति निषिध्यमानस्व-
रजतस्य सत्यत्वे सत्यनुपपन्नमिति रजतस्य सद्भिन्नत्वस्य सत्यत्वा-
त्यन्ताभाववत्त्वं वा मिथ्यात्वं कल्पयतीति । श्रुतार्थापत्तिर्नाम श्रूय-
माणवाक्यस्य स्वार्थानुपपत्तिमुखेनार्थांतरकल्पनम् । यथा ' तरनि शोक-
मात्मवित् ' इत्यत्र श्रुतस्य शोकशब्दवाच्यबन्धजानस्य ज्ञाननिवर्त्य-
त्वानुपपत्त्या बन्धस्य मिथ्यात्वं कल्प्यत इति । श्रुतार्थापत्तिश्च द्विविधा । अ-
भिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिश्चेति । तत्राभिधानानुपपत्तिर्नाम वाक्यैकदेश-
श्रवणेऽन्वयाभिधानानुपपत्त्याऽवशाभिधानोपयोगिदान्तरकल्पनम् । यथा द्वार-
मित्युक्ते ' पिषेहि ' इति पदान्तरस्याध्याहारः क्रियत इति । अभिहितानुपप-
त्तिस्तु वाक्यावगतेऽर्थेऽनुपपन्नत्वेन ज्ञाते सत्यर्थान्तरकल्पनरूपा । यथा ' ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ' इत्यत्र क्षणिकत्वेनावगतस्य ज्योतिष्टोमस्य स्वर्ग-
साधनत्वानुपपत्त्या मध्यवर्त्यपूर्वं कल्प्यत इति ।

सौत्रभागेन विवक्षितम् । तच्चायुक्तम् । मृदादीना भूतानामिन्द्रियाणां चाचेतनत्वाभिमतानाम् ' मृदब्रवीत् ' ' ता आप ऐक्षन्त ' ' तत्तेज ऐक्षत ' ' ते हीमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः ' (बृ० ६ । १ । ७) इति ' ते च वाचमूचुस्त्व न उद्गायेति ' [इति] वक्तृत्वादिलिङ्गेन चेतनत्वावगमात् । न च मृदादीना वक्तृत्व न शक्यशङ्क प्रत्यक्षविरोधादिति वाच्यम् । सर्गाद्यकालीनमृदो वक्तृत्वाभिधायिश्रुतावुक्तविरोधशङ्कानवकाशात् । न चैवमप्याधुनिकमृदश्चेतनत्वासिद्धिरिति वाच्यम् । चेतनोपादेयत्वेन तत्सिद्धेः । चेतनकार्यादर्शने च हेतुः प्रागुक्त एव । तथा च चैतन्याभिव्यक्तिरदभावात् लम्बनेन ' विज्ञानं चाविज्ञानं च ' इति श्रुतिर्नेया । एतेन— ' किंच ' मृदब्रवीत् ' इत्यादौ मृदादीना वक्तृत्वेक्षितृत्वादिसिद्धावपि ' तथात्वं च शब्दात् ' इति पूर्वसूत्रोक्तविज्ञानाविज्ञानादिवैलक्षण्यापरिहारान्मृदादाना वक्तृत्वशङ्कायोगाच्चेति तत्परिहारार्थं द्वितीयसूत्रमयुक्तम् ' इति चन्द्रिकोक्तमपास्नामित्याशङ्क्य परिहरति—

आभिमानिन्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षिणं प्रति प्रकृतामाकाङ्क्षामपनुदन्पूर्वपक्षमेव द्रढयति न तत्तरसूत्रगततुशब्द इव पूर्वपक्षमपवदति । ' मृदब्रवीत् ' इत्यादिश्रुत्या भूतन्द्रियाणां चेतनत्वं नाऽऽशङ्कनीयम् । यतो चेतनोचितवदनलवदनादिरूपव्यवहारयोग्यमृदागात्रभिमानिचेतनदत्ताग्रपदेशोऽयम् ' मृदब्रवीत् ' इत्येवजातीयकः । कस्मात् । विशेषानुगतिभ्याम् । विशेषश्च भाक्तृणां भूतन्द्रियाणां च चेतनाचेतनविभागलक्षणः प्रागभिहितः । सर्वचेतनताया च नासायुपपद्यते । अत एव कौपीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राद्यङ्कार्थनिवृत्तयेऽपिष्ठातृदेवतापरिग्रहाय ' एता इ वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः ' इति ' ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे नि श्रेयसं विदित्वा ' (२ । १४) इति च पठन्ति । ' आग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ' (ऐ० आ० २४।२।४)

इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति । विस्तरेण च सूत्रार्थो भाष्यनिबन्धादौ द्रष्टव्यः ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—यद्यपि पूर्वमीमांसादौ पूर्वपक्षसूत्राणि सन्ति तथाऽपि तत्राऽऽध्यायाद्यपाद एव पूर्वपक्षसूत्रसद्भावादिह च त्वन्मतेऽपि प्रथमाध्याये तदभावेनान्यत्रापि सूत्रकृतः पूर्वपक्षत्वसूचकजैमिन्यादिग्रहणभाव व्याकरणकल्पसूत्रादाविव तदकरणशैलीनिश्चये सति * सर्वं शास्त्रम् ।

पूर्ववादिमतं किञ्चित्किञ्चित्त्वेदकम् ।

उपासनापरं किञ्चिदिति कस्माद्विनाश्यते ॥

अथैकः पादोऽध्यायो वा पूर्वपक्षः पादान्तरेम-यायान्तरं वा सिद्धान्त इति स्यादिति सूत्रद्वयस्य पूर्वपक्षप्रतिपादकत्वे दूषणमुक्तम् । तत्रेदं वक्तव्यम्—अत्रैव सूत्रान्तरेषु सर्वथा च तन्त्रान्तरेष्वदृष्ट चेदित्यादिशब्दादिपूर्वपक्षलिङ्गरहितस्य ' इतरव्यपदेशाद्विज्ञाताकरणादिदोषप्रसक्तिः ' (ब्र० सू० २।१।२१) इति सूत्रैकदेशपञ्चम्यन्तभागस्य पूर्वपक्षांशत्व कल्पयतो भवतः सप्रदायविरुद्धार्थवक्तृमूर्ख्यस्य तन्त्रान्तरसिद्धशैल्यविरुद्धपूर्वपक्षरचनाप्रतिक्षेपोक्तिरूपहासास्यैव । ' यदि जीवकर्तृत्वस्य श्रुतौ व्यपदेशादिसिद्धत्वाज्जीवः स्वतन्त्रकर्तृत्वमुच्यते तर्हि तस्य द्विजाकरणमहितकरणं च न स्यात् ' इति हि ' इतरव्यपदेशात् ' इति सूत्रस्य जयतीर्थ्यादिभिरर्थो वर्णितः । त्वन्मतेऽपि पूर्वाध्यायाद्यपादद्वयादावदृष्ट्यापि भासङ्गिकविचारस्य तृतीयपादे ' तदुपर्यपि वादरायण संभवात् ' (ब्र० सू० १।३।२६) इत्यादाविज्ञानान्तरेऽदृष्टस्यापि पूर्वपक्षसूत्रप्रणयनस्य द्वितीयाध्यायादावमुक्तवायोगात् । पादान्तरेऽदर्शनस्येवाध्यायान्तरेऽदर्शनस्याविशेषेणाकिञ्चेत्करत्वात् । उक्तं च जयतीर्थेण—' तदुपर्यपि वादरायण संभवात् ' इति सूत्र

* सर्वं शास्त्रमिति । ज.य. श्लोकस्थेन विनाश्यते इत्यनेन सहान्वयो बोध्यः ।

१ क ये पूर्वपक्षसूत्राणां । २ क 'न्यत्रेतात्र' । ३ क 'वेन व्या । क ४ 'पाद पू' । ५ क 'न्तरं सि । ६ क 'सद् इ' ।

‘ अत्र देवाना ब्रह्मविद्याधिकारसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसगति ।
 प्रासङ्गिकत्वान्नाऽन्यायादिसगतिर्गवेषणीया ’ इति । दृश्यते च
 न्यायपञ्चाध्याय्या प्रथमाध्यायेऽदृष्टमपि ‘ समानानेकधर्माध्यव-
 सायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशयः ’ (गौ० सू० २ ।
 १ । १) ‘ विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ’ (गौ० सू०
 २ । १ । २) ‘ विप्रतिपत्तौ च संप्रतिपत्तेः ’ (गौ० सू० २ ।
 १ । ३) ‘ तथाऽत्यन्तसशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः ’ (गौ० सू०
 २ । १ । ५) इत्यादिपूर्वपक्षसूत्रप्रणयन द्वितीयाध्याय इति न
 किञ्चिदेतत् ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

यदुक्त विलक्षणत्वान्नेद जगद्ब्रह्मप्रकृतिकं, यत्रद्विलक्षणं तन्न
 तत्प्रकृतेरुभिति व्याप्तेरिति । तन्न । लोके विलक्षणादपि गोम-
 यादेतो वृश्चिकादेश्चेतनस्य, चेतनत्वेन प्रसिद्धाद्विलक्षणात्पुरुषा-
 देरचेतनस्य केशलोमादेरुत्पत्तिदर्शनन हेतोर्व्यभिचारात् ।
 नन्वचेतनान्येव वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनाना गोमयादीना
 कार्याणि तथाऽचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनाना केश-
 नखादीना कारणानीति चेत् । किं ततः । तावता वैलक्षण्यप-
 गिहारात् । वैलक्षण्यं ह्यनोपाधिकमेदवत्त्वम् । अनौपाधिकत्व
 च प्रतिशाम्यटात्तेरभावच्छिन्नानुयोगताकत्व परस्परावृत्तिध-
 र्भवत्त्व यथाकुर्याच्चैदवत्त्व वा स्यात् । त्रिविधस्यापि गोमय-
 पुरुषादिषु वृश्चिकादिशरीरकेशनखलोमादिषु च सत्त्वात् ।
 तथाह—अचेतन इति वृश्चिकपुरुषशरीरादकं भोगायतन
 भवति, न गोमयकेशनखादेरुभिति । गोमयपुरुषादीना रूपर-
 सादकमन्यद्वान्यदव वृश्चिककेशनखलोमादीनामिति । पारे-
 णामिकस्वभावात्तदस्य दुर्बलत्वात् । अत्यन्तसारूप्य च
 प्रकृतावकारभावस्यानुपपत्तश्च । अवपक्षे उधकस्य सत्त्वाच्च ।
 यद्वा हतुक्त्वात् । वैलक्षण्यमनोपाधिकमेदवत्त्व तत्प्रयोजकपरस्प
 रावृत्तिरभवत्त्वं वा । तच्च प्रकृतावकारया, परमतेऽपि दृश्यत
 इत्यर्थः । इत्थं परेषा मतम्—तदेवं महदादिषु कार्यत्व प्रसाध्य

सांप्रतं तैः प्रकृत्यनुमानेऽनुक्त विशेषमाह — 'कार्यात्कारणानु-
मान तत्साहित्यात्' (सां०सू० १।१३५) । कार्यान्महत्तत्त्वादे-
लिङ्गात्सामान्यतो दृष्ट कारणानुमान यदुक्त तत्ताटस्थानिवृ-
त्तये तत्साहित्यात्कार्यसाहित्येनैव कर्तव्यम् । 'सदेव सौम्ये
दमग्र आसीत्' 'तम एवेदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुत्यनुसारात् ।
तद्यथा—महदादिक स्वोपहितत्रिगुणात्मकवस्तुपादानक कार्य
त्वान्छिलामध्यस्थप्रतिमावत्तैलादिवच्चेत्यर्थ । अत्रानुकूलतर्कः
प्रागेव दर्शितः ॥ १३५ ॥ तस्याः प्रकृतेः कार्याद्वैलक्षण्य विवे-
कार्थमाह—अव्यक्तं त्रिगुणलिङ्गात् (सां० सू० १।१३६) ।
त्रिगुणलिङ्गान्महत्तत्त्वादिरूपात्कार्यादपि मूलकारणमव्यक्त सू-
क्ष्मम् । महत्तत्त्वस्य हि सुखादिगुणः साक्षात्क्रियते । प्रकृतेश्च
गुणोऽपि न साक्षात्क्रियत इति । प्रधान परमाव्यक्तं महत्तत्त्व
तु तदपेक्षया व्यक्तमित्यर्थः ॥ १३६ ॥ ननु परमसूक्ष्म चेत्तहि
तस्यापलाप एवोचित इत्याकाङ्क्षाया पूर्वोक्तं स्मारयति—तत्कार्य-
तस्तत्सिद्धेर्नापलाप (सां० सू० १।१३७] । सुगमः ॥ १३७ ॥
इत्येव रीत्या सांख्यसूत्रभाष्यपर्यालोचनायां हि कार्यकारण-
योरुक्तानौपाधिकभेदवत्त्वादिक दुर्वारमेव । अस्यां हि प्रक्रिया-
यां तत्तत्कार्योपहितप्रकृतिजन्यत्व तत्तत्कार्याणामुक्तम् । यद्यव-
स्थान्तरापन्ना प्रकृतिरेव कार्यं तदा कार्यात्प्रागभिव्यक्तकार्याव-
स्थावत्स्वोपहितत्वाभावेनोक्तानुमान बाधितं स्यात् । न च यथा-
कथञ्चित्कार्यावस्थावत्स्वोपहितत्व साध्यघटकमिति वाच्यम् ।
तथाऽप्यनभिव्यक्तकार्यावस्थावत्या प्रकृतौ तादृशस्वोपहितत्वा
भावेनोक्तदोषस्य दुर्वारत्वात् । स्वोपधानाविवक्षायां न ताटस्थ
निवृत्तिरिति स्पष्टमेव । अन्यथा 'कार्यात्कारणानुमानं तत्सा-
हित्यात्' (सां० सू० १।१३५) इति सूत्रभाष्यासगतेः ।
ननु यद्यतो विलक्षणं तत्तदुपादानक नेति सामान्यव्याप्त्युपष्ट-
भ्यानुमानस्य व्यभिचारादिदोषदुष्टत्वेऽपि त्रियदादि न ब्रह्मप्रकृ-

१ °द्वैधर्म्यम् । २ क गुणलिङ्गा° । ३ क °त् । अभिव्यक्तात्त्रिगुणान्म° । ४ क °त्वाद° ।
५ °दिर्ग° । ६ क °कं स्मा° । ७ °गमम् ।

तिकं तदीययावत्स्वभावानुवृत्तिशून्यत्वात्तदीयस्वभावसामान्यशून्यत्वात्तत्तादात्म्यशून्यत्वाद्वाऽविद्यावदित्यनुमानानि निराबाधान्येवेति चेत् । न । परमतेऽप्युक्तरीत्या विकारे महदादौ यावत्स्वभावाननुवृत्त्या सर्वत्र प्रकृतिविकारभावोच्छेदप्रसङ्गेन तदीययावत्स्वभावाननुवृत्त्या तदनुपादानकत्वस्य साधयितुमशक्यत्वात् । सर्वत्र पक्षे सत्स्वभावस्य सिद्धान्वित्नाऽभ्युपगमात् । द्वितीयानुमाने हेतोरसिद्धत्वात् । तृतीयानुमाने दृष्टान्ताभावः । सर्वस्य सच्चिद्ब्रह्मतादात्म्याभ्युपगमात् । अनादिभावत्वस्योपाधित्वाच्च । अधिकं भाष्यम्दाववगन्तव्यम् ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—तृतीयं चायुक्तम् । गोमयादिवद्ब्रह्मणः *पूर्वरूपहानेन जगद्भवनाभावेन दृष्टान्तोक्त्ययोगाच्चेति दूषणमुक्तम् । तदसत् । उपादानोपादेययोर्वैलक्षण्योपदर्शनमात्रेण प्रकृतिसिद्ध्या गोमयादिदृष्टान्ते ब्रह्मात्यन्तसादृश्यविरहस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥ ६ ॥

असादिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

कार्यकारणयोरैक्ये ह्युत्पत्तेः प्राक्कारणसत्त्वे तदभिन्नस्य कार्यस्यापि सत्त्वावश्यंभावात्सदेव कार्यमुत्पद्यत इति शक्यवक्तुम् । वैलक्षण्येऽप्युपादानोपादेयभावः सभवतीति वदता त्वयाऽचेतनस्य जगतश्चेतनब्रह्मविलक्षणत्वाङ्गीकारात् । वैलक्षण्यस्याभेदपरिपन्थित्वाज्जगद्ब्रह्मणोरैक्यायोगेनोत्पत्तेः प्राक्कारणसत्त्वेऽपि कार्यसत्त्वस्य समर्थयितुमशक्यत्वादुत्पत्तेः प्रागसत्कार्यस्यासत्त्वं प्रसज्येत । इष्टापत्तौ सत्कार्यहानिरिति चत् । प्रतिषेधमात्रत्वात् । त्वदुक्तवाक्यस्यार्थशून्यत्वेन प्रतिषेधवाक्यमात्रत्वान्नास्य किञ्चित्प्रतिषेध्यमस्ति । न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वं प्रतिषेद्धुं शक्नोति । तथा हि—सत्कार्यवादो नाम प्राक्कारणात्मना परमाथेसतः कार्यस्योत्पत्तिरित्युत्पत्तेः प्राक्सूक्ष्मरूपेण वर्तमानमेव कार्यमुत्पद्यत इति वा वाद । तत्राऽऽद्य-

* पूर्वरूपहानेनेति । यथा प्रच्युतगोमयत्वाद्यवस्थानामेवावयवाना वृश्चिकादिशरीरोपादानत्व मवति न तथा जगदुपादानभूतानामवयवाना ब्रह्मस्वभावरहिताना तत्त्वमिति भावः ।

पक्षस्तावन्निराबाध एव । इदानीमिवोत्पत्ते प्राकारणात्मना कार्यसत्त्वानपायात् । नहीदानीं कारणात्मानमन्तरेण कार्यसत्त्वाऽस्ति । ' सर्वं त परादात्रोऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद ' (बृ० २ । ४ । ६) इत्यादिश्रवणात् । ननु प्राकारणात्मना परमार्थसत् इत्यस्योत्पत्तेः प्राक्काले वर्तमान यत्परमार्थसत्कारणं तदात्मन इत्येवार्थः । अन्यथा कार्याभिन्नकारणतारूपोपादानत्वानुपपत्तेः । तथा च विलक्षणयोः कथमभेद इति चेत् । आशयानवबोधात् । नहि वयमुपादानोपादेययोर्ब्रह्मजडयोः स्वरूपैक्यं वदामः । अपि तूपादाने ब्रह्मणि कल्पितस्य विलक्षणप्रपञ्चस्य पारमार्थिक रूप ब्रह्मैवेति ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वं शुक्तिकायां कल्पितविलक्षणरजतस्य शुक्तिकाव्यतिरेकेणासत्त्वमिव । तथा चोत्पत्तेः प्रागपि प्रपञ्चस्य पारमार्थिकस्वरूपभूत ब्रह्मास्तीत्येतावता सत्कार्यवादोक्तिरिति । द्वितीयकल्पस्तु विस्तरेणोपपादयिष्यते श्रीमद्भगवत्पादैः ' तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य ' (ब्र० सू० २ । ११४) इत्यत्रेति न किञ्चिदनुपपन्नमिति ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—+ममासत्कारणमिति चेत् । न । तस्य प्रतिषेधमात्रत्वादित्यध्याहारनैरपेक्षेण हेतुसाध्ययो सामानाधि

+ ममासत्कारणमिति । अयं भाव —आनन्दतीर्थीयै ' असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ' इति सूत्रस्य ह्येव व्याख्या कृता—ननु न विष्णोर्जगत्कारणत्वम् । प्रमाणामावात् । किंत्वसदेव जगत्कारणम् । ' असदेवेदमग्र आसीत् ' ' असत सदजायत ' इत्यादिश्रुतिभ्य इति चेत् । न । असतस्वरूपत एव प्रतिषेधबुद्धिविषयत्वात् । नहि शशविषाणादीना यत्किञ्चित्प्रति कारणत्वं सम्भवति । एव च नासतो जगत्कारणत्वं युक्तं किंतु विष्णोरेवेति सिद्धमिति । अद्वैतिनस्त्वेव व्याचक्षते—ननु चेतनं शुद्धशब्दादिहीनं ब्रह्म यदि तद्विपरीतस्य कार्यस्य कारणमिष्येत तर्ह्युत्पत्तेः प्राक्कार्यमसदिति प्रसज्येत । अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत् । न । प्रतिषेधमात्रत्वात् । असदिति प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यमेव नारितं । न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वं प्रतिषेद्धुं शक्नोति । यथैव हीदानीमपि कार्यस्य कारणात्मनैव सत्त्वं भवति तथैव प्रागुत्पत्तेरपि कार्यस्य सत्त्वं बोध्यम् । न

करणेनान्वयः साक्षाद्ब्रह्मकारणत्वाक्षेपश्च । तव त्वसत्कार्ये
प्रसज्येतेति चेत् । न । सत्कार्यप्रतिषेधस्य प्रतिषेधमात्रत्वादित्य-
ध्याहारेण वैयधिकरणेन चान्वयः साक्षात्तदनाक्षेपश्चेति दूषण-
मुक्तम् । तत्तदीयरीत्या सूत्रव्याख्यानदूषणेन मदीयव्याख्याया-
मेव स्वारस्यस्य वक्ष्यमाणत्वाददूषणमेवेति विटुषा स्पष्टमेव ॥७॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

ननु ' नाश कारणलय ' (सां० सू० १ । १२१) इति
सांख्यसूत्रे कार्याणां कारणेनाविभाग एव लय इति प्रतिपादि-
तम् । इष्टश्चायमर्थस्नवापि । ' स्वाप्ययात् ' ब्र० सू० १ । १ ।
९) इति सूत्रेऽविभागस्यैवापीतिशब्दार्थतायास्त्वया स्वीकृत-
त्वात् । एव चापीतौ प्रलये कार्येणाविभागमापन्नस्य ब्रह्मणः
कार्यधर्मस्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिमत्त्व-
प्रसङ्गात्सर्वज्ञ ब्रह्म जगत्कारणमित्यौपनिषद् मतमसमञ्जसम् ।
योजनान्तराणि भाष्ये द्रष्टव्यानि । न च कार्यस्याप्यये तद्धर्मा-
णामप्ययात्कार्यधर्मसंसर्गापत्तिर्न ब्रह्मण्यापादयितुं शक्यत इति
शङ्क्यम् । कार्यवदपीतानां तद्धर्माणां कारणे प्रसञ्जनस्य
दुर्वारत्वात् । न च तदानीं कार्यधर्माणामसत्त्वात्कथं तत्स-
सर्गापादानसंभव इति वाच्यम् । यतो धर्माणां शशशृ-
ङ्गवन्नात्यन्तासत्त्वम् । किंत्वतीतावस्थापत्तिरेव । एवं चातीता-
वस्थापन्नतद्वत्तापत्तिर्दुर्वारैव । एवं वर्तमानावस्थापन्नाया अतीता-
वस्थायाः कार्यगताया ब्रह्मण्यापत्तिर्दुर्वारैवेति ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—*प्रलये ब्रह्मणः कार्यधर्मापत्तौ यदि कार्य-
नाशो हेतुस्तर्हि कार्यनाशे सुतरा तद्धर्माणां नष्टत्वेन ब्रह्मणस्त-

हीदानीमपि कार्यस्य सत्त्व कारणस्वरूपव्यतिरेकेणोपलभ्यते । तस्माद्ब्रह्मैव जगत
कारणमिति सिद्धमिति । तत्र चन्द्रिकाकाराणामाशयस्त्वस्मदीयमतेऽध्याहा-
रादिदोषो नास्ति । अद्वैतिमते तु तादृशदोषसत्त्वात् तदीय व्याख्यान
युक्तमिति ।

* प्रलये ब्रह्मण इति । अयमाशय — ' अपीतौ तद्वत्० ' इति सूत्र
स्याऽऽनन्दतीर्थीयैरित्थं व्याख्यानं क्रियते—ननु यदुक्तं प्रतिषेधमात्रत्वाच्छश-

दापादानमयुक्तमिति दूषणमुक्तम् । तदसत् । ' नाशः कारण-
लयः ' (सां० सू० १।१२१) इति साख्यप्रवचनसूत्रे कार्याणां
करणेनाविभाग एव लय इति तद्भाष्ये च वर्णितत्वेन तदनुसा-
रेणोक्तशङ्कासंगतेः ।

यदापि चन्द्रिकायाम्—अभेदेन तदापत्तौ स्थितावपि तुल्यत्वेन
सूत्रे ' अपीतौ ' इत्यस्य वैयर्थ्यमिति दूषणमुक्तम् । तदप्यसत् ।
कारणेनाविभागो लय इति वदता स्थितिकाले लयव्यवहारवार-
णाय तत्कालवृत्तेरतीतावस्थावत्कार्याविभागस्यैव लयशब्दार्थ-
ताया वक्तव्यत्वेनाविभागेन तद्धर्मापत्तौ स्थितिकाले तदसभवेना-
पीति ग्रहणसार्थक्यात् ॥ ८ ॥

समाधत्ते—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीयदर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति । यदुक्तं प्रलये
कार्याणांविभागमापन्नस्य ब्रह्मणः कार्यधर्मस्थौल्यासत्त्वप्रसङ्गा-
दसमञ्जसमौपनिषदं दर्शनमिति । तद्दूषणम् । दृष्टान्तभावात् ।

विषाणादिवत्सतो न कारणत्वमिति । नैतद्युक्तम् । युक्तिविरुद्धस्यापि श्रुति
बलात्कस्यचिदस्य कारणत्वम्याम्युपगमे बाधकाभावात् । न च शशविषाणा-
दीनामपि तथा वपत्तङ्ग इति वाच्यम् । सत्सु वैलक्षण्यप्रदसत्स्वनि वैलक्षण्योप-
त्त्या न शशविषाणादीनां तथात्वप्रसङ्ग इति चेत् । मैवम् । असत् सकाशा-
ज्जगदुत्पत्तौ स्वीकृताया प्रलयेऽसन्मात्रावशेष प्रसज्येत । कार्यनाशे सति
कारणमात्रावशेषस्य नियमात् । अतो न समञ्जसमसन्मतमिति । अद्वैति-
नस्त्वेव याचक्षते—भ्यौत्प्रसावयनत्वाचेनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकस्य का-
र्यस्य यदि ब्रह्म कारणमभ्युपगम्येत तर्हि प्रलय कारणविभागमापद्यमान कार्य
कारण प्रत्यात्मीयेन धर्मेण दूषयेत् । एव च प्रलये कारणस्यापि ब्रह्मणः
कार्यभूतजगत इवाशुद्ध्यादिरूपमङ्गात्सर्वज्ञ ब्रह्म जगतः कारणमित्यौप-
निषद दर्शनमसमञ्जसमिति । एतच्च मन युक्तमिति चन्द्रिकाकारा वदन्ति ।
तथा हि—प्रलये हि ब्रह्मणः कार्यधर्मापत्तौ किं कार्यनाशो हेतुः किंवा कार्य-
कारणयोरभेदः । नाऽऽद्य । कार्यनाशे तद्धर्माणां सुतरा नष्टत्वेन ब्रह्मणस्त-
दनापत्तेः । नान्त्य । अभेदेन तदापत्तेः स्थितावपि तुल्यत्वेन सूत्रे ' अपीतौ ' इत्यस्य वैयर्थ्यादिति ।

सन्ति हि दृष्टान्ताः कार्येणाविभागमापन्नानि कारणानि न कार्यधर्मैः ससृजन्तीति । यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुन प्रकृतिमपि गच्छन्तः प्रकृत्याऽविभागमापन्ना नाऽऽत्मीयेन धर्मेण कारण दूषयन्तीति । त्वत्पक्षे तु न कश्चिद्दृष्टान्तोऽस्ति । अपीतिरेव न संभवेद्यदि कारणे कार्य स्वधर्मेणावतिष्ठेत । विस्तरस्तु भाष्यादौ द्रष्टव्यः ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावे दृष्टान्त कथयता ' दृश्यते तु ' (ब्र० सू० २ । १।६) इति सूत्रेणास्य पौनरुक्त्यम् । तेनैव कार्यवृश्चिकधर्माणा कारणे गोमयेऽनाप-
त्तावपि दृष्टान्तस्यैवोक्तत्वादिति * दूषणमुक्तम् । तदसत् । तत्र वृश्चिकादीना स्थितिकाले कारणाद्विभक्ततयैव स्थितत्वेन परस्परधर्मसाकर्याभावादिदर्शनेऽप्यविभागदशाया तस्यापदर्शितत्वात् । तत्पदर्शनायैतत्सूत्रप्रणयनायाससार्थक्यात् ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः । कथमिति चेत् । यत्तावदभिहित विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति प्रधान-
प्रकृतिकतायामप्येतत्समानम् । शब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादि-
मतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमन प्रमानप्रतियोगिकानौपाधिकभेद-
वत्त्वरूपप्रधानवैलक्षण्यस्य जगति परमतेऽपि सत्त्वात् । अनौ-
पाधिकत्व च सातयोग्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वम् ।

* दूषणमुक्तमिति । आनन्दीशोऽपि हि—न वम्भाभिरपि प्रलयेऽमन्मा-
त्रावशेषस्याभिलषितत्वान्निष्ठापादनमसन्मात्रावशेषप्रसक्तिर्मवतीति चेत् । नैवम् ।
प्रलये पदार्थसत्त्वस्यैव दृष्टान्तबलेन साधयितुं शक्यत्वेन सर्वासत्त्वस्य दुर्वच-
त्वात् । कोऽसौ प्रलये पदार्थसत्त्वसाधने दृष्टान्त इति चेत् । उच्यते—लोके हि
सत उत्पत्तिः, सशेषविनाशश्च दृश्यते । तथा च प्रयोगौ—विमतोत्पत्तिः सतो
भवितुमर्हत्युत्पत्तित्वाद्धटोत्पत्तिवदिति । विमतो विनाशः, सशेषो विनाश-
त्वाद्घटविनाशवदिति च । एव च विप्रतिपन्नोत्पत्तिविनाशयोः सपूर्वकत्वे सशे-
षत्वे च सिद्धे सति प्रलये पदार्थसत्त्वमेव सिध्यतीति ' न तु दृष्टान्तभावात् '
इत्यस्य व्याख्यानं कृत्वाऽद्वैतिभिः कृता तत्सूत्रव्याख्या दूषयन्तीति ।

स्पष्टीकृतं चैतत् 'न विलक्षणत्वात्' (ब्र० सू० २ । १ ।
 ४) इति सूत्रयोजनायाम् । परमतेऽतीतानागतवर्त-
 मानावस्थात्रययोगिनः कार्यस्य नित्यत्वेन तत्रोत्पत्तिव्य-
 वहारस्य 'न गावे भावयोगश्चेत्' (सां० सू० १ ।
 ११९) 'नाभिव्यक्तनिवन्वनौ व्यवहाराव्यवहारौ' (सा०
 सू० १ । १२०) इति साख्यप्रवचनोक्तरीत्याऽभिव्यक्त्यैवो
 पपादनीयत्वेनाभिव्यक्तेश्च दुर्बलत्वेन सत्कार्यवादहानिः सांख्य
 स्यैव दोषः । तथा हि—अभिव्यक्तिः प्राक्मतो न वा । आद्ये
 कारणव्यापारवैयर्थ्यम् । द्वितीये च सतः कार्याद्विलक्षणाया
 असत्या उत्पत्त्युत्पत्त्याऽभिव्यक्तेरभ्युपगमात्तत्रैव सत्का
 र्यवादभङ्गः । न च कारणव्यापारात्प्राक्सर्वेषां कार्याणां सद-
 सत्त्वोपगमेन नोक्तविकल्पावकाशः । घटादिवदभिव्यक्तेरपि
 वर्तमानावस्थाया प्रागसत्त्वेन तदसत्त्वानियुक्त्यर्थं कारणव्यापा
 रापेक्षणात् । अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतेरेक-
 स्यापि दर्शितरूपभेदेन सदसत्त्वे विरोधाभावाच्चेति वाच्यम् ।
 एवमप्यभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तेर्वाच्यतयाऽनवस्थापत्तेरपरिहार्यत्वा-
 त् । अनवस्थाभियैवाभिव्यक्ते प्रागसत्त्वस्य त्वयाऽङ्गीकृत-
 त्वाच्च । तथा चोक्तं सांख्यप्रवचने—'उत्पत्तिवद्वा दोषः'
 (सां० सू० १ । १२३) इति । अत्र भाष्यम्—'यथा घटो-
 त्पत्तेरुत्पत्ति स्वरूपमेव वैशेषिकादिभिरसदुत्पत्तिवादिभिरि-
 ष्यते लाघवात्तथैवास्नाभिरभिव्यक्तेरभिव्यक्तिः स्वरूपमेवोच्यते
 लाघवात् । असदुत्पत्तिव्याभिव्यक्तावपि नानवस्थेत्यर्थः । अथै-
 वमप्यभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात्प्राक् तस्याः
 सत्त्वानुपपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेत् । न । अस्मिन्पक्षे सत
 एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्ते-
 र्भाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादत्वापत्ति
 रिति । न च मम तत्रैवासत्कार्यवादस्तव तु सर्वकार्येष्विति
 वाच्यम् । एकत्र प्रसक्तस्यासत्कार्यवादस्यासति बाधकेऽन्य-
 प्रापि प्रसक्तेर्दुर्वारत्वाच्च । मम पक्षेऽनिर्वचनार्थवादेनादोषाच्चेति ।

१ क. 'भिर्घटाभि' । २ क. 'मेवैष्टव्या ला' । ३ क. 'अन उत्प' । ४ क. 'वस्थादोष इत्य' ।

तथा परेणाप्यपीतौ कारणस्य कार्येणाविभागाभ्युपगमात्कार्य-
धर्माणामतीतत्वादीना प्रधाने प्रसङ्ग समान एव । अधिक भाष्ये
स्पष्टम् ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—जलाहरणाद्यसमर्थस्यापि मृन्मात्रस्य तत्स-
मर्थघट प्रतीव शब्दादिहीनस्यापि प्रधानस्य शब्दादियुक्तजग-
त्प्रत्युपादानत्वसंभवेऽपि न चेतनस्याचेतनोपादानत्वम् । काप्य-
दर्शनाभिर्विकारत्वाच्चेति परेण त्वां प्रत्युक्तदोषस्य तत्पक्षेऽपा-
क्षेर्दोषसाधारण्या = पादानमयुक्तमिति दूषणमुक्तम् । तदप्य-
सत् । उक्तीत्याऽनौपाधिकभेदवत्त्वरूपहेतोः प्रकृतिविकारभा-
वविरोधित्वे त्वन्मतेऽपि तदापत्तिः । ब्रह्म न जगदुपादान चेत-
नत्वादित्यनुमानेन ब्रह्मणि जगदुपादानत्वानिरासे प्रधान न
शब्दवदुपादानमशब्दत्वादित्यनुमानविरोधेन प्रधानस्यापि विय-
दाद्यकरणत्वापत्तिः । व्यभिचारदर्शनस्योभयत्र तुल्यत्वादिति
समानन्यायेन दोषसाम्यापादानस्य निष्प्रत्यूहत्वात् । नहि
शब्दशून्य शब्दवत् उपादानं दृष्टं कापि लोके । यथा हि पर-

= पादानमयुक्तमिति । ' स्वपक्षशेषाच्च ' इत्यस्याऽऽनन्दतीर्थार्थैरेव
व्याख्या क्रियते—न केवल प्रामाणिकपरित्यागप्राप्त्या प्रलये सर्वासत्त्वमनिष्टम् ।
किंत्वप्रामाणिकत्वादापि । तथा हि—न तात्प्रलये सर्वासत्त्व प्रत्यक्षसिद्धम् ।
नाप्यागमसिद्धम् । तस्याभावत् । नाप्यनुमान तत्र प्रमाणम् । तद्धि किम् ।
' प्रलय. सर्वासत्त्ववान् ' इत्यादिरूपेण साक्षाद्बोधकमाहोस्वित् ' सर्वे भावा.
प्रलयेऽमन्तो भावात् ' इत्यादिरूपेण परम्परया । नाऽऽद्य । प्रलये सर्वासत्त्व-
पक्षे दृष्टान्तभावेनानुमानस्य दुष्टत्वात् । व्यतिरेक चातिप्रसङ्ग । अत एव न
द्वितीय । एव च प्रलये सर्वासत्त्वम्याप्रामाणिकत्वात्तदभ्युपगमोऽनिष्ट इति ।
अद्वैतिभिस्तु प्रकारान्तरेण व्याख्यान क्रियते । तथाहि—' न विलक्षणत्वात् '
इत्यारम्य ये दोषा. साख्यैर्दत्तास्ते तत्र तत्र खण्डिता एव । किं च त एव
दोषा. साख्यानामपि प्राप्नुवन्तीति । नद्दोषासिश्च भाष्ये स्पष्टमभिहिता ।
तत्रत्यश्च ' न चेतनस्याचेतनोपादानत्वम् । काप्यदर्शनात् । निर्विकारत्वाच्च '
इति यो दोष. साख्यैर्दत्त. स न साख्यपक्षे प्राप्नोति । अत. ' एते दोषा.
साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन्पक्षे चोदयितव्या भवन्ति ' इति त्वदीय भाष्य न
सम्यगिति चन्द्रिकाकाराणामाशय. ।

मते प्रकृतिसयोगमात्रेण पुरुषस्य न परिणामितालक्षणो विकारस्तथा मन्मतेऽपि विषमसत्ताकार्यतादात्म्येन न विकारितेत्यभ्युपगमेन विवर्तोपादानत्वाभ्युपगमेन चोपादानत्वेऽपि न निर्विकारत्वविरोधः ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्ष-
प्रसङ्गः ॥ ११ ॥

किं च न केवलेन तर्केण ब्रह्मणः श्रौतब्रह्मकारणत्वापह्नवो युक्तः । तर्काणां पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनत्वात्पुरुषबुद्धीनां वैचित्र्यात्तेषामप्रतिष्ठितत्वात् । तथा चोक्तम्—

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थ, कुशलैरनुमातृभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥ इति ।

सर्वज्ञत्वेनाभिमतानामपि कपिलकणादप्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनाच्चाप्रतिष्ठितत्वम् । अथाप्रतिष्ठानशून्येनैकतर्केणानुमेयम् । नहि प्रतिष्ठितस्तर्को नास्तीति वक्तुं शक्यम् । अप्रतिष्ठानसाधकतर्कस्यापि तथात्वापत्त्येष्टासिद्धेः, तर्कमूलसकललौकिकवैदिकव्यवहारोच्छेदापत्तेश्च । मनुरपि—

प्रत्यक्षमनुमान च शास्त्रं च विविधागमम् ।

त्रय सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेदनेतरः (१२।१०५।१०६)

इति ब्रुवन्नेव मन्यते—सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कप्रतिपत्तव्य इति चेत् । एवमपि क्वचित्तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽपि अचिन्त्येऽतिगम्भीरे मोक्षाय ज्ञेयप्रकृतविषये तर्कस्याप्रतिष्ठानादनिर्मोक्ष एव । 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केषु योजयेत्' इति स्मृतेः । अथवा—एवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गात्(ङ्गी) मुक्त्यभावप्रसङ्गात्(ङ्ग)इत्यर्थः । सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिना संमतम् । सम्यग्ज्ञानं चैकरूपमेव । वस्तुतन्त्रत्वात् । वस्तुनि च विकल्पाभावात् । तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना । कपिलकणभुगाद्युक्ततर्कज्ञानानां तु अन्यो-

व्याविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपात्तिरिति तर्कप्रभवसम्बन्धानाभावा-
न्मुक्त्यभावप्रसङ्गोऽन्यथानुमानपक्षे दुर्वारः ।

यद्वा पूर्वोक्तवैपरीत्येन । पूर्वं हि श्रुत्याद्यनुग्रहरहितस्य तर्क-
सामान्यस्याप्रतिष्ठितत्वमुक्तम् । न चैतद्युक्तम् । तर्कसामान्येऽ-
प्रतिष्ठितत्वसाधकतर्कस्यापि श्रुत्यादिसाहाय्यरहिततयाऽप्रति-
ष्ठितत्वे सति तर्कसामान्येऽप्रतिष्ठितत्वासिद्धे । वेदार्थनिर्णाय-
कन्यायानामपि वेदमूलकत्वेऽनवस्थापत्त्या श्रुत्याद्यमूलकत्वेऽपि
प्रतिष्ठितत्वस्याऽऽवश्यकत्वाच्च । एवं च नोक्तन्यायेन विलक्षण-
त्वादितर्काणामप्रतिष्ठितत्वासिद्धिरिति ' अनुमेयम् ' इति शङ्का
भागार्थः । साक्षात्परम्परया वा श्रुतिप्रत्यक्षानुसारिण एव तर्क-
स्य प्रतिष्ठितत्वम् । तर्काप्रतिष्ठितत्वलक्षणस्तर्कोऽपि श्रुत्यनुसा-
र्येव । अन्यथा बाह्योक्ततर्केण श्रुत्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । एवं वेद-
तात्पर्यनिर्णायकोऽपि तर्कः क्वचित्प्रत्यक्षानुगृहीतः क्वचिच्छ्रुत्य-
नुगृहीतः क्वचिच्च तदविरुद्धन्यायाविरुद्धो वा भवतीति नापयो-
जक इति तर्काणां प्रतिष्ठितत्वेऽपि विलक्षणत्वादितर्काणां तथा-
त्वाभावादप्रतिष्ठितत्व दुर्वारमेवेति ' एवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ' इति सिद्धान्तभावार्थः ।

यद्वा तर्काप्रतिष्ठानादिति—यत्रस्माद्विलक्षण तत्तदुपादानकं
नेतिसामान्यव्याप्तेर्यत्तत्पदार्थवदितत्वेन पक्षसपक्षसाधारण्येना-
नुगतीकर्तुमशक्यतया साध्यासाधकत्वादित्यर्थः । दृष्टान्ते हि
घटे सुवर्णविलक्षणत्व सुवर्णेऽपि दानकत्वाभावे प्रयोजक वक्त-
व्यम् । न तद्विषदादेर्ब्रह्मोपदानकत्वाभावे साध्ये हेतू कर्तुं
शक्यते । अपि तु ब्रह्मविलक्षणत्वम् । तथा च दृष्टान्तदार्ष्टान्ति-
कयोः साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरेव फललाभः । तद-
लाभे पक्षवृत्तिहेतौ व्याप्तिग्रहासभवादनुमितिरसभावितैव शास्त्र-
योनित्वसूत्रे श्रुतिसिद्धे सार्वश्ये संभावनामात्रप्रयोजनाय
यत्रद्विस्तरार्थं शास्त्र यस्मात्पुरुषविशेषात्सभवति स ततोऽप्यधि-
कतरज्ञानवानिति सामान्यव्याप्त्युपन्यासेऽपि स्वातन्त्र्येण कं-
चिदप्यर्थं प्रति साधकत्वेनोपन्यासाभावान्नासगतिः । ननु दृ-
ष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरेक्याभा

बैन पक्षवृत्तिहेतोर्व्याप्तिग्रहाभावेऽपि प्रकृतहेतुसजातीयहेतौ प्रकृत-
साध्यसजातीयसाध्यनिरूपितव्याप्तिग्रहात्प्रकृतहेतोश्च पक्षधर्मताग्र-
हात्प्रकृतसाध्यानुमितिः स्वीक्रियते । अविद्यादृष्टान्तेन विशेष-
व्याप्तिरेव वा विवक्षिताऽस्तु । तत्र च नोक्तदोष इति शङ्कते—
अन्यथाऽनुमेयमिति । प्रकृतहेतुसजातीयहेतौ प्रकृतसाध्यसजातीय-
साध्यनिरूपितव्याप्त्या विशेषव्याप्त्या वाऽनुमेयमित्यर्थः । एव
मपि—उक्तपक्षेऽपि । अनिमोक्षप्रसङ्गात्(ङ्गः)—अप्रयोजकत्व-
परिहारार्थम् ' तद्विलक्षणत्व ब्रह्मविलक्षणत्व वा तदुपादानकत्वे
ब्रह्मोपादानकत्वे वा न स्यात् ' इति तर्कमूलसामान्यव्याप्त्यादे-
राश्रयणीयतया पूर्वोक्तमेवाप्रतिष्ठितत्व पुनरापद्येतेत्यर्थः ।

यद्वा ' विलक्षणत्वहेतुर्नाप्रयोजके निर्विकारत्वबोधकश्रुत्यनु-
कूलत्वात् ' इत्यस्यानुमानस्य स्वरूपासिद्ध्यादिनाऽप्रतिष्ठितत्वा
दानिमोक्ष इति योजना ।

यत्तु—चशब्दाभावान्नास्य हेत्वन्तरत्व युक्तम् । किं च अ-
न्यथाऽनुमेयम् । इत्यनेन त्वयाऽप्येकमूत्रतया स्वीकृतस्य तर्का-
प्रतिष्ठानादित्यस्य मर्द्दात्था " अन्यथा ' स्वपक्षदोषाच्च ' (ब्र०
सू० २ । १ । १०) इत्यादिसूत्रोक्ताद्वैपरीत्येनानुमेय तर्काप्रति-
ष्ठानात् ' इत्येकवाक्यतया श्रुतसाध्या ययेन शङ्काविशेषत्वे च
संभवति ' विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावस्य न हानिः । तर्क-
स्याप्रतिष्ठितत्वात् ' इत्येवमव्याहृतसाध्यान्वयेन वाक्य भित्त्वा
सिद्धान्तशेषत्योक्त्ययोगं । अनिमोक्षप्रतियोगिनोऽनुसङ्गापत्तिश्च ।
प्रसङ्गशब्दवैयर्थ्यं चेति चद्रिकायां * दूषणमुक्तम् । तदसत् ।
चशब्दाभावेऽपि तत्समानार्थकापिशब्दसत्त्वेन हेत्वन्तरत्वोपपत्तेः ।

* दूषणमुक्तमिति । ' तर्काप्रतिष्ठानादपि० ' इत्यस्य हि आनन्दतीर्थी-
यमतेऽयमर्थ — ननु पूर्वं यत्तर्कबलेन सत् करणत्व साधित यच्चासतो न
कारणत्वमिति दूषित तन्न सम्भक् । कुन इति चेत् । शृणु । यद्वि वस्तु महता
तर्केण किञ्चिद्धर्मविशिष्ट साध्यते तदेव प्रतितर्केण तद्विरुद्धधर्मविशिष्टमपि
साधयितुं शक्यते । अतस्तर्कस्याप्रामाण्यम् । नाहि प्रतितर्क एतावानेवेतादृश
तर्क प्रति विरोधितया वर्तते नैतादृशमिति नियामकमस्ति । अत सर्वानुमानेषु

यद्यपि हेत्वन्तरपरत्वे तत्प्रतिपादकभागस्य सूत्रान्तरत्वमुचितं तथाऽपि 'तर्काप्रतिष्ठानात्' इत्यंशस्यानिर्मोक्षप्रतियोगिसमर्पक-
तयोत्तरवाक्यैकवाक्यताऽप्यस्तीति सूचनाय सूत्रैकवानुसरणम् ।
'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र० सू० १ । १ । ५) ' गौणश्चेन्नाऽऽत्मश-
ब्दात् ' (ब्र० सू० १ । १ । ६) । ' आनन्दमयोऽभ्यासात् ' (ब्र० सू० १ । १ । १२) ' विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ' (ब्र० सू० १ । १ । १३) ' ज्ञेयत्वावचनाच्च ' (ब्र० सू० १ । १ । ४) ' वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ' ब्र० सू० १ । ४ । ५) इत्यादौ तु ईक्षणाभ्यासज्ञेयत्वादेरुत्तरवाक्यार्थेऽ

प्रतितर्कस्यानिवारणीयत्वेन तेषामप्रामाण्यान्न तद्वलेन सत्कारणत्वसाधनत्वादि युक्तमिति चेत् । मैवम् । इदं तावद्भवान्प्रष्टव्यम् । किं प्रामाणिकं तर्कसिद्ध-
प्रतितर्केण दूषयितुं शक्यमप्रामाणिकं वेति । द्वितीयस्तु युक्त एव । प्रथमेऽपि किं तव मते मोक्षोऽस्ति न वा । नो चेन्न त्वं वदती । प्रयोजनान्तरस्य शास्त्रम तरेणापि सिद्धे । अस्ति चेत् । विप्रतिपन्नं किं प्रत्यागमेन साध्यत उत तर्केण । नाऽऽद्य । मोक्षवादिना त्वयाऽऽगम-
प्रामाण्यानभ्युपगमात् । अतो द्वितीयपक्ष एवाङ्गीकार्यः । तथा च प्रामाणिक-
स्यापि तर्कसिद्धस्य प्रतितर्केण बाधे सोऽपि चार्वाकतर्केण बाधितः स्यादिति व्यर्थमेव मतं भवेत् । एव च प्रमाणसिद्धेऽपि मोक्षेऽन्यथानुमेयत्वादनिमोक्ष-
प्रसङ्ग इति । तथा चैन मते—'तर्काप्रतिष्ठानादय-यथानुमेयमिति चेत्' इति शङ्काप्रतिपादको भागः । ' एवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग ' इति उत्तरप्रतिपादको भाग इति भागद्वयमेवास्मि सूत्रे । अद्वैतिमते तु भागत्रयमत्र । तथाहि—'तर्का-
प्रतिष्ठानादपि ' ' अगथाऽनुमेयमिति चेत् ' ' एवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग ' इति । तत्राऽद्यो भागः ' न केवलेन विलक्षणत्वादिपूर्वोक्ततर्केण ब्रह्मण-
श्रोतकारणत्वापह्नवो युक्तस्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वात् ' इत्यर्थप्रतिपादकः । द्वितीयस्तु ' ननु अप्रतिष्ठानशून्येन तर्केण ब्रह्मणो न जगत्कारणत्वं किंतु प्रधानस्य ।
' नहि प्रतिष्ठितस्तर्को नास्तीति वक्तुं शक्यम् ' इति शङ्काप्रतिपादकः । तृतीयस्तु ' क्वचित्तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽपि अचिन्त्येऽतिगर्भरे मोक्षाय ज्ञेयप्रकृतविषये तर्कस्याप्रतिष्ठानादनिमोक्ष एव' इत्युत्तरप्रतिपादक इति । तत्र भागद्वयकल्पनया लघवेनाध्याहारादिगौरवाभावेन चास्मदीत्या सम्यग्वाक्यार्थे समवति सति अद्वैतिना गौरवमस्तं मतं न युक्तमिति चन्द्रिकाकारणामाशयः ।

प्रविष्टतया पृथक्सूत्रत्वमादृतम् । अन्यथाशब्दोक्तान्यत्वप्रतियोगितयाऽत्यन्ताव्यवहिततर्काप्रतिष्ठानस्यान्वयसभवे पूर्वसूत्रोक्तादितिपदाध्याहारेण व्यवहितस्य तत्रप्रतियोगित्वेनान्वयोपगमस्य जघन्यत्वाच्च । किं च तर्कसामान्यस्यानुकूलतर्कशून्यतयाऽऽभासत्वरूपम् । प्रतिष्ठितत्व नान्यथानुमेयत्वरूपसाध्यसाधकम् । स्वस्यापि तर्कसामान्यान्तर्गततयाऽऽभासत्वात् । अन्यथा च सिद्धान्त्यभिमततर्कस्याऽऽभासत्वासिद्ध्याऽन्यथानुमित्ययोगादिति ' तर्काप्रतिष्ठानादन्यथाऽनुमेयम् । ' इति व्याहृतानुमानपरतया तवैव व्याख्यानमनुचितम् । मम तु श्रुतिप्रत्यक्षान्यतरसाहाय्यरहितस्तर्क एव तर्कशब्देन गृह्यत इति न दोषः । सिद्धान्तसाधकहेत्वन्तरत्वपरत्वे सभवाति निरसनीयशङ्काशेषत्वकल्पनाया एवानुचितत्वाच्च । उक्तरीत्या व्याहृत्याक्रान्तहेतुपरतया व्याख्यानमपेक्ष्य साध्यान्तरान्वयं वाक्यभेदमनिर्भोक्षप्रतियोगिनोऽनुषङ्गं च स्वीकृत्य सूत्रयोजनमेवोचितमिति स्पष्टमेव विदुषाम् । प्रथमयद्वेत्यादिरीत्या द्वितीययद्वेत्यादिरीत्या च सूत्रयोजनायां मन्मते व्याहृतिशङ्काया एवाप्रसर । अनिर्भोक्षप्रसङ्गादित्यस्य, मुक्त्यभावप्रसङ्गादित्यर्थपक्षे प्रसङ्गपदसार्थक्यमतिस्पष्टमेव ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—किं तर्कमात्रस्याप्रतिष्ठितत्व किंवा श्रुत्याद्यननुगृहीतस्य । नाऽऽयः । तर्काप्रतिष्ठितत्वसाधकतर्कस्याप्यप्रतिष्ठितत्वेन तर्काप्रतिष्ठानासिद्धेः । भीमासानारम्भप्रसङ्गश्च * ' मन्तव्यश्च । सोऽन्वेष्टव्यः ' यस्तर्केणानुमरत्ते ' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्च न द्वितीयः । ब्रह्मणोऽनुपादानत्वसाधकस्य 'वैलक्षण्यरूपतर्कस्य निर्विकारम् ' इति श्रुत्यनुगृहीतत्वादिनिदूषणमुक्तम् । तदतिशयिलम् । उक्तरीत्या श्रुत्याद्यननुगृहीतस्यैव तर्कस्य ' केवलेन तर्केण ' इति भाष्येणाप्रतिष्ठितत्वोक्तेर्विकल्पस्य स्वबुद्धिमात्रकल्पितत्वात् ।

यदुक्तम्—वैलक्षण्यरूपतर्कस्य ' निर्विकारम् ' इति श्रुत्यनुगृहीतत्वान्न तस्य केवलत्व श्रुत्याद्यननुगृहीतत्वरूपमिति ।

* मन्तव्यश्चेति । मननावेस्तर्कानुपधानरूपत्वादिति भावः ।

तदप्यतिशयिष्ठम् । निर्विकारत्वस्योपादानताबोधकश्रुतिविरुद्ध-
त्वात् । विपक्षे विकारित्वाप्रसक्त्या तस्य ' निर्विकारम् ' इति
श्रुत्यानुकूल्यासिद्धेः । अन्यथा ' यत्तर्कबलेन सतः कारणत्वसा-
धनमसतश्च तद्वाधनं तदयुक्तम् । तर्कबलेन यत्साध्यते तस्मा-
दन्यथाऽपि प्रतितर्केण साध्यितुं शक्यत्वेन तर्कस्याप्रामाण्यात् ।
नहि प्रतितर्कमेतावानेवैतादृशं तर्कं प्रति विरोधितया प्रवर्तते
' नैतादृशमिति नियामकमस्ति ' इति त्वदीयोक्ताया युक्त-
रपि ' असदेवेदमग्र आसीत् ' इत्यादिश्रुत्यनुकूलत्वेन शुष्कत्वा-
नुपपत्तेः । वस्तुगत्या श्रुत्यनुसारित्वाभावश्च विलक्षणत्वादेर-
रपि तुल्य इति दिक् ।

आनन्दतीर्थीयास्तु—श्रुत्यादिप्रामाण्याद्विष्णोर्जगत्कारणत्वं
सिध्यतीत्युक्तम् । श्रुत्यादिप्रामाण्यस्य च युक्तिवेरोधे ब्रह्मणो
न जगत्कारणत्व सिध्यतीत्यसौ परिहरणीय एव । श्रुत्याग्रेव
विषयः । प्रमाणं नवेति सदेहः । ' वृष्टिकामः कारीर्या
यजेत ' । इत्यादिश्रुतेरप्रामाण्यं दुर्वारमेव । कृतायामपि
कारीर्या फलादर्शनेनान्यथव्यभिचारेण कारणतात्वात्वेन कारण-
ताशून्ये कारीर्यादौ कारणताबोधकत्वात् । दृष्टार्थकफलसंवादशू-
न्यार्थबोधकपाशुपतादिस्मृतिवत् । एव च वेदाग्रेकदेशस्यापा-
माण्येऽन्यदेशप्रमाणतायामनाश्वासाच्छ्रुत्यादि न प्रमाणमिति
न विष्णोर्जगत्करणतासिद्धिरिति प्राप्ते—नोक्तश्रुत्यादेस्तथा-
त्वम् । पाशुपतादिस्मृतिवदुक्तानुपलब्धादिहेतुनाऽप्रामाण्यं क-
ल्प्यम् । उक्तान्वयव्याभेदप्रस्थाकारणत्वासात्प्रकृत्यात् । यतोऽ-
न्वयव्यभिचारो नर्णोत्पत्तादि कारणताकेतु मृदण्डादिष्वपि दृश्य-
ते स्वस्वव्यापारेतरयावत्कारणसत्त्वे कार्यानुत्पत्तिस्त्वसिद्धा । •
व्याघातात् । अधिकारादिरूपकारणान्तराभावसभवाच्च । न
चैव फलविसंवादेन पाशुपतादीनामप्रामाण्योक्तिरसंगता स्यादिति
भाष्यम् । तेषामनिर्णयप्रामाण्यकत्वेन कारणान्तराभावाधीन
विसंवादकल्पनाया बीजाभावात् । न च वेदानामपि तथात्वम् ।
तेषां ततो नित्यत्वाख्यवैलक्षण्यात् । नित्यत्व च ' वाचा विरू-
पनित्यया ' इति श्रुतिसिद्धम् । न च नित्यत्वेऽप्रामाण्यं वक्तुं

शक्यम् । वाक्याप्रामाण्यस्य वक्तृदोषाधीनत्वात् । न चाऽऽत्मा-
श्रयः । यतः ' वाचा विरूपनित्यया ' इत्यादिश्रुतिजन्यज्ञान-
नस्य प्रामाण्य साक्षिसिद्धं नापवादमन्तरा हातुं शक्यते । प्रमा-
णान्तरविरोधादिरपवादहेतुश्चात्र नोपलभ्यते । तथा च सिद्धे
प्रामाण्ये तन्निर्वाहाय फलविसंवादो वैगुण्याधीन इति युक्तं
कल्पयितुम् । पाशुपतादिस्मृतेश्च प्रामाण्यानिश्चयात् । न तत्र
तत्कल्पनावकाशः । पाञ्चरात्रादिस्मृतीनां च वेदानुसारित्वात्प्रामा-
ण्यम् । अतो वेदादिभिर्विष्णोर्जगत्कारणतासिद्धिरप्रत्युद्देति
सिद्धान्त इति रीत्या * सूत्रयोजनामाहुः । तत्रेदं दूषणं
चिन्त्यम्—अस्मद्वीत्या पूर्वतन्त्राद्युपपादितवेदप्रामाण्यमनाक्षि-
प्येव पूर्वपक्षसंभवे तदाक्षेपेण पूर्वपक्षमवर्तनस्यानुचितत्वात् ।
किंच कपिलकृष्णभुक्पाशुपतादीनां वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वान्न
तन्मतावलम्बनेनेयमाशङ्क्यम् । कपिलतन्त्रे ' नाद्वैतश्रुतिविरोधो
जातिपरत्वात् ' (सां० सू० १ । १५४) इत्यादिसूत्रे श्रुति
व्याख्यानदर्शनात् । ' तद्वचनादात्मनायस्य प्रामाण्यम् ' (वै०
सू० १ । १ । ३) इति वैशेषिकतन्त्रे वेदप्रामाण्यस्य न्याय-
पञ्चाध्याय्या कण्ठत एवोक्तेः ।

एवमभ्यर्थितस्त्वैस्तु कृतवानस्मि संहिताम् ।

वेदक्रियासमायुक्ता पुराऽहं द्विजसत्तम ॥

सैव पाशुपते दीक्षा यागः पाशुपतं च सः ।

इति पाशुपतागमोक्तेश्च । कारणागमेऽपि पातीति पा वेदस्तं
खण्डयतीति पाषण्ड इति निरुच्य स्वस्य वेदाविरुद्धत्वादपाष-
ण्डता, इतरेषां तथात्वं चोक्तम् । अथ जैनशौद्धादिमतावलम्बने-
नात्र पूर्वपक्ष इति चेत् । तथा सति तदनभिमतवेदनित्यस्वस्वतः-
प्रामाण्यादिना सिद्धान्ते तत्प्रामाण्यसाधनानुपपत्तेः ।

यस्तु—'वाचा विरूपनित्यया' इत्यादिश्रुत्यर्थे विसंवादाभा-
वाद्देवप्रामाण्यासिद्धिरिति । तन्न । उत्पन्नो गकारो विनष्टो
गकार इति प्रत्यक्षविसंवादस्य तत्रापि तुल्यत्वात् । प्रत्यभिज्ञा-

* सूत्रयोजनामिति । ' न विलक्षणत्वात्० ' इति सूत्रयोजनामाहु-
रित्यर्थः ।

याश्च बुद्धागमसाधारण्यात् । आनुपूर्वीनित्यतायामप्येवम् । एतेन फलविसंवादेन पाशुपतादिस्मृतिवत् ' कारीर्या यजेत ' इत्याद्येकदेशाप्रामाण्यशङ्कायां नित्यत्वेन प्रामाण्यसाधनमिति निरस्तम् । कारीर्यादिस्थले फलविसंवादस्येव ' वाचा निरूपानित्यया ' इत्याद्येकदेशे प्रत्यक्षविसवादस्य तुल्यत्वेन तदुक्तनित्यत्वेन प्रामाण्यसाधनायोगात् ।

यदपि ' न विलक्षणत्वात् ' (ब्र० सू० २ । १ । ४) इत्यादिप्रथमसूत्रानन्तरम् ' दृश्यते तु ' (ब्र० सू० २ । १ । ६) इति सूत्रं पठित्वा अधिकारिणां फलं दृश्यते । अधिकारश्च फलयोग्यत्व कर्मवैगुण्यप्रतिबन्धराहित्य यावत्कारणसंपत्तिर्वेति * तदर्थवर्णनम् । तदपि शिथिलम् । काचित्कफलदर्शनस्य = काकतालीयत्वशङ्काकवलितस्य बौद्धादिभिरप्यनिरासेन तद्वैयर्थ्यात् ।

* तदर्थवर्णनमिति । अयं भाव — ननु यदुक्तं नित्यत्वेन निर्दोषस्य वेदस्य नाप्रामाण्यमिति । नैतद्युक्तम् । तदुक्तफलस्यादर्शनात् । तदेव ह्यप्रामाण्यम् । न च प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन सवादानपेक्षितेति वाच्यम् । स्वतः प्रामाण्यवादिनाऽपि दोषदर्शनेऽप्रामाण्यस्यावश्यं ग्राह्यत्वात् । अयमेव हि दोषो यत्पूर्वोक्तस्यादर्शनमिति चेत् । उच्यते—न फलादर्शनेन श्रुत्यादेरप्रामाण्यवक्तव्यम् । फलादर्शनस्य कर्तुरयोग्यतयोपपत्तेः । कुन एतत्कल्प्यत इति चेत् । योग्यानां फलदर्शनात् । न चोक्तरीत्या पाशुपतादिस्मृतीनामपि प्रामाण्यस्यादिति वाच्यम् । तत्र योग्यानां फलदर्शनादिति कल्पकाभावात् । वेदस्य तु निर्दोषतया स्वतः प्रामाण्ये सिद्धे व्यभिचारस्यावश्यं गत्यन्तरं कल्पनीयम् । अत एव सूत्रे तुशब्दः प्रयुक्तः । स च कर्तृविशेषस्य द्योतकः । तत्र च तत्फलयोग्यत्व कर्मवैगुण्यप्रतिबन्धादिशं यत्त्वमिति ।

= काकतालीयमिति । न्यायस्वरूपं च यथा—काकतालीयमित्यत्र काक इव तालमिवेति ' समासाच्च तद्विपयात् ' (पा० सू० ९ । ३ । १०६) इति ज्ञापकात्सुप्सुपेतीवार्थे समासः । तत्र पूर्वपदमुपमानकाकागमनपरम् । उत्तरपदं चोक्तपूर्वपदार्थसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरम् । ततः काकतालीयमिवेति द्वितीयस्मिन्निवार्थे पूर्वोक्तसूत्रेण च्छ्रुत्यये काकतालीयमिति भवति । तत्र प्रकृतिभूतसमुदायश्चोपमेयदेवदत्तागमनसमानाधिकरणचोरपतनादि-

यदापि—‘ मृदब्रवीत् ’ इत्यग्निदेवदवाक्यस्य ‘ मृश वदति
जडत्वात् ’ इत्यादियुक्तिविरुद्धार्थकत्वादप्रामाण्ये स्थिते वत्स-
जातीयवेदमात्रेऽनाश्वासप्रसङ्गात्प्रोक्तसमन्वय इति प्राप्ते—भवेदेत-
द्यादि मृदाद्येवोच्येत । नैतदस्ति । मृदाद्यभिमानिन्यो देवता एव
तत्र मृदादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते । ननु ता अभिमन्यमानव्यापिन्य
किंवा तदेकदेशवर्तिन्यः । आद्येऽपि विग्रहवत्यो न वा । न
प्रथमे प्रथमः । उपलम्भप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । वचनाद्ययो
गात् । नान्त्यः । तद्रहितदेशवद्देशान्तरावस्थानोपपत्तौ तद्वैयर्थ्य-
मिति चेत् । अस्त्येव तासां सर्वत्रानुगतिर्विग्रहश्च । न च दर्शन-
प्रसङ्गः । सर्वगतानां विग्रहवतीनामपि तासामितरेभ्यो विशेष-
सामर्थ्येनादर्शनसंभवादित्यभिमानिसूत्रार्थः । मन्वप्रामाणिकदे-
वताकल्पमात्तासा च विशिष्टसामर्थ्यकल्पनाच्च वर वेदाप्रामाण्यम् ।
लाघवात् । न च वेदेन तत्सिद्धिः । तत्प्रामाण्ये विवादादित्या-
शङ्कां परिहरति—दृश्यते च । आभिमानिदेवतानां तत्सामर्थ्यस्य
च महद्भिर्दृश्यमानत्वादिति ‘ दृश्यते च ’ इति द्वितीयसूत्रार्थ
इति । तदप्यसत् । अत्रापि कपिलकणभुगादिमतावलम्बनेन
पूर्वपक्षयोगस्य महत्कर्तृकदेवतादर्शनरूपसिद्धान्तयुक्तेरवेदवाद्य-
नभिमत्त्वेन तान्प्रत्येतादृशसिद्धान्तोपपादकयुक्तिप्रदर्शनायोगस्य
च तुल्यत्वात् । न च श्रुतिस्मृत्याद्यलौकिकप्रमाणमन्तरेणाभि-
मानिदेवतानां महापुरुषप्रत्यक्षगोचरता सिध्यति । मन्मते तु वेद-
प्रामाण्यमनपहायैवाभिमानिसूत्रप्रवृत्तेर्नानुपपत्तिः काचिदपि ।

यदापि ‘ असदेवेदमग्र आसीत् ’ (छा० ३ । १९ । १)
‘ असतः सदजायत ’ इत्यादिनाऽसतः कारणत्वोक्तेर्विरोध

पर । एव चोपमानकाकागमनसमानाधिकरणोपमानतालपतनोपमेय देवदत्तगम-
नसमानाधिकरण चोरपतनादीति समासार्थः । विशिष्टे विशिष्टनिरूपितोपमेय-
त्वबोधाद्विशेषणे विशेषणनिरूपित विशेष्ये विशेष्यनिरूपित च तत्पर्यवस्यति ।
तत्तदुपमेयबोधे तत्तदुपमेयवाचकसमभिव्याहारस्तन्त्रम् । ततस्तद्धितसमभिव्या-
हारे समासार्थोपमानप्रयोज्योपमानभूततालकृतकाकवधोपमेय समासार्थोपमेय-
प्रयोज्यश्चोरकृतवधादिरिति बोधः । शब्दशक्तिस्वभाव्यादिति बोध्यम् ।

* सूत्रार्थ इति । एतत्सर्वं तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टम् ।

इतिवतो वक्ति—‘ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ’ इति ।
जगत्कारणत्व विषयः । तद्विष्णोर्युक्तमयुक्तं वेति सदेहः । श्रुति-
विधानं संदेहधीजम् । तत्र न विष्णोर्जगत्कारणत्वं युक्तम् ।
तत्र प्रमाणाभावात् । न च ‘ यतो वै ’ इत्यादिश्रुतिः
प्रमाणम् । ‘ असदेवेदं आसीत् ’ इत्यादिश्रुत्याऽसतोऽपि
कारणत्वोक्तेः । द्वयोः श्रुतित्वाविशेषेऽप्यसत्कारणताधीधक-
श्रुतेः ‘ कारण प्रलयेऽसद्भितुमर्हति वस्तुत्वात्कार्यवत् ’
‘ विषता भावाः प्रलयेऽसन्तो भावत्वात्समतवत् ’ इति
तत्त्वप्रकाशिकाचन्द्रिकाशुक्तानुमानरूपयुक्तिसहितत्वेन प्रबलत्वा-
दसदेव कारणमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—युक्तमेव विष्णोर्जग-
त्कारणत्वम् । न त्वसतः । तस्याभावधर्मात्मतामन्तरेण
स्वरूपत एव प्रतिषेधबुद्धिविषयत्वात् । असतः कारणत्वा-
दियुक्तिविरुद्धं वेदवाक्यामित्येतदत्र निषिध्यते । सर्वशब्दानां
ब्रह्मणि समन्वयेऽपि ‘ तदधीनत्वादर्थवत् ’ (ब्र० सू० १ । ४
। ३) इत्यादिना मुख्यस्यैवामुख्यस्यापि वाच्यत्वाङ्गीकारा-
दसतः प्राप्तिः । तथा श्रुतिप्राप्तमेवासन्मत निषिध्यते । समयस्यो-
परि निषेधादर्थाद्युक्तिविरोधो निराक्रियत इत्यामन्दतीर्थाया
नाम् ‘ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ’ इति +सूत्रयोज-
नम् । तत्रेदं चिन्त्यम्—कारणतायाः कालसबन्धितानियतत्वेमा-
सतः कारणत्वशङ्काया अयुक्तत्वात् ।

अथात्रासत्पद प्रागभावपरम् । तथैव व्यासतीर्थानां चन्द्रिका-
यां व्याख्यानदर्शनात् । उक्तं च चन्द्रिकायाम्—* अत्रासच्छ-
ब्दं शतृप्रत्ययस्यासदभवनमिति छान्दसेन भावसाधनत्वेना-

+ सूत्रयोजनमिति । एतदपि सर्वं तत्त्वप्रकाशिकाया स्पष्टम् ।

* अत्रासच्छब्द इति । अयमर्थः—अत्र नाम श्रुतिसूत्रमाध्येष्यस-
च्छब्दोऽभावपर । कथमभावपर इति चेत् । शतृप्रत्ययस्य भावसाधनत्वेन
भावप्रधानत्वेन वेति बोध्यम् । ननु शतृप्रत्ययस्य ‘ छ कर्मणि च भावे० ’
इति विहितकर्त्रर्थच्छट्प्रत्ययस्य स्थान एव विहितत्वात्कर्त्रर्थकत्वमेव स्यात् न तु
भावसाधनत्वमिति चेत् । छान्दसत्वादिति बोध्यमिति ।

सदसश्चमिति भावप्रधानत्वेन वाऽभावपर इति । तथा प्रागभा-
वस्यैव कर्तृत्वमिति पूर्वपक्ष एव तत्संमतः । तथा हि चन्द्रिका-
याम्—“ अत्र विष्णोर्जगत्कर्तृत्वं युक्तिविरुद्धमुत्र नेति चिन्ता ।
तदर्थं विश्वप्रागभावः किं विश्वकर्तोत नेति । तदर्थं प्रागभावस्य
कर्तृत्वसाधिका बक्ष्यमाणा युक्तिः श्रुतिसंवादिनी, उत नेति ।
तदर्थम् ‘ असद्वा इदमग्र आसीत् ’ (तै० २ । ७) इति ।
‘ तदसदेव सन्मनोऽकुरुत ’ इति श्रुतिः किं प्रागभावस्य सक-
ल्पप्रतिपादिका, उतान्यस्येति । पूर्वपक्षस्तु विश्वप्रागभावस्ताव-
द्विश्वहेतु । घट प्रति घटप्रागभावस्येवानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृ-
त्तित्वात् । अन्यथोत्पन्नो घटः पुनरुत्पद्येत प्रागभावस्य हेतुत्वे
तु तदभावादेव नोत्पन्नस्योत्पत्तिः । प्रागभावस्याहेतुत्वे च
पाकजरूपरसादीनां भेदो न स्यात् । कार्यभेदस्य कारणभे-
दाधीनत्वात् । प्रागभावादन्यस्य कारणस्य तत्राभेदात् ।
श्रूयते च ‘ असद्वा इदमग्र आसीत् ’ इति प्रागभावस्य हेतुत्वम् ।
न ह्यत्रासच्छब्दः शून्यपर । असतो नियतप्राक्सत्त्वरूपहेतुत्वा
योगात् । ‘ आसीत् ’ इति सत्त्वोक्तिविरोधाच्च । एव च सिद्धे
प्रागभावस्य हेतुत्वे प्रागभावान्तरेऽदृष्टमपि विश्वप्रागभावस्य
कर्तृत्वम् ‘ विमता भावाः प्रलयेऽसन्तो भावत्वात्कार्यवत् ’
इत्यनुमानेन प्रलये भावमात्रासत्त्वसिद्धेः कार्यस्य च सकर्तृत्व-
नियमात्परिच्छेपात्सेत्स्यति । लघु च क्लृप्तस्य प्रागभावस्य
कर्तृत्वमात्रकल्पनपीश्वरतत्कर्तृत्वादिकल्पनात् । दृश्यते चाचे-
तनेऽपि कर्तारि विहिततृतीयादि । अशरीरत्वेऽपीश्वरस्येवोपा-
दानत्वेऽपि ब्रह्मण इव च जीवस्यापि चेतनत्वेऽपीश्वरमात्रस्ये-
वाभावत्वेऽपि विश्वप्रागभावस्य कर्तृत्वमस्तु । ‘ तदसदेव सन्म-
नोऽकुरुत ’ इति श्रुतावसच्छब्दार्थस्य विश्वप्रागभावस्य मनःश-
ब्देन वा कर्त्रर्थककारेण वा ज्ञानेच्छाद्युक्तेश्च । शब्दगम्यो ह्यर्थो
यथाशब्दमङ्गीकार्यः” इति प्रागभावस्यैव कर्तृत्वमस्त्विति चेत् ।

न । श्रौतासत्यदस्वारस्यहानावश्यकत्वे ‘ एतेन सर्वे व्या-

१ क 'त्वं श्रुतिवि' । २ क 'न्यपरेति' । ३ क 'वैक्षणवर्तित्वा' । ४ क 'त । प्राग-
भावस्या' । ५ क. 'त् । प्रा' । ६ क. 'म् । इ' । ७ क. 'यादि' । 'तद्' । ८ क 'स्य ह्य' ।

ख्याता ' (ब्र० सू० १।४।२८) इति प्रथमाध्यायान्त्य(न्त्या)-
 धिकरणोक्तेन ' तदर्धीनत्वादर्थवत् ' (ब्र० सू० १।४।३) इति
 प्रवृत्तिनिमित्ततादर्धीन्यन्यायेन ' यतो वा इमानि भूतानि जा-
 यन्ते ' इत्याद्यनेकश्रुत्यैकवाक्यत्वाच्च यथाकथञ्चित्प्रतीयमाना-
 र्थपरत्वमतिप्रसङ्गापादकं परित्यज्य तत्पदस्य ब्रह्मपरताया
 एवोचितत्वेन श्रुत्या प्रागभावकर्तृताया अप्राप्तेः । पूर्वपक्षे ब्रह्म
 कारणत्वाभिधायिवहुश्रुतिविरुद्धमसत्कारणत्व क्लिष्ट श्रुत्यर्थः
 स्यात् । ननु कथं श्रौतासत्त्वादस्वारस्यहानिः पूर्वपक्ष इति चेत् ।
 असच्छब्दस्य प्रागभावे रूढ्या प्रयोगाभावेन प्रागभाववादिभि-
 र्वैशेषिकादिभिरपि तस्य तेन शब्देन व्यवहियमाणत्वाभावेन
 ' नासतोऽदृष्टत्वात् ' (ब्र० सू० २।२।२६) इत्यादौ सूत्रकृता
 शून्यस्यैव त्वन्मतरतीत्या तेन शब्देन ग्रहणेन ' न सदसत् ' इति
 व्युत्पत्त्या सद्भिन्नत्वेन भावभिन्नत्वपर्यवसितेन तस्य प्राग-
 भाववाचित्वसंभावनायामपि ' अत्रासच्छब्दः शतृप्रत्ययस्या-
 सदभवनमिति च्छान्दसभावसाधनत्वेनासदसत्त्वमिति भावपधा-
 नत्वेन वाऽभावपर इति प्रागभावस्यैव कर्तृत्वमिति प्रयासेन
 तस्य प्रागभावार्थकत्वं वर्णयतस्त्वत्पूर्वपक्षिणस्तथा प्रयासवैफ-
 ल्यापत्त्या तस्य तथा प्रागभाववाचिताया अनभिप्रेतत्वेन
 प्रागभावस्याभिधेयत्वेन भावधर्मात्मनो भावभिन्नत्वे सत्य-
 भावत्वपर्यवसितं प्रतिषेधमात्रत्वमसिद्धमिति हेतुस्वरूपाविवे-
 चनार्थां त्वदुक्तरतीत्या प्रागभावस्य सद्भिन्नत्वासम्भवेन कथ-
 चित्संभवे च तद्रीत्यैव तस्य प्रतिषेधमात्रत्वस्यापि संभवेन
 स्वरूपासिद्धयगावात्तन्निराकरणायाभावधर्मात्मतामन्तरेणेत्या-
 दिहेतुस्वरूपनिर्वचनप्रयासवैफल्येन चासच्छब्दस्य प्रागभावार्थ-
 तायामस्वारस्यमित्यवेहि । प्रागभावसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च न श्रुत्या
 तत्कर्तृत्वप्राप्तिः । न च घटोत्पत्त्यनन्तरं घटस्य प्रागभावोऽ-
 त्राऽऽसीदिति प्रतीतिरेव तत्सत्त्वे प्रमाणमिति शङ्क्यम् । उत्प-
 त्त्यनन्तरं प्रागभावस्यासत्त्वेनोत्पत्तेः पूर्वं घटस्यैवासत्त्वेनासता
 घटेन प्रागभावेन वा संबन्धानिरूपणात्प्रागभावस्य घटीयत्वा-
 सिद्धेः । प्रतियोग्यनुयोगिभाव एव संबन्ध इत्यपि न । तस्य

स्वरूपसबन्धविशेषरूपत्वेन प्रत्येकस्वरूपत्वेन संयोगादिवत्संबन्धत्वासंप्रतिपत्तेः । प्रतीतिमात्रस्य वस्त्वसाधकत्वात् । प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य केनचित्संबन्धेन सबद्धस्यैव सबन्धतोतासबद्धस्येत्यादिविषयलक्षणस्तत्त्वात् । घटात्यन्ताभावविषयकत्वेन तादृशप्रतीत्युपपत्तेश्च । न चोत्पत्तेः पूर्वं मृदादौ घटादेः प्रागभाव एव नात्यन्ताभावः । अन्यथाऽसत्कार्यवादे शशविषाणस्यापि कारकव्यापारादुत्पत्त्यापत्तेः । तादृशप्रतीतेः प्रागभावविषयकत्वमेव नात्यन्ताभावविषयकत्वमिति वक्तुं शक्यम् । उत्पत्तेः पूर्वमसत्त्वाविशेष उक्तविशेषस्यासिद्धेः । तन्मते शशविषाणोत्पत्तेरापादनीयत्वात् । 'उत्पन्नोऽपि घटः पुनरुत्पद्येत पाकजरूपरसादीनां भेदश्च न स्याद्यदि प्रागभावस्य न हेतुत्वम् । प्रागभावादन्वयस्य कारणस्य तत्राभेदात् ' इति पूर्वपक्षे चन्द्रिकोक्तं न तु सत् । घटं प्रति घटस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्लृप्ततदत्यन्ताभावस्य कारणत्वकल्पनयैवोत्पन्नघटोत्पत्तेरापादनायोगात् । घटोत्पत्तेः पूर्वमत्यन्ताभावसत्त्वमुपपादितमेव । एका सामद्र्येकमेव कार्यं जनयतीति स्वभावकल्पनात् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनायां लाघवाच्च । लघु चेश्वरतत्कर्तृत्वकल्पनापेक्षया क्लृप्तप्रागभावस्य हेतुत्वमित्यनेनोक्तलाघवस्य त्वयोक्तत्वाच्च न तदापत्तिः । तत्क्षणादृष्टादिरूपकारणाभावेन सामद्र्यभावाच्च न तदापत्तिः । न वा प्रागभावादन्वयस्य कारणस्याभेदात्पाकजरूपरसादीनामभेदापत्तिः । विजातीयरूपरसत्वाद्यवच्छिन्न प्रत्येकजातीयाग्निसंयोगरूपपाकस्य हेतुत्वमिति कार्यकारणभावानुरोधेनैव तद्भेदसिद्धेः । तद्विरोधेन प्रत्यक्षविरोधेन च तदैक्यापादनस्यासम्भवात् । किञ्चोत्पन्नो घटः पुनरुत्पद्येतेत्युत्पन्नस्योत्पत्तिरापाद्यमानाऽपसिद्धत्वादापादयितुमशक्या । तदापादकतत्कारणाक्लृप्ते । अन्यथा शशविषाणादीनामप्युत्पत्त्यापत्तिः स्यात् । कथं वा प्रत्यक्षतो गृहीतभेदानां रूपरसादीनां रूपरसः स्यादित्यापादनं संभवति । रूपे रसत्वाभावादेव तदापत्त्ययोगादित्यलम् ।

अस्तु चोत्पन्नस्य घटस्य पुनरुत्पत्तिवारणानुरोधेन प्रागभावसिद्धिस्तथाऽपि तस्य तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकस्यैव सिद्धेः ।

विश्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यातिरिक्तप्रागभावस्यासिद्धेः ।
 तत्र प्रमाणाभावात् । ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यधर्मावच्छिन्न-
 प्रतियोगिताकत्वमनङ्गीकुर्वाणैस्तार्किकैरनङ्गीकाराच्च । तदङ्गीकु-
 र्वन्निरपि ' न हि तयोः सामान्याभावत्वमतेऽप्येकविशेषप्रा-
 गभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये सामान्यावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकध्वंसप्रागभावयोः संभवः ' इति दीधितिकारोक्तदिक्षा
 तादृशध्वंसस्य महाप्रलय एव सभवेन चरमध्वंसस्येवाऽऽद्यप्रा-
 गभावस्यैव तथात्वस्वीकारावश्यकतयाऽऽद्यप्रागभाव एव तथा
 वाच्यः । तथा च सत्याद्यकार्यमुत्पाद्य नष्टस्य तस्य द्विती-
 यादिकार्यकर्तृताया असभवेन कथं तस्य विश्वकर्तृत्वमिति]
 शङ्का युज्यते । आद्यकार्यप्रागभावस्यैव तत्तत्कार्यानुकूलनाना-
 शक्तिकल्पनायां नायं दोष इति चेत् । प्रागभावव्यतिरिक्तशक्ते-
 प्रलये सर्वभावासत्त्व भावत्वहेतुत्वा समर्थयता त्वत्पूर्वपक्षिणा
 वक्तुमशक्यत्वात् । शक्तेः प्रागभावस्वरूपत्वे च तस्यास्तन्नाशेन
 नाशावश्यभावादुक्तदोषानुद्धारात् । किंच प्रागभाववादिना
 वैशेषिकादिना शक्तिपदार्थस्यातिरिक्तस्यानङ्गीकारात्तत्स्वीकार
 उत्पन्नो घटः पुनरुत्पद्येत । प्रागभावस्याहेतुत्वे च पाकजरू-
 परसादीनां भेदो न स्यात्प्रागभावात्कथस्य कारणस्य तत्रा-
 भेदादिति प्रागभावस्य कार्यहेतुत्वसाधकयुक्तेः पूर्वपक्षसमर्थ-
 नावसर उक्ताया असभवापत्तेः । शक्तिपदार्थस्वीकार उत्पन्न-
 घटानुकूलशक्तेस्तदुत्पत्त्या नाशेन पुनस्तदुत्पत्तेरापादयितुमशक्य-
 त्वात् । पाकजरूपरसादीनां कारणीभूतशक्तीनां भेदात्तेषां
 भेदोपपत्तेश्च । शक्तिपदार्थस्वीकारे प्रागभावसिद्धेरेव दुर्घट-
 त्वात् । न च यावत्कार्यप्रतियोगिक एक एव प्रागभावः,
 तद्वत् तत्तत्प्रतियोगिकत्व तत्तत्कार्योत्पत्त्या नश्यतीति पूर्व-
 पक्ष्याशय इति केषांचिदुक्तिः सुवचा । ' तस्मात्तत्प्रागभाव
 एव तत्कार्यहेतुः ' इति सुशोक्तपूर्वपक्षनिमित्तोक्तिविरोधात् ।
 एकस्मिन्प्रागभावे तत्तत्कार्यनाशवत्तत्कार्यप्रतियोगिकत्व स्वी-
 कृत्य तस्य हेतुत्वे विनिगमनाविरहेण सर्वेष्वपि प्रागभावेषु
 तथा स्वीकर्तुं शक्यत्वेन ' लघु चेश्वरतत्कर्तृत्वकल्पनापेक्षया

प्रागभावहेतुत्वकल्पनम् ' इति पूर्वपक्षे चन्द्रिकोक्तिविरोधाच्च । त्वदभिमतेतादृशप्रागभावस्याक्लृप्तत्वाच्च । तत्तत्प्रतियोगिकत्वस्य प्रागभावातिरिक्तस्य भावरूपस्य प्रलये सर्वभावासत्त्व समर्थयता त्वत्पूर्वपक्षिणा वक्तुमशक्यतया प्रागभावात्मकस्वरूपसंबन्धविशेषस्य तस्यैक कार्यमुत्पाद्यान्यकार्योत्पत्त्यर्थं स्थितस्य प्रागभावस्य स्थितौ नाशासंभवेनोत्पन्नस्य पुनरुत्पादापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । न च तत्तत्कार्यं प्रति तत्तत्प्रागभावस्य कर्तृत्वमित्येतावानेवार्थो विवक्षितस्नावतैव विश्वकर्तृत्वव्यपदेश इति वाच्यम् । तथा सत्यपि ' असद्वा इदमग्र आसीत्तदसदेव सन्मनोऽकुरुत ' इति श्रुतिः किं प्रागभावस्य सकल्पप्रतिपादिका, उतान्यपरेति व्यासतीर्थानां तदर्थसंशयप्रदर्शनासगतेः । सकल्पो हि प्रागभावस्य कार्यम् । तेनैव च नष्टेन प्रागभावेन कार्यान्तरजननासभवात् । किंच कार्यमात्रस्य सकर्तृकत्ववत्सोपादानकत्वस्याप्यनुभवसिद्धत्वाद्युक्तिसिद्धत्वाच्च प्रलयकाले भावमात्रासत्त्व समर्थयता पूर्वपक्षिणाऽऽद्यकार्यं प्रत्युपादान प्रागभाव एवेति वक्तव्यम् । तथा सत्युपादानकारणस्य सकल्पोत्तरकालीनकार्येऽन्वयस्यावश्यं वाच्यं तथा प्रागभावमर्यादासुल्लङ्घ्य वर्तमानस्य तस्य प्रागभावत्वोक्तिरत्यन्तासंबद्धैव । किंच प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वतन्त्रान्तरसिद्ध सृष्टिपूर्वकालीने विश्वकर्तृत्वेन त्वत्पूर्वपक्ष्यभिमते विश्वप्रागभावे दुर्घटम् । तेन प्रलये भावमात्रासत्त्वसमर्थनात् । तथा च क्लृप्तप्रागभावमर्यादातिलङ्घनेन पूर्वपक्षो नितरामयुक्त एव । श्रूयते चेत्यादि दृश्यते चाचेतने कर्तारि विहिततृतीयादिरिति प्रागभावस्य श्रुत्यर्थगौणकर्तृतामादाय पूर्वपक्षो विष्णोर्मुख्यकर्तृतासिद्धान्ताविरुद्धश्च । अद्वैतरीत्या ' न विलक्षणत्वात् ' इत्यधिकरणे ब्रह्मणो जगाद्विलक्षणत्वादनुपादानत्वपूर्वपक्षं केवलोपादानस्य कार्यसालक्ष्यनियमेऽपि त्वन्मते तन्तून्प्रत्यूर्णनाभ्यादेरिव जगत्प्राति ब्रह्मवैलक्षण्येऽपि सिद्धान्त्यभिमतस्य निमित्तत्वे सत्युपादानत्वस्य सभवेन पूर्वपक्षः सिद्धान्ताविरुद्ध इति दूषयता त्वया कर्तुमशक्य एव । ' तदसदेव सन्मनोऽकुरुत ' इत्यादिशब्दगम्यो ह्यर्थो यथाशब्दमङ्गीकार्य इत्यनेन ज्ञानेच्छादिम

त्वरूपमुख्यकर्तृत्वमादाय पूर्वपक्षोऽप्यसच्छब्दस्य प्रागभावास्वर-
सतया तदर्थत्वनिराकरणेन निरस्तप्राय एव नोन्मज्जनमर्हति ।
अपि च ' विमता भावाः प्रलयेऽसन्तो भावत्वात्संमतवत् ' इति
प्रलये भावमात्रासत्त्वसमर्थनेनेशकारणतापतिक्षेपसिद्धेरावश्यक-
तादृश्य(श्रु)युक्तिविरोधपरिहारमात्रपरत्वे संभवत्येतादृशरी-
त्येतत्सूत्रस्यालीकस्य प्रागभावस्य वा सर्वथाऽसभावित विश्व-
कर्तृत्वं दुराग्रहतयैव पूर्वपक्ष्यभिप्रेततया त्वयोपवर्णनीयम् ।
तच्चायुक्तम् । न च " श्रुत्युपसर्जनयुक्तिपरिहारस्यैतदधिकरणो
पाधेर्मदभिमतस्य निर्वाहार्थं युक्तौ श्रुतिसवादित्वस्यावश्यं वाच्य-
तया प्रकृतानुपयुक्तमपि प्रागभावस्य कर्तृत्व पूर्वपक्ष्यभिप्रेतत
याऽऽदृष्टम् । उक्तं च चन्द्रिकायाम्—श्रुत्युपसर्जनप्रागभावकर्तृत्व-
साधकयुक्तिविरोधोऽत्र निरस्यते । न तु समयप्राप्तमसत्कारण
त्वम् । तस्य द्वितीये निरसिष्यमाणे वात् । नापि श्रुतिमात्रप्रा-
प्तम् । तस्य तृतीय एव संगते । नापि युक्त्युपसर्जनकश्रुतिप्रा-
प्तम् । तस्य चतुर्थ एव संगतेः । नापि सप्रधानश्रुतियुक्तिभ्यां
प्राप्तम् । तस्य तृतीयेऽपि संगतेः । नापि युक्तिमात्रप्राप्तम् । पूर्वा-
धिकरणे दृढयुक्तिविरोधे निरस्त इह युक्तिमात्रेण पूर्वपक्षानुद-
यादिति " इति वाच्यम् । प्रलये सर्वभावासत्त्वसाधकयुक्ते
श्रुतिमूलकत्वासिद्धेः । न च प्रागभावकर्तृतात्रोक्तश्रुतिरेव स्वार्थ-
सिद्धये प्रलये सर्वभावासत्त्वमाक्षिपतीति वक्तुं युक्तम् । प्रलये
भावान्तरसत्त्वेऽपि प्रागभावकर्तृताया उपपद्यमानतया तदर्थमु-
क्ताक्षेपायोगात् । असच्छब्दस्य प्रागभावे स्वरसाभावेन 'यतो
वै' इत्यादिश्रुतिनिरोधेन प्रागभावस्यासच्छब्दार्थन्वाभावस्योक्त-
त्वाच्च । किंच प्रागभावस्य कर्तृतापूर्वपक्षसत्त्वप्रकाशिकाविरुद्धः ।
तस्या हि ' नन्वस्त्वेवमसतः प्राप्तिस्तथाऽपि समयोऽत्र निरा-
क्रियत इति किं न स्यात् ' इति शङ्कया ' श्रुतिप्राप्तमेव ' इति
भाष्यमवतार्य ' शून्यवादिसमयस्योपरितनपादे निराकारि-
ष्यमाणत्वात् । अत्र श्रुतिप्राप्तमेवासन्मत निषिध्यत इत्येवाङ्गी-
कार्यम् । अन्यथा पौनरुक्त्यापातादिति भावः ' इति भाष्यता-

त्पर्योक्तेः । न च शून्यवादिना प्रागभावस्य हेतुत्वमुच्यते ।
येनात्र प्रागभावकारणताविरोधोक्त्या पौनरुक्त्य स्यात् ।
यत्तु चन्द्रिकायाम्—प्रागभावपापकममयाभावादत्रापि शून्यनि-
राकरणेऽग्रेऽपि तन्निराकरणात्पौनरुक्त्यमिति पौनरुक्त्या-
पातादित्यस्य भाववर्णन वत्स्वोक्तिविरोधान्मुधोक्तिविरो-
धाच्चानुपादेयमेव । तथा हि—स्मृत्यधिकरणे युक्तिविरोध-
परिहारात्मके पादे स्मृत्यधिकरणनिवेशमाक्षिप्योक्त चन्द्रिका
याम्—‘ पाशुपतादिस्मृतीनां समयरूपत्वेन स्वोक्तेऽर्थे संमति-
त्वेन श्रुतियुक्तिकथनेन चतुरूपत्वात्तदविरोधस्यैकैकाविरोधप्रति-
पादके पादविशेषेऽनन्तर्भावेऽप्यविरोधाध्यायान्तर्भावेन (ण) क-
चिन्निवेशे कर्तव्ये प्रथमातिक्रमे हेत्वभावाच्चतुरात्मकतया प्रबल
तया च प्रथमनिरसनीयत्वाच्चादावेव निवेशः’ इति । तत्र पाशुप-
तादिस्मृतीनामित्यत्राऽऽदिपदेन बौ[द्धा]र्हतादिस्मृतीनां ग्रहणम् ।
तन्मतरतीत्या पूर्वपक्षाणां स्मृत्यधिकरणे दर्शितत्वात् । ‘ यदु-
क्तम्— परस्य ब्रह्मणो विष्णो सकलजगज्जन्मादिकारणत्वादि
कम् । तदयुक्तम् । पाशुपतबौद्धसांख्यार्हतादिस्मृतिविरुद्धत्वात् ’
इति स्मृत्यधिकरणे पूर्वपक्षे मुधोक्तेश्च । मुधायाम् च—युक्ति-
विरोधपरिहारलक्षणेऽत्र पादे स्मृतिविरोधपरिहारो न कर्तव्य ।
असगतत्वात् । कर्तव्यताया वा प्राथम्य कुत इति शङ्कया
‘ तस्या ’ इत्यनुभाष्यमवतार्य, एतदुक्तं भवति—पाशुपता-
दिस्मृतयो हि स्वयमाप्ताभिमतवाक्यतया समयरूपा अपि
स्वाभिमतार्थे युक्तिश्रुतीश्च सवादयन्त्यो युक्तिसमयादिविरोधि-
चतुष्टयरूपाः । ततश्चोक्तेऽर्थे तद्विरोधपरिहारोऽस्मिन्नध्यायेऽन्तर्भ-
वत्येव । किंतु पादचतुष्टयसगतोऽप्ययं न निष्कृष्यैकत्रैव पादेऽन्त-
र्भवति । ततोऽध्यायादौ तदन्ते वा वक्तव्यः । प्रथमातिक्रमे च
न किञ्चित्कारणमित्याद्याधिकरणे निरूप्यत इत्युक्तम् ।
तथाऽन्यदापि चातुर्विध्य वक्तीति ‘ प्रत्येकं चतुरात्मकाः ’ इति
मूलमवतार्य तदेवं व्याख्यातम्—चत्वारोऽपि पादाः प्रत्येकं चतुरा-
त्मकाः पादचतुष्टयार्थवन्तो द्रष्टव्याः । तद्यथा—युक्तिविरोधप-
रिहारलक्षणोऽप्ययं पादः समयादित्रयविरोधपरिहारात्मकोऽपि

भवति । तथा समयविरोधपरिहारात्मकोऽपि द्वितीयो युक्त्या
 दित्रयविरोधपरिहारात्मको भवतीत्यादिपाद इत्येवोक्ते संनिहि-
 तत्वादेतदध्यायगता एवेति ज्ञायेत । तदर्थं सर्व इत्युक्तम् । सर्वा-
 ध्यायसबन्धिनोऽपीत्यर्थः । यो यदध्यायगतः पादः स तदध्या-
 यगतपादचतुष्टयार्थवानित्यवधेयः । न केवलमेव पादाः, किंतु
 तदशाश्च । ते पादा अंशा येषां ते तदशाः अध्याया इत्यर्थः ।
 प्रथमाध्यायः समन्वयस्येवाविरोधादित्रयस्यापि प्रतिपादको
 भवति । पादानां चतुरात्मकत्वेऽधिकरणानां तथात्व सिद्धमेव ।
 न चैवमध्यायादिभेदानुपपत्तिः पौनरुक्त्यदोषश्चेति वाच्यम् ।
 विवक्षाभेदेन सामञ्जस्यात् । यदा प्रथमः समन्वयार्थो विवक्ष्यते
 न तदेतरार्थतेतरेषामित्यादि । तथा चासदधिकरणे निरसनी
 यस्य प्रागभावस्य समयप्राप्तत्वाभावे तदधिकरणस्य तदघटिता
 धिकरणसमुदायात्मकस्य पादस्य च चतुरूपत्वाद्यनुपपत्तेः । तस्य
 श्रुतिप्राप्तस्यापि समयप्राप्तत्वस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

एव प्रागभावकर्तृतापूर्वपक्षपक्षस्त्वदीयभाष्यविरुद्धः तत्र हि
 'अत्र श्रुतिप्राप्तमेवासन्मतं निराक्रियते । समयस्योपरि
 निषेधात्' इत्युक्तम् । यदि च प्रागभावप्रापकसमयाभावस्तदा
 श्रुतिप्राप्तमेवेत्यत्रैवकारवैयर्थ्यम् । शून्यनिराकरणपक्षे तु तस्य
 श्रुतिसमयोभयप्राप्तत्वात्समयप्राप्ततद्व्यावृत्त्यर्थमत्र श्रुतिप्राप्तत्वे
 नैव निषेधः । न तु समयप्राप्तत्वेन । उपरि तथा निषे-
 धादित्यर्थ एवकारसार्थक्यम् । अत एव शून्यस्योपरि
 निषेधादित्यनुक्त्वा समयस्योपरि निषेधादिति धर्मैक्येऽपि
 धर्मभेदेनैव परिहार उक्तः । एवम् 'असद्वा इदमग्र
 आसीत्' इति श्रौतासत्पदस्य प्रागभावार्थकत्वेन तस्य श्रुति-
 प्राप्तत्वोपपादने 'एतेन सर्वे व्याख्याताः' (ब्र० सू० १।४।
 २८) इत्यधिकरणतत्त्वप्रकाशिकाविरोधः । तस्यां हि 'सर्वशब्द-
 पात्यसदादिशब्दानां न विष्णुवाचित्वामीति समन्वयाक्षेपाच्च
 पूर्वपक्षे न विष्णुरसदादिशब्दवाच्यः । तेषां निषेधमुखवेद्यवस्तु-
 वाचित्वात् । परमात्मनश्च भावत्वेन तदयोगात् । न च स्वयं
 निषेधमुखवेद्यत्वाभावेऽपि तद्वतोऽसत्तः परमात्माधीनत्वेन तस्याः

सदादिशब्दवाच्यतेति वाच्यम् । स्वरूपशून्यस्य नियम्यत्वाभा-
वेन पराधीनत्वायोगात् ' इत्युक्तम् । अमच्छब्दस्य प्रागभावार्थ-
कत्वे तु तस्य स्वरूपशून्यत्वाभावात् । मुधायामसदधिकरणे प्राग-
भावकर्तृतापूर्वपक्षे प्रागभावस्वरूपसत्त्वादिना सदेवेत्यादिप्रयोग
विषयत्वोपपत्तेरित्युक्तत्वाच्च । स्वरूपशून्यस्य नियम्यत्वाभावेन
पराधीनत्वायोगादित्यस्यासगत्यापत्तेः । चन्द्रिकाकारैरेव ' एतेन
सर्वे व्याख्याताः ' इत्यधिकरणे तत्त्वप्रकाशिकायामुदाहरणत्वेन
धृतानाम् ' असद्वा इदमग्र आसीत् ' इत्यादिश्रुतिस्थासदादि-
शब्दानां शून्य एव मुख्यत्वोक्तेर्न ततः प्रागभावकर्तृताप्राप्ति
स्तेर्वक्तुं शक्या । तथा ह्यानन्दमयाधिकरणे चन्द्रिकायाम्-वैदिक
शब्दानामन्यत्रैव प्रसिद्धोभयत्रप्रसिद्धान्यत्रप्रसिद्धतत्रप्रसिद्धानां
लक्षणेषु बलवच्छ्रुतिलिङ्गाद्यैरन्येष्वेव प्रसिद्धतेति । अन्येष्वेव
प्रसिद्धानां लक्षणे श्रुत्यादीनां बलवत्त्व हि प्रवृत्तिनिमित्तस्य
तदर्धानत्वादिना । ब्रह्मणि परममुख्यत्वेऽपि तस्य तद्युक्तवा-
क्यस्य वाऽपरममुख्यवृत्त्याऽन्यपरत्व विनाऽनुपपद्यमानत्वम् ।
न त्वापाततो ब्रह्मण्यसंभवमात्रमित्युक्तत्वोक्तम्-एवं च ' एतेन
सर्वे व्याख्याताः ' इत्यत्रापरममुख्यवृत्त्याऽन्यपरवाक्यस्था
एवासदादिशब्दा उदाहर्तव्या । प्रकरणात् । भाष्ये वाक्यवि-
शेषानुपादानाच्च । टीकायाम् ' असद्वा इदमग्र आसीत् ' इत्य-
स्थापरममुख्यवृत्त्याऽप्यन्यपरत्वरहितस्योदाहरणं तु क्वचिच्छ्रु-
तावसच्छब्दस्य शून्ये मुख्यत्वे ब्रह्मणि चामुख्यत्वे ' असद्वा
इदमग्र आसीत् ' इत्यत्रापि मुख्यार्थत्वाय शून्यमेव गृह्यत
इति दर्शयितुमिति । एवम्—“यदुक्त प्रतिषेधमात्रत्वाच्छ्रु-
विषाणादिवदसतोऽपि न कारणत्वमिति । न तद्युक्तम् । युक्ति-
विरुद्धस्यापि श्रुतिबलात्कस्यचिदसतः कारणत्वाभ्युपगमे बाध-
काभावात् । न च शशविषाणादीनामपि तथात्वप्रसङ्गः । सत्सु
वैलक्षण्यवदसत्स्वपि वैलक्षण्योपपत्तेः ” इत्येतदधिकरणी-
याद्वितीयसूत्रावतरणतत्त्वप्रकाशिकाविरोधश्च । नहि कश्चित्प्रा-
गभावः कारण कश्चिन्नेति विप्रतिपत्तिरस्ति । येन वैलक्षण्या-
भ्युपगमेन तत्कारणत्वं समर्थनीयम् । असत्सु शशशृङ्गप्रागभा

धादिषु किञ्चिच्छशृङ्गादिक न कारण किञ्चित्प्रागभावादिक
कारणमित्येव वैलक्षण्याभ्युपगम इति चेत् । सिद्धत्वात्तदुपपात्ते-
साधनवैयर्थ्यात् । 'युक्तिविरुद्धस्यापि' इति ग्रन्थविरुद्ध चेदमु-
च्यते । तत्र हि कालसबन्धानियत कारणत्वं कालसबन्धिन एवेति
युक्तिविरुद्धमपि कारणत्व श्रुतिबलात्कस्यचिदसतः स्वी क्रियत
इति कालासबन्धिनोऽपि कारणत्वे शशविषाणादीनामपि कार-
णत्वं स्यादित्यापत्तौ कालसबन्धिष्वपि सत्सु कस्यचिदेव कार-
णत्व कस्यचिन्नेति वदत्स्वपि कालासबन्धिषु श्रुतिबलादेव
कस्यचिदसत कारणत्वमित्युपपत्तेरित्यनेन साधितम् । तच्च
शून्यपक्षे समञ्जस न प्रागभावपक्ष इति स्पष्टमेव । प्रागभावस्य
कालसबन्धित्वेन तत्कारणताया युक्तिविरुद्धत्वाभावात् । युक्ति-
विरुद्धस्यापि कारणत्वस्येत्यनेन कर्तृत्वरूपमेव कारणत्व विव-
क्षितम् । तच्च प्रागभावे युक्तिविरुद्धमेवेति चेत् । एवं सति
तस्याचेतनमात्रेऽसंभवादचेतनमात्रस्य तत्प्रसङ्गापत्तौ शशविषा-
णादीनामपि तथात्वप्रसङ्ग इति ग्रन्थास्वारस्यप्रसङ्गात् । युक्ति
विरुद्धस्यापीत्यनेन प्रतिषेधमात्रत्वरूपसौत्रयुक्तिविरुद्धस्येति
विवक्षितम् । तस्य चाचेतनमात्रे न प्रसङ्ग इति शशविषाणादी-
नामेव तत्प्रसङ्गापादनमिति चेत् । एवमपि शशविषाणादीना
मित्यत्रात्यन्तासत एवाऽऽदिपदार्थत्वस्वारस्यप्रसङ्गापत्तेर्दुर्वारं
त्वात् । अचेतनत्वयुक्त्याऽचेतनमात्रस्य कर्तृत्वनिराकरणं विहाय
प्रतिषेधमात्रत्वेन तन्निराकरण कुर्वत सूत्रकारस्य कारणत्व
निषेधे सामान्यनिषेधेन तद्विशेषकर्तृतानिषेधोऽप्यार्थिक इत्य-
भिप्रायावगतेश्च । किञ्च प्रागभावकर्तृतापूर्वपक्षे 'असतः सका-
शाज्जगदुत्पत्तौ स्वीकृतायां प्रलयेऽसन्मात्रावशेषः स्यात्कार्य
नाशे कारणसत्त्वनियमात्' इति 'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गात्' (ब्र०
सू० २।१।८) इति सूत्रव्याख्यानतत्त्वप्रकाशिकाविरोधः । तत्प्रा-
गभावस्थितेर्भाविकार्यनिमित्तकत्वेन तत्स्थितेः कार्यनाशनि-
मित्तकत्वाभावात् । न ह्यत्र प्रागभावकर्तृतापूर्वपक्षिणा प्रागभाव-
स्योपादानत्वं वक्तुं युक्तम् । येनात्र कार्यनाशे तन्मात्रावशेष आ-
पाद्येव । समवायिकारणत्वलक्षणस्य कार्याभिन्नकारणत्वरूपस्य

वोपादानत्वस्य प्रागभावे दुर्घटत्वात् । प्रागभावमर्यादासुल्लङ्घ्य
वर्तमानस्य तस्य प्रागभावोक्तिविरोधाच्च । तथा प्रागभावस्या-
वल्लसत्वात् ' लघु चेश्वरतत्कर्तृत्वकल्पनापेक्षया वल्लसप्रागभावस्य
कर्तृत्वकल्पनम् ' इति पूर्वपक्षे चन्द्रिकोक्तिविरोधाच्च । किंतु
कर्तृत्वमात्र कर्तृमात्रावशेषश्च न कार्यनाशनियतो दृष्टः 'अभाव-
धर्मात्मतामन्तरेण स्वरूपत एव प्रतिषेधबुद्धिविषयत्वात् ' इति
' प्रतिषेधमात्रत्वात् ' इति सौत्रहेतुतत्त्वप्रकाशिकाव्याख्यानवि-
रोधश्च । प्रागभावकर्तृतापूर्वपक्षे प्रागभावस्य प्रतियोगिनिरूप्यस्य
प्रतियोगिपुरस्कारेणैव भाननियमात् । तस्य स्वरूपतः प्रतिषेध-
बुद्धिविषयत्वाभावात् । अन्यथा ' विषयनिरूप्यस्य ज्ञानस्य
विषयपुरस्कारेणैव भाननियमान्निर्विषयकज्ञानस्वरूपे न प्रमा
णम् ' इति न्यायामृतादौ त्वदुक्तिविरोधापत्तेः । तस्मादसच्छ
ब्देन शून्यपक्ष एवाभिमतः । तस्मिन् च कालासंबन्धिनः काल-
संबन्धनियतकारणत्वाक्षेपो युक्तः । अन्यथा ' न ह्यत्रासच्छब्दः
शून्यपरः ' इति चन्द्रिकाविरोधः । कालाग्रपरिच्छिन्नत्वेन शून्य-
वाद्यभिमतस्याविनाशिन प्रागभावत्वोक्तिविरोधश्चैतत्पक्षे । उक्तं
च तत्त्वप्रकाशिकाया शून्यस्यापि नित्यत्वम् । ' नासतोऽदृष्टत्वात् '
इत्यधिकरणे—' एक शून्यमेव खल्वन्तत्रयैरहित परमार्थतो
विद्यमान तस्मादेवैतदशेष जगदुत्पद्यते ' इति । प्रागभावकर्तृता-
पूर्वपक्षादरे तत्त्वप्रकाशिकाविरोधः शून्यस्य कारणतापूर्वपक्षे
चन्द्रिकाविरोध इत्युभयतस्पाशा रज्जुरिति । एव प्रागभा-
वकर्तृताक्षेपेणोक्तसिद्धान्तोऽप्यानन्दतीर्थीयानामुक्त एव ।
भावस्याभावधर्मात्मकनामिच्छता तेषामभावेऽपि भावधर्मात्म-
कतोक्तिसम्भवात् । तार्किकादिभिः प्रागभावस्य हेतुत्वाङ्गी-
कारेणाभावत्वहेतोः कारणत्वाभावेऽप्रयोजकत्वाच्च । नन्वभावस्य
कर्तृत्वादर्शनात्तत्र हेतु क्रियते । तथा चोक्तं सिद्धान्तोपपादने
चन्द्रिकायाम्—

न तृतीयादियोगित्व कर्तृतेह विवक्ष्यते ।

किंतु ज्ञानादियोगित्वं तच्चाभावे न युज्यते ॥

नहि जन्मादिसूत्रोक्तं कर्तृत्वं तृतीयादिप्रयोजकत्वेन वैयाकरणा-
भिमतं पारिभाषिकम् । किंतु ज्ञानचिकीर्षादिमत्त्वं । तच्चाभावे
न युज्यत इति । नायुक्तमिति चेत् । न । ' यः कर्ता स भावो
यः प्रागभाव स न कर्ता ' इति ' यः कालः स भाववान् ' इत्यादिदृष्टानिषनलङ्घनेनाऽऽशङ्कितारं प्रति विपक्षे बाधकमन-
भिधाय तदभ्युपगतस्याभिमतव्याभिचारिताकहेतुमात्रस्याभिधा-
नानौचित्यात् ।

यदपि—असत्तः सकाशाज्जगदुत्पत्तावभ्युपेतायां प्रलयेऽसन्मा-
त्रावशेषः प्रसज्येत । कार्यनाशे कारणमात्रावशेषनियमात् ।
अतोऽसमञ्जसमसन्मतमित्यानन्दतीर्थीयानाम् ' अपीतो तद्व-
त्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ' (ब्र० सू० २ । १ । ८) इति सूत्रस्या-
र्थवर्णनम् । तदप्यसत् । पूर्ववाद्यभ्युपगतस्य प्रलये सर्वभावा-
सत्त्वस्य त प्रत्यापादनायोगात् ।

यदपि—प्रलये सर्वभावासत्त्वं न युज्यते । तदा पदार्थसत्त्व-
स्यैव ' विनातिपन्नोत्पत्तिः सतो भवितुमर्हत्युत्पत्तित्वाद्धटोत्प-
त्तिश्च ' ' विमतो नाशः सशेषो विनाशत्वात्प्रतिपन्ननाशवत् ' इति
दृष्टान्तबलेन साधयितुं शक्यत्वादिति ' अस्माभिरपि
प्रलयेऽसन्मात्रावशेषस्याभिलषितत्वेन नानिष्ठापादनम् ' इति
शङ्कानिर्वर्तकम् ' न तु दृष्टान्तभावात् ' (ब्र० सू० २ । १ । ९) इति
सूत्रस्याऽऽनन्दतीर्थीयानां व्याख्यानम् । तदप्यसदेव । ' विमता
भावाः प्रलयेऽसन्तो भावत्वात्संभतवत् ' इत्येव रूपस्यानुमा-
नस्य पूर्वपक्षिगाऽप्युपदर्शितत्वात् । एवमपि सत्प्रतिपक्षतादोषो
दुर्वार एवेति चेत् । तथा सति पूर्वपक्षस्यैव सिद्धान्तस्याप्यासि-
द्ध्यापत्तेः । तथा चात्र स्वपक्षसाधकप्रमाणानुग्राहकस्त्वं एव
प्रदर्शनीयः । न तु दृष्टान्तसत्तामात्रमिते सूत्रवैयर्थ्यं दुर्वारमेव ।

यदपि—न तावत्प्रलये सर्वासत्त्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । नाप्याग-
मसिद्धम् । तस्याभावात् । नानुमानमपि प्रलये सर्वासत्त्वसाध-
कम् । तत्र दृष्टान्ताभावेन तस्य दुष्टत्वादिति ' स्वपक्षदोषाच्च ' (ब्र० सू० २ । १ । १०) इति सूत्रस्यार्थवर्णनमानन्दतीर्थीयम् ।

तदापि न सत् । दृष्टान्ताभावरूपैकदोषस्य वक्तव्यत्वे
दृष्टान्ताभावाच्चेत्यनभिधायानेकदोषानुगमाय सामान्यशब्दोपा-
दाने स्वारस्याभावात् । ' तर्कप्रतिष्ठानादपि ' इति सूत्रस्याऽऽ-
नन्दतीर्थीयाभिमतव्याख्यानं यथा न युक्तं तथोक्तं प्रागेव
स्वकीयरीत्यैतत्सूत्रार्थवर्णनावसर इति दिक् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छंकरपादाब्जभूषणे परदूषणे ।

रघुनाथेन बालेन समुत्तीर्णोऽयमर्णवः ॥

व्याख्याद्वयविवेकात्मा तत्र हेतुर्गुरोः कृपा ।

मीमांसान्यायपञ्चास्यराघवार्यस्य केवलम् ॥

इति न विलक्षणाधिकरणं समाप्तम् ॥

अथ शिष्टाधिकरणम् ।

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एव परिणामवाद्यभिमतजगदुपादानत्वप्रतिकूलन्यायस्यावि-
रोधमुपपाद्याऽऽरम्भवादिनामभिमतस्तत्प्रतिकूलन्यायोऽस्मिन्नधि-
करणे निराक्रियते । अयमत्र पूर्वपक्षः—सांख्ययोगवृद्धानां
तर्ककुशलमतित्वात्तदीयतर्केण ब्रह्मणो जगदुपादानवसाधो-
मा भूद्वैशेषिकादीनां तर्कमतिकुशलत्वप्रसिद्धेस्तदीयन्यायस्याबा-
धितत्वात्तद्वाधित ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमिति । एव किलाऽऽ-
रम्भवादी वैशेषिको मन्यते—कारणमहत्त्वस्य कार्ये स्वावाधि-
कोत्कर्षशालिमहत्त्वारम्भकत्वदर्शनाद्यदि महत्तमं जगदुपादानं
स्यात्तदा पृथिवीपवनादि कार्यं ततोऽपि महत्स्यात् । यद्यत्कार्यं
द्रव्यं तत्तन्न्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धं यथा तन्त्वारब्धं पट इति
व्याप्तेः । न चास्त्यत्र ' दृश्यते तु ' (ब०सू०२।१६) इति
* न्यायावकाशः । नाप्यप्रयोजकता । उत्कृष्टमहत्त्वप्रत्याश्र-

* न्यायावकाश इति । तत्र हि ' यदुक्तं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्र-
कृतिकमिति । नायमेकान्तं । दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषा-
दिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिः । अचेतनत्वेन च प्रसिद्धेभ्यो गोम-
यादिभ्यो वृश्चिकादीनाम् ' इत्युक्तम् । एव च तन्न्यायेन महत्तमादपि ब्रह्मण-
सकाशान्न्यूनपरिमाणकमपि जगदुत्पद्येतेति न शङ्कनीयमिति भावः ।

षमहत्त्वस्य वल्लभा या कारणता तदुच्छेदप्रसङ्गस्य विपक्षे बाध-
 कस्य सत्त्वात् । न च विवर्तवाद एतद्दोषानवकाशान्नायमाक्षेप
 इति वाच्यम् । महारज्जावल्पपरिमाणभुजङ्गभ्रमादर्शनेन विभौ
 ब्रह्मणि मल्लिकामशकाद्यारोपायोगात् । ननु (न च) ब्रह्म-
 णः कारणत्वानुपगमे कपालादीनां सर्वेषां कार्यतया नित्यसिद्ध-
 कारणलाभेन प्रलये सर्वेषां कार्यद्रव्याणां नाशान्मूलकारणा
 भावेन पुनः सृष्टिर्न स्यादिति वाच्यम् । परमाणूनां मूलकारणत्व-
 सभवात् । न च तत्र प्रमाणाभावः । ' द्व्यणुक स्वन्यूनपरिमा
 णद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद्धटवत् ' इत्यनुमानसिद्धत्वात् ।
 न च तेषामपि पृथिवीत्वादिना सावयवत्वानुमाने तेन च कार्य-
 त्वानुमाने ततोऽपि न्यूनपरिमाणं किञ्चिद्भवेत्, एवं ततोऽपीत्य-
 विश्रान्तिरिति वाच्यम् । परमाणोः सावयवत्वकल्पने सावयव-
 त्वाविश्रान्तौ मेरुसर्षपयोरनन्तावयवत्वाविशेषेण साम्ब्यात्तुल्यप
 रिमाणतापत्त्या दृष्टविरोधेन पृथिवीत्वादिना परमाणोः सावय-
 वत्वानुमानासंभवात् । तथा च परमाणव एव मूलकारणं न
 द्रष्टेति । एवं बुद्धश्च भगवतो विष्णोरवतारोऽभावं जगद्धेतुं
 स्मरति स्म तदनुकूलं ' विमत भावरूपं जगदभावपुरः-
 सर भावरूपत्वाद्यथा सुषुप्तिपुरःसरः प्रपञ्चः ' इति तर्क
 चाऽऽह । एव संघातवादिनोऽप्येव मन्यन्ते—न स्थिरस्य
 कारणता सभवति । समर्थस्य क्षयायोगे निखिलकार्ययौगपद्य-
 प्रसङ्गादिति । एवं स्वभाववादिनोऽपि नित्यधर्माणां देशनिय-
 मवदानित्यकार्याणां कालनियमस्य स्वभावादेवोपपत्त्या न
 कस्यचित्कचित्कारणत्वमिति कुतो ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रत्या-
 शेत्यधिकाशङ्कायामुक्तपक्षानुक्तन्यायातिदेशेन दूषयन् ' एतेन
 शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ' इति सूत्रेण सिद्धान्तः—एतेन
 प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणेन शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः
 केनचिदप्यंशेनापरिमृहीता येऽणवादिकारणवादास्तेऽपि निषिद्ध-
 तया व्याख्याता निराकृता द्रष्टव्याः । सत्कार्यत्वात्मासङ्गत्व
 स्वप्रकाशत्वाद्यशैवेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यासन्नः प्रधानकारणवादः
 सत्कार्यत्वाद्यंशेन शिष्टैः स्वीकृत इति प्रबलत्वादुपदेशः । अण्वा-

दिवादानां निर्मूलत्वाद्दुर्बलत्वेनातिदेश इति बोध्यम् । अथमत्र सिद्धान्ताभिप्रायः—न तावद्विवर्तवादे प्राथमिको दोष । उच्च-तरगिरिशिखराद्यधिरूढस्य भूमिनिष्ठन्यग्रोधभूरुहादावल्पतद्दु-र्वाप्रवालाद्यभेदारोपस्य दर्शनात् । घटादिषु दर्शनमात्रेण वेद-विरुद्धार्थकल्पने पृथिवीत्वादिना परमाणूनामपि सावयत्वकल्पन-कथ वारयितुं शक्यम् । न चैवं मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणता-पत्तिर्दोष इत्युक्तं सम्यक् । उभयोरनन्तावयवत्वाविशेषेऽप्यानन्त्य-एव विशेषकल्पनोपपत्तेः । तथा च मेरुसर्षपयोरवयवानन्त्यस्य-विकक्षणत्वान्न तुल्यपरिमाणतापत्तिः । अवश्य ह्यानन्त्ये विशेष-आश्रयणीयः । अन्यथाऽतीतकल्पानामतीतक्षणानामनागतानां-चाऽऽनन्त्यात्तुल्यता स्यात्तस्तत्राऽऽनन्त्ये विशेषः कल्पनीयः ।-तथा च सावयवत्वानिश्रान्तेर्भूलकारणमेव परेषा मने दुर्लभं-स्यात् । परिणामित्वेऽपि नानुपपत्तिः । विजातीयमहत्त्वादावेव-त्वयाऽप्याश्रयमहत्त्वहेतुनाया वाच्यतया साक्षाद्ब्रह्मकार्यगतमह-त्त्वादौ कार्यतावच्छेदकवैजात्यानुपगमसंभवाद्ब्रह्मादिगतमहत्त्व-व्यावृत्तस्यैव धर्मस्य महत्त्वारम्भकतावच्छेदकत्वोपगमसंभवाच्च ।-सति बाधके यद्विशेषयोरिति न्यायानवताराच्च । अतिदीर्घत-न्त्वारब्धस्यापि कन्दुकादेरनतिदीर्घत्वमहत्त्ववत्तूळपिण्डार-ब्धाया दीर्घवर्तेः सूक्ष्मत्ववच्च महदारब्धस्याप्यनतिमहत्त्वोपप-त्तेः । उक्तं च परममहत्त्वशून्यस्यापि शरीरादेः पाञ्चभौ-तिकत्व न्यायपञ्चाध्याय्यम् । स्वीकृता च महत्तरादहं-काराद्भूतसूक्ष्मोत्पत्तिः साख्यादिभिरपि । यदप्यभावपुरः-सरत्वानुमान-बौद्धाना तत्रापि साध्यविकलो दृष्टान्तः । सुप्तैरस्थविशेषत्वेनावस्थावत आत्मनः सद्रूपस्याङ्गीकरणी-यत्वेन स्वप्नस्य भावपुरःसरत्वात् । एव स्थिरस्य कारणता-कार्यकारणभावावश्यकता च ब्रह्मानन्दादिभिर्बहुतर प्रपञ्चिता-ज्ञेया । यदा वैदिकशिरोमणिभिः पुराणकर्तृभिस्तत्र तत्र प्रमङ्गा-दुदाहृता प्रकृतिपुरुषादिप्रतिपादिका साख्यस्मृतिर्जगत्कारणत्व-विषये दौर्बल्येन परित्यक्ता तदा निखिलैः शिष्टैरुपेक्षितानां-काणादमताना दौर्बल्य किमु वक्तव्यम् । न खलु ब्राह्मपात्रादिषु

पुराणेषु कचिदपि प्रसङ्गाद्द्व्यणुकादिप्रक्रियोदाहृता । प्रत्युत
मनुस्मृतौ—

हेतुकान्वकवृत्तीश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ।

मोक्षधर्मे—आन्वीक्षिका तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ।

तस्यैव फलनिर्वृत्तिः सृगालत्व वने मम ॥

अधीत्य गौतमीं विद्यां सार्गालीं योनिमाप्नुयात् ।

इति निन्दोपलभ्यते । तथा विष्णुपुराणेऽपि—

मही घटत्व पटतः कपालिका रूपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः ।

जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मबोधैरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र तत्त्वम् ॥

(२ । १२ । ४२) इति सा प्रक्रिया निन्दिता । यत्तु याज्ञ-
वल्क्येन—

पुराणन्यायमीमासाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति न्यायमतप्रक्रियाया विद्यासाधनत्वमुक्तं तच्छ्रुत्यविरोधिपदा-
र्थशोधकन्यायस्यैवोक्तमित्यविरोधः ।

यत्तु चन्द्रिकायात्—यच्चोक्तं एतेन—मनुव्यासपभृतिभिः शिष्टैः
केनचिदशेन परिगृहीतस्य वैदिकदर्शनप्रत्यासन्नस्य प्रधानवादस्य
निरासेन, तैः केनचिदप्यशेनापरिगृहीता वैदिकदर्शनाप्रत्यासन्ना
परमाण्वादिकारणवादाः प्रत्याख्याता इति । 'एतेन' (ब्र० सू०
२ । १ । १२) इति सूत्रार्थमनूय तन्न 'एतेन सर्वे व्याख्याताः'
(ब्र० सू० १ । ४ । २८) इत्यत्रापि त्वयाऽस्यैवार्थस्योक्तत्वेन
पुनरुक्तेः । निरीश्वरवादवादादपि सेश्वरवैशेषिकादिवादानामेव-
श्वरवादिभिः शिष्टैः परिगृहीतत्वादीश्वरकारणत्ववादिवैदिकप्रत्या-
सन्नत्वाच्च । तदुक्तमनुव्यासने—न च शिष्टागृहीतत्व निरीशा-
दीशवादिन इति दूषणमुक्तम् । तदमत् । 'एतेन सर्वे व्या-
ख्याताः' इत्यत्राण्वादिकारणवादे श्रुतिर्नास्तीत्युक्तम् । अत्र च
तदनुमता' ब्रह्मणो जगदुपादानत्वविरोधियुक्तयो दुष्टा इत्यु-
च्यत इति स्पष्टत्वेन, पौनरुक्त्योद्भावनस्याद्वैतमतविद्वेषमूलकधू-
लिक्षेपमात्रत्वात् । निरीश्वरसाख्यवादस्य सत्कार्यत्वाद्यशेन

श्रुतिप्रत्यासन्नत्वेन शिष्टपरिगृहीतत्वस्य सेश्वरवैशेषिकवादस्य परमाण्वादिकारणवादतया निर्मूलतया श्रुत्यप्रत्यासन्नत्वस्य चोक्तत्वान्नानुव्याख्यानोक्तदोषः साधु । इदानीमुपादानांश्च एव शिष्टपरिग्रहापरिग्रहयोरुक्त्या विराधाभावात् । अत्र यद्यपि निबन्धेऽस्मिन्नधिकरण एव पूर्वपक्षदशाया कार्यकारणयोरभेदो दूषिस्तथाऽपि तदभेदसाधकन्यायोऽत्र न विवक्षितः । पर पूर्वपक्षोपोद्बलकतामात्रेण पूर्वपक्षे स दूषित इति ध्येयम् । एवं रीत्याऽस्याधिकरणान्तरत्वसंभव एतत्सूत्रस्य पूर्वाधिकरणत्वशेषत्वकल्पनेन “ एतेन—सत्कारणत्वादौ दृष्टान्तभावेनासत्कारणत्वादौ दृष्टान्ताभावेन शिष्टापरिग्रहाः—माऽस्तु जगत्कारणत्वमस तस्तथाऽपि न विष्णोर्जगत्कारणत्व संभवति । ‘विप्रतिपन्न निष्कारणमचेतनकारण जीवकारण वा कार्यत्वात्कूलपतनदध्यादिवत्’ इति युक्तिविरोधात् । न च निर्मूलयुक्तेरसाधकत्वम् । ‘+अकस्मात्’ इत्यादिश्रुतिमूलत्वादित्यकर्तृकत्वाचेतनकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्वादयः सिद्धान्ता व्याख्याताः । कूलपतनादावपि निष्कारणत्वादेरसंभतत्वात् ” इत्यानन्दतीर्थीयाना व्याख्यानमयुक्तम् । अधिकमुक्तं प्राक् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छकरपादाञ्जभूषणे परदूषणे ।

रघुनाथकृतिर्भूर्याच्छिष्टाधिकरणे मुदे ॥

इति शिष्टाधिकरणं समाप्तम् ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

अत्रोक्तसमन्वये प्रत्यक्षादिसिद्धभोक्तृभोग्यविभागलोपप्रसंगरूपस्वपक्षबाधोद्धारादध्यायादिसंगतिः । पूर्वाधिकरणे श्रुतिप्रत्यक्षाननुगृहीतं प्रत्यक्षसामान्यमप्रतिष्ठितमिति कारणमहत्त्वा

+ अकस्मादिति । ‘अकस्माद्दीदमाविरासीदकस्मात्तिष्ठत्यकस्माल्लयमभ्युपैति’ ‘प्रधानादिदमुत्पन्न प्रधानमधितिष्ठति । प्रधाने लयमभ्येति न ह्ययत्कारण मतम्’ ‘जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठत्यश्चञ्चला । जीवे तु लयमृच्छन्ति न जीवात्कारण परम्’ इति श्रुतयो बोध्या ।

न्महत्तरकार्यापत्तिरूपस्तर्को न प्रतिष्ठित इत्युक्तम् । इह च भोक्तृभोग्यविभागस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तन्मूलकस्तर्को नाप्रतिष्ठित इति प्रत्यवस्थानादनन्तरसगतिः । अत्रोक्तसमन्वयेनावगम्यमानम् ' तत्त्वमसि ' ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' इतिवाक्यप्रतिपाद्यमानमद्वैतं प्रत्यक्षसिद्धभोक्तृभोग्यविभागलोपपसङ्गरूपतर्कबाध्यं न वेति संदेहे पूर्वपक्षः—स्यादेव बाधः । ' तत्त्वमसि ' ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' इति वाक्यस्य स्वारसिकार्याङ्गीकारे ब्रह्माभिन्नयोर्जीवजगतोः परस्परमभेदः स्यादित्युक्तविभागलोपपसङ्गस्य दुर्बलतया तादृशवाक्यस्यार्थान्तरपरताया आवश्यकतयाऽयुक्तमिदं ब्रह्मकारणत्वावधारणमिति ।

ननुक्तयुक्त्या जीवजगतोरभेदाभिधानस्यायुक्तत्वेऽपि ब्रह्मकारणतावधारणस्य कथमयुक्ततेति चेत् । जीवजगदोर्ब्रह्मोपादेयतया श्रुतत्वादुपादानोपादेययोश्च समवाय निराकुर्वता सिद्धान्तिना परिशेषात्तयोरभेदस्यैवोपगन्तव्यतयाऽभेदासंभव उपादानोपादेयभावोऽपि न संभवतीत्यभिमानवतः पूर्वपक्षिणस्तथोक्तिसभवात् । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तं जगदुपादानत्वमुक्ततर्कविरोधादयुक्तमुत युक्तमित्यत्र विन्त्यते । तत्र तावदयुक्तमिति पूर्वपक्षः । उपादानोपादेययोर्न समवाय इति वदता तयोरभेद एव परिशेषाद्वाच्य इति ब्रह्माभिन्नयोर्भोग्यभोक्तृो परस्परात्मत्वापत्त्या विभागाभावापत्तेः ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—यदुक्तं परैः ' ब्रह्मण उपादानत्वे भोक्तृः शरीरिणो भाग्यत्वापत्तेर्भोग्यस्य शब्दादेर्भोक्तृत्वापत्तेः त्रयोरविभागः स्यात् । द्वयोरपि परमकारणब्रह्मानन्यत्वादिति । मैवम् । एकसमुद्रकार्याणां जलतरङ्गादीनामिव विभागोपपत्तोरिति सिद्धान्तः ' इत्यनूद्य पूर्वपक्षे ' = विवर्तसिद्धान्ते नोक्तसांकर्याशङ्कासंभवः । जगद्ब्रह्महेत्वविश्राविषयतालक्षणस्याधिष्ठानत्वस्य

= विवर्तसिद्धान्त इति । पूर्वाधिकरणेषु विवर्तवादस्यैवाद्वैतेभि सिद्धान्तितत्वेन तदुपर्यस्मिन्नधिकरणे भोक्तृभोग्यसाकर्यशङ्काया सभव एव नास्तीति निरुक्तपूर्वपक्षो न युक्त इति भावः ।

समवायतादात्म्यलक्षणसंबन्धद्वयनिरपेक्षत्वात् ' इति दूषणमु-
क्तम् । तदसत् । उक्ताधिष्ठानतामात्र नोपादानता । किंतु कार्य-
समवायिकारणता कार्याभिन्नकारणता वा । अ-वथा पारिभाषि-
कतापत्तेः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपादनायोगाच्च । न चैतदु-
भयमपि ब्रह्मणि युज्यते । समवायानभ्युपगमात् । आद्यस्या-
संभवेन द्वितीयस्यैवाभ्युपगन्तव्यतयाऽविभागः स्यादिति शङ्का-
या निरपवादत्वात् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—पूर्वपक्षे “ किंच पूर्वपक्षिणा किं
कार्याणां चेतनाचेतनत्वरूपेण विभागो न स्यादित्यापाद्यते
किंवा येन केनचिद्रूपेण । नाऽऽद्यः । चेतनस्यानादित्वेन कार्ये
तद्विभागाभाव इष्टापत्ते । ननु चेतनस्यानादित्वेऽपि ब्रह्माभेदाद्ब्र-
ह्मकार्यत्वेन ब्रह्माभिन्न यज्जड तद्रूपत्वापत्तिरिति चेन्न । 'दृश्यते तु'
(ब्र० सू० २ । १ । ६) इति सूत्रेणैव जडोपादानत्वेऽपि
ब्रह्मणश्चेतनत्वाहानेरुक्तत्वाद्ब्रह्माभेदेन जीवस्य जडत्वाप्राप्तेः ।
नान्त्यः । एकस्वर्णपिण्डकार्याणां कटकमुकुटाद्यवस्थानां भेद-
स्यैव दर्शनेन ब्रह्मकार्याणामप्याकाशवाय्वादीनां भेदसभवात् ।
सुवर्णपिण्डः सावयवो ब्रह्म तु निरवयवमिति चैत् । त्वन्मतेऽपि
'कृत्स्नपसक्तिः' (ब्र० सू० २।१।२६) इति सूत्र इव निर-
वयवस्य ब्रह्मणो युगपदनेकद्रव्योपादानत्व न युक्तमित्येव पूर्व-
पक्षयितव्यम्, न तु कार्याणां विभागो न युक्त इति । तस्मान्न
पूर्वपक्षोदय इति दूषणमुक्तम् । तदप्यकाण्डताण्डवम् । 'भेदा-
भेदयोर्विरोधान्नेदमात्रोपगमे समवायानभ्युपगमादुपादानत्वानु-
पपत्तिः । अभेदस्यैवोपगमे भोक्त्रादिविभागानुपपत्तिः' इति
रीत्याऽऽस्पदभिमतपूर्वपक्ष उक्तविकल्पाप्रसरात् । 'दृश्यते तु'
इति सूत्रे विलक्षणयोरप्युपादानोपादेयभावो दृश्यत इति कार्या-
भिन्नकारणता लक्षणोपादानता वादिन सांख्य प्रत्युक्तम् ।
इह तु कार्यकारणयोरभेदाभ्युपगमे पूर्वोत्तरभावनियतकार्यका-

१ क 'तनत्वेन । २ क 'भानेनेष्टा' । ३ क इत्यतीताधिकरणस्थसू । ४ क 'क्तत्वेन
ब्रह्मा' । ५ क 'कमहासुवर्ण' । ६ क 'पिण्डं सा' । ७ क 'यवं ब्र' । ८ क 'चेत्तर्हि त्व' ।
९ क 'वे क' ।

एषभावानुपपत्तेरिति भेद एव तयोरिति वादिनं तार्किक शङ्कि-
 तारं प्रत्युक्तसमाधानानवकाशेन चेतनस्थानादित्वेऽपि ब्रह्मा-
 भेदाद्ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्माभिन्नं यज्जड तद्रूपत्वापत्तेः सुवचत्वात् ।
 अत एवैकमहास्वर्णापिण्डेत्यादिकमपि न सत् । पूर्वपक्षिणा कापि
 कार्यकारणयोरभेदानभ्युपगमेन कारणाभिन्नकार्याणां भेदासं-
 भवेन येन केनचिद्रूपेण विभागो न स्यादित्यापादनसभवात् ।
 एव पूर्वपक्षे सिद्धान्तः—स्याल्लोकवादिति । अयमत्र सिद्धान्ता-
 भिप्रायानिष्कर्ष—यथा हि तार्किकैरुपादानभूतात्कपालादेर्द्र-
 व्याद्घटाद्युपादेयं द्रव्यमन्यदेव । तयोश्च समवाय एव
 संबन्ध इत्युच्यते नैव सिद्धान्त उपादानोपादेयभावस्थले
 द्रव्यद्वयमभ्युपगम्यते । अपि त्वेकमेव मृज्जलादि द्रव्यं पिण्डा
 वस्थारूपं धर्म परित्यज्य कारकविशेषात्कम्बुग्रीवादिफेनतरङ्गा
 दिरूपसस्थानविशेषभागभवति । तथा च मृत्पिण्ड एव घटो
 जातो जलमेव फेनतरङ्गादि जातमिति सामानाधिकरण्यव्य-
 वहारोऽपि । तथा ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' इति वाक्ये—

अस्ति भानि मिय रूप नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।

आद्यत्रय ब्रह्मरूप जगद्रूप ततो द्वयम् ॥

इत्यभियुक्तोक्तरीत्या सदादिरूपेणोपादानतया जगदनुपवि-
 ष्टब्रह्मरूपधर्मिणमादायामेद उपपन्नः । नामरूपांशस्य तु ब्रह्म
 णा सहोपादानताघटक तादात्म्यमेव । तच्च सामानाधिकरण्य-
 ष्टोऽल्लेखिप्रत्ययनिर्वाहक संबन्धविशेषः, नात्यन्ताभेदरूप
 स्वरूपैक्यम् । तच्च न भेदेन विरुध्यत इति न ब्रह्मजगतोः
 सांकर्यम् । ननु नामरूपांशे स्वरूपैक्यानभ्युपगमेन सांकर्यवार-
 णेऽपि जीवब्रह्मणोः स्वरूपैक्याभ्युपगमेन तयोः सांकर्यं दुर्वार
 मेवेति चेत् । न । स्वरूपैक्ये सत्यपि तयोरौपाधिकभेदाप्युपगमेन
 सांकर्यानवकाशादिति ।

आनन्दतीर्थायास्तु—' परेऽव्यये सर्वं एकी भवन्ति ' इति
 श्रुतौ जीवस्य मुक्तावीशाभेदप्रतिपादनात्तेन ससारदशावामप्यभेदं
 प्रसाध्य तेन ब्रह्मणि सर्वकारणत्वमसंभवीत्येकः पूर्वपक्षः । चि-
 वप्रत्ययस्वारस्थाय संसारदशायां भेद एव, मुक्तावेव परम्—

अभेद । तथा च जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणस्य मुक्तजीवेऽति-
व्याप्तिरिति द्वितीय । ससारदशाया जीवब्रह्मणाभेदाभेदौ
मुक्तौ त्वभेद एव । तथा च मुक्त ससारिणि चातव्याप्तिरिति
तृतीय । तथा हि चन्द्रिकायाम्—‘एकी भवन्ति’ इति ब्रह्मण
स्तावन्मुक्तावभेद श्रूयते । न च तावता ब्रह्मण सर्वकर्तृत्व
सिध्यति । ससारिणि इव मुक्तस्य सर्वकर्तृत्वे प्रत्यक्षादविरा-
धाभावेन पूर्वमसतोऽपि जीवे सर्वकर्तृत्वस्य मुक्तरिव ज्ञाननो-
पगमसभवेन च मुक्ताभिन्नस्यापि ब्रह्मणः कश्चित्सर्वकारण
त्वमभवात् । तस्मादसर्वकर्तृत्वेन प्रत्यक्ष सिद्धसमार्यभेदाद्ब्रह्म-
णोऽपि न तथात्वमिति वक्तुं मुक्तावभेदेन ससारऽप्यभेद-
मा य० । ‘एकी भवन्ति’ इत्यभूततद्भावार्थच्चिप्रत्ययस्तु ‘न
ह्यन्यस्या यत्त्व प्रयुज्यते’ इतिभाष्योक्तयुक्तिविगोधाद्भ्रम
निवृत्तेरभूततद्भावविधाय इत्येकः पक्षः । द्वितीयस्तु—चि-
प्रत्ययस्वारम्यात्पूर्व भेदो मुक्तौ त्वभेदः । ‘न ह्यन्यस्यान्यत्व
प्रयुज्यते’ इति युक्तिस्तु चिप्रत्ययरूपभृत्या बाध्यते । तृतीय
स्तु—पूर्व भेदाभेदौ मुक्तौ तु केवलाभेदः । एव च चिप्रत्ययो
युक्तः । पूर्व केवलाभेदाभावात् । ‘न ह्य यस्य’ इत्यादियुक्ति
विरोधश्च न । पूर्वभ्यभेदस्य सत्त्वात् । अत्र पक्षत्रये प्रत्येक पुनः
पक्षत्रय सभवति । एकपदलक्षणयैव विरोधपरिहारसभवाच्चि-
न्मात्राच्चिन्मात्रस्य भेदाप्रमत्त्यैक्यापदेशवेगव्याच्चैकपदलक्षण
यैकत्रैव विशिष्टरूपत्यागेन ब्रह्मणः प्रत्यक्षसिद्धासर्वकर्तृजीव-
सालक्षणेन वा जीवस्य अतिसिद्धसर्वकर्तृब्रह्मसालक्षणेन वा
मिथ्यावादिरीत्या पदद्वयलक्षणयोभयत्रापि विशिष्टरूपत्यागेन
चिन्मात्रस्येन व । तत्राऽऽद्ये लक्षणस्यासम्भवात् । द्वितीयेऽति
व्याप्ति । सदाऽपि शुद्धाभेद इति पक्षे ससारिणि, मुक्तावेवाभेद
इति पक्षे मुक्ते । मुक्तेः पूर्व भेदाभेदावित पक्षेऽपि मुक्तेऽभेदा-
शपादाय संसारिणि चातिव्याप्तिः+तृतीयेऽपीति । सिद्धान्त-

+ तृतीयेऽपीति । इदानीतनचन्द्रिकापुस्तके तु—तत्राऽऽद्ये लक्षणस्या-
सम्भवात् । द्वितीयेऽतिव्याप्ति । सदाऽपि शुद्धाभेद इति पक्षे ससारिणि मुक्ता

स्तु—जीवेशयोरभेदस्यासंभवात् जगत्कारणत्वस्यासंभवादिः ।
 ' एकी भवन्ति ' इति मुक्तावैक्यव्यपदेशात्तात्सिद्धिरिति चेत् ।
 लोक उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारेऽप्यन्तर्भेददर्शनेन व्यभि-
 चारात् । ऐक्यव्यपदेशस्य स्थानैक्यादिनाऽपि जलैकीभाववदु-
 पचरितार्थत्वत् । तथैव श्रुतितदुपबृहणैर्बोधितत्वाच्च । तथा च
 श्रुति—' यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एव
 मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ' । स्कान्दे च—

उदकं तूदके सिक्तं मिश्रमेव यथा भवेत् ।

न चैतदेव भवति यतो वृद्धिं महश्यते ॥

एवमेव हि जीवोऽपि तादात्म्यं परमात्मना ।

प्राप्तोऽपि नासौ भवति स्वातन्त्र्यादिविशेषणात् ॥

इतीत्याधिकरणयोजनामाहुः । तदसत् । ' तत्त्वमसि ' इत्या-
 दीनामनेकेषां सर्वदा जीवब्रह्माभेदबोधकत्वेन पराभिमतानां
 वेदान्तानां सत्त्वेन ' परेऽव्यये ' इत्यादिश्रुत्युक्तमुक्तपराभेदेन
 प्रसाधितस्य ससारिपराभेदस्य पूर्वपक्षहेतुतोक्तेः शिरोवेष्टनेन
 नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् । मुक्तजीवस्य परात्यन्ताभेदे तस्य
 लक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्र लक्षणसत्त्वस्यातिव्याप्तिरूप-
 त्वाभिधानानौचित्याच्च । ' परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति ' इत्यत्र
 स्थानैक्यादिकं विवक्षितमिति सिद्धान्तोक्तिरप्ययुक्ता ।
 जीवपरयोः स्थानैक्यस्य नित्यसिद्धतया च्विप्रत्ययास्वार-
 स्यस्यापरिहारात् । यदप्युक्तम्—' यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं
 तादृगेव भवति ' इति । सावधारणश्रुत्या जलद्वयसाम्यमेव
 प्रतिपाद्यते, न त्वैक्यमिति ।

तत्रेदं विचारणीयम्—दृष्टान्ते तावच्छुद्धत्वेन सादृश्यमात्रं
 विवक्षितम् । तदा नासिक्तस्यापि जलस्य शुद्धस्य शुद्धत्वा-
 दिना सादृश्यानपायाच्छ्रुतिगतासिक्तान्तभागस्य वैयर्थ्यमिति
 तद्भेदग्रहाविषयत्वादिना सादृश्यं वाच्यम् । तथा सति जलद्वय-

वेवाभेद इति पक्षे मुक्ते पूर्वं भेदाभेदाविति पक्षेऽपि मुक्तेऽभेदाशमादाय ससा-
 रिणि चातिव्याप्ते । तृतीयेऽपि सत्यं कर्तृत्वमसंभवि । असत्यं तु प्रधानादा
 वतिव्याप्तम् । सिद्धान्तिनोऽनिष्टं च । इत्युपलभ्यते ।

मेलनस्य भेदग्रहविरोधित्वेनोक्तसादृश्यप्रयोजकत्वलाभेन तद्भा-
गस्यार्थवत्त्वम् । एवं च तादृग्जलस्य दृष्टान्तत्व वदता मुक्तस्य
ब्रह्मणाऽपि तद्भेदग्रहाविषयत्वादिनैव सादृश्य तदभिन्नत्वपर्यव-
सितमत्र प्रतिपाद्यत इति वक्तव्यम् । यद्यपि सतोऽपि भेदस्या-
ग्रहणेनाप्युक्तश्रुत्युपपत्तिस्तथाऽपि 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽ-
तोऽस्ति श्रोता ' ' न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धाः ' ' नैव
काचनात्र भिदाऽस्ति ' ' स ह यो वै तत्परम ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति '

‘ षावन्मोह तु भेदः स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

ततः परं न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावन ।

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिक गते ।

आत्मना ब्रह्मणो भेदमसन्त कः करिष्यति ’

इत्याश्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया भेदाभावादेव न तथा ग्रहणमिति
युक्त कल्पयितुम् । यथा च 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रु-
तेर्जीवेशभेदानिषेध एव स्वरसस्तथोक्तं प्रागानन्दमयाधिकरणे
विस्तरेण । युक्त च मुक्तिकाले भेदस्यैवामत्त्वकल्पनया तद्-
ग्रहणम् । अन्यथा तद्ग्रहणकारणदोषकल्पनापत्त्या मुक्तेरेवानु-
पपत्तेः । निरस्तसमस्तदोषस्यैव मुक्तिश्रवणात् । एव माण्डूक्यो
पनिषदो जीवब्रह्मैक्यपरत्वान्तदन्तर्गतस्य ' परेऽव्यये सर्व एकी
भवन्ति' इत्यस्य भेदपरत्वाभावान्नोपचरितार्थत्वकल्पनं युक्तम् ।

अथ भेदाद्ये षडविधतात्पर्यनिर्णायकलिङ्गोपेतमाण्डूक्योप-
निषद्गतस्य ' परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति ' इत्यस्य कथं न
भेदपरत्वम् । तथा ह्याथर्वणे—' द्वा सुपर्णा ' इत्युपक्रमः । ' परं
साम्यमु गीति ' इत्युपसहारः । ' तयोरन्य पिप्पल स्वाद्दत्थ
नश्नन्नयो अभिचाकशीति । जुष्ट यदा पश्यत्यन्यमाशमस्य
महिमानमिति वीतशोकः ' इत्यभ्यासः । शास्त्रैकसमाधिगम्ये
श्वरप्रतियोगिकस्य कालत्रयाबाध्यभेदस्य शास्त्रं विनाऽमाप्तेरपू-
र्वता । ' पुण्यपापे विधूय ' इति फलम् । ' अस्य महिमानम् ' इति
सुगतारूपोऽर्थावादः । ' अति अनश्नन् ' इत्युपपत्तिरिति
चेत् । अत्र वदन्ति—आथर्वणे प्रथममुण्डके ' कस्मिन्नु भगवो

सामिदादि प्रकरणादुभयाऋक्षारूपादर्शाद्यङ्गम्, इतिकर्त-
व्यतार्थित्वादुक्तेतिकर्तव्यतात्वन तदपेक्षितत्वादिति ' असंयु-
क्तम् ' इति सूत्रार्थः । तथा दर्शपौ(पू)र्णमासौ प्रकृत्य प्रयाजस-
मीपे श्रूयते ' अभिक्राम जुहोति ' इति । तत्राभिक्राममित्यस्य णमु-
लन्तत्वेनाभिक्रम्येत्यर्थकत्वाज्जुहोतिना प्राकरणिकसर्वहोमानु-
वादात्तदुद्देशेनाभिक्रमण विधीयते । प्रयाजाना सनिहितत्वेऽपि
तदपेक्षया प्रकरणस्य बलवत्त्वात् । अन्यथाऽतिसनिहितोत्तमप
याजाङ्ग स्यादिति प्राप्ते—प्रयाजान्विधाय ' त्रीन्प्रयाजानिष्ट्वा
समानयत उपभृतः ' इत्यनेनोपभृत्स्थाज्यस्यार्थं जुह्वा स्थाप्य
मित्येव समानयनं विधाय ' अभिक्रामं जुहोति ' इत्युक्त्वा ' यो
वै प्रयाजाना मियुनं वेद समिधो बह्वीरिव यजति तनूनपातमेक-
मिव ' इत्यादि ' प्रयाजानिष्ट्वा हवीष्यभिघारयति ' इ[त्य]न्तेन
प्रयाजपरामर्शात्तावत्सदर्भस्य प्रयाजप्रकरणत्वनिश्चयात्तन्मध्ये
यद्विहितं तत्प्रयाजाङ्गमिति निश्चयात् । अस्मैव * संदशन्यायः ।
तथा च सामिदादिवाक्यार्थस्य यथा दर्शाद्युपकारत्वं निर्णयिते
तन्न्यायेन पूर्वापरवाक्यार्थयोर्नैक्यबुद्ध्युपकारकत्वात्तन्मध्ये पस्थि-
तस्य ' द्वा सुपर्णा ' इत्यस्याप्यर्थस्यापि तदुपकारकत्वमेव
निर्णयम् ।

ननु ' यद्वाऋष्यानिम् ' इति प्रथममुण्डके प्राणादिकारण
त्वस्य, द्वितीये ' द्वा सुपर्णा ' इत्यादे, तृतीयेऽपि सखण्डस्य
प्रतिपादनाशमेकमगादिवत् तन्मध्येस्य ' पुरुष एवेदम् ' इत्यादेरपि
तदुक्तूलत्वमेवेति चेत् । न । प्रथममुण्डके उक्त
रीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानाद्युपकारकस्य ' परेऽव्यये सर्व एका
भवन्ति ' ' स ह यो वै तत्परम ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' इत्युपसहारस्य
मन्त्रेऽपि ' पुरुष एवेदम् ' इत्यादिपराम-
र्शस्याद्वैतनिष्ठत्वादद्वैतस्यैव महाप्रकरणित्वेन मूनयोर्वाक्या-
दीना तादृक्खण्डे तात्पर्यस्य वक्तुमशक्यत्वाद्भिक्रम-
णादे प्रयाजाद्युपकारकत्वं तु न महाप्रकरणविहृद्धमिति विशेषे-
षात्तृतीयमुण्डकान्ते ' परेऽव्यये सर्व एका भवन्ति ' ' स ह यो

* संदशन्याय इति । एक'ङ्गानुवादेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्तराले
विहितत्वमिति यावत् ।

वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ' इत्यैक्यलक्षणेन फले-
नोपसंहाराच्च मध्यवर्तिनः ' पर साम्यमुपैति ' इत्यस्यापि
पूर्वोक्तसंदशन्यायेनाभेदरूपसादृश्यपरतया न भेदोपसंहाररूप
ताऽपि । अत एव ' परम् ' इति साम्यविशेषणम् । संसारि-
व्यावृत्तस्य निर्दुःखत्वादिना सादृश्यस्य ' निरञ्जनः ' इति
तत्पूर्वतनवाक्यनापि लब्धतया पुनः सादृश्यप्रतिपादनेऽनुपयो-
गात् । परमत्वविशेषित सादृश्य चाभेदरूपमेव ।

न च—'स ह यो वै तत्परम ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति वाक्ये
द्वितीयब्रह्मशब्दो जीवपर एव । तस्य जातिजीवकमलासनाग्नेका-
र्थत्वस्य कोशप्रसिद्धत्वात् । तथा च 'य परमं ब्रह्म वेद स जीव
एव भवति न पर ब्रह्म' इत्यर्थः । अत एवाऽऽगो ब्रह्मशब्द
परमत्वेन विशेषितः । एव, सायं गावो गोष्ठ एकी भवन्ति,
एकीभूता नृपा सर्वे वर्धुः पाण्ड्य शरैः, कीटो भ्रमरेणैकीभू-
तः, इति स्थानैक्यमत्यैक्यसादृश्यनिबन्धनैकीभावस्य गोनृकी
टभ्रमरादौ दर्शनादत्रापि तदन्यतमनिमित्तेन ण एकीभावव्य-
पदेशोपपत्तिरित्युपसंहारो भेदविषय एव । अत एव ' परेऽव्य-
ये ' इति सप्तम्युपपत्तिः । अन्यथाऽश्रुततृतीयाकल्पनापत्तिरि-
ति—वाच्यम् । जीवे ब्रह्मपदप्रयोगसभवेऽपि प्रकृते, ब्रह्मो-
पादानमेवाचितम् । अन्यथा जीवभावस्याब्रह्मभावस्य च
प्रागेव सिद्धतया तस्य ब्रह्मज्ञानसाध्यत्वाभावात् ' परम ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवति' इति तस्य ब्रह्मज्ञानफलत्वेऽङ्गेरसंगत्याप-
त्तेः । एव सति द्वितीयब्रह्मभवनमप्यर्थात्परमत्वविशेषितमेव ।
एव चोपक्रमोपसंहारयारैक्यविषयत्वे पूर्वोक्तन्यायेन मध्यस्थि-
तस्य ' परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति ' इत्यस्य तद(दा)नुकू-
ल्येन मुक्तस्य ब्राह्मणा तद्भेदाग्रहविषयत्वरूपैक्यप्रतिपादकत्व-
मेव युक्तम् । एव सति ' परेऽव्यये ' इति सप्तम्यपि यूज्यते ।
भेदग्रहान्वितविषयतायास्त्वदर्शत्वात् । सायं गावो गोष्ठ एकी
भवन्तीत्यत्र च भेदग्रहसत्त्वेनोक्तरूपैक्योपपादनायोगाद्युक्तमे-
कस्थानस्थितत्वादिना सादृश्यव्यवहारोपपादनम् । न, च विनि-
गमकाभाव उभयथाऽपि तथा व्यवहारसभवादिति वाच्यम् ।

अस्मदुक्तीतावुपक्रमोपसंहारैक्यानुगुण्यस्य विनिगमकत्वात् ।
 कर्मणां वैकुण्ठगमनासभवेन कर्माणि विज्ञानमयश्चेत्याग्रसंगत्या-
 पत्त्यैकस्थानस्थितत्वादिना प्रकृते तादृशव्यवहारस्य समर्थ-
 यितुमशक्यत्वात् । अत एव मत्तैक्येन तादृशव्यवहारोपपादन-
 मपि प्रत्युक्तम् । कर्मणां मत्तैक्यासंभवेन कर्माणीत्यस्यासंग-
 त्यापत्तेः । कीटो भ्रमरेणैकीभूत इत्यादेरिव सादृश्यनिबन्धन-
 एकीभूतव्यवहारोऽत्रास्त्विति शङ्का तु सादृश्यपरत्वे सप्तम्य-
 नुपपत्त्या निरस्ता । मन्मते तु ब्रह्मणि लीनस्य कर्मणस्ततो
 भेदग्रहाभावेन जले लवणमेकीभूतमित्यादिवत्स्वीयरूपहानेन
 तद्धर्मिकभेदाग्रहविषयत्वरूपैकत्वस्यैवाक्तवाक्यार्थस्य संभवेना-
 संगत्यभावात् । अनुरूपश्चात्र नदीसमुद्रदृष्टान्तः । यथा —
 ' नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणा समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति ' इति
 पूर्वरूपहानोक्त्याऽगृह्यमाणभेदत्वोक्तेः । अयं तु विशेषः—
 परस्परावयवभेदेन परस्परमेक्यासभवात्तत्र सत एव भेदस्या-
 ग्रहणमत्र तु भेदाभावादेवेति भेदाग्रहणांश्च एव दृष्टान्तसपत्ति-
 पत्तेः । नहि दृष्टान्ते सर्वसाम्यापेक्षाऽस्तीति । एतेन मिलितजल-
 भेदसाधने वक्ष्यमाणचन्द्रिकाकाराग्रहः परास्तः । सिद्धान्ते
 तदैक्यानभ्युपगमात् । अत एव निबन्धे ' अत्रस्थितेरिति काश्च-
 कृत्स्नः ' (ब्र० सू० १ । ४ । २२) इति सूत्रे ' का पुनर्नद्य-
 भिमताऽऽयुष्मतः ' इत्यादिना नदीसमुद्रयामेलनेऽपि न तत्स्वरूपै-
 क्यमित्युक्तम् । अद्वैतसिद्धावपि यथा नद्य इति भिन्ननदीसमु-
 द्रदृष्टान्तोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य स्पष्टभेदविलयनमात्रपरत्वेन दृष्टा-
 न्तोपपत्तेरित्युक्तम् । एव चैक्यपरमाण्डूक्योपनिषद्गतम् ' परा-
 त्पर पुरुषमुपैति दिव्यम् ' इति वाक्यमपि न देशान्तरस्थब्रह्म-
 प्राप्तिपरम् । तस्याः सगुणोपास्तिफलत्वेन ब्रह्मविद्याफलत्वा-
 सभवात् । स्कान्दवचनमपि निरुक्तश्रुतिस्मृत्यविरोधेनावान्तरमु-
 क्त्यभिप्रायम् । अत एव ब्रह्मलोकगतस्य ' परस्यान्ते कृता-
 त्मानः प्रविशन्ति पर पदम् ' इति तस्यैक्यरूपपरप्राप्तिरुच्यते ।
 एतेन—एतदधिकरणसिद्धान्ते ' सिद्धान्तमाह—नवध्याहारे
 णेत्यादिना ' इति तत्त्वप्रकाशिकोक्तमवतार्य, अयं भावः—

वाक्यान्तरविरोधाच्च पूर्वापरविराधतः ।

उपपत्तिविरोधाच्च नैव युक्तं मतत्रयम् ॥

उक्तं द्विविध पक्षत्रयमपि पूर्वपक्षोक्तं मुक्तावभेदसापेक्षम् । स एव त्वसिद्धः । ' एकी भवन्ति ' इति श्रुतर्भाष्ये ' यथोदकम् ' इतिश्रुन्तैरविरोधोक्तेः । न्यायविवरणे च ' निरञ्जनः परमसाम्यमुपैति ' इति पूर्ववाक्यविरोधस्य ' परात्पर पुरुषमुपैति दिव्यम् ' इत्युत्तरवाक्यविरोधस्य चोक्तेः । अभेदपरत्वे च ' परेणाव्ययेन ' इति तृतीया स्यान्न तु सप्तमी । ' साय गावो गोष्ठ एकी भवन्ति ' इतिवत्स्यादिति चेत् । तत्र स्थानैक्यस्यैव प्रतीतेः । तथा ' कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा ' इति पूर्ववाक्यस्थकर्मशब्दविरोधः । कर्मणां ब्रह्मैक्यायोगादित्यादिबाधकानां च ग्रन्थान्तर उक्तेः । भेदाभेदपक्षेऽपि पूर्वमप्यभेदस्य विद्यमानत्वेनाऽऽद्यान्त्यपक्षयोश्चिन्वपत्यस्य चायोगात् । मध्याम्यपक्षयोः ' नान्यदन्यत्वम् ' इत्यनुव्याख्यानोक्तोपपत्तिविरोधाच्चान्यपरत्वात् । किंच—

भिन्ननदीसमुद्रदृष्टान्तं वदन्तीयं श्रुतिः स्वयम् ।

गौणार्थपरतां स्वस्या आचष्टे स्पष्टमेव नः ॥

श्रूयते हि ' एकी भवन्ति ' इत्यस्या अनन्तरम् ' यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्त गच्छन्ति ' इति भिन्ननदीसमुद्रदृष्टान्तः । एव च—

रथ्याजल विष्णुपदीजलेनैकत्वमागतम् ।

इतस्ततो गता गावः सायमेकत्वमागताः ॥

एकीभूता तु सा सेना पाण्डवानभ्यवर्तत ।

इत्यादिवद्भवेदेकी भवन्तीत्यादिवेदवाक् ॥

न च जलस्य जलान्तरमेलन ऐक्यम् । ' तादृगेव ' इति भाष्योक्तसावधारणश्रुत्या ' यतो वृद्धिः प्रदृश्यते ' इति स्मृत्या च विरोधात् । किंच—

१ क °म् ॥ १ ॥ द्वि° । २ क °विधः । ३ क °नरादिवि° । ४ क °अथ भेदाभे° । ५ क °मी । तथा ' सा° । ६ क °वत्स्थानै । ७ क °ब्रह्मणैक्या° । ८ क °गात् । ९ क °नदीसमुद्रदृ° । १० क °न्ती तु । ११ क °यमेव । गौ । १२ क °ष्टेति सा । १३ क °व । श्रु° । १४ क °वर्षत ।

मानभेदात्स्पर्शरसपूर्वभेदाच्च नीरयोः ।

मेलनेऽप्यभिदा नास्ति यथैव क्षीरनीरयोः ॥

न केवल ' यतो वृद्धिः ' इति स्मृत्युक्त परिमाणभेदमात्रम् ।
किंतु शीतोष्णयोः स्पर्शरसयोः । तत्तत्सर्गित्सवन्धिनोश्च जलयो
मेलने स्पर्शादिभेदाऽपि दृश्यते । अ यथा हसेन त्रिविच्यमानयोः
क्षीरनीरयोरप्यभेदः स्यात् । द्रुतगुवर्णताम्रयोमलनेनाभेद
तत्कार्यपणादौ केवलस्वर्णकार्यपणान्मूल्यादिभेदश्च न स्यात् ।
क्षीरे सिक्ता सुराऽपि क्षीरं स्यात् । यमिद्धश्च ऋष्णादिसप्तनदी-
जलानां गङ्गादिमहस्रजलानां च पुन मन्येकं समुद्रसगमार्थं
विभक्तानां विलक्षणरूपरसादिपत्तया भेदः । किंच ' अवस्थि-
तेरिति काशकृत्स्न ' (ब्र० सू० १ । ४ । २२) इति सूत्रे
भामत्यामेव—का तु नग्रभिपताऽऽयुष्मतः । किं पाथ परमाणव
उतैषा संस्थानभेद आहो तदवयवारब्धोऽवयवी । तत्र संस्था-
नभेदस्यावयविनो वा समुद्रपवेशेन नाशात्कथं समद्रेणैकता ।
नदीपाथःपरमाणूनां तु समुद्रपाथ परमाणुभ्यः पूर्वास्थितेभ्यो
भेद एव नाभेदः । एव समुद्रादापि तेषां भेद एवेत्यादिरीत्या
नदीसमुद्रयोरभेदो निरस्तः । एव च—

भाषादिवच्च राश्यादौ सभादौ ब्राह्मणादिवत् ।

जले जलान्तरस्यापि संश्लेषो न त्वभिन्नता ॥

द्रवद्रव्यत्वेनान्योन्यमिश्रणे तु भेदापतीतिरिति चन्द्रिकोक्तं सर्वं
निरस्तप्रायमेवेति दिक् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छकरपादाब्जभूषणे परद्रुषणे ।

व्याख्याद्वयविवेकेन रघुनाथकृतिः सताम् ॥

भोक्त्राधिकरणे भूयान्मुदे वादजगाय च ।

मीमांसान्यायपारीणराघवार्यप्रसादजा ॥

इति भोक्त्रापत्त्यधिकरण समाप्तम् ॥

अथाऽऽरम्भणाधिकरणम् ।

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तभोक्तृभोग्यविभागाभावपसङ्गपूर्वपक्षे 'स्याल्लोकवत्' इति परिणामवादमाश्रित्य समाधानमुक्त्वा तत्रैव विवर्तवादेन मुख्यसमाधानार्थमिदं सूत्रम् । तथा चैतं सूत्रव्याख्यानोपक्रमे भाष्यम्—अभ्युपगम्य चेम व्यावहारिक भोक्तृभोग्यलक्षणविभागम् 'स्याल्लोकवत्' इति परिहाराऽभिहितः । न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्तीत्यादि । एतत्सूत्रव्याख्यानोपसंहारेऽपि वक्ष्यति भगवान्भाष्यकारः—सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण 'तदनन्यत्वम्' इत्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु 'स्याल्लोकवत्' इति महासमुद्रस्थानीयता ब्रह्मणः कथयति । अपत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रिया चाऽऽश्रयति सगुणोपासनेषूपयोक्ष्यत इति । तत्राभ्युपगम्येत्यस्य मिथ्यात्वेनाव्युत्पाद्येत्यर्थः । परिणामेत्यादेः परिणामित्वप्रक्रियां दृष्टान्तत्वेनाऽऽश्रयति । परिणामवादसाधारणदृष्टान्तमाहेति तु फलितोऽर्थः । भाष्ये महता प्रबन्धेनास्मिन्नधिकरणे प्रपञ्चमिथ्यात्वोपपादनं च 'ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नत्व न सभवति । कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्मयोरेकत्र समावेशसंभवात् । विरुद्धधर्माणां दृश्यत्वादिना मिथ्यात्वसिद्धेर्नायं दोष इति तु न सम्यक् । प्रबलप्रत्यक्षविरोधे जागरूके दुर्बलेन लिङ्गेन मिथ्यात्वासिद्धे' इति शङ्कानिरासाय ।

केचित्तु—पूर्वसूत्रे 'लोकवत्' इत्युक्ते लोके विकारानृतत्वासिद्धेर्विकारसत्यतामभ्युपेत्यैव परिहारो दर्शित इति भ्रमः स्यात् । तथौपाधिकोऽपि जीवब्रह्मणोर्भेद उपाधिसत्यतया पारमार्थिकः स्यादिति भ्रमः स्यादिति तदपाकरणायस्मिन्सूत्रे विकारमिथ्यात्वप्रतिपादनमिति वदन्ति ।

नन्वेव मिथ्यात्वोपपादनसगतावप्यस्मिन्सूत्रे 'अभ्युपगम्य चेमम्' इति भाष्येण मिथ्यात्वोपपादनकीर्तनस्य क उपयोग इति चेत् । अप्र ब्रूमः—मिथ्यात्वोपपादनं विना

पूर्वसूत्रसिद्धान्तानुन्मेषेणैतदधिकरणस्य तादृशमिथ्यात्वोपपा-
दकस्य तच्छेषत्वापत्त्याऽधिकरणान्तरत्वानावश्यकता स्यादिति
शब्दकाया तदावश्यकताद्योतनाय मिथ्यात्वोपपादनं विनाऽपि
पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसंभवप्रदर्शनाय तत्कीर्तनस्यात्र सामञ्ज-
स्यात् । यद्वा नोक्तं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं युक्तम् । सिद्धान्तस्य
भिमत्तनिर्विकारत्वभङ्गासङ्गादिभ्यो शब्दकाया विकारमिथ्या-
त्वोपपादनमत्र क्रियते स्वपक्षसाक्षाद्वाधकनिरासस्य पादार्थ-
त्वाच्च नासगतिः । तथा चाक्ताक्षेपसगतिप्रदर्शनाय भाष्ये तदु-
क्तिः । पूर्वाधिकरण एव तद्व्युत्पादने च न तत्सगतिः संभ-
वतीत्युपयुक्तमेवाभ्युपगम्येत्यनन्तं मिथ्यात्वाव्युत्पादनकीर्तन-
मिति ध्येयम् । अत्र चोक्तरीत्या स्वपक्षसाक्षाद्विरोधिनो विरो-
धिधर्मसत्यत्वादेर्वाकस्याद्धारादध्यायादेसगतिः । तादात्म्यस्य
भेदाविरुद्धत्वाद्भेदादिविभागानुपपत्तिरुत्तर्कभ्यामितिष्ठितत्वेऽ-
पि श्रुत्यनुगृहीतस्य निर्विकारत्वानुपपत्तिरूपतर्कस्यैव मतिष्ठी-
तत्वमिति प्रत्यवस्थानादनन्तरसगतिः । अत्र ब्रह्मणो जगदु-
पादानत्वं निर्विकारत्वभङ्गापत्तिरुत्तर्कविरुद्धं न वेति संशये-
भवत्येव तर्कविरुद्धम् । ब्रह्मणो निर्विकारत्वस्य सिद्धान्तिनोऽ-
प्यनुमततयेष्टापत्त्यनवकाशान्मूलशैथिल्यभावाच्चेति पूर्वपक्षे-नो-
क्ततर्कविरोधः । धर्मिसमानसत्ताकविकारशून्यत्वरूपसिद्धान्तस्य-
भिमत्तनिर्विकारत्वस्य ब्रह्मणोपादानतयाऽविरोधाद्विकारस्य
मिथ्यात्वाद्ब्रह्मणश्च सत्यत्वात् । स्वीकृतेऽप्युपादानत्वं निर्विकार-
त्वभङ्गाभावात् । मिथ्यात्वं चानिर्वाच्यत्वं नात्यन्तासत्त्व-
मिति सिद्धं । इति सूत्रकारः—तदनन्तत्वमिति । कार्यस्य विका-
रजातस्योपादानन्यत्वं कारणानन्तत्वम् । मिथ्यात्वमिति यावत् ।
कुतः । आरम्भणशब्दादिभ्यः । आरम्भणशब्दस्त्वावत्—एक-
विज्ञानेन सर्वविज्ञानमितिज्ञानं दृष्ट्वा नापेक्षावामुच्यते—‘यथा
सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचाऽऽरम्भणं
विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्यत्र सत्यम्’ इत्येवमिति । आदि-
पदात् ‘एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमसि’
‘इदं सर्वं यदयमात्मा’ ब्रह्मैवेदं सर्वम्’ ‘आत्मैवेदं सर्वम्’

‘नेह नानाऽस्ति किञ्चन’ इत्येवमादिश्रुतिजातम् ‘विश्वं मिथ्या दृश्यत्वात्परिच्छिन्नत्वात्’ इत्याद्युमान भाष्याद्युपदर्शितं संग्राह्यम् । अत्र च ‘आरम्भणशब्दादिभ्यः’ इति सूत्रांशेन ‘वाचाऽऽरम्भणम्’ इत्यादिश्रुतर्हेतुकरणात् । तस्याश्च प्रपञ्चमिथ्यात्वकथन एव स्वरसादनन्यत्वपदेन साध्यतया मिथ्यात्वमेव प्रतीयत इति ध्येयम् ।

अथ तदनन्यत्वपदन कथं मिथ्यात्वप्रतीति । तत्र तस्य शक्त्यादिग्राहकप्रमाणाभावादाधुनिकलक्षणाभ्युपगमे च सूत्राक्षरास्वारस्यम् ‘मिथ्यात्वमारम्भणशब्दादिभ्यः’ इति विन्यासोपेक्षाया निर्बीजता चेति चेत् । अत्रोच्यते— ‘तदनन्यत्वम्’ इति सूत्रे तत्त्वत इति पदमध्याहियते । अनन्यत्वपद चाऽऽवर्तनीयम् । तथा च तदनन्यत्वपद तत्त्वतस्तदनन्यत्वपर तादात्म्यपर च । तदनन्यत्वमित्यत्रान्यपदस्यात्यन्तभिन्नार्थकतया तादात्म्यस्यापि तत्रा लाभसंभवात् । तदैक्यशून्येन तदत्यन्तभेदाभावस्य तादात्म्यं विनाऽनुपपन्नत्वात् । न च भेदात्यन्ताभावमात्रं तादात्म्यम् पृथिवीतद्रूपयोर्भेदाभेदवादिनो मते भेदवन्ति भेदात्यन्ताभावासंभवात् । किंतु तस्मादनन्यदेव तादात्म्यम् । तच्च तद्ब्रह्मधर्मविशेषरूपमतिरिक्तं वेत्यन्यदेतत् । तत्त्वतस्तदनन्यत्वं च तदनन्यस्वीयतात्त्विकरूपशून्यत्वम् । तथा च विशेषणियस्य शेषाभ्यनुष्ठानार्थं ब्रह्मान्यजगद्रूपस्यातात्त्विकता मिथ्यात्वापापर्याया लभ्यते इति नोक्तदोषः । न च तत्त्वतस्तदनन्यत्वमाद्यनमात्रेण जगतो मिथ्यात्वसिद्धयोक्तपूर्वपक्षनिराससंभवे तादात्म्यमात्रं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । तुच्छसाधारणेन ब्रह्मव्यतिरिक्ततात्त्विकरूपशून्यत्वेन जगतो मिथ्यात्व उपगते तस्य तुच्छत्वापर्याया तदुपादानत्व ब्रह्मणो दुर्घटमिति शङ्कानिरासाय तादात्म्यस्यापि तत्र वक्तव्यत्वात् । असत्त्व्यानिमते प्रत्यतिरिक्ततात्त्विकरूपशून्यस्यापि शुक्तिरजनादुर्घटज्ञानेन ज्ञानतात्त्विकरूपत्वासंभविपर्याया वियदादेर्ब्रह्मविज्ञानेन विज्ञाततात्त्विकरूपत्वरूपस्य वक्ष्यमाणैरुपिज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपादनायोगेन ब्रह्मणो वियदादितत्त्वरूपताबोधनाय

तयोस्तादात्म्यस्यावश्य वाच्यत्वाच्च । ' अनन्यत्वं व्यतिरेकेणा
भावः ' इति भाष्येऽपि निरुक्तरूपमुभय विवक्षितम् । ' न खल्व-
नन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः । किंतु भेद व्यासेधामः ' इति भामत्यापि,
अभेदमैक्य भेद तदन्यतात्त्विकरूपवत्ता तत्तादात्म्यासमानाधि-
करणतद्भेदवत्ता चेत्यर्थो विवक्षित इति न काचिदनुपपत्तिः ।
एतेन—“न तावद्ब्रह्माभेदस्तदनन्यत्वम् । अनृतस्य विश्वस्य
ब्रह्माभेदायोगात् । अनङ्गीकाराच्च । अज्ञानविशिष्टनोपादानेनाभे-
दोऽस्तीति चेत् । मुमुक्षुज्ञेयशुद्धब्रह्मज्ञानादेव सर्वविज्ञानार्थं शुद्धे-
नैवाभेदस्य वक्तव्यत्वात् । अन्यथाऽविद्याऽपि ' येनाश्रुतं श्रुतम् ' इति
इतिवाक्योक्तज्ञेयकोटिप्रविष्टा स्यात् । नापि ' न खल्वनन्यत्व-
मित्यभेदं ब्रूमः । किंतु भेद व्यासेधामः ' इति भामत्युक्तरीत्या
ततो भेदाभावमात्रं तदनन्यत्वम् । भेदाभावेऽभेदध्रौव्यात् ।
भेदाभावे सत्यानृत-व्यवस्थायोगाच्च । अभेदाभावेन व्यव-
स्थायां तेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानाभावोऽपि स्यात् ।
यदि चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानानुपपत्त्या भेदाभावः सत्यानृत-
व्यवस्थानुपपत्त्या चाभेदाभावः कल्प्यते, तर्ह्यनृतानुपपत्त्या
लाघवाय तथा ' इदं सर्वं यदयमात्मा ' ' नेति नेति ' इत्यादिसामानाधिकरण्यश्रुतिभेदश्रुत्योर्भृत्पिण्डादिदृष्टान्तस्य च
स्वारस्याय भेदाभेदावेव किं न कल्प्येते । ब्रह्मण एकरसत्वश्रुति-
रूप्यनेकरसात्मस्य च भेदाभावेऽप्यभेदाभावमात्रेण वा भेदेऽप्य-
भेदेनैवोपपन्नाऽस्तु । यथा च सत्यस्यानृताभेदो न युक्तस्तथा
ततो भेदाभावेऽपि । नापि ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वं तदनन्यत्वम् ।
विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानार्थत्वादानन्दादिवज्जीवचैतन्यवच्च
ब्रह्मात्मकत्वापातात् । ब्रह्मण्यारोपितत्व तु न तदनन्यत्वशब्दार्थः ।
शुक्त्यारोपिते रूप्ये तदनन्यशब्दापयोगात् । प्रातिभासिकव्या-
वहारिकयोर्व्यावहारिकपारमार्थिकाभ्यामन्यत्वाभावेऽनिर्वाच्य-

॥ व्यवस्थायोगाच्चेति । व्यवस्थाया अयोगाच्चेत्यर्थः ।

१ क 'स्य सत्यत्र । २ क चत् । न । मु° । ३ क 'ति कर्तारुक्' । ४ क 'त्रेणेवाभे-
देऽपि भे° । ५ क 'र्थत्वेनाऽऽन°' ।

त्वासिद्धेश्च । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानायोगाच्च । मृत्पिण्डादि-
दृष्टान्तानुपपत्तेश्च । कथं हि ब्रह्मविज्ञानाद्विज्ञातं सकलं भवेत् ' '
इति चन्द्रिकोक्तं पूर्वोक्तभाष्याभिप्रेतार्थानवबोधविजृम्भितमि-
त्यनादरणीयमेव । ' आरम्भणशब्दादिभ्यः ' इति सूत्रांशेन
'वाचाऽऽरम्भणम् ' इत्यादिश्रुतेर्हेतूकरणात्तस्याश्च प्रपञ्चमिध्या-
त्वकथन एव स्वरसादुक्तरीत्या तादात्म्यघटितमिध्यात्वस्यैव
तदनन्यत्वमित्यनेन विवक्षितार्थप्रतीतेः ' यद्रजतमभात्सा शुक्तिः '
इति सामानाधिकरण्यप्रतीतेः सर्वसंमतत्वादारोपितेऽपि तत्त्वतोऽ-
धिष्ठानानन्यशब्दप्रयोगाविरोधात्प्रातिभासिकव्यावहारिकयोरपि
तत्त्वतो व्यावहारिकपारमार्थिकाभ्यामन्यत्वाभावेनानिर्वचनीय-
ताया निष्पत्युहं सिद्धेश्चोक्तचन्द्रिकाकारोक्तस्य कस्यापि दोष-
स्यानवकाशात् । अथ—'वाचाऽऽरम्भणम् ' इत्यादिश्रुतेः प्रपञ्च-
सत्यतामुपेत्याप्यर्थवर्णनसंभवात्कथं तस्याः प्रपञ्चमिध्यात्वक-
थन एव स्वरसः । तथा हि केचिद्वर्णयन्ति—एकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानोक्त्या कार्यकारणयोरभेद उपक्षिप्ते पिण्डे दृष्टेऽपि घटादि-
गोचरः संशयः पिण्डघटयोरर्थक्रियाभेदो नामादिभेदश्च कथ-
मुपपन्न इति शङ्कायाम् ' वाचाऽऽरम्भणम् ' इति वाक्यशेषः ।
वाचा ' घटेन जलमाहर ' इत्यादिवाक् । तत्पूर्वको व्यवहारश्च
वाक्पदार्थः । तदर्थम् ' अध्ययनेन वसति ' इत्यादाविव फल-
स्यापि हेतुत्वविवक्षया तृतीया । विकारो घटादिस्तन्नामधेयं च
मृत्तिकयाऽऽरम्भणं स्पृश्यं संबन्धनीयमिति यावत् । ' आलम्भः
स्पर्शाहिसयोः ' इति वचनात् । स्पर्शार्थकस्याऽऽलम्भतेः संबन्धे
पर्यवसानम् । कर्मणि ल्युट् । मृत्तिकेत्येवेत्यत्र विद्यमानस्यानु-
षिक्तस्य मृत्तिकापदस्य तृतीयया विपरिणामः । तथा च घट-
मानयेत्याद्यभिधानरूपव्यवहारार्थं तन्मूलानयनादिव्यवहारार्थं
च मृत्तिकया कम्बुग्रीवादिसंस्थानं घट इत्यादि नामधेयं च
संबन्धयत इति प्रतिपादिते पिण्डघटयोरेकद्रव्यत्वेऽप्यवस्थानां
भेदात्संदेहादिकं सर्वमुपपद्यत इत्युक्तं भवति । ननु द्रव्यैक्य-
मुपेत्यावस्थाभेदात्संदेहादिकं किमित्युपपाद्यते तार्किकादिवत्कार-
थकारणद्रव्ययोर्भेद एव कुतो नोपेयत इत्याशङ्क्योक्तम् ' मृत्ति-

केत्येव सत्यम् ' इति । घट इति पदमध्याहृत्य घटो मृत्तिकेत्येवार्थः । सत्य प्रामाणिक इति यावत् । घटो मृत्तिकेति लोकसिद्धप्रत्याभिज्ञयाऽभेदोऽवगम्यते । अतो द्रव्यैक्यमादायैव व्यवहारादिकमुपपादनीयमिति । नैतत्स्वारसिकम् । एवमर्थे वर्ण्यमाने वाचेति तृतीयायाश्चतुर्थ्यर्थत्वाङ्गीकारो मृत्तिकेत्यनुषङ्गस्तृतीयान्ततया तस्य विपरिणामो मृत्तिकेत्येवेत्यत्र घटपदाध्याहारश्चेति रीत्या योजनाया अतिक्लिष्टत्वात् ।

यदपि—विकारो घटशरावादिः ' मृदो भिन्नः ' इति वाचाऽऽरम्भणं वाङ्मात्रेण व्यवहियते न भेद इति भावः । घटादिनामधेय घटादि द्रव्य मृत्तिकेति कृत्वैव सत्यम् । सति प्रामाणिकेऽर्थे साधु । ' तत्र साधुः ' (पा० सू० ४ । ४ । ९८) इति यत्प्रत्ययः । तथा च घटपिण्डादिनामव्यवस्थाऽवस्थाभेदानुसारेणैव कर्तव्या न तद्वशेन कार्यकारणद्रव्यभेद आवश्यकः (आस्थेय) इति पर्यवसितोऽर्थः इति व्याख्यानम् । तदपि ' वाचाऽऽरम्भणम् ' इत्यत्र ' मृदो भिन्नः ' इति पदाध्याहारान्नामधेयपदस्य घटादिपरत्वाङ्गीकारेण सकोचकल्पनान्मृत्तिकेत्यत्र ' घटादि द्रव्यम् ' इति पदाध्याहाराच्च न स्वरसम् ।

यदपि—वाचा वागिन्द्रियमात्रेणाऽऽरम्भणं यस्य तन्नामधेयं विकारः । संस्कृतापभ्रंशरूपेण विक्रियमाणत्वात् । व्याकरणसापेक्षेण वागिन्द्रियेण निष्पात्र मृत्तिकेत्येव सत्यं नित्यम् । प्रवाहरूपेणानादीन्यर्थः । ' न वर्धेनास्य हन्यते । एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम् । ' इत्यत्र सत्यपदस्य नित्ये प्रयोगात् । सदाशब्दस्य त्यबन्तस्य सत्यपदत्वेन सदातनार्थकत्वाच्च । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं हि सादृश्यात्पाधान्याद्वा । तत्रैकस्य ब्रह्मणो ज्ञानेन सत्त्वादिना तत्सदृशस्य ज्ञाने मृत्पिण्डमृन्मया दृष्टान्ताः । प्रधानस्य तस्य ज्ञानेन तद्गुणीभूतस्य सर्वस्य ज्ञाने संस्कृतापभ्रंशो दृष्टान्तः । अपभ्रंशज्ञानाद्धि यत्फलं तत्तदधिकं च सार्वत्रिकव्यवहारादिकं संस्कृतज्ञानाद्भवतीति संस्कृतं प्रधानम् । तादृशगुणप्रधानदृष्टान्ततालाभार्थं च ' वाचाऽऽरम्भणम् ' इत्यादावपि ' यथा सौम्यैकेन ' इत्यादिकमनुषञ्जनीयमिति रीत्याऽऽनन्दतीर्थीय-

व्याख्यानम् । तदप्यस्वरसम् । तथा हि—वाचेत्यनेन वागिन्द्रियमात्रं लक्षणीयम् । अन्यथा व्याकरणनिष्पाद्यत्वालाभेनापभ्रंशालाभापत्तेः । मन्मते वाचेत्यस्य वाङ्मात्रमित्यर्थे नामधेयमित्यत्र नामधेयमात्रमित्यथे लक्षणा तु श्रुतसामानाधिकरण्यानुपपत्तिनिबन्धना लोकसिद्धा चेति वक्ष्यते । सत्यशब्दस्याबाधे रूढत्वान्नित्यत्वार्थकत्वमपि लक्षणयैव । संस्कृतस्यापि मुख्यनित्यत्वाभावेन सदाशब्दमादाय योगासभवेन व्याकरणनिष्पाद्यत्वरूपगौणनित्यत्व लक्षणापत्तिश्च । सदाशब्दस्यैव तत्त्वमपि=व्याकरणासिद्धमेव । विकारशब्दस्य मुख्यविकारार्थकत्वे त्वदिष्टार्थासिद्ध्या संस्कृतोच्चारणाशक्त्योच्चार्यमाणार्थकत्व लक्षणयैव । नामपदस्यापि शब्दार्थकत्व लक्षणयैव । अपभ्रंशस्य संकेतवत्प्रातिपदिकरूपरूढ्यर्थत्वाभावात् । 'यथा सौम्यैकेन' इत्यादिकमनुषञ्जनीयमित्यपि न सत् । पूर्ववाक्यप्रविष्टभागस्योत्तरवाक्यघटकत्वेन प्रतिसधान ह्यनुषङ्गः । स च प्रकृते न संभवति । प्रकृते हि 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादेः पश्चात् 'यथा सौम्यैकेन मृत्तिकेत्यनेन सर्वस्तद्विकारो विज्ञातो भवति' इत्यादि हि विवक्षितदृष्टान्तलाभाय कल्पनीयम् । न चैतत्पूर्ववाक्ये प्रविष्टम् । किञ्च यथा 'वाचाऽऽरम्भणम्' इत्यादिना गुणप्रधानभावः श्रुत्या ज्ञापितस्तथा मृत्पिण्डतद्विकारयोः सादृश्यमपि ज्ञाप्येत । यदि च मृत्पिण्डज्ञानेऽपि तद्विकाराणां घटत्वादिना ज्ञानासंभवान्मृत्त्वेन रूपेणैव घटादिज्ञानं मृत्पिण्डज्ञानादिति पर्यालोचनात्तत्सदृशज्ञानं तज्ज्ञानार्थीनमिति लक्ष्यत इत्युच्यते तर्हि संस्कृतज्ञानादपभ्रंशज्ञानासभवात्संस्कृतस्य प्राकृतकार्यकारित्वतात्पर्यकम् 'मृत्तिकेत्यनेन सर्वस्तद्विकारो विज्ञातो भवति' इति वाक्ये संभवतीति तदेव श्रुत्योच्येत, किम् 'वाचाऽऽरम्भणम्' इत्यादिना गुणप्रधानभावज्ञापकेनेति

= व्याकरणामिद्धमेवेति । 'अव्ययान्यप्' (पा० सू० ४ । २ । १०४) इत्यत्र 'अमेहकतसिप्रेम्य एव' इति परिगणनादिति भावः ।

श्रुतिस्वारस्यहानिः । अपि च काष्णायसान्तानां × सहशदृष्टा-
न्तानां पश्चादेव वाचाऽऽरम्भण नामधेय विकार इतिवत्
' सस्कृतं सत्यम् ' इति सामान्यत एवोच्यते(च्येत), न तु
मृत्पिण्डादिदृष्टान्तस्यैकैव स्यान्ते विशिष्य ' मृत्तिका ' इत्येके
कम् । शब्दान्तराणामपि सस्कृतानां सधवन मृत्तिकेत्येवेत्यादे-
रुपपादनमप्यस्वरसम् । ' आयसमित्येव सत्यम् ' इत्यस्यैव
पूर्णत्वसभवे काष्णेति किमित्युक्तमिति शङ्काऽप्यनुत्तरैव
त्वन्मते । मन्मते तु काष्णायसात्वाचकलघुशब्दान्तरसभवेऽपि
न दोष । घटाद्यर्थविवक्षायां घटादिशब्दानामिव कलशादि-
शब्दानामपि तत्पर्यायाणां प्रयोगान् । एकविज्ञानेन तत्सदृश
तदधीन च सर्वमपि ज्ञायत इत्यप्यसगनम् । तथा नियमाभा-
धात् । नहि गोज्ञाने गवयादे राजज्ञाने च प्रजादेर्नियतं ज्ञानम् ।
अनियतज्ञाने च सदृशादेरेव किमित्युपात्(दा)नमित्यत्रानुत्तर
मेवेति दिक् ।

एव मतान्तरे प्रपञ्चसत्यतामुपेत्य वाचाऽऽरम्भणश्रुतेरर्थ
प्रतिपादनेऽस्वारस्यमेवेत्यतः प्रपञ्चमिथ्यात्वपरत्वनैवाम्भ्या-
ष्योपदर्शित व्याख्यान स्वरसम् । तथा हि भाष्यम्—एकेन
मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरा
बोदञ्चनादिकं मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत् । यतो वाचाऽऽर-
म्भण विकारो नामधेयम् । वाचैव केवलणस्तीत्यारभ्यते विकारो
घट, शराव उदञ्चन चेति । न वस्तुवृत्तेन विकारो नाम
कश्चिदस्ति । नामधेयमात्र ह्येतदनृतम् । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ।

ननु नामधेयमित्यत्र मात्रपदार्थान्तर्भावेणानृतत्वपर्यवसायि
नामधेयपदव्याख्यानं कथं स्वरसामिति चेत् । अत्रोच्यते—

× सहशदृष्टान्तानामिति । छान्दोग्ये हि ' येनाश्रुतं श्रुतं भवति ' इत्युपक्रम्य ' यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचाऽऽरम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचाऽऽरम्भण विकारो नामधेय लोहमित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥ यथा सोम्यैकेन नखनिवृन्तनेन सर्वं काष्णायसं विज्ञातं स्याद्वाचाऽऽरम्भण विकारो नामधेय कृष्णायसमित्येव सत्यमेव सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ ' इति दृष्टं तत्रयमुक्तम् ।

वाचा व्यवहियमाण विकारम् 'वाचाऽऽरम्भणम्' इति वाक्यो-
दितमनूद्य नामधेयत्वविधानं ह्यत्र स्वरसतः प्रतीयते । तत्र च
श्रुतार्थमादाय सामानाधिकरण्यासभवात्प्रामधेयपदे नामधेयवा-
च्यत्वलक्षणामुपेत्य सामानाधिकरण्योपपादने पौनरुक्त्यापत्तेः
'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति वाक्यशेषस्वरसाच्चार्थपरिसंख्यार्थ
मुपेत्य मात्रपदान्तर्भावेण मिथ्यात्वपर्यवसायि तदर्थकथनस्यैव
स्वरसत्वात् । दृष्टं च नामपदस्याऽऽभासकगतकत्वम् — 'यजन्ते
नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम्' इति । लोकेऽपि पुत्राभासे
पुत्र इति नामधेयम्, नात्र पुत्रत्वमस्तीति । 'मृत्तिकेत्येव स-
त्यम्' इति तु गुडजिह्विकान्यायेन मृदः सत्यत्वानुवादपूर्वकं
विकारानृतताप्रतिपादनायैव स्वरसम् । अमुमर्थं दार्ष्टान्तिके द-
र्शयति— 'एव हि सौम्य स आदशो भवति' (छा० ६ । २
७) इति । एवंशब्देन वाचाऽऽरम्भणं विकारः, आदेश एव
सत्य इति प्रतिपादितं भवति । आदेशश्चाऽऽदिश्यत इत्यादेश
इति व्युत्पत्त्या 'उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुत श्रुत भवति'
इत्युपक्रान्तमुपदेशकगम्य ब्रह्मैव । इत्यमेव चास्मिन्प्रकरणे तेज-
सानां पदार्थानां त्रिवृत्करणनिरूपणावसरे स्पष्टमेव प्रतिपादितम्—
'यदग्ने रोहित रूप तेजसस्तद्रूप यच्छुक्रं तदर्पां यत्कृष्ण तदन्न
स्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचाऽऽरम्भण विकारो नामधेय त्रीणि रू-
पाणीत्येव सत्यम्' (छा० ६ । ४ । १) इति । अत्र 'अपा-
गादग्नेरग्नित्वम्' इति स्पष्टमेव विकारोपमर्दो दर्शितः । अतः
स्वरसतो वाचाऽऽरम्भणश्रुतेर्विकारानृतत्वपरतैवेत्यवधार्यते ।
यद्वा 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादौ हेतु 'वाचाऽऽरम्भणं वि-
कारो नामधेयम्' इति । आरम्भणमुत्पत्तिर्वाचा वाङ्मात्र विचा-
रासहमिति यावत् । तथा चोत्पत्तिः सतो वाऽसतो वेति निरू-
पयितुमशक्यत्वाद्दुःपन्नसामान्यं विचारासहमिति भावः । ताव-
ताऽप्यनाद्यविद्यासाधारण्येन हेत्वलाभादाह—विकारो नामधेय
मिति । नाशादिविकृतियुक्तं नाममात्रं विचारासहमिति
यावत् । अर्थे नामाभेदासंभवात् 'अब्भक्ष' इत्यादा
विव मात्रार्थान्तर्भावेन(ण) विचारामहत्वलाभः । 'मृत्तिकेत्येव

सत्यम् ' इत्यस्यार्थश्चन्द्रिकाक्तदूषणपरिहारावसरे वक्ष्यते ।
 एवम् ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
 श्वेतकेतो ' (छा० ६ । ८ । ७) इति श्रुतेरपि विकारानृतप्रति-
 पादन एव स्वारस्यम् । तथा हि—'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् '
 इति हि ' इदं सर्वं यदयमात्मा ' इति श्रुत्यन्तरानुसारात् ' सदेव
 सौम्येदमग्र आसीत् ' इत्युपक्रमानुसाराच्च ' एष आत्माऽस्य '
 इति बहुव्रीहिं कृत्वा ततो भावप्रत्यये कृते भावप्रत्ययस्य प्रका-
 रीभूतप्रकृत्यर्थपरत्वाद्बहुव्रीह्यर्थे विशेषणीभूतात्मपरामर्शकत्वेन
 ' एष आत्मा इदं सर्वम् ' इति प्रतिपादयति । ' एष आत्मा
 इदं सर्वम् ' इत्येव वक्तव्यं सामानाधिकरण्यमात्मात्मीयभावेनो-
 पचारिकमिति शङ्कानिराकरणाय बहुव्रीहिभावात्प्रत्यययोरुपादा-
 नम् । तथा सति बहुव्रीहिर्गणैव मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मात्मीयभावे
 लब्धे पुनर्भावप्रत्ययरूपयत्नान्तरकरणत्रयं स्यादिति तर्केण
 तन्निरासः । तच्च सामानाधिकरण्यमृद्ध्यट् इतिवत्परिणामाभि-
 प्रायेण ' यद्भजतममात्सा शक्तिः ' इतिवद्वाऽऽरोपितत्वाभाभि-
 प्रायेण वाते द्वेषा समर्था । अत्रान्निराकरणाय ' तत्सत्यम् '
 इति वाक्यम् । तत्र हि तच्छब्दं प्रकृतमात्मानं परामृ-
 शति । तस्मैव तात्पर्यविषयतयाऽस्मै सदर्थे प्रागन्यात् ।
 ' स आत्मा ' इति वाक्ये तस्मैव परामर्शात् । तदैकार्यानुसा-
 राच्च । ततश्च तच्छब्देनाऽऽत्मानं परामृश्य तस्य विशेष्य
 सत्यताप्रतिपादनमनात्मनोऽनृतात्वात्, वाच्यत्पूर्वोपदेशितसामा-
 नाधिकरण्यं बाधायामेवेति व्यवस्थापयति । ततश्च तत्त्व-
 मसि ' इति वाक्यमपि स्वस्वारस्यानुसारेणोपक्रमस्वारस्यानुभा-
 रेण च यथाश्रुतमेव । न तु—' ब्रह्मणे त्वामहस ओमित्या-
 त्मानं युञ्जीत ' इति श्रुतेः ' तस्मै त्वं समर्पणीयोजसि ' इत्यर्थे
 ' तस्मै त्वं तत्त्वम् ' इति ' यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते '
 इति श्रुतेः ' तस्मात्त्वमुत्पन्नोऽसि ' इत्यर्थे ' तस्मात्त्वं तत्त्वम् '
 इति, ' स कारणं कारणाधिपतिप. ' इति श्रुते ' तत्स्वाभि-
 कोऽसि ' इत्यर्थे ' तस्य त्वं तत्त्वम् ' इति, ' सन्मूलाः सौम्ये-
 माः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठिता ' इति श्रुते. ' तस्मिन्स्व

प्रतिष्ठितोऽसि ' इत्यर्थे ' तस्मिंस्त्वं तत्त्वम् ' इति वा ' सुपां सुलुक् ' (पा० सू० ७ । १ । ३९) इति विभक्तिलोपादिना क्लेशेन व्याख्येयम् । प्रदर्शितानेकार्थसभावनया व्यामोहापत्तेरर्थ-विशेषानिर्णयात् । एव शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वमुपेत्य शरीरिशरीरभावेन(ण) सामानाधिकरण्याभिप्रायेण 'तत्त्वमसि' वाक्यार्थवर्णनमपि न स्वरसम् । न ह्यत्र त्वशब्दस्येश्वरशरीरभूतजीववाचकस्येश्वरे वृत्तिरभ्युपेयते । त्वशब्दार्थस्य तच्छब्दार्थे विशेषणत्वाभावात् । किंतु तच्छब्दस्यैव प्रकृतपरामर्शकस्य त्वं शब्दार्थे जीवेऽभेदसंबन्धेन विशेषणसमर्पकता । अन्यथा 'असि' इति मध्यमपुरुषानुपपत्तेः । त्वं शब्दार्थस्येतरविशेषणत्वं आकाङ्क्षाभावेनाऽऽख्यातसामानाधिकरण्यायोगात् । युष्मच्छब्दस्याऽऽख्यातसामानाधिकरण्य एव 'युष्माद्युपपदे सामानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः' (पा० सू० १।४।१०५) इति सूत्रेण मध्यमपुरुषविधानात् । अतस्त्वशब्दार्थस्य विशेष्यत्वमुपेयम् । तत्र च परमात्मपरतच्छब्दस्य वृत्तिः शरीरवाचकानां शरीरिपर्यन्तत्वाभ्युपगमेऽपि न संभवति । ईश्वरस्य जीव प्रतिशरीरत्वाभावात् । अतो मध्यमपुरुषोपपत्तये जीवविशेष्यकमेव सामानाधिकरण्यमुपेयम् । दृश्यते च त्वमहशब्दार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे मध्यमात्तमपुरुषयोर्व्यत्यासः—त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसीति । एवं सद्विद्यायाः प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रतिपादन एव स्वारस्यं माक्षरमे श्वेतकेतुसुवर्चशोपाख्यानरूपोपबृंहणेन रपटीकृतं सूत्रकृता भगवता व्यासेन । तथा हि तत्रोपाख्यायते—देवकन्या सुवर्चला जन्मान्तरसिद्धसहजब्रह्मनत्वानुभवात्तादृशं पतिमिच्छती श्वेतकेतुं पितृममीपतो लब्धात्मतत्त्वबो यमुपश्रु य तं वृतवती । पित्राऽपि तस्मै निवेदिता । ताभ्यां दम्पतीभ्यां ब्रह्मनिष्ठाभ्यां वैदिककर्मानुष्ठानयुक्तं गार्हस्थ्यमाश्रित्य स्थितमिति । तत्र तयोरित्थं ब्रह्मकथारूपः सवादः प्रवृत्तः—

ततः कदाचिद्भर्तारं श्वेतकेतुं सुवर्चला ।

पमच्छ को भवानत्र ब्रूहि मे तद्विजोत्तम ॥

तामाह भगवान्वाग्मी त्वया ज्ञातो न संशयः ।

द्विजोत्तमोऽह सुभगे सत्यव्रतपरायणः ॥

सा तमाह महात्मानं पृच्छामि हृदि शायिनम् ।

तच्छ्रुत्वा प्रत्युवाचैनां सर्वज्ञो मुनिपंगवः ।

मनसैव समायुक्तमात्मानं मन्यसे यदि

तन्मिथ्या, गोत्रसद्भावं वर्तते देहव धनः ॥

त्वमप्यहमह सर्वमहमित्येव वर्तते ।

नात्र तत्परमार्थं तद्यन्मा त्व परिपृच्छसि ॥

अत्र सद्विधायाम् 'तत्त्वमसि' इत्यसकृत्पित्रोपदिष्टः श्वेत-
केतुः कथमात्मानं बुध्यत इति जिज्ञासमानया सुवर्चलया
'कस् व द्विजोत्तम' इति प्रश्नं कृतः । ततः प्रभाभिप्रायमवगच्छ-
ताऽपि श्वेतकेतुना क्रमेण तमर्थं सा बोधनीयेति मत्वा तत्रोत्त-
रमुक्तम्—द्विजात्तमेति संबन्धयन्त्या त्वया ब्राह्मणोऽहमित्यव-
गतमेव किमत्र प्रष्टव्यमिति । ततः सुवर्चलया देहोपाधिकत्वे-
नाऽऽत्मानि कल्पितं प्रत्यक्ष ब्राह्मण्यं न पृच्छामि, किंतु 'द्विजो-
त्तमोऽहम्' इत्यहंशब्देन देहाद्विविक्तं यमात्मानं हृदि शायिन
निर्दिशसि त पृच्छामीत्युक्ते तत्रोत्तरमुक्तम्—अहशब्दो मनः-
शबलि-आत्मस्वरूपे वर्तते । मनःशबलि-आत्मस्वरूपं च मिथ्या,
ब्राह्मणकुलोत्पन्ने देहोपाधिक आत्मानि ब्राह्मण्यमिव । अत्र
आत्मतत्त्वजिज्ञासुभिर्नाहशब्दार्थं प्रष्टव्यः, अपि चाहभावः
सर्वसाधारणः प्रत्यक्षासिद्धः । अतः परमार्थवस्तुजिज्ञासा
चेन्नाहभावः प्रश्नार्हः । तदनन्तरं कर्तृत्वभोक्तृत्वादियुक्तमहभाव
यद्यनृतमवगच्छसि तर्हि कर्तृत्वपूर्वकं वैदिकं कथमाचरसीति
पृष्टे लोकसग्रहार्थं वैदिककर्माचरणमित्युक्तम् । तदनन्तरं सर्व-
रात्मानि प्रयुज्यमानस्याहशब्दस्य कथं तदर्थता न स्यादिति
मनसि निधाय शब्दार्थसंबन्धप्रश्ने कृते न संयोगादिः शब्दा-
र्थयोः संबन्धः, अपि तु वाच्यवाचकभाव इत्युत्तरमुक्तम् । तद-
नन्तरं दम्पत्योरियं प्रश्नोत्तरपरम्परा—

सुवर्चला—सदाऽहकारशब्दोऽयं व्यक्तपात्मानि संश्रितः ।

न वाचस्तत्र वर्तन्त इति मिथ्या भविष्यति ॥

श्वेतकेतुः—अहशब्दो ह्यहंभावे नाऽऽत्मभावे शुभपमे ।
न वर्तन्ते परेऽचिन्त्ये वाचः सगुणलक्षणाः ॥

सुवर्चला—अहंभावोऽत्र को नाम ह्यात्मभावस्तथैव च ।
तन्मे ब्रूहि यथान्यायमेव चेन्मुनिपुगव ॥

श्वेतकेतुः—मृन्मयो हि घटाभासस्तादृग्भाव इहेष्यते ।
अहभावः परेऽचिन्त्ये ह्यात्मभावो महान्परः ।
न वाचस्तत्र वर्तन्त इति नैव विरुध्यते ।

अत्र शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभाव संबन्धोऽस्ति चेत्कथमह
शब्द आत्मवाचको न स्यादिति प्रश्ने कृतेऽहंशब्दो नाऽऽत्मनि
मुख्यया वृत्त्या वर्तते, किंत्वहमर्थ इत्युत्तरमुक्तम् । ततः
कवे नामाहमर्थादन्य आत्मेति पृष्ठे मृदि घटाभासवदात्मन्यहभा
वोऽप्याभास इत्यहमर्थात्मनोर्विवेकं दर्शयित्वा कल्पिताकारो
पधानेन प्रवर्तमानः शब्दो न शुद्धाधिष्ठानपर्यन्त प्रवर्तते रज
त्पधानेन प्रवर्तमानः शुक्तौ रजतशब्द इव । अतः कल्पितोपा
धिनिमित्तोऽहंशब्दो न शुद्धात्मनि मुख्यया वृत्त्या प्रवर्तत
इति न विरुध्यत इत्युपसंहृतम् । ततोऽहंकाराद्विविक्त अत्मैव
प्रपञ्चाधिष्ठानं ब्रह्मेति सिद्धवत्कृत्य यथाऽऽकाशस्य प्रपञ्चाश्र-
यस्वेऽपि तदसङ्गित्वमेवं ब्रह्मणोऽप्यसङ्गित्वे श्वेतकेतुना प्रतिपा-
दिते पुनरिमे प्रश्नोत्तरे—

सुवर्चला—निर्विकारं ह्यमूर्तं च निरंशं सर्वगं तथा ।
दृश्यते च वियन्नित्य तादृगात्मा न दृश्यते ॥

श्वेतकेतुः—त्वचा स्पृशति वै वायुमा हाशस्य पुनः पुनः ।
तत्स्थं ग धं तथाऽऽघ्राति ज्योतिः पश्यति चक्षुषा ॥
तमो रश्मिगणं चैव मेघजालं तथैव च ।
वर्षतारागणं चैव नाऽऽकाशं दृश्यते पुनः ॥
आकाशस्याप्यथाऽऽकाशं सद्रूपमिति निश्चितम् ।
सदर्थं कल्पित सर्वं तत्सत्यं विष्णुरेव च ॥
यानि नामानि गौणानि ह्युपचारात्परात्मनि ।
न चक्षुषा न मनसा न चान्येन पुरो विभुः ॥
चिन्त्यते सूक्ष्मया बुद्ध्या वाचा वक्तु न शक्यते ।
पूतम्प्रपञ्चमाखिलं तस्मिन्नेव प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

अत्राऽऽकाशरूपपञ्चाधिष्ठानं ब्रह्म कुतो न दृश्यते इति
 प्रश्ने-आकाशस्थस्य वाय्वादेरेव ग्रहणमस्ति, न तु विविक्त्याऽऽ-
 काशस्य । यदा लौकिकाकाश एवेयं गतिस्तदा कैवल्या पर-
 मात्मनि ततोऽपि सूक्ष्मे । ततः सदर्थं कल्पितं सर्वम् । स(त्)च्च
 सद्रूपं सर्वाधिष्ठानत्वाद्द्वयापकम् । तत्रोपाधिमाश्रित्य प्रवर्तमानाः
 शब्दाः शुद्धे साक्षान्प्रवर्तन्ते इत्युत्तरमुक्तम् । अस्यां प्रश्नोत्तरप-
 रम्परायां मृन्मयो हि घटाभास इति दृष्टान्तोक्त्या वाचाऽऽ-
 रम्भणश्रुत्यर्थः, सद्रूपमित्यात्मशब्देन प्रकृतस्य जीवस्य सद्रूप-
 त्वोक्त्या ' तत्त्वमसि ' इति वाक्यार्थः, ' सदर्थं कल्पितं ह्येतत्
 तसर्वं विष्णुरेव च ' इत्यनेन ' ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
 आत्मा ' इति श्रुत्यर्थश्च निष्प्रपञ्चप्रत्यगाभिन्नब्रह्मप्रतिपत्त्यनुकूलो
 दर्शित इति । एव चोक्तोपवृद्धेन सद्विद्याया निष्प्रपञ्चप्रत्यग-
 भिन्नब्रह्मपरत्वं एव स्वारस्ये सिद्धे तस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वं विनाऽ-
 नुपपत्त्या तदन्तर्गतवाचाऽऽरम्भणमित्यादिश्रुतेः प्रपञ्चमिथ्या-
 त्वप्रतिपादन एव स्वारस्यमिति स्पष्टमेव विदुषाम् । एवम्
 ' नेह नानाऽस्ति किञ्चन ' इत्यादिवाक्यस्यापि प्रपञ्चमिथ्यात्व-
 प्रतिपादन एव स्वारस्यम् । अत्र ह्यध्यारोपन्यायेन महावा-
 क्यीयपदार्थशोधकेन ' इह ' इत्यनेन जगद्विशिष्टब्रह्मोपस्थाप-
 नात् । तत्र च नाना परिदृश्यमानं जगत्किञ्चन किमपि । यद्वा
 केनापि प्रकारेण नास्तीति द्वैतसामान्याभावरूपविधेयसमर्पणम् ।
 असति बाधक उद्देश्यतावच्छेदककालाद्यवच्छेद्यत्वभानस्योद्देश-
 विधेयभावेनान्वयस्थले व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । कालान्तरावच्छे-
 देन द्वैताभावबाधस्य ' तरति शोकमात्मावित् ' ' विद्वान्नामरूपा-
 द्विमुक्तः ' ' ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशैः ' इत्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानना-
 श्यत्वानुमापकदृश्यत्वलिङ्गादिरूपमानान्तरेण च सिद्धत्वेन
 तद्बोधने ' नेह नाना ' इतिवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । यदा येन संब-
 न्धेन येन रूपेण च यत्र यत्सप्रतिपन्नं तत्कालावच्छेदेन तत्संब-
 न्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्न-अधिष्ठाभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्व-
 बा(बो)धकताया एव तस्य स्वरसत्त्वात् । इह ब्रह्मणि नानात्वं
 ब्रह्मप्रतियोगिकभेदो नास्तीति परमतसिद्धतदर्थस्तु न स्वरसः ।

नानेत्यस्य नानात्वपरतया ब्रह्मणि जीवघटादिप्रतियोगिकभेद-
सत्त्वेन तन्निषेधस्य कर्तुमशक्यतया भेदसामान्यनिषेधायोगेन
नानात्वमित्यस्य भेदसामान्यस्वरसस्य ब्रह्मप्रतियोगिकभेदविशे-
षपरतया च क्लिष्टार्थत्वात् । तावताऽपि किंचनेत्यस्यास्वारस्य
वैयर्थ्यं चेति दिक् ।

यदापि चन्द्रिकायां परिहृतदूषणोत्तरम्—एकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानायोगाच्च । मृत्पिण्डदृष्टान्तानुपपत्तेश्च ।

कथं हि ब्रह्मविज्ञानाद्विज्ञातं सकलं भवेत् ।

न हि शुक्तिस्वरूपस्य विज्ञानाद्रजनज्ञता ॥

प्रत्युत—शुक्तेस्तत्रापरिज्ञानाद्यथैव रजनज्ञता ।

ब्रह्मतत्त्वापरिज्ञानात्तथा सर्वज्ञतोचिता ॥

इति दूषणमुक्तम् । तदापि मन्दम् । विवर्तवादेऽधिष्ठानज्ञाने-
नाऽऽरोपितस्य तत्त्वतो ज्ञातत्वं संप्रतिपन्नम् । तच्चाधिष्ठानात्मक-
स्वीयतात्त्विकस्वरूपकत्वम् । उक्तं हि भामत्याम्—रज्ज्वां ज्ञा-
तायां भुजंगतत्त्वं ज्ञातं भवति । सा हि तस्य तत्त्वमिति । एवं
च शुक्तिःसाक्षात्कारानन्तरं यद्रजनमभात्सा शुक्तिरिति प्रत्यया-
द्रजते शुक्तिकात्मकज्ञातस्वीयतात्त्विकस्वरूपकत्वात्मकं शुक्ति-
काज्ञानेन तत्त्वतो ज्ञातत्वमक्षतमेव । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमपि
तत्त्वतः सर्वविज्ञानमेव विवक्षितम् । एवं चाधिष्ठानभूते ब्रह्मणि
ज्ञाते ' इदं सर्वं यदयमात्मा ' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति बाधायां
सामानाधिकरण्यानुरोधे ब्रह्मरूपज्ञातस्वीयतात्त्विकस्वरूपकत्व-
स्य ब्रह्मण्यारोपिते जगति सत्त्वाभैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानानुप-
पत्तिः, मृदादिविज्ञानेन घटादीनां विज्ञान(त)स्वीयतात्त्विकस्वरू-
पकत्वं गुडजिह्विकान्यायनैवेत्युक्तं प्रागिति नोक्तदृष्टान्तासंगतिः ।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—रज्ज्वां ज्ञातायां भुजंगतत्त्वं ज्ञातं
भवति । सा हि तस्य तत्त्वम् । एवं च ब्रह्मज्ञानात्सर्व-
तत्त्वतो ज्ञातं भवतीति भामत्युक्तमनूद्य तन्न, एवं हि ब्रह्मज्ञानेन
ब्रह्मेव ज्ञातं भवतीत्यर्थः स्यात् । तच्चायुक्तम् । स्वस्य स्वहेतु-
त्वायोगात् । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यात्'

इति श्रुतिगताश्रुतादिपदायोगाच्च । किचासाधारण स्वरूप
धर्मो वा तत्त्वमित्युच्यते । न तु भ्रमाधिष्ठानम् । तथा
सत्यानन्दो ब्रह्मणः, रज्जुत्वं च रज्जोभूतत्वं न स्यात् । न च
रज्जू रज्जुज्ञाननिवर्त्यस्य सर्पस्य स्वरूप धर्मो वा । न च परस्पर
रभिज्ञानकारोप्यानुगतमधिष्ठानमकैकस्याऽऽरोपितस्यासाधार
णम् । न चाऽऽरोपितमित्येनावता ततोऽन्यस्य तत्त्व भवति ।
स्वीकृतं च त्वयाऽपि सर्पस्य रज्जुव्यतिरेकेणासत्त्वेन ततोऽन्य-
त्वाभावेऽपि रज्जो, सर्पव्यतिरेकेण सत्त्वेन ततोऽन्यत्वं । किं
च रज्ज्वामय सर्प इति धीरानन्दे ब्रह्मधीरव सपे सर्पधोरिव
च प्रमा स्यात् । तत्तत्त्वं तद्धित्वात् । रज्जुज्ञानेन सर्पभ्रमनिवृ
त्तिः त्वधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य तदज्ञाननिमित्तकभ्रमविरोधित्वात् ।
न च घटादेर्मृदादावारोपितत्वात्तददृष्टान्तो युक्त इति वान्यम् ।
मृत्तत्त्वे ज्ञातेऽपि घटाद्यनिवृत्ते यद्यपि ताकिकपत इव घटा-
दिकं मृदारब्ध द्रव्यान्तर नास्ति तथाऽपि कारकव्यापारसाध्यो
जलाहरणादिसमर्थो व्यावहारिको मृदादितुल्योऽवस्थाविशेषरूपो
घटादिशब्दार्थस्त्वन्मतेऽप्यस्ति । तत्त्वनस्तु न मृत्प्यस्ति । किंच-

यदि मृ मात्राविज्ञानाद्विज्ञात स्याद्घटादिकम् ।

मृत्त्व निश्चित्य न पुनः संशयः स्याद्घटादिके ॥

एतेन यदुक्तं भामत्याम्—मृज्ज्ञानेन घटादयस्तत्त्वतो ज्ञाता
भवन्ति । मृदव हि घटादीनां तत्त्वमिति तन्निरसनम् । मृत्त्वज्ञानेऽपि
संस्थानविशेषत्वरूपघटत्वाज्ञानेन घटस्त्वतो न ज्ञात इति व्यव
हारात् । घटे शरावत्वाद्यारोपनिवृत्तश्चेति दूषणमुक्तम् । तदपि
मन्दम् । ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं तत्त्वं । विज्ञानं भवतीत्यत्र ब्रह्मवि
ज्ञानेनेत्यभेदे तृतीया । अभेदस्य च विज्ञातमित्यत्र विज्ञानेऽ-
न्वयः । तथा च ब्रह्मविज्ञानाभिन्नं यत्तत्त्वतो ज्ञानं तद्विषयस्वी-
यतत्त्वज्ञानाभिन्नज्ञानाविषयकब्रह्म सर्वमिति पर्यवसितार्थे न
स्वस्य स्वहेतुत्वापत्तिरूपदूषणावकाशः । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति'

१ क 'श्रुतौ श्रु' । २ क 'रूपमसाधारणध' । ३ क 'यत्त्वे चाऽऽन' । ४ क 'न्यत्वात् ।
किं' । ५ क 'म् । किंच यदि रज्जु सर्पस्य तत्त्वं ताह रज्जुज्ञं सर्पज्ञ इत्युच्येत । किंचैव र' ।
६ क 'तुल्यात्' । ७ क 'पि तत्त्वस्या' ।

इत्यादावप्यश्रुतं वियदादिकं येन तत्त्वतो श्रुतं भवति यदभि-
न्नश्रुतात्मकस्वीयतात्त्विकस्वरूपकं भवतीति रीत्या बाधार्थां
सामानाधिकरण्येन पर्यवसितान्वयेन न श्रुतादिपदायोगाऽपीति ।

यद्यपि—धिवर्तवादे मृत्पिण्डमृन्मयादिदृष्टान्तानुपपत्तिरिति च
न्द्रिकार्थां दूषणमुक्तम् । तदपि श्रीमद्भाष्यकारहृदयानवबोधनिब-
न्धनम् । तथा हि—वाचाऽऽरम्भणशब्दव्याख्यानभाष्यस्यायम-
भिप्राय —‘ येनाश्रुतं श्रुतम् ’ इति बाधार्थां सामानाधिकर-
ण्यम् । अश्रुतं वियदादिकं सर्वं तत्त्वतो यदभिन्नश्रुतब्रह्मव्यति-
रिक्तस्वीयतात्त्विकस्वरूपगून्यमित्यर्थः तथा चैकं ब्रह्म सर्वं
स्याधिष्ठानमित्यर्थं प्रतिज्ञानतः । तत्र मृत्पिण्डव्यतिरेकेण तत्त्व-
तस्तद्विकारो यथा नास्तीत्यादिदृष्टान्तः ‘ यथा सौम्यैकेन ’
इत्यादिना प्रतिपाद्यते । मृत्पिण्डपदं च मुख्यार्थकैकपदयोगाद्भू-
मिरूपपिण्डार्थकम् । पिण्डपदं च स्थौल्यविशेषबोधकं मृन्मय-
मात्रोपादानतायोग्यतालाभाय । मृन्मयपदं च भूमिविकारमा-
त्रार्थकम् । तथा च भूमिरूपविकारः सर्वोऽपि यथा भूमिं
विना तत्त्वतो नास्तीत्यर्थः । भूमिविकारत्वं च साक्षा-
देव ब्रह्मादावस्तीति भूमेर्विभक्तपिण्डस्य नानाविकारानुपादा-
नत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि भूमिर्नाधिष्ठानं तथाऽप्यधि-
ष्ठानतावच्छेदकशुक्लत्यादिव्यतिरेकेण तत्त्वतो रूप्यादि नास्तीति
व्यवहारवद्भूमिविकारादिस्वरूपविचारदशायामाधारतावच्छेद-
कभूम्यादिव्यतिरेकेण तत्त्वतस्तद्विकारो नास्तीति व्यवहारा-
च्छ्रुत्या तथोक्तम् । एव च सर्वं मृन्मयमेकमृत्पिण्डात्मक-
निज्ञानस्वीयतात्त्विकस्वरूपकमित्यपि बाधार्थां सामानाधिक-
रण्यम् । तत्र हेतुः ‘ मृत्पिण्डेऽन्येव सत्यम् ’ इति । ‘ सर्वप्रत्य-
यत्रेये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते ’ इत्युक्तेः । मृत्तिका भूमिरिति
क्षणागृमाणं यत्तद्वच्छिन्नमद्रूपं ब्रह्म तदेव सत्यम् । मृत्तिकास्वरू-
परयं सत्यत्वाभावात् । तद्वच्छिन्नमद्रूपस्य दृष्टान्तत्वधीदशया
भूदा विवक्ष्याज्ञानवद्भूमिन्वेन ज्ञायमानत्वेन राद्रूपलाभार्थमेव
मृत्तिकेत्येवत्यत्र ‘ इति ’ इत्युक्तेः । अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।
एतेन शब्दप्रकरणे व्याकरणादौ प्रकरणमिदं शब्दपरत्वं

च प्रकृतेऽनुपयोगात् 'मृत्तिकेत्येव' इत्यत्रेतिशब्दवैयर्थ्यमेव त्वन्मत इति परोक्तदूषणमनवकाशमेव । आद्यर्थको वा प्रकृत इतिशब्दः । 'इति हेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु' इत्यमरकोशात् । तथा च विकारस्वरूपस्य विचारदशाया तत्स्वरूपमिव भूमिस्वरूपस्य विचारदशाया स्मर्त्तपि मिथ्यैव । तत्कारणभूतापञ्चीकृतभूतान्येव सत्यानि । तेषामपि स्वरूपविचारदशायां तान्यपि मिथ्या । तत्कारण ब्रह्मैव स यमित्याद्यर्थलाभः । एवमेवोत्तरेष्वपि दृष्टान्तेषु योजनीयम् । मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यत्र हेतुर्वाचाऽऽरम्भण विकारो नामधेयमित्यादि । तच्च व्याख्यातं प्राक् । अस्मिन्नेवार्थे—

को भवानिति निर्देशो वाचाऽऽरम्भो ह्यनर्थकः ।
 शिविकादारुसंघातो वचनास्थि(स्थ)नि संस्थितः ॥
 अन्विष्यता नृपश्रेष्ठ तद्भेद शिविका त्वया ।
 एवं च्छत्रशलाकानां पृथग्भावो विमृश्यताम् ॥
 क्व यात छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ।
 वस्तु राजेति यल्लोके यच्च राजभटात्मकम् ॥
 तथा यच्च नृपतेः तन्न सत्सकल्पनामयम् ।
 एवमेव(क्व)ामद विश्व(ब्रह्म) न भेदि सकलं जगत् ॥
 वासुदेवाभिधानस्य स्वरूप परमात्मनः ॥

इत्यादिविष्णुपुराणवाक्यस्यैव प्रवृत्तिरूपैरनिर्वचनीयापरपर्याये प्रपञ्चमित्यात्मे निर्णीततान्यर्थकं सद्विद्यागमम् 'यदग्ने रोहित रूप तेजसस्तद्रूप यच्छुक्ल तद्रूपा यत्कृष्ण तदन्नस्यापागादग्नेराग्नेत्वं वाचाऽऽरम्भण विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणी

ल्पेन भवतीत्यनेन सूत्रेण विधीयते । यदि चात्र लौकिकविकल्पस्य विधिमुखेन प्रवृत्तिरस्यात्तर्हि पितृवेव प्रत्ययेषु समसारणम्य विकल्पस्यात् । तत्र हि सप्रसारणस्याप्राप्तेः । यदि च निषण्णमात्रं प्रवृत्तिरस्यात्तर्हि कित्स्वेव विकल्पस्यात् । तत्र 'वचिस्त्रिभिः' इत्यनेन सप्रसारणम्य प्राप्तेः । उभयां प्रवृत्तिस्तु वैरूप्याद्वाक्यभेदापत्तेश्चाशङ्क्या । शास्त्रीयसंज्ञाकरणे तु श्रुतकृपानुरोधात्पूर्वं कित्सु निषेधः । ततः किदाग्निद्रूपेषु सर्वेषु श्रुतिपरत एकरूप्यं प्रापितेषु सत्सु 'भवति' इत्येकरूपेण विधिमुखेनैव सर्वत्र विकल्पः निव्यतीति ।

त्येष सत्यम् ' इत्यादिश्रुतिवाक्यं प्रमाणम् । तत्र हि त्रिवृत्कृ-
दग्न्यादिस्वरूपस्यात्रिवृत्कृततेजोबन्धस्वरूपव्यतिरेकेण विचा-
रासहत्वमाग्नित्वमित्यन्तेन हेतुकृत्य वाचाऽऽरम्भणमित्यादिना
त्रि(वृ)त्कृतमात्र मित्येति प्रतिपादितम् । परोक्तेऽर्थे तु न किञ्चि-
त्प्रमाणमस्वारस्य चोक्तमित्यलमधिकेन ।

किंचासाधारणस्वरूप धर्मो वा तत्त्वमित्यादि दूषण-
मपि मन्दम् । अनारोपितस्यैव तत्त्वरूपत्वेनोक्तदूषणानव-
काशात् । अत एव ' तत्त्वज्ञानान्नि श्रेयसाधिगम ' (गौ०
सू० १ । १ । १) इति भाष्ये तत्त्वमनारोपितस्वरूपमित्यु-
दयनाचार्यैरुक्तम् । एव च व्यवहारदशाया शुक्त्यादावनारो-
पितत्वभ्रमेण रूप्यादेतादात्म्योपलक्षितत्वेन च रूप्यादेः
स्वरूपतत्त्व शुक्तिरिति लोके व्यवहारः, शुक्त्यादेर्धर्मतत्त्वं शुक्ति-
त्वादिरिति च व्यवहारः । विवेकदशाया तु ब्रह्मैवानारोपितत्वेन
ज्ञायत इति वस्तुगत्या तदेव सर्वेषां स्वरूपतत्त्वम् । एतदभिपा-
येणैव = ब्रह्म तत्त्व तपो वेद.' इत्यमरेणोक्तम् । 'तत्त्व परमात्मनि
वाद्यभेदे स्वरूपे च' इति हैमन्तश्च । प्रपञ्चतत्त्ववादिनस्तव तत्त्ववा-
दित्वं नासाधारणधर्मवादित्वम् । किंचानारोपि प्रपञ्चवादित्वमे-
वेति तव मतेऽप्यनारोपितस्वरूपस्यैव तत्त्वरूपतायाः संमतत्वे-
नासाधारणस्वरूप धर्मो वा तत्त्वमित्युक्तिः, स्वमतविस्मरणनिब-
न्धनैव । किंच तस्य भावस्तत्त्वमिति व्युत्पन्नात्तत्त्वशब्दात् साधा-
रणधर्मोऽसाधारणधर्मान्तरं वा प्रतीयते । घटत्वमित्यादिशब्दा-
द्धटपदजन्यबोधप्रकारीभूतज्ञानिसमनियतधर्मान्तराप्रतीतेः । रू-
ढिश्च पारमार्थिकवस्तुन्येव सर्वसमता । न त्वसाधारण्यमपि
तत्रान्तर्भावनीयम् । एव चानारोपिततदीयस्वरूपमेव तदीय
स्वरूपतत्त्वमिति विवक्षितम् । तदीयत्वं च तन्निष्ठतादात्म्यमति-
योगित्वमित्युक्तं प्राक् । ब्रह्मानन्दयोः काल्पनिकभेदसत्त्वेन
तादात्म्यसंभवादानन्दस्य ब्रह्मतत्त्वरूपतोपपत्तिः । रज्जुत्व च
रज्जोर्न स्वरूपतत्त्वम्, किंच धर्मतत्त्वमवेति न ' तथा सत्या
नन्दो ब्रह्मणः, रज्जुत्व च रज्जोस्तत्त्वं न स्यात् ' इति दूष-

णावकाशः । सर्पमित्युक्तरात् काल्पनिकाभद्रमादाय तदीयस्वरूपतत्त्वरूपतापर्याप्तश्च । रज्ज्वामय सर्पबुद्धिश्च (सप इति बुद्धिश्च) न प्रमा । अवाधितार्यविषयकत्वाभावात् । व्यवहारकालीनराधगोचरार्थविषयत्वाच्च न व्यावहारिकप्रमात्वमपि । तदीयतत्त्वाविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वादिक तत्प्रमात्वमिति त्वया वक्तुमशक्यम् । तथा सति घटे द्रव्यत्वमित्याधेयताससर्गकप्रदादिप्रकारकज्ञानानां तव मते प्रदात्रशे प्रमात्वाभावप्रसङ्गात् । तदीयासाधारणस्वरूपादेरेव तत्तत्त्वरूपतायास्त्वयोक्तत्वात् । द्रव्यत्वादेर्घटात्रसाधारणस्वरूपत्वाभावात् । अपिष्ठीनीभूत यत्तत्र तज्ज्ञानस्यैव भ्रमनिवर्तकत्वात् । मृत्वे ज्ञातेऽपि घटात्रनिवृत्तिरूपपन्ना । उच्यते च मृदित्यादिज्ञानादय घटो न वेति संशयानिवृत्तिरपि । समानविषयकनिश्चयस्यैव संशयविरोधिरवात् । मृदादिविज्ञानेन प्रदादीनां विज्ञातस्वीयतत्त्वकत्व गुडजिह्विकान्यायादिनोपपन्नमिति प्रतिपादित प्रागिति ' मृज्जानेन घटादयस्तत्त्वतो ज्ञाता भवन्ति मृदेव हि घटादीनां तत्त्वम् ' इति भामत्युक्तमपि सम्यगेवेति ' एतेन ' इत्यादिनोक्तं दूषणमपि निरस्तम् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—प्रकृत्यधिकरणदृश्यत्वाधिकरणभ्यामस्य पुनरुक्तिश्चाद्वैतेमते । अत्रैवोभयत्रापि ब्रह्मविवर्तताया एवोक्तत्वादिति दूषणमुक्तम् । तदत्यन्तं मन्दम् । ब्रह्मणो निमित्तात्वे सत्युपादानताया व्यवस्थापनमेव प्रकृत्यधिकरणप्रमेयम् । तादृशोपादात्तास्वीकारे भोक्तृभोग्यविभागलोपापत्तिरिति पूर्वपक्षे परिणामादाभिप्रायेण लोकरादिति स्वपक्षत्रायकाद्धारमुक्त्वा परमार्थतस्नादृशविभाग एव नास्तीति समाधानायात्र विवर्तोक्तावपि तस्यैतदधिकरणप्रमेयत्वाभावात् । अदृश्यत्वाधिकरणे भूतयोर्निराशयस्य प्रमानपरता निरस्य ब्रह्मपरत्वव्यवस्थापनमेव प्रमेयम् । तदुपपादनाय तत्र विवर्तोक्तावपि तस्यैतदधिकरणप्रमेयत्वाभावात् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—किं त्वन्मते पूर्वसूत्रे भेदात्तरत्र चाभदोक्तेर्विरोधः । न च प्रमाणयोः सूत्रयोर्विराध एकस्यानूत-

विषयत्वेन परिहर्तुं युक्त इति दूषणमुक्तम् । तदप्युक्तरीत्या तद-
नन्यत्वमित्यनेन तादात्म्यघटिकापि स्यात्त्वस्यैवोक्तेरभेदानुक्तेरप-
सक्तमेव । प्रमाणयोरपि सूत्रयोः प्रमाणमूर्धन्यसा नान्यविशेषशा-
स्त्रयोरिव भिन्नविषयत्वस्य युक्तत्वात् । पूर्वसूत्रे लोकवदित्युक्ते
लोकै च विकारानृतत्वसिद्धयभावात्मस्य भोक्तृभोग्यविभाग
माश्रित्यैव समाधानमुक्तमिनिभ्रपवारणायैतत्सूत्रारम्भ इति
'अभ्युपगम्य चेम व्यावहारिक भोक्तृभोग्यविभागम्' इति
भाष्याभिप्रायस्यास्पृष्टाव्याख्यातृभिर[भि]हितत्वाच्च ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—किंच घटादेर्मृदनन्यत्वप्रतिपादक आ-
रम्भणशब्दो जगतो ब्रह्मानन्यत्वरूपो तददीये सा ये x न
साक्षाद्धेतुः, + मम तु हेतुरिति दूषणम् । तदपि मन्दम् । तव

x न साक्षाद्धेतुरिति । भ मत्या हि तदनन्यत्व एव वैदिकमृ मयदृष्टान्त
इत्युक्त्वा मृन्मययोर्भेदात् यज्ञानेनान्यज्ञानायोगात्कथं मृत्तादिदृष्टान्त इत्यवतार्य
'वाचाऽऽरम्भणम्' इति श्रुतौ मृदन्यस्य विकारजातम्यानृतत्वोक्त्यंशरावोदञ्च-
नादीनां मृदेव तत्त्वमिति मृदि ज्ञाताया तेषां तत्त्व ज्ञानं भवतीत्यादिनाऽऽ-
रम्भणशब्दस्य दृष्टान्तोपपादकतायोक्या तद्व्याख्या तदनन्यत्वोपपादकत्वावगमा-
दिति भावः ।

+ मम तु हेतुरिति । अथमाशय — पूर्वस्मिन्नधिकरणे विष्णुर्जगत्सृष्ट्या-
दिकर्तेत्युक्तम् । तस्य च स्वतः त्रसाधनानपेक्षत्वे युक्तिविरोधात्तौ न सर्वगुणत्व-
सिध्यतीत्यसौ निराकरणीय एवेति जगत्सृष्ट्यादिकं विषयोऽस्मिन्नधिकरणे ।
तत्र सशय — किं स्वतन्त्रसाधनसापेक्षं न वेति । कुत पुनरयं सशयः ।
लोकदृष्टिरलौकिकत्वाभ्यामिति गृहाण । किमप्युष्मताऽभिप्रेयते । स्वतः त्र-
साधनासापेक्षमिति । कुत इति चेत् । 'विधातृणां जगत्सृष्टिं पशुकृत्य कर्तृ-
व्यतिरिक्तस्वतन्त्रसाधनसापेक्षत्वं तां यते सृष्टित्वाच्छ्रुतास्मिष्टिवत्' इत्यनुमा-
नेन तस्यैव सिद्धं भावः । अतः सृष्ट्याः स्वतः त्रसाधना-
न्यपेक्ष्यते । तानि विना सृष्ट्युपपत्तेः । तस्माद्धं यत् । त्रसाधनसापेक्षमेव
सृष्ट्यादिकर्तृत्वमिति न तस्य जगज्जगत्साधनत्वान्न सर्वगुणपूर्णत्वसिद्धिरिति
प्राप्तेः सिद्धा । — यद्यपि घटादेर्मृदि स्वतः त्रसाधनसापेक्षा दृष्टा तथाऽपि
नैतद्दृष्टं नोक्तं । तत्र जगत्सृष्टिर्मात्रा कर्तृत्वात् । तदुक्तं स्वतन्त्रसाधनस्य तद-
नन्यत्व बोध्यम् । एव च तस्य स्वतन्त्रसाधनस्यैव सृष्टिः । किं तत्र प्रमाण-

मतेऽपि केवलारम्भणशब्दस्य हेतूपपादकत्वाभावेन ' किंस्वि-
दासीदधिष्ठानमारम्भण कतमत्स्वत्कथाऽऽसीत् ' इति ह्याक्षेपः
(आन० ब्र० सू० भा०) । ' येनाधिष्ठानादिना भूमिं द्यां च
जनयञ्जनयिता विशेषेण बभूव तदधिष्ठानं किमासीत् । आर-
भ्यतेऽनेनेत्यारम्भण साधनं वा किमासीत् । कथं वाऽऽसीत् ।
न किंचित्कथमपीति साधनाद्याक्षेपः क्रियते । आक्षेपस्य विप-
र्ययपर्यवसानात् । किंशब्दस्य प्रश्नाक्षेपयोः समत्वात्प्रश्नार्थे किं
न स्यादित्यत आह—अधिष्ठानान्नुक्तेरिति । प्रश्नश्चेत्परिहारो व-
क्तव्यः । किंस्विद्धिमस्य भेषजमिति प्रश्नेऽग्निर्हिमस्य भेषज-
मिति वत् । अत्र परिहारायाधिष्ठानान्नुक्तेर्नायं प्रश्नः । किं
त्वाक्षेप एव ' इति त्वदीयतत्त्वप्रकाशिकादिग्रन्थपर्यालोचनया
स्वतन्त्रसाधनस्य तदनन्यत्वरूपत्वदभिमतसाध्ये केवलारम्भणश-
ब्दस्य हेतूपपादकत्वाभावेन तद्घटितवाक्यसंदर्भस्यैव हेतुत्वस्या
भिप्रेततया मन्मतेऽपि तदनन्यत्वमित्यत्र 'तयो कार्यकारणयो-
रनन्यत्व तादात्म्यम् ' ' तस्मात्कारणात्कार्यस्य तत्त्वतोऽनन्य-
त्वम् ' इत्यर्थद्वयरूपनिरुक्तविवक्षितसाध्य आरम्भणशब्दघटित-
संदर्भस्य सदृष्टान्तस्य ' एव सौम्य स आदेशो भवति' इयुत्तर
दार्ष्टान्तिवाक्यरूपस्य साक्षादेव हेतूपपादकत्वात् ।

मिति चेत् । ' किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भण कतमत्स्वत्कथाऽऽसीत् ' इति
श्रुतावारम्भणादीनामाक्षेप एवेति बोध्यम् । आक्षेपस्य हि विपर्यय एव पर्यव-
सानात् । पूर्वोक्तमनुमानं तु श्रुतिविरोदादप्रमाणमेव । तथा चोच्यते—स्वतन्त्रसा-
धनापेक्षा लोकेऽशक्तिनिवन्धना । ईश्वरस्य त्वसामर्थ्यं न कुत्रापीश्वरत्वत ॥ १ ॥
द्रव्यस्य कर्मकालादे श्रूयते चेशतन्त्रता । नानाशिल्पेषु निपुण साधन स्वयमेव
हि ॥ २ ॥ सपाद्य तेन धना कार्याणि कुर्वन्लोकेऽपि दृश्यते । स्वाधीनसाधनादान
त्वीशस्य न विरुध्यते ॥ ३ ॥ प्रमितत्वाच्च लीलात्वादीशत्वाघातुक-
त्वतः । लीलया दण्डमालम्ब्य गच्छन्किं पङ्कता व्रजेत् ॥ ४ ॥ इति । एव
चाऽऽरम्भणशब्दस्य साक्षाद्धेतुत्व सिध्यति । न तु दृष्टान्तद्वारेति भावः ।

१ क 'व । येन च महिम्ना विश्वतश्चक्षुरावृणोत्तद' । २ क वा कतमदासी' । ३ क
'धरूप चाऽऽसी' । ४ क 'प्रश्नोऽयं किं' ।

यदपि—वाचारम्भणशब्दस्य समासतया 'वाचारम्भण
शब्दादिभ्यः' इत्येव सूत्रणीयम् । विशिष्टपदग्रहणौचिन्यात् ।
पदैकदेशग्रहण त्वनौचितमिति चन्द्रिकोक्त दूषणम् । तदपि न
साधु । 'वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते घटः शराव उदञ्चनं च'
इति भाष्ये व्यस्तस्यैव वाचेत्यस्योपादानात् । न चैव सति
कृशोगे षष्ठीप्रसक्त्या वाचेति तृतीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
वाचेत्यत्र करणतृतीयोपगमात् । वाचेति तृतीया षष्ठ्यर्थ इति
च्छान्दोग्यभाष्यविवरणे भिन्नपदताया उक्तत्वाच्च । 'वागार
म्भणमिति वागाकम्बनमित्येतत्' इति च्छान्दोग्यभाष्य तु
फलितार्थकथनपरम् । सदर्भविशेषात्मकनामविशेषभ्रूणाव
समासैकदेशोपादानेऽपि बाधकाभावात् । आरम्भणशब्दमात्रस्य
मतद्वयेऽपि हेतूपपादकत्वाभावस्योक्तत्वात् ।

यदपि चन्द्रिकायाम्—त्व मते सौत्रादिशब्दार्थस्य 'इद सर्व
यदयमात्मा' इत्यादेरपि शब्दरूपत्वात्सूत्रे 'वाचाऽऽरम्भणादि-
शब्देभ्यः' इत्येव विन्यास स्यादिति दूषणम् । तदपि मन्दम् ।
आदिशब्दाशुक्तिभिश्चेति त्वदीयभाष्येऽपि युक्तीनामिव 'यथा
घटकरकाद्याकाशानां महाकाशानन्यत्व यथा च मृगतृष्णिको-
दकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वम् । दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेणानु-
पाख्यत्वात् । एवमस्य भोक्तृभोग्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मव्यतिरे-
केणाभावः' इत्यस्मदीयभाष्येण दृश्यत्वपरिच्छिन्नत्वादिरूपयु-
क्तीनामप्यादिशब्दार्थताप्रदर्शनायोपन्यस्तत्वेन शब्दमात्रस्यैवाऽऽ
दिशब्दार्थत्वोक्तेभ्रान्तिमूलकत्वात् । 'दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्' इत्य-
नेन श्रुतिसिद्धे प्रपञ्चमिथ्यात्वेऽनुमानमपि दर्शितम् । 'विप्रति-
पन्नं वियदादिकं मिथ्या, दृश्यत्वान्नाशप्रतियोगित्वाच्च' इत्यनु-
मानद्वयमत्र विवक्षितमित्यस्मदीयैस्तद्भाष्यव्याख्यानाम् ॥१४॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

अत्र—सूत्रात्पाक् 'कारणस्य' इति, उपलब्धेरित्यस्य
पूर्वम् 'कार्यस्य' इति चा-याहर्तव्यम् । भाव इत्यस्य भाव
एवेत्यर्थः । चशब्देन कारणोपलब्धावेवोपलभ्यमानत्व समुची-
यते । एवं च कारणसत्त्व एव सत्त्वस्य कारणोपलब्धावेवोप-

लभ्यमानत्वसमुच्चितस्य कारणानन्यत्वरूपसाध्यहेतुतात्त्वात् ।
 एतादृशार्थद्वयलाभायैव ' भावे च सत्त्वात् ' इत्यनुक्त्वा ' भावे
 चोपलब्धेः, इत्युक्तम् । तत्र च प्रभायामुपलभ्यमानायामेवोप-
 लभ्यघटीयरूपाविशेषादेः प्रभान्यत्वाद्द्वयभिचारवारणाय कण्ठो-
 क्तस्य वह्निसत्त्व एव सतो धूमविशेषस्य वह्निभिन्नत्वाद्द्वयभि-
 चारवारणाय च समुच्चितविशेषणस्योपादानम् । ' कारणस्य
 भावः सत्ता चोपलम्भश्च ' इति टीकायाम् ' इति द्वय हेतुविशे-
 षणकोटौ विवक्षितम् ' इति शेषः । तथा च टीकाग्रन्थस्य फलि-
 तार्थकथनपरत्वात् । " भावशब्दोपलब्धिशब्दयोरसृष्टिर्विभ-
 क्तिविपरिणामः कारणस्य कार्यस्य चेति पदद्वयाध्याहारश्चेत्य-
 नेकदोषापाताच्च । मम तु ' उपलब्धेः ' इत्युत्तरम् ' प्रसङ्गात् '
 इति हेतुमात्र कल्प्यम् " इति चन्द्रिकोक्तदूषणानवकाशः ।
 ' कारणस्य कार्यस्य ' इति च पूरणं च पराभितम् ' ब्रह्मा-
 न्यस्य स्वतन्त्रसाधनस्य ' इति पूरणमपेक्ष्य लघु । उपलब्धेरि-
 त्यस्योपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थकल्पना पर परस्यातिरिच्यते ।
 स्वतन्त्रसाधने प्रमाणैरनुपलभ्यमानतायाः स्वत एव सिद्धत्वा-
 त्तदभिधानानर्थक्यादुपलब्धेरित्यस्योपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थक-
 ताया आवश्यकत्वात् । तथा हि परकीयव्याख्यानम्—यदि
 भगवत्सृष्टौ तदतिरिक्तं स्वतन्त्रसाधनमस्ति तर्हि वेदादिप्रमाणै-
 रुपलभ्येत । न चोपलभ्यते । अतो नास्तीत्यर्थ इति ।

यत्तु—कारणसत्त्व एव सत्त्वरूपहेतुत्वस्यानृतत्वरूपसाध्य-
 विरोधितेति । तन्न । हेतुविशेषणप्रविष्टसत्ताया विद्यमानतारूप-
 त्वेनानिर्वाच्यत्वरूपानृतत्वादिविरोधित्वात् । अत्र सूत्रे तादा-
 त्म्यरूपानन्यत्वस्यैव साध्यतया विवक्षितत्वाच्च । उक्तं चाद्वैता-
 नन्दश्रीचरणैः—अनेन सूत्रेणोपादानोपादेयभावनियामकतया
 तादात्म्याख्यस्वरूपसंबन्धविशेष उपपाद्यत इति ।

यदपि—शब्दैकसमधिगम्यानिर्विशेषचिन्मात्ररूपस्य शुद्धस्य
 सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य सगुणस्य वाऽनुपलम्भ एव । प्रपञ्चोपलम्भेन
 सौत्रो हेतुरसिद्ध इति । तदपि न । तदुपलब्धीत्यनेन तत्तदीयो-
 पहितरूपान्यतरविषयकोपलब्धेरेव विवक्षणीयत्वात् । ' भावा-

सोपलब्धेः ' इति पाठे भावस्तादात्म्यम् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । भाव विषयीकृतयोपलब्धेश्चेत्यर्थः । चशब्देन पूर्वोक्तानुमानादिसमुच्चयः । ' प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च ' इत्यादिभाष्यादिक च फलितार्थकथनपरम् । ' भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धि । कार्य-कारणयोरनन्यत्वे ' इत्याग्रिमभाष्ये ' अनन्यत्वे ' इति सप्तमी विषयत्वार्थिका । तच्च भाष्य भावादिर्यस्य विवरणरूपमिति बोध्यम् । तेनास्मिन्पक्षे + भावशब्दो व्यर्थ इति शङ्का * निरस्ता । यत्त्वास्मिन्पक्षे कार्यकारणयोरभेदस्यैव सिद्ध्या कार्यस्य नानृतत्वसिद्धिरिति तत्प्रागेव निरस्तमायम् ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

पूर्वसूत्रे प्रत्यक्षानुमानाभ्या पटादीना तन्त्वाद्यभिन्नत्वसमाध-नेन तद्दृष्टान्तेनोपादेयत्वहेतुना विप्रदादेः प्रत्यक्षस्य ब्रह्मानन्य-त्वम् । सत्त्वाच्चावरस्य कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमिति स्वीय-सूक्ष्मरूपात्मना परमकारणब्रह्मतादात्म्यमि यर्थः । कार्यावस्था-पन्नवियदादिसूक्ष्मरूपस्य सत्तादात्म्यश्रवणादिति निष्कर्षः । ' कार्यावस्थापन्नवियदादितादात्म्यविशिष्टस्य सतोऽग्रकालसत्त्वा-नुपपत्त्येदं शब्दोपस्थाप्यतावच्छेदककार्यावस्थाया उपलक्षणतयैव वाक्यार्थानुपवेशस्याऽऽवश्यकत्वात् । न च कार्यावस्थापन्नस्यैव वियदादेरुपलक्षणत्वसम्भवात्कार्यावस्थामात्रस्योपलक्षणत्वोक्तिर युक्तेति वाच्यम् । विशिष्टार्थपरत्वस्यैवैतत्सर्गिकतया विशेषणात् तत्प्रागमात्रेणापवादकबन्धोपशान्त्युपयुक्ताविशेषणात्तपि विना निमित्तं तत्प्रागस्यानुचितत्वादिति भावः । उक्तश्रुत्यर्थस्य वक्ष्यमाणानां जगदुपादानतायामुपयोगितां गीतायेतुपाह—यच्च यदात्मनेति । एवं च श्रुताविदशब्दोपमदानस्य प्रयोजनमुपद-र्शितं भवति । नन्वेवमपि कार्यावस्थापनस्य जात सत्तादा-

+ भावशब्दो व्यर्थ इति । उपलब्धेरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वस्वीकारादपि विवाक्षितार्थसिद्धेस्तस्य वैयर्थ्यादिति भावः ।

* निरस्तेति । पञ्चम्यन्तपक्षे तादात्म्यार्थक भाव स्वीकृत्य तत्सार्थक्या-दिति भावः ।

त्म्यमसिद्धमित्याशङ्कयाऽऽह—तस्मात्प्रागुत्पत्तेरिति । तथा च कार्यावस्थापन्न वियदादि सत्तादात्म्यवत्, स्वसमानकालीनसत्तादात्म्यवत्स्वीयसूक्ष्मरूपकत्वात् । यत्स्वसमानकालीनसत्तादात्म्यवत्सूक्ष्मरूपक तत्तादात्म्यवत् । यथा घटसमानकालीनमृत्सामान्याभिन्नस्वीयसूक्ष्मरूपात्मको घटो मृत्सामान्यतादात्म्यवानिति सामान्यमुख्याप्त्युपपत्त्यानुमानेन कार्यमात्रे परमकारणसत्तादात्म्यसिद्धिरिति भावः ।

प्रकारान्तरेण सूत्र व्याख्यातुमुपक्रमते—यथा चेति । त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरतीति कस्यामपि सदविषयकप्रतीतिर्न विषय इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तथा च वियदादिकं सत्तादान्म्यवन, सदविषयकप्रतीत्यविषयत्वात् । यो यदाव विषयकप्रतीत्यविषयः स तत्तादात्म्यवान्, यथा मप्रतिपन्न इत्यनुमानेन जगद्ब्रह्मणास्तादात्म्यसिद्धिरिति भावः । न च 'प्राये चोपलब्धेः' इत्यनन्तस्य गणार्थता शङ्कया । तत्र सन्तुपटादीनां तादात्म्य प्रसाध्य नटदृष्टान्तेन ब्रह्मणोऽपि जगत्तादात्म्यमुपादानत्वेन प्रसाधितम् । अत्र च साक्षादेवेति विशेषात् । न उपोदानत्वस्य तादात्म्यघटिनतया साध्याविशिष्टता । तत्रागभावस्वरूपोपादानताया एव तत्र हेतुत्वेन विवक्षणात् । न चैवमपि तुल्यन्यायतया वेन गतार्थता । पटादौ तस्याद्यदिषयकप्रतीत्यविषयत्वस्यैव जगति ब्रह्माविषयकप्रतीत्यसिद्धिसिद्धेः । अत्र च सन्पटः सन्नित्याद्युत्तरवर्ती तादनुगतत्वेनैव सत्ते विषयत्वे लघुवशाश्चिन्य इत्यस्य मन्वीयत्वात् । तादृशघटव च नामाभागेऽहम् । 'सदेव' इत्यादि तुल्यनुसृहीतत्वात् । पारमार्थिकत्वेन स्वसजातीयद्वितीयत्वे हि ब्रह्मण एकत्वावधारणानुपपत्तेः स्फुटत्वात् । समभिध्याहृतविशेष्यतावच्छेदकरूपेण सजातीयान्तरव्यवच्छेदकत्वे संभवति योजनान्तरकेशस्यानुचितत्वात् । भवति च पारमार्थिकत्वमतिप्रसिद्धं सत्पदार्थतावच्छेदकमिति । सतो भावः सत्त्वमिति विवक्षितैकत्वसाधकविभवत्यन्तेन समासाश्रयणादुक्तार्थसूचकत्वं सूत्रस्योपपद्यते । एतादृशवर्कस्फोरणानुरोधेन च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'

इत्यादिवाक्यमनुदाहृत्योक्तवाक्योदाहरणम् । एतेन—अवर-
कालीनस्य वियदादे. सत्त्व त्वदभिपतानृतत्वविरुद्धमित्यवरस्य
सत्त्वादित्यसगतम् । उत्पत्तेः प्रागित्यध्याहारगौरवं च द्वितीयसू-
त्रस्य तन्तुपटादिविषयः । तृतीयस्य तु ब्रह्मवियदादीती(ति)भि-
न्नविषयत्वेन चशब्दास्वारस्य च । 'तत्तेजोऽसृजत' इति वाक्य
शेषेण 'सदेव' इत्यादिवाक्यस्य कारणपरत्वात्कार्यकारणभे-
दस्य चाद्याप्यसिद्धेस्तेन कार्यसत्त्वासिद्धिश्चेति परास्तम् । सत्त्वा-
दात्म्यकालसबन्धादिलक्षणसत्त्वस्यासद्विलक्षणत्वादिनियताया-
मनिर्वाच्यतायामनुगुणत्वेन तद्विरोधित्वायोगात् । अत्यन्तासत्त्वं
तु नात्र प्रसाध्यते । कार्यस्य सत्त्वादात्म्यश्रवणादित्युक्ते विय-
दादेः कार्यावस्थापन्नस्योक्तवाक्यैरुक्तत्वादान्म्य प्रागुक्तरीत्या
बोधयितुमशक्यमिति कथमेवमुक्तमिति शङ्काव्युदासाय प्रवृत्ते
भाष्य उत्पत्तेः प्रागित्युक्तत्वेऽपि सौत्रवाक्यार्थेऽसदर्थानुपवेश-
विरहात्प्राध्याहारगौरवम् । द्वितीयसूत्रेण्यदिकं वाऽऽपान्त
इति सुव्यक्तमेव ॥ १६ ॥

अमद्वयपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपीति । अत्र भावः—'असदेवैदम्'
इत्यत्र न समस्त पदम् । 'असदासीत्' इत्युक्तौ व्याहत्यापत्तेः ।
असादिति पदद्वयम् । तथा च 'इदमात्मकं सत्त्वाऽऽसीत्' इत्यापि
क्वचिच्छ्रूयते । यद्वा—इदं जगदत्रेऽसदवर्तमानमासीदित्यर्थः ।
तथा च श्रुतिद्वयानामनिर्वाशय 'सदेव' इति वाक्ये 'इद-
मग्रे' इति समस्त पदम् । इदमिति सद्विषयं वा । आत्मा
वा इदम्' इति वाक्येऽपि 'अयं चासावेकश्च' इति कर्मधा-
रयो वाक्यः । एव च नानेन वाक्येन जगद्ब्रह्मनादात्म्यासिद्धि-
रिति ।

नन्विदमसगतम् । 'तदसदेव सन्ममोऽकुरुत' इति वाक्य
शेषादुक्तवाक्यस्य कारणपरत्वेन कार्यासत्त्वाप्रापकत्वात् ।
न च कार्यकारणबोरनन्यत्वाङ्गीकारेण कार्यासत्त्वावच्छेदो-
प्युक्तम् । कार्यसत्त्वस्थापनन्यत्वसिद्धयर्थकत्वेनानन्यत्वाङ्गी-

कारेणासत्त्वशङ्कानुदयादिति चेत् । न । वाक्यश्लेषेण निर्णयस्य सिद्धान्तयुक्तितया तद्विरोधेन पूर्वपक्षानुत्थित्याभिधानस्य त्वद्विषयकमहामोहमसादैकफलत्वात् । 'तदसत्सृष्टेः प्राक्कालेऽवर्तमानं मनः सद्ब्रह्माकुरुत ' इति योजनामाश्रित्य पूर्वपक्षप्रवृत्तिसंभवाच्च ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

यद्यप्यत्र शब्दान्तरस्य सदेवेत्यादेरेव भाष्य उदाहृतत्वात् 'सत्त्वाच्छावरस्य ' इत्यनेनास्य पौनरुक्त्यमिवाऽऽभाति तथाऽप्यव्यवहितपूर्वसूत्रे पूर्वपक्षिणा तस्यान्यथा व्याख्यातत्वात्तदुपेक्षायां तादृशवाक्यार्थेऽपि किञ्चिद्वाधकं नास्तीति भ्रमः स्यात् द्वारणाय पुनरुक्तिः । तथा चोक्तरीत्याऽसद्वेत्यादिवाक्यतात्पर्ये वर्णिते नोक्त श्रुतिव्याख्यानमुचितम् । तथा सतीदमादिपदवैध्यापत्तेर्निरर्थकलक्षणादिस्वीकारापत्तेश्चेति पूर्वोक्तश्रुत्या तत्सिद्धिरनपवादेति फलिष्यति । अन्यथा युक्तिशब्देन पूर्वापरसर्वयुक्तीनामारम्भणशब्दादीत्यत्राऽऽदिशब्देन वा सर्वयुक्तिग्रहणसंभवादेतत्सूत्रसार्थक्यं तदाऽपि दुरुपपाद स्यादेवेति ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

अत्र च 'कार्यं कारणान्निश्चये तस्मिन्निश्चीयमानेऽपि सदिग्यत्वात्ततोऽधिकपरिमाणत्वान्मशकादिव शशकः' इत्यनुमाने व्यभिचारप्रदर्शनाय ऽऽयम् । तत्रैव विलक्षणकारित्वहेतोर्व्यभिचारप्रदर्शनाय द्वितीयमिति दृष्टान्तद्वयोपदर्शनफल समदायमिद्विरुक्तम् । दृष्टान्ते सर्वसाम्यानपेक्षणाच्च 'संवेष्टितपटपाणदृष्टान्तौ न विवर्तवादिनामनुगुणौ, जगतो ब्रह्मणीव प्रसारणादेः पटादावनध्यस्तत्वात्संवेष्टितप्रसारितपटादाविव निरवयवे ब्रह्मणि संकोचविक्रमसयोरसंभवाच्चेति दूषणमनवकाशम् ॥

मीमांसान्यायपञ्चास्यराघवाचार्यसूरिणाम् ।

श्विष्यस्य शांकरे पादभूषणे परदूषणे ॥

कृतिर्विठनुतां मोदमस्मिन्नयविवेचने ॥

श्रीमच्छंकररूपशंकरमहाचार्यैर्विचार्याऽऽहितं
 यच्छारीरकभाष्यमार्यविनुतं दोषोज्झितं तत्र यैः ।
 दोषा ये प्रतिपादिताः परिहृता नि.शेषतस्ते मया
 तेषामेव च दूषिताः प्रतिपद दुर्योजनायुक्तिभिः ॥
 शारीरकस्थप्रथमद्वितीयाध्यायाद्यपादद्वयभूषणावह ।
 ग्रन्थोऽयमन्वर्यकनामधेयः समापितः शंकरपादभूषणः ॥
 येषां शंकरसंज्ञपूर्वजवरैरोजःप्रसिद्धैः पुरा
 लब्धा लोकमनोज्ञपन्तसचिवाभिख्या भृश श्रेयसी ।
 नीरातीरसमीपभोगनगरं यद्वासभूः संततं
 श्रीकृष्णार्चनतत्परा रघुवरोत्साहेऽपि दत्ताश्रयाः ॥
 नानासाहेबनाम्ना ये प्रसिद्धास्तु तदाश्रयात् ।
 सिद्धिं गतश्च ग्रन्थोऽयमङ्कितश्च शिलाक्षरैः ॥
 तत्पाद्विवाकश्च भिदेउपाह्वो मद्ग्रन्थसिद्धौ परमाश्रयो यः ।
 गोपालसूनुः स च विष्णुनामा जीयाच्चिरं शैवजनप्रवीणः ॥

इत्थारम्भणाधिकरणं समाप्तम् ॥

समाप्तोऽयं शंकरपादभूषणाभिधो ग्रन्थः ॥

शांकरपाठभूषणास्थश्रुत्यादिवचसामकारादिवर्णानुक्रमेण
सूचीपत्रम् ।

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
अ		अग्नौरापापकाशिनी	१४३
अकर्तारि च कारके सज्ञायाम्	१४३	अङ्गाङ्गित्वेन भगवान्	६१
अकर्तारि च कारके सज्ञायाम्	३९६	अङ्गुष्ठमात्र पुरुषः	३३०
अकस्मात्	६९९	अङ्गुष्ठमात्र पुरुष	३९८
अकस्माद्धीदमाविरासीत्	६१७	अङ्गुष्ठमात्र पुरुष	३४२
अक्षय्य ह वै चातुर्मास्य	९६	अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष	३७७
अक्षय्य ह वै	१०४	अचि त्यम्यक्तमनन्तरूपम्	९२९
अक्षय्य ह वै	१०३	अचिन्त्या खलु ये भावा	६७३
अक्षय्य ह वै	१९७	अचि त्या खलु ये भावा	१९३
अक्षरम्	३३२	अचेतनजनेरन्या	२९९
अक्षरमम्बरान्तधृते	३३०	अचेतनासत्यायोग्यानि	४६३
अक्षरमम्बर०	३२२	अचेतनासत्यायोग्यानि	४३९
अक्षरात्परत पर	३२८	अजानता पामरेण शकरोक्ति	२२३
अक्षरात्परमादेव	६२९	अजानता पामरेण	२२२
अग्निं जगत प्रतिष्ठाम्	४९६	अजामेका लोहितशुक्लवर्णाम् .	२०८
अग्निनाऽग्नि. समिध्यते	९९०	अजामेकाम्	३३६
अग्निर्मूर्धा दिव ककुर्	३६२	अजाम्	२९१
अग्निर्मूर्धा ख वै नाभिः	४८४	अजायमानो बहुया	२९९
अग्निर्वाग्भूत्वा मुख प्राविशत्	६६२	अज्ञानेनाऽऽवृत ज्ञानम्	२१
अग्निर्वै देवानामवम	९९०	अज्ञानेनाऽऽवृत ज्ञानम्	३६
अग्निर्वै ब्राह्मण	३९७	अणवश्च	६०७
अग्निर्वै दीक्षित ...	३९७	अणुर्द्वेष आत्माऽय वा इति	६२८
अग्निहोत्र जुहोति	९८१	अण्ड हिरण्य मध्ये	९०४
अग्निहोत्र जुहोति .	९८३	अत — अ तर्थाभिण.	४४९
अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्	१६९	अत एव प्राण	३४०
अग्नेराप. ...	६२३	अत एव प्राण	३२६
अग्नीषोमीयं पशुपालमेव	४७६	अत एव प्राण.	६०१

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
अत एव प्राण	५२४	अथ सपत्स्ये	१५९
अत पर नायदणीयस हि	३४४	अथ ह चेतनाश्चेतनाश्च	६१७
अतश्च सक्षेपमिम शृणुध्वम्	६४६	अथ तन पैप्पल दः	५८८
अतः सशयसप्तौ	२५५	अथाध्यात्मम्	४५५
अत्ता चराचरग्रहणात्	३२७	अथात शयलक्षणम्	९१
अत्ता	३३२	अथातो उर्मजिज्ञाभा	८६
अत्ता चराचर०	३२२	अथात आशो नेति नेति	१५२
अत्ति अनश्नन्	२६	अथात आदेशो नेति नेति	१४३
अतिरात्रे षोडशिन गृह्णाति	४७६	अथाता उर्मजिज्ञाभा	९०
अताऽयदार्तम्	४८४	अथाता रत्नं मृष्टि	२६३
अतो यथार्थबन्धस्य	२५५	अथातो उर्मजिज्ञाभा	२७८
अतो हि वैष्णवा लोके	४९०	अथा नन्माति	५९१
अत्राय पुरुष स्वयज्याति	२००	अथास्मिन्न तर	२५५
अत्राय पुरुष स्वयज्योति	२०१	अथास्मिन्न ऋण एवैकता	५३५
अत्र ह्यने सर्व एकी मवन्ति	२५७	अथैव जगत्तरेतन	८६
अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यपी	३५४	अथैव ज्योति	५५८
अथ कस्मादुच्यते प्रकृति	३०५	अथैव जगत्तरेतन विद्यज्याति	५५७
अथ कोऽहम्	२६२	अथैव ज्योति	५९६
अथ पग यथा तदस्मिन्	२६७	अथैव समूतो अस्मिन्	३४६
अथ नारायणाभ्यामुपस्थानम्	३५६	अथैव समूतो अस्मिन्	२१९
अथ ब्रह्मति	३०२	अथैव तत्त्वा गुणक	३२९
अथ यदिद ब्रह्मपुरे	३३०	अथैव तत्त्वा गुणक	३३४
अथ यदत परो दिव	३२७	अथैव तत्त्वा गुणक	३३२
अथ यदतः परो दिवः	५५८	अथैव तत्त्वा गुणक	३२२
अथ यदत परो दिवो ज्याति	५५६	अथैव तत्त्वा गुणक	४१२
अथ यदत	५९	अथैव तत्त्वा गुणक	४२८
अथ यदत परो दिव	५५५	अथैव तत्त्वा गुणक	३३२
अथ योऽया देवतामुपास्ते	२६१	अथैव तत्त्वा गुणक	३२२
अथ योऽयम्	७३	अथैव तत्त्वा गुणक	१३७
अथ सपत्स्ये	११	अथैव तत्त्वा गुणक	४९४

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
अधिक तु भेदनिर्देशात्	११७	अनेन जीवेनात्मना	६१३
अधीत्य गौतमीं विद्याम्	६०८	अनेन जीवेन	६०८
अधीहि भगवो ब्रह्म	४२६	अ त प्रविष्ट कर्तारम्	३८७
अधीहि भगवो ब्रह्मेति	४३०	अ त प्रविष्ट कर्तारम्	४९४
अध्यानाय प्रया ना तराभावात्	३१३	अ त प्रविष्ट कर्तारम्	४९२
अध्यानाय	३१२	अ त प्रविष्ट कर्तारम्	३३९
अध्यारोपवादाभ्याम् --	४६	अ त प्रविष्ट कर्तारमेतम्	४९६
अनयोऽप्यनशब्देन	७६	अ त प्रविष्ट शास्ता	५०१
अनश्चमानय	४४९	अ त प्रविष्ट शास्ता	५०३
अनश्च न	२७३	अ त उपपत्ते	३३३
अनादिर्वाऽयमाक श	६२०	अ त उपपत्ते	४९१
अनातीना गुणातीनाम्	६०१	अ त उपपत्ते	४९२
अनावृत्ति शब्दान्	८६	अ तत्र विज्ञानमहमी०	६०७
अनिरुक्तेऽनिरुक्ते	३१०	अ त समुद्रे	४९७
अनीशया शोचति मुख्यमान	३७	अन्त समुद्रे मनसा	३४०
अनुकृतेस्तस्य च	३३०	अ तस्तद्धर्मोपदेशात्	३३९
अनुकृतेस्तस्य च	२९	अ तस्तद्धर्मोपदेशात्	३२१
अनुकृतेस्तस्य च	२१०	अ तस्तद्धर्मोपदेशात्	३३९
अनुकृतेस्तस्य च	२१२	अ तस्तद्धर्मोपदेशात्	३८७
अनुदात्त पदमेकवर्जम्	३५०	अ तस्तद्धर्मोपदेशात्	३६९
अनुदात्त पदमेकवर्जम्	२१९	अ तस्तद्धर्मोपदेशात्	२०२
अनुपपत्तेस्तु न शारीर	७४	अ तश्चन्द्रमसि	५०८
अनुपपत्तेस्तु न शारीर	३६७	अ तत्र	३३२
अनुब धारिभ्य	२४४	अन्त	३२२
अनुभाति सर्वम्	२१०	अ तर्क्याभ्यधिदेवादिषु	३३४
अनृक्षरा ऋजव स तु पथा .	१४२	अ तर्क्याभि	३२२
अनेन जीवेनाऽऽत्मना	५१	अ तत्र	३२२
अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य	१५४	अन्तरा विज्ञानमनसी	६१२
अनेन जीवेनाऽऽत्मना	२८२	अ तत्रा विज्ञानमनसी	६२५
अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य	२८१	अन्तरा विज्ञानमनसी	६१०

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
अन्तरिच्छतियो रुद्रम्	२४६	अन्या वाचो विमुञ्चथ	.... २९७
अन्तरो यमयति	३२७	अन्या वाचो विमुञ्चथ	३१६
अन्तर्धामि	३३२	अन्येभ्योऽपि दृश्यते	२६६
अन्तर्नेच्छति यो रुद्रम्	२४६	अन्योऽन्तर आत्मा	७९
अन्तवद्वै किल दाह्य सा	९१४	अन्योऽन्तर आत्मा	४२९
अन्तवद्वै किल ते शालावत्य.	९१९	अन्योऽन्तर आत्मा	४३२
अन्तवद्वै किल ते शालावत्य	९१४	अन्विष्यता नृपश्रेष्ठ	१४८
अन्तवद्वै किल	९१९	अन्विष्यता नृपश्रेष्ठ	७३०
अ तवद्वै किल ते शालावत्य	९२०	अपरोक्षहेतुचित्तैकाग्र्यादे	४७१
अन्न ब्रह्मेति व्यजानात्	४०८	अपाणिपाद	४८७
अन्न ब्रह्म	४३०	अपाणिपाद	४८४
अन्नमयप्राणमयमनोमय	३९८	अपाणिपाद	४५०
अन्नमय हि सौम्य मन	६०७	अपा नेतारम्	४९२
अन्नमयमुपसक्रामति	४२९	अपशवो वा अन्ये	३६१
अन्नमेव प्रतिहरमाणानि	९३३	अस्य महतो भूतस्य	१७१
अन्नमिति होवाच	९३०	अस्य महतो भूतस्य	१७२
अन्नाद्वै प्रजा प्रजायन्ते	४२७	अस्य महतो भूतस्य नि श्व०	१७४
अन्नाद्वै प्रजा. प्रजायन्ते	४३३	अपा का गति ..	९३८
अन्नाद्वै प्रजा प्रजायन्ते	४३९	अपामापोऽग्निरग्नौ वा	४७०
अन्नाद्वै प्रजा प्रजायन्ते	४४२	अपा नेतारम्	४९६
अन्नाद्धचेव खल्विमानि	४२६	अपा नेतारम् .	४९७
अन्नाद्धचेव खल्विमानि	४३०	अपि चान्ये प्रियतम	९१३
अन्नाद्धचेव खल्विमानि	४३०	णपि चा ये प्रियतम	... ९१३
अन्नात्पुरुषस्तस्मात्सर्वौषधम्	४३४	अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गात्	६९२
अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्	३२२	अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गात्	६९३
अन्यत्र भूताश्च भव्याश्च	३३२	अपुवाक्यद्वयेऽप्येके	५३९
अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्	३२७	अपुवाक्यद्वयेऽपि	९४६
अन्यत्र भूताश्च	३३३	अप्रमत्तस्तदा भवति	४७१
अन्यथा मण्डपादीनाम्	१०८	अप्रतिष्ठितं वै ते किल दाह्य	९१६
अन्यश्च परमो राजन्	... ७२	अप्रतिष्ठितं वै किल ते दाह्य	९१७

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
अप्रतिष्ठित किञ्च	५१९	अविद्यानिवृत्तिर्भोक्ष	१२९
अप्राणो ह्यमना	४२४	अविद्यानिवृत्तिर्भोक्ष	१०१
अभयम्	४२८	अविद्यमानाहमर्थे	२७७
अभय प्रतिष्ठा विन्दते	४१७	अव्यक्तमक्षरे लीयते	३५३
अभय वै जनक प्राप्तोऽसि	२५७	अव्यक्त पुरुषे ब्रह्मन्	६४६
अभिसविशन्ति	१२८	अव्यक्त त्रिगुणालिङ्गात्	६६५
अभिक्राम जुहोति	२६९	अव्यक्तात्पुरुष पर	३९५
अभिक्राम जुहोति	७०७	अव्ययानि दशैतानि	५१२
अभिक्राम जुहोति	५६०	अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्	५०६
अभिक्राम जुहोति	५५९	अशब्दम्	२९८
अभ्यर्हित पूर्वम्	६०८	अशब्दमस्पर्शम्	२९६
अमुष्य लोकस्य का गतिः	५१४	अशब्दमस्पर्शम्	२९८
अमृतस्यैष सेतु	३२२	अशब्दम्	३०२
अमृतस्यैष सेतु	२५४	अशब्दमस्पर्शमरूपम्	३०४
अमृतस्य प्राण यज्ञमेतत्	४९५	अशब्दमस्पर्शमरूपम्	४५८
अय दक्षिण पक्षः	४०८	अशरीर शरीरेषु	४८१
अय परस्त्वय नेति	३६७	अशिनन्तु पृथग्जाता	७१
अय लोक	५१९	अश्वत्थमेन सुविरूढमूलम्	९९
अय लोक इति होवाच	५१४	अशब्द हि तत्	२९०
अय वाव स योऽयम्	५६३	अष्टादशानामेतासाम्	१७६
अय वाव स योऽयमन्तर्हृदये	५६३	असत सदजायत	६८१
अर्थे श्रुत्यैकगम्ये	५३९	असत सदजायत	६२२
अर्थे श्रुत्यैकगम्ये हि	५३७	असतो मा ज्योतिर्गमय	४१८
अर्थे श्रुत्यैकगम्ये हि	५३८	असत्त्वशङ्कायोगाच्च	४१३
अरूपमक्षर सदाऽव्यक्तम्	३११	असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्	६८२
अरूपमस्पर्शम्	४५९	असदुपासना न घटते	४६३
अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः	७०९	असद्रूप पर ब्रह्म	४७९
अवस्थितेरिति काशकृत्स्न	७११	असद्रूप पर ब्रह्म	४७५
अवध्यस्त्वमजरयश्च	२४९	असद्ब्रह्म	४२८
अवध्यस्त्वमजरयश्च	५१३	असद्ब्रह्मेति वेद चेत्	४२०

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
असद्ब्रह्मेति वेद चेत्	४२३	असाध्य कस्यचिद्योग	४६८
असदेवेदमग्र आसीत्	४४९	असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डवम्	१९९
असदेवेदमग्र आसीत्	६८१	असुखम्	४८७
असदेवेदमग्र आसीत्	६८२	असौ वाव लोको गोनमाग्नि	४३७
असदेवेदमग्र आसीत्	६७८	असौ लोक	९१९
असदेवेदमग्र आसीत्	६१७	अग्नि नास्ति	४२८
असद्वा इदमग्र आसीत्	४७८	अग्नि ब्रह्मेति चेद्वेद	४२०
असद्वा इदमग्र आसीत्	४७६	अग्नि मगव प्राणद्भूय	२३९
असद्वा इदमग्र आसीत्	४७९	अग्नि पाति प्रिय रूपम्	७०२
असद्वा इदमग्र आसीत्	१५७	अत्तु ख छिद्रमिति या	९२९
असद्वा इदमग्र आसीत्	६९०	अम्नाल्लोकात्प्रेत्य	४२९
असद्वा इदमग्र आसीत्	६९१	अस्मिन्नस्य च	४१८
असद्वा इदमग्र आसीत्	६८३	अस्मिन्नस्य च तद्योग शास्ति	२९४
असद्वा इदमग्र आसीत्	६८७	अभ्युल्लमनणु	३२२
असन्नेव स भवति	४७९	अस्य पादाश्चत्वारो वेदा	९८८
असन्नेव स भवति	३८९	अस्य महिमानम्	२६६
असन्नेव स भवति	३९३	अस्य महिमानम्	७०९
असन्नेव स भवति	३९३	अस्य महतो भूतस्य	१७८
असन्नेव स भवति	४३२	अस्य लोकस्य का गति	९१६
असन्नेव स भवति	४२९	अस्य लोकस्य का गतिरिति	९१४
असन्नेव स भवति	४२६	अस्य लोकस्य का गति	९२१
असन्नेव स भवति	४२०	अस्य लोकस्य का गति	९१९
असन्नेव स भवति	४१३	अस्य लोकस्य का गति	९२८
असङ्को ह्यय पुरुष	६३	अस्य लोकस्य का गति	९१८
असङ्को न हि सज्यते	॥	अस्यां हीद सर्वं भूत प्रतिष्ठितम्	९७४
असंभवस्तु सतोऽनुपपत्ते	१००	अस्या हीद सर्वम्	९९६
असंभवस्तु सतोऽनुपपत्ते	६१२	अस्या हीद प्रतिष्ठितम्	९६९
असयुक्त प्रकरणादिति	७०६	अह ते सप्रवक्ष्यामि	७७
असयुक्तम्	२६८	अह त्व सर्वगो देव	३६९
असयुक्तं प्रकरणात्	॥	अह ब्रह्माग्नि	४४६

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
अह ब्रह्मास्मि	७१	आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदे०	३७६
अह ब्रह्मास्मि	४४७	आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदे०	३७०
अह ब्रह्मास्मि	२६०	आकाशोऽर्थान्तरत्वादि०	३७३
अह ब्रह्मास्मि	२९८	आकाशोऽर्थांतरत्वात्	३३१
अह ब्रह्मास्मि	२६१	आकाशवत्सर्वगतश्च	४००
अह ब्रह्मा कपिलोऽथ	५१२	आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य	५१८
अह भवो भवन्तश्च	५०३	आकाशवापीसितपुण्डरीकम्	४९८
अहभावोऽत्र को नाम	७२४	आकारा वै ह्येभ्यो ज्यायान्	५१७
अहमग्निरह हुतम्	५२०	आकाशम्याप्यथाऽऽकाशम्	७२४
अह मनुरभव सूर्यश्च	२९९	आकाशस्तलिङ्गात्	३७५
अह मनुरभव सूर्यश्च	५०७	आकाशस्तलिङ्गात्	३७७
अहमेक प्रथममात्मम्	३४७	आकाशस्तलिङ्गात्	३९२
अह यथावदाराध्य	२४८	आकाशस्तालिङ्गात्	३७६
अहशब्दो ह्यहभावे	७२४	आकाशस्तलिङ्गात्	३७३
अह सर्वस्य प्रभव	१६७	आकाशस्तलिङ्गात्	३७०
अह सर्वस्य जगत	६४६	आकाशस्तलिङ्गात्	२०२
अह हरि सर्वमिदं जनार्दन	२६०	आकाशस्तलिङ्गात्	३४०
अहोरात्रे पार्थिवे	३४६	आकाशस्तलिङ्गात्	३२६
आ.		आकाशो ह व नाम	३३१
आकाश आत्मा	४१४	आकाशो ह वै नाम	३८४
आकाश इति होवाच	३२६	आकाशा ह वै नाम	३७७
आकाश इति होवाच	५१०	आकाशा ह वै नाम	३७३
आकाश इति हावाच	५१५	आकाशो ह व नाम	३७६
आकाश इति होवाच	५१८	आगतूनाम ते निवेश.	१६९
आकाशदेव सर्वाणि भूतानि	३७६	आग्नेयी मूर्तिमाश्रित्य	२९०
आकाशदेव समुत्पद्यन्ते	५१६	आग्नेयी मूर्तिमाश्रित्य	३४८
आकाशादेव समुत्पद्यते	५२४	आधारमाधारयति	५८३
आकाशाद्वायु	५२३	आधारमाधारयति	५८१
आकाशाद्वायु	५१७		

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
आचार्यवान्पुरुषो वेद	२९६	आत्मा वा अरे द्रष्टव्य	४९०
आचार्यवान्पुरुषो वेद	२८२	आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्	५१९
आचार्यवान्पुरुषो वेद	१४४	आत्मेत्येवोपासीत	२५७
आज्यै. स्तुवते	५२६	आत्मेत्येवोपासीत	२५७
आतोऽनुपसर्गं क	४४२	आत्मेत्येवोपासीत	२४२
आत्तो वै सशरीर	१०४	आत्मैवेदमग्र आसीत्	२६६
आत्मन आकाश. समूत	२०४	आत्मैवेदमग्र आसीत्	२६४
आत्मन आकाश समूत	२०५	आत्मैवेद सर्वम्	७१६
आत्मन आकाश समूत	६२०	आत्मैवेद सर्वम्	५६०
आत्मन आकाश समूत	३८५	अ दन्ताद्धातोरनुपसर्गात्	४४२
आत्मन आकाश समूत	३७७	आदित्य इति होवाच	५३०
आत्मनो वा दर्शनेन	४५०	आदित्यश्चक्षुर्मूत्वा	४६२
आत्मनो वै सहस्राणि	२०९	आदित्यो वा एष मण्डल तपति	४६१
आत्मनो वै सहस्राणि	२१२	आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश	१४६
आत्म येवाऽऽत्मान पश्येत्	३१८	आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश	२५८
आत्मन्येवाऽऽत्मान पश्येत्	२९६	आदित्यम तरो यमयति	५००
आत्मा वा इदमेक एवाग्ने	३४७	आद्यसूत्रेऽहमर्थे हि	२७७
आत्मा वा इदमेक एव	५९	आद्यसूत्रे धर्मशब्दात्	४७८
आत्मा वा इदमेक एवाग्ने	१५४	आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्	४४१
आत्मा वा इदमेक एवाग्ने	१५१	आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्	४०६
आत्मा वा इदमेक एव	२६२	आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्	४०२
आत्मा वा इदमेक एवाग्ने	२६५	आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्	४१७
आत्मा वा इदमेक एवाग्ने	४९०	आनन्द ब्रह्मण	३९९
आत्मा दहे धृतौ बुद्धि.	२६४	आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्	४१७
आत्मानमेवावेदह ब्रह्मास्मि	२५८	आनन्द ब्रह्मणो रूपम्	४७९
आत्मानमेवावेत्.	२६०	आनन्दमयस्ताल्लिङ्गात्	३९२
आत्मानमेव	१६२	आनन्दमयोऽभ्यासात्	२०७
आत्मानमेवेम वैश्वानरम्	३२८	आनन्दमयोऽभ्यासात्	३३९
आत्मान रथिन विद्धि	३४९	आनन्दमयोऽभ्यासात्	३३८
आत्मा वा अरे द्रष्टव्य.	१६६	आनन्दमयोऽभ्यासात्	३३६

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
आनन्दमयोऽभ्यासात्	२८९	आमूलमनावारमिमा प्रजा जायन्ते	२१८
आनन्दमयोऽभ्यासात्	२८८	आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्	२९१
आनन्दमयोऽभ्यासात्	२८६	आम्नायस्य	२७३
आनन्दमयोऽभ्यासात्	३९२	आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्	९१
आनन्दमयोऽभ्यासात्	३६९	आयुर्घृतम्	६०६
आनन्दमयोऽभ्यासात्	६२६	आयुर्घृतम्	६७७
आनन्दमयोऽभ्यासात्	६७६	आयसमित्येव सत्यम्	७१९
आनन्दो विषयानन्द	१३४	आरम्भणादिशब्दादिभ्य	७१४
आनन्दो विषयानुभव	२८१	आर्षं घर्मोपदेश च	६७२
आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्	४०६	आव ह्य कुम्भे देवेशम्	३६२
आनन्दो ब्रह्म	६१	आश्रयत्वविषयत्वभागिनी	४९
आनन्दरूपममृतं यद्विभाति	४८७	इ.	
आनन्दाद्धचेव स्वरिवमानि	१६७	इत प्रदान देवा उपजीवन्ति	६१७
आनर्थक्यप्रतिहतानाम्	४९३	इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादि	६६३
आनर्थक्यप्रतिहतानाम्	३९६	इतरव्यपदेशात्	॥
आनुमानिकमप्येकेषाम्	२०७	इतरव्यपदेशात्	६१७
आनुनानिकमप्येकेषाम्	२०८	इतरेषा च	६१९
आनुमानिकमप्येकेषाम्	२०८	इतरेषा चानुपलब्धे.	६०४
आनुमानिकम्	३६	इतरेषा चानुपलब्धे	६०९
आविक्षिकीं तर्कविद्याम्	६९८	इतरेषा चानुपलब्धे	६०७
आप	६२३	इतरेषा चानुपलब्धे	६९०
आपो नारा इति प्रोक्ता	३४४	इतरेषा चानुपलब्धे	६९३
आपोमय प्राण	६०७	इतरेषा चानुपलब्धे	६१६
आपो वा ऋत्वयमाच्छन्त	३६१	इति सप्तयमानस्तु	२४९
आप्नोति स्वाराज्यम्	२२८	इति सप्तयमानस्तु	६१३
आऽणवात्सर्व एवाऽऽनन्दमय	४८८	तिहासपुराणाभ्या	८३
आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम्	४८२	इति हेतुप्रकरण— ..	१४८
आभास एव च	६३५	इति हेतुप्रकरण—	७३०
आमृतसहस्रं स्थानम्	१०४	इत्यभिदैवतम्	४९९
आमृतसहस्रं स्थानम्,	४८६	इमानि भूतानि	१३१

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
इमा रुद्राय स्थिरघ वने	२५०	इन्द्र राजान सवितारमेतम् .	४२६
इमा रुद्राय स्थिरघ-वने	३५०	इन्द्र राजान सवितारम्	५०३
इमा रुद्राय स्थिरघ वने	३४९	इन्द्रियाणि पराभ्याहु	३४९
इच्छति ह्यार्काशपदा-	२४	इन्द्रियाणि हयानाहु	३४९
इद पुच्छम्	४१४	इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था	२४०
इदमित्यमिति ज्ञानम्	११७	इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था	३९४
इद रजतमनिर्वाच्यम्	६४३	इन्द्रियै सह कलह उत्क्रपण०	३४२
इद वाव तथादिदमस्मिन्	५५५	इन्द्रस्य जनिता जनितोत विष्णो.	२४६
इद वाव तथादिदम्	५५६	इन्द्रायाऽऽत्मानम्	५०३
इद सर्वं यदयमात्मा	५०५	इन्द्राभ्याऽऽत्मान दशवा	४५६
इद सर्वं भूतम्	५६४	इन्द्रो राजा जगतो ईशो	५००
इद सर्वं भूत यदिद किञ्च	५६५	इन्द्रो राजा ब्रह्मै द्रमग्निम्	४९६
इद सर्वं जगत्सृजेय	४९८	इन्द्रो राजा जगत्	३४७
इद सर्वं यदयमात्मा	४५५	इष्टाभूतं मन्यमाना वरिष्ठम्	४४८
इद सर्वं यदयमात्मा	७१५	ह देवो महादेव	३५६
इद सर्वं यदयमात्मा	७१३		
इद सर्वं यदयमात्मा	१४५	इक्षतिकर्मव्यपदेशात्स	३३०
इद सर्वं यदयमात्मा	१५५	इक्षतिकर्म	३२२
इद सर्वं यदयमात्मा	७३५	इक्षतिकर्म	३३२
इद सर्वं यदयमात्मा	७२१	इक्षतेर्नाशब्दम्	८५
इद सर्वं यदयमात्मा	७२६	इक्षतेर्नाशब्दम्	२८९
इद सर्वमसृजत	२०४	इक्षतेर्नाशब्दम्	३०४
इद सर्वमसृजत	९८	इक्षतेर्नाशब्दम्	६७६
इद सर्वमसृजत	२०५	इक्षानो ज्योतिरव्यय	३५४
इद हि विश्वम्	४१२	इक्षानो ज्योतिरव्यय	५८९
इद जातिमद्वती	५२२	इक्षान प्रभुरव्यय	१३७
इद वाव सा येय पृथिवी	५९६	इक्षान प्राणद् प्राण	५५४
इन्द्र एवान्त स्थ.	४९२	इक्षान प्राणद् प्राण	३५९
इन्द्र मिश्रम्	५०६	इक्षान प्राणद् प्राण	३४१
इन्द्र मिश्र वरुणमग्निम हु	५०४	इक्षान प्राणद् प्राण	५४५

शुभ्यादि	पृष्ठम्	शुभ्यादि	पृष्ठम्
ईशान शशिहोवर	३९८	उदति ह वै	४६१
ईशान सर्वविद्यानाम्	३९१	उदेति ह वै सर्वेभ्य पाप्मभ्य	४६०
ईशान सर्वविद्यानाम्	२४९	उदेति ह वै सर्वेभ्य पाप्मभ्य	४६१
ईशान सर्वविद्यानाम् स एव	९१२	उद्गन्धि कुशला बभूवु	९११
ईशान सर्वविद्यानाम्	९१२	उद्गत्य षष्ठसाहस्रम्	५४
ईशानो भूतमन्त्रस्य	३३१	उद्गेनयति सूक्ष्मोऽपि	२१९
ईशानो भूतमन्त्रस्य	३४२	उपक्रमादिलिङ्गानाम्	९९
ईशानमस्य जगत	९९१	उपक्रमोपसहारौ	२९१
ईश्वर शर्व ईशान	३९८	उपपदवित्ते कृत्क—	५४
ईश्वर सर्वभूतानाम्	२१९	उपलभ्याप्सु वेद धम्	१४
		उपलक्षणनाशेऽपि	१०३
इ. उक्त च त्रिपुरेण	२४८	उगधिर्मिग्रते न तु तद्गान्	६९०
उक्त्याशिक्षोपसयोगादस्तुतशक्त	१६९	उमासहाय परमेश्वर प्रभुम्	९३९
उच्चैर्नृचा क्रियते	१९८	उम सहाय परमेश्वर प्रभुम्	९९९
उत्त तमादेशमप्राक्ष्य	२९६	उमासहाय परमेश्वर प्रभुम्	३९६
उत्त तमादेशमप्राक्ष्य	१४०	उरु प्रथस्व	९८६
उत्त तमादेशमप्राक्ष्य	७२०	उवाच च सुरानेतौ	४३
उत्त तमादेशम्	१४३	उवाच शिष्यान्सप्रेक्ष्य	३९९
उत्त यत्सुन्वति सामिधेनी	१४२		ऊ
उत्तमृतत्वस्येश न	३९८	ऊर्ध्वं प्र णमुन्नमयति	३४३
उत्तर बर्हिष प्रस्तरमासादयति	३२७	ऊर्ध्वं प्राणमुन्नमयति	३७७
उत्पत्तिवद्वा दोष	६७१	ऊर्ध्वं धारयति	९८१
उदक तदके सिक्तम्	७०४		ऊ
उदके तदक सिक्तम्	२७१	ऊर्ध्वं पामाथर्वाश्च	३०९
उदरमन्तर कुरुते	४१८	ऊर्ध्वं मामानि जज्ञिरे	१५६
उदरमन्तर कुरुते	४०६	ऊर्ध्वो अक्षरे परमे	९३७
उदरमन्तर कुरुते	१४०	ऊर्ध्वं धारयति	९६३
उदरमन्तर कुरुते	१२३	ऊर्ध्वं पिता सुकृतस्य लोके	३२७
उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः	४७१	ऊर्ध्वं मत्स्य पर ब्रह्म	३१९
उदेति ह वै सर्वेभ्यः ..	४७४	ऊर्ध्वं मत्स्यम्	३१०

श्रु यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
ऋतं सत्य पर ब्रह्म	४८१	एको गोत्रे	१९६
ऋतं सत्य पर ब्रह्म	२९०	एको देव सर्वभूतेषु गूढ	२९७
ऋतेऽर्थं यत्प्रीयेत	३८	एको देव सर्वभूतेषु गूढ	३९१
ऋषिं प्रसूत कपिल यस्तमग्रे	६३६	एको देव सर्वभूतेषु गूढ	३९८
ऋषिं प्रसूतम्	६४४	एको देव सर्वभूतेषु गूढ	४९१
ऋषिं प्रसूत कपिलम्	६४९	एको हसा भुवनस्यास्य मध्ये	३९९
ए.		एको ह वै नारायण आसीत्	१८८
एक आत्मन शरीरे भावात्	७१	एको ह वै नारायण	१९०
एक एव नारायण आसीत्	२०९	एको ह वै नारायण	२०९
एक एव हि भूतात्मा	६३८	एको ह वै नारायण	२२१
एक एव रुद्रो न द्वितीयाय	२३३	एको ह वै नारायण	२२३
एकत्रापि न मरुगार्थ	३९९	एको ह वै नारायण आसीत्	९२९
एकदेशेऽपि यो दृष्ट	३६०	एको ह वै नारायण आसीत्	३४७
एकधैवानुदृष्टव्यम्	२३६	एको ह वै नारायण आसीत्	४८९
एकमेवाद्वितीयम्	१९६	एको ह वै नारायण	४९०
एकमेवाद्वितीयम्	२०९	एको ह वै नारायण	६१७
एकमेवाद्वितीयम्	२३८	एको ह वै नारायण	६६७
एकमेवाद्वितीयम्	२२३	एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु	३९४
एकमेवाद्वितीयम्	२२८	गत ह्येव बहवृत्वा महत्युक्थे	९६३
एकमेवाद्वितीयम्	२३६	एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म	३२२
एकमेवाद्वितीयम्	२३६	एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म	२२३
एकमेवाद्वितीयम्	४८९	एतद्वै सत्यकामपरम्	३३०
एकहाय या सोम गृह्णाति	२६७	एतन्नानावताराणाम्	१६७
एकार्णवे तु त्रैलोक्ये	३४३	एतन्नानावताराणाम्	२३०
एकी भवति	२७२	एतमन्नमयमात्मानमुपसक्रामति	४२७
एकी भवन्ति	२७३	एतमन्नमयमात्मानम्	११
एकीभूता नृपा सर्वे	२७०	एतमन्नमयमात्मानमुपसक्रम्य ..	४३४
एकीभूता तु सा सेना	७१०	एतमानन्दमयमात्मानम्	४२६
एके मुख्यान्यकेवला	१९६	एतमानन्दमयमात्मानम्	४२७
एकोऽन्यार्थे प्रधाने च	२०७	एतमानन्दमयमात्मानमुपसक्रम्य	४२८

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
एतमित प्रेत्याभिमभविताऽस्मि	४८३	एव मूर्त्याभिधानेन	२९०
एतस्मादात्मन	४९०	एव मूर्त्याभिधानेन	३४८
एतस्माज्जायते प्राण	५२९	एवमेकमिदं विश्वम्	१४८
एतस्माज्जायते प्राण	६०७	एवमेवैषा माया	३८
एतस्माज्जायते प्राण	६१२	एवमेव हि जीवोऽपि	२७२
एतस्माज्जायते प्राण	६१७	एवमेव हि जीवोऽपि	७०४
एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्ये	४०६	एव सस्तूयमानस्तु	४०१
एतस्यैवाऽऽन दस्यान्यानि	३९१	एव हि सम्य स आदेश	७२०
एतस्यैवाऽऽन दस्य	४३३	एष आत्मा अपहनपाप्मा	३९३
एतामेव नातिशीयन्ते	५८४	एष आत्मा इदं सर्वम्	७२१
एतामेव नातिशीयते	५८५	एष आत्मेति होवाच	५९२
एतावतो वै पशवो द्विपादश्चतुष्पद	३४४	एष उ एव भामनी	६९२
एतेन मातरिश्वा व्याख्यात	६२१	एष न आत्माऽ तर्यामी	२९७
एतेन योग प्रत्युक्त	६०७	एष त आत्मान्तर्याम्यमृत	३२२
एतेन योग प्रत्युक्त	६५३	एष त आत्मा	३२३
एतेन शिष्टापरिग्रहा	६०८	एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत	३३२
एतेन शिष्टापरिग्रहा	६०९	एष त आत्मा	३३४
एतेन सर्वे व्याख्याता	२०७	एष न आत्मा	४९१
एतेन सर्वे व्याख्याता	६८४	एष त आत्मा	४९२
एतेन सर्वे व्याख्याता	६९	एष तु वा अतिवदति	२३९
एतेन सर्वे व्याख्याता	६९१	एष देवपथो ब्रह्मपथ	२६०
एतेन सर्वे व्याख्याता	६९८	एष नित्यो महिमा	३८३
एव कल्पेषु कल्पेषु	३६६	एष नेति नेति	२९७
एव छत्रशलाकानाम्	१४८	एष ब्रह्मैष इ द्र	२६२
एव ज्ञाते तु भगवा०	१७	एष सर्वेश्वर.	४९८
एव धर्मान्पृथक्पश्यन्	४०५	एष सप्रसादोऽस्मात्	३३१
एव पश्यन्नेव मन्वान	१३८	एष ह्येव साधुर्म	९०
एव पश्यन्	३३२	एषोऽन्तरादित्ये	४८१
एवमभ्यर्थितस्तैस्तु	६७९		
एवमुक्त्वा तु विपर्षि	२ ६	एतेन आत्म्यमिदं सर्वम्	१४३

ए.

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
देवदात्म्यमिदं सर्वम्	१९१	कथमसत सज्जायेत .	४७७
देवदात्म्यमिदं सर्वम्	१९४	कथं च लक्षणावादी .	२७६
देवदात्म्यमिदं सर्वम्	१९६	कथं न्विदं महते स्यात् .	२६९
देवदात्म्यमिदं ..	१९९	कथं नु हलु सौम्यैव स्यात्	१९९
देवदात्म्यमिदं सर्वम्	२०६	कथं हि ब्रह्मविज्ञानात्	७२६
देवदात्म्यमिदं सर्वम्	७१३	कदाचनन्तरीगसि	९०९
देवदात्म्यमिदं सर्वम्	७२१	कम्पनात्	३३१
देवदात्म्यमिदं सर्वम्	७२९	कम्पनात्	३८२
देवदात्म्यमिदं सर्वम्	१६६	कर्तृनि श्रुतिताद्युक्तेर्नि०	१८१
देवदात्म्यमिदं सर्वम्	४९३	कर्मणा त्वधमं प्रोक्त	१३
देवदात्म्यमिदं सर्वम्	९०९	कर्णादीनां विदूरत्वम्	९८८
देहि क मपस्तुतप्रतिबन्धे	४७२	कर्णो विधाय निरग्यात्	२४७
ओ.		कर्ता शास्त्रं यवत्त्वात्	६३३
ॐ तत्सद्दिति सिद्धेश	१९२	कर्माणि विज्ञानमयश्च भास्मा	७१०
ॐ नमः सर्वभूतानि	२३७	कर्माणि विज्ञानमयश्च	२७१
श्लेषधीर्योऽज्ञम्	४३५	कलौ रुद्रो महादेव	२४७
श्री.		कस्त्व द्विजोत्तम	७२३
श्रीकृष्णवरी सर्वा वेष्टयितव्या	१९९	कस्मिन्वहमुत्क्रां त	३९६
श्रीकृष्णवरीं स्पृष्टोद्गायेत्	१९९	कस्मिन्नु खलु	२९८
श्रीभनिषदं पुरुषं पृच्छामि	१३८	कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते .	२६७
श्रीभनिषदं पुरुषं पृच्छामि	३४६	कस्मिन्नु भगवो ब्रह्मति	७०६
श्रीभनिषदम्	२१५	क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर .	३९०
क.		क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर	३५४
कं ब्रह्म	३२७	क्षतं आचोमेत्	१६३
कं ब्रह्म खं ब्रह्म	३३१	कानिचिद्वेदवाक्यानि	२९०
कं ब्रह्म खं ब्रह्म	३३३	कानिचिद्वेदवाक्यानि	३४८
कं ब्रह्म खं ब्रह्म	९२७	कामतो ब्रह्मणवधे	२४८
कतमा सा देवता	९३५	कामं सक्वपो विचिकित्सा	१९
कतमा सा देवता	९३७	कामाच्च नानुमानापेक्षा	४९१
कतमा सा देवता	९३८	कामाच्च	४४९

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
कारण तु ध्येय सर्वैश्वर्यसपन्न	३४८	का ह्येवा-यात्क प्राण्यात् .	४१७
कारणे कार्यगा यद्वत्	५१९	को ह्येवान्यात्क प्राण्यात्	५१३
कारणाना च यो घाता	५११	को ह्येवान्यात्क प्राण्यात् ..	५१७
कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु	३७	कचिद्ब्रह्मा कचिद्विष्णु .	२२१
कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु	३८०	कचिद्ब्रह्मा कचिद्विष्णु	३१७
कारणत्वेन चाऽऽकाशादिषु	३८८	क याते छत्रमित्येष	१४८
कारिण्यं यजेन	६८०	क यात छत्रमित्येष .	७३०
कार्यकारणबद्धोता०	५७		
कार्यकारणानुमानम्	६६५	गतिसामान्यात्	२८७
कालावच्छेदयुक्तानाम्	२४४	ग तिसामान्यात्	२८८
का साम्नो गति स्वर	५१४	गतिसामा यात्	२९४
किं तद्ध्यानं को वा ध्याता	५०९	गतिसामा यात्	३२०
किं तु निर्दोषवैत-य	२५४	गतिसामान्यात्	६४१
किमु तद्ब्रह्म	२६२	गायत्री छन्दमा माता	१४३
किमेकं देवत लोके	२३७	गायत्री तल्लिङ्गात्	५८०
किंस्विद सीदधिष्ठानम्	७४	गायत्री वा इद सर्व भूतम्	३४१
क्रियाप्रवर्तकत्वेन	२५४	गायत्री वा इद सर्वम्	५५७
कीटो भ्रमरैर्गैर्क मृत	३७०	गायत्री वा इद सर्वम् .	५६१
कुर्वन्ति चावताराणि	२४७	गायत्री वा इद सर्वम्	५६४
कुशलोऽस्य लब्धा	४७४	गायत्री वा इद सर्वम् .	५८१
कृत्स्नप्रसक्ति	७०१	गायत्री वा इद सर्वम्	५९३
कुशानुरेता सर्वज्ञ	२०६	गायत्र्या सस्थितो विष्णु	५७०
कृषिर्भूवाचक शब्द	१९	गुणा सर्वेऽपि वेत्तव्या	३१३
केन स्याद्येन स्यात्	२४१	गुह्या एवाऽऽदेशा मधुकृत .	१४३
केवलो निर्गुणश्च	४७६	गोदोहनेन पशुकामस्य	४१४
को न आत्मा किं ब्रह्मेति	३२८	गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात् ..	२५४
को भवानिति निर्देश	१४८	गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात्	२९५
को भवानिति निर्देश	७३०	गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात्	६७६
को हि भीमासको ब्रूयात्	४०९		
को हि भीमासको ब्रूयात् .	४८०	चक्षुश्च द्रष्टव्य च	५३८

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
अक्षुरादि यथाऽशक्तम्	१८८	जगद्ग्यापारवर्जम्	२२९
अक्षुरादि यथाऽशक्तम्	१९३	जगद्ग्यापारवर्जम्	२३४
अक्षुरादि यथाऽशक्तम्	२०१	जगद्ग्यापारवर्जम्	२३७
चतुर्होतृणामात्मान कवय	५०३	जगद्वाचित्वात् .	२९४
चरणाभिधानात्	५८८	जन्माद्यस्य यत.	१०७
चरणाभिवानात्	५६९	जन्माद्यस्य यत	१२४
चरणाभिधानात्	५८९	जन्माद्यस्य यत	२७८
चित्ति स्तुक्	४९	जन्माद्यस्य यत	३३६
चिद्धतस्थेशत त्रत्वे	५२९	जन्माद्यस्य यत	६५९
चिदात्मना तु सारूप्यम्	६४०	जनादिव्यवस्थात पुरुषबहुत्वम्	६५७
चित्यते सूक्ष्मया बुद्ध्या	७२४	ज म कर्माभिधानानि	४८९
चिन्मयेऽम्भिन्महाविष्णौ	४८५	जनिदोत विष्णो	३६७
चेतनस्तु द्विज प्रोक्त	३१२	जितिलयमाग्वा जुहुयात्	४६४
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म	९१	जिज्ञासाशब्दतो हीच्छा	१०८
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म	१२५	जिज्ञासाकारणीभूत—	१६०
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म	१६६	जिज्ञास कारणीभूत—	२०३
छ.		जीव ईशो विशुद्धा चित् .	१८१
छन्दोभिधानान्नेति चेन्न	२४१	जीवेनाऽऽत्मना	२८१
छन्दोभिधानात्	५५९	जीवेनाऽऽत्मना	२८२
छन्दोभिधानात्	५८०	जीवा मिता परो मित्र	१६८
छन्दोभिधानात्	५८२	जीवेशवाभासेन करोति	४८५
छन्दोभिधानात्	५९३	जीवेशवाभासेन	७६
छन्दोभिधानात्	५९६	जीवेशवाभासेन	७६
छन्दोभिधानात्	६०४	जु यदा पशत्ययमीशम्	७४
छागस्य वषाया मेदम	२४७	जु यदा पशत्यन्यम् .	२३६
छागो वा मन्त्रवर्णात्	३४७	जु यदा पशत्यन्यम् .	३६३
छिद्यन्ते सर्वसशया	१२९	जु योतिर्दर्शनात्	३३१
ज		जु योतिर्दर्शनात्	३७३
जगद्ग्यापारवर्जम्	२२३	जु योतिर्दर्शनात्	३७७
जगद्ग्यापारवर्जम्	२२४	जु योतिर्दर्शनात्	३८९

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
ज्योतिर्दर्शनात्	१९२	टावृत्रे	१६९
ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा हि	३७७	त.	
ज्योतिरुपक्रमात्	२०७	तत्तत्कल्पीयवृत्तान्त—	२२२
ज्योतिरुपक्रमात्	२०८	तत्तत्कल्पीयवृत्तान्त—	३६६
ज्योतिरुपक्रमात्तु त ग	२३८	तत्कारण सारुययोगामिपन्नम्	६४२
ज्योतिर्विष्णु	१७९	तत्कारण सारुययोगाधिगम्यम्	६४९
ज्योतिर्हृदय आहित यत्	५७६	तत्कार्यस्तत्सिद्धेर्नापलाप	६६९
ज्योतिश्चरणामिवानात्	३२६	तच्चि ता विपुलाह्लाद—	१९
ज्योतिश्चरणाभिधानात्	३२२	तच्चेत्त्व याज्ञवल्क्य	२९७
ज्योतिश्चरणामिवानात्	३७६	तत्र साधु	७१७
ज्योतिश्चरणाभिधानात्	३४४	तत्र प्रथमतोऽयत्र	३८०
ज्योतिश्चरणामिवानात्	१७९	तत्र माहेश्वरी लक्ष्मी	३४६
ज्योतिषामपि तज्ज्योति	१२१	तत्रैव मुरुयवृत्तोऽयम्	२१६
ज्ञात सामान्यतोऽज्ञातम्	११७	तत्तु समन्वयात्	९१
ज्ञात्वा त मृत्युमत्येति	३९८	तत्तु समन्वयात्	१२१
ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशै	१९	तत्तु समन्वयात्	२७८
ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशै	७२९	तत्तु समन्वयात्	२८९
ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति	१९२	तत्तु समन्वयात्	२९०
ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति	२१८	तत्तु समन्वयात्	३३८
ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति	४४४	तत्तेज ऐक्षत	२८१
ज्ञानध्यानसमायोगात्	३१३	तत्तेज ऐक्षत	६६२
ज्ञान वैराग्यमैश्वर्यम्	११२	तत्तेजोऽसृजत	२६९
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसाम्	४७२	तत्तेजोऽसृजत	७३९
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसाम्	४७४	तत्पुरुषाय विद्महे	३४८
ज्ञानस्वरूपमत्यन्तम्	१४९	तत्पुरुषाय विद्महे	३९०
ज्ञानेन तु तदज्ञानम्	३७	तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्ध वा	११३
ज्ञेयत्वावचनाच्च	६७९	तत्पुरुषोऽमानव स एतान् ब्रह्म	२६०
ज्ञोऽत एव	६२६	तत्प्रकृतवचने मयट्	४४०
ट		तत्प्रकृतवचने	४४१
टावृत्रि	१६२	तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत्	५९०

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
तत्प्राणे प्रपन्ने	१११	ततो यदुत्तरतरम्	३१६
तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थम्	१२	ततो यदुत्तरम्	३१७
तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थम्	५१	ततोऽवतीर्य विश्वात्मा	३४९
तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थम्	१०९	तथा च दर्शयति	४२०
तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थम्	"	तथाऽन्यप्रतिषेधात्	३११
तत्त्वमसि	५१	तथाऽन्यप्रतिषेधात्	३१४
तत्त्वमसि	७१	तथाऽन्यच्च नृपेत्येतत्	१४८
तत्त्वमसि	१४२	तथाऽन्यच्च नृपेत्येतत्	"
तत्त्वमसि	१४३	तथाऽन्यच्च नृपेत्येतत्	७३०
तत्त्वमसि	१६७	तथाऽत्य तसशयस्तद् म-	६६४
तत्त्वमसि	१८०	तथात्व च शब्दत्	६६१
तत्त्वमसि	२८२	तथात्व च शब्दत्	६६२
तत्त्वमसि	४४७	तथा पुरुषशब्दोऽयम्	३६०
तत्त्वमसि	५६	तथा प्राण	६०७
तत्त्वमसि	७००	तथा प्राणाः	६१२
तत्त्वज्ञानानि श्रेयसाधिगम	७२५	तथा हि दर्शनम्	६०१
तत्त्व परमात्मनि नाद्यभेदे	७२१	तदक्षर तत्सवितुर्वरुणम्	३९३
तत्सर्वमभवत्	२६१	तत्पण्डमभवद्वीर्यम्	९०९
तत्सवितुर्वरुणम्	३५४	तदानीन्त्वादर्थवत्	६८२
तत्सनिधानादाधिष्ठातृत्वम्	६३७	तत्सन्त्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य	६६७
तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्	५१	तत्सोऽसृजत्	६२३
तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्	४८४	तत्समिन्धान देव तु तल्लेङ्गान्	६२४
तत कदाचिद्धर्तारम्	७२२	तदत्यक्तमाह हि	३११
तत पद तत्परिमार्गितव्यम्	९५	तदमदेव सन्मनाऽकुर्वन्	६८३
तत पर ब्रह्मपर महान्तम्	३९२	तदमदेव सन्मनाऽकुर्वन्	६८७
तत पर ब्रह्मपर महान्तम्	३९५	तत्सदेव स मनोऽकुर्वन्	७३९
तत पर ब्रह्म	३९२	तदस्यास्त्यग्निमिति भतुष	६९
ततो गच्छेत्सुपर्णाक्षम्	२४८	तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम्	४८९
ततो गच्छेत्सुपर्णाक्षम्	९१३	तदाऽऽत्मानमेवावेदो ब्रह्मास्मि	९०६
ततो वै सदजायत	४७८	तदाऽत्मानमेवावेनू	९१

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
तदादाय मृतप्रायम्	२३२	तदैक्षत	१८४
तदा द्रष्टु स्वरूपेऽवस्थानम्	४७०	तदैक्षत	२२४
तदाऽपि सशय स्यात्	५४७	तदैक्षत	२३५
तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया	२६१	तव देवाऽऽहवमायन्ति सर्वे	५५४
तदुपर्यपि बाढराद्यण समवात	६६३	तद्ब्रचनादास्नायप्रामाण्यम्	६४३
तदुपासन च भवति	३१२	तद्ब्रचनादास्नायस्य प्रामाण्यम्	६७९
तदेतत्सत्त्वम्	७३	तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म	११०
तदेव ब्रह्म परम कवीनाम्	१६४	तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म	२०३
तदेव ब्रह्म परम कवीनाम्	"	तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म	२१८
तदेव ब्रह्म परम कवीनाम्	१७२	तद्विजिज्ञासस्व	५५
तदेव ब्रह्म परम कवीनाम्	२८६	तद्विजिज्ञासस्व	७६
तदेव ब्रह्म परम कवीनाम्	३३९	तद्विजिज्ञासस्व	१०७
तदेव ब्रह्म परम कवीनाम्	३४३	तद्विजिज्ञासस्व	११२
तदेव ब्रह्म त्व विद्मि	३१४	तद्विजिज्ञासस्व	१३७
तदेव ब्रह्म त्व विद्मि	"	तद्विजिज्ञासस्व	१४०
तदेव ब्रह्म	३४५	तद्विजिज्ञासस्व	१३८
तदेव ब्रह्म	४२०	तद्विजिज्ञासस्व	४२३
तदेव ज्योतिषा ज्योति	५५६	तद्विजिज्ञासस्व	"
तदेतद्दृष्ट श्रुत च	५७८	तद्विजिज्ञासस्व	४४३
तदेतद्दृष्टाऽभ्यनक्तम्	५६२	तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणम्	४३१
तदेतद्दृष्टाऽभ्यनूक्तम्	५७०	तद्विज्ञाय पुनरेव वरुणम्	१६०
तदेवर्तं तदु सत्यमाहु	२१९	तद्विष्णो परम पदम्	३४९
तदेवर्तं तदु सत्यमाहु	३५१	तद्गुणसारत्वात्तु तदव्यपदेश	१००
तद्देवा ज्योतिषो ज्योति	५५०	तद्गुणसारत्वात्	११८
तदेषाऽभ्युक्ता	३९०	तद्वै त्व प्राण	३४०
तदैक्षत बहु स्या प्रजायेय	२३५	तद्वै त्व प्राणोऽभव	३७६
तदैक्षत बहु स्या प्रजायेय	३५४	तद्वै त्व प्राणो अभव	५४८
तदैक्षत	१४३	तद्वै त्व प्राणो अभव	५५०
तदैक्षत	१५२	तद्वै त्व प्राणोऽभव	५५४
तदैक्षत	१८१	तद्वै त्व प्राणोऽभव	५५४

श्रीकरपादशुषपाध-

श्रुत्याद	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
तद्यथा महामत्स्य उभे	४१८	तमसो मा ज्योतिर्गमय	४१८
तद्य इमे वीणाया गायन्ति	४१९	तमि द्र उवाच ऋषे	३८९
तद्यथेह कर्मचित	७४	तमीशान वरदम्	२९९
तद्यथेह कर्मचित	९४	तमेत वेदानुवचनेन	४७३
तद्यथेह कर्मचित	१०४	तमेव विदित्वा	८०
तद्यो यो देवानाम्	२९७	तमेव	२९३
तद्यो यो देवाना प्रत्यबुध्यत	२९८	तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति	१०९
तद्यो यो देवाना प्रत्यबुध्यत	२९९	तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति	१३८
तद्यो यो देवाना प्रत्यबुध्यत	२११	तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति	३९०
तद्यो यो देवानाम्	४२०	तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति	४१७
तद्यो यो देवानाम्	९०७	तमेव विदित्वा	४४४
तथा सद्धस्तुनो मेदत्रयम्	१९२	तमेवं विद्वान्मृत इह	१३८
तद्धैक आहुरसदेवेदम्	१९९	तमेव विद्वान्मृत इह	१४०
तद्धैक आहुरसदेवेदमग्रे	४४८	तमेव विद्वान्मृत इह	४२१
तद्धितार्थोऽपि सामान्यम्	३२१	तमेव विद्वान्मृत इह भवति	४८४
तद्धेतुव्यपदेशात्	४०४	तमेव विद्वान्मृत इह	९०१
तद्धाम्य विजिज्ञौ	२९४	तमेवैकं जानथ	१२७
तद्धर्मोपदेशात्	९२१	तमेवैकं जानथ	१३१
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	२९४	तमेवैकं जानथ	२९४
तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	३९३	तमेवैकं जानथ	२९३
तन्निष्ठस्य	२९१	तमेवैकं जानथ	२९७
तन्निष्ठस्य	२९२	तमेवैकं जानथ ..	३१६
तन्न दिवा न रात्रिः	३१९	तमेवैकं जानथ	३१८
तन्मनोऽकुरुत	४०२	तमेवैकं जानथ ...	३३२
तपसा चीयते ब्रह्म	३९४	तमो राशिगण चैव	७२४
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासन्व	१६७	तमो वा इदमेक एवाग्र आसीत्	३९३
तस्यहेमनिकायाभम्	३४९	तमो वा इदमेकमास	३९४
तम आसीत्तमसा	४०	तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्ति	२६६
तम एवेदमग्र आसीत्	६६९	तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्ति	७०९
तुमाह भगवान्वाग्मी	७२३	तरति शोकमात्मवित्	१९

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
तरति शोकमात्मवित्	३७	तस्मात्सर्वमभवत्	१०७
तरति शोकमात्मवित्	७६	तस्मात्पूर्वमभवत्	२१९
तरति शोकमात्मवित्	८०	तस्माद्दयासि पुच्छनैव	३९६
तरति शोकमात्मवित्	१०५	तस्मिन्सति सूर्यादिक न माति	२१०
तरति शोकमात्मवित्	१२९	तस्मिन्नप्यधिका प्रीतिम्	२४८
तरति शोकमात्मवित्	३२२	तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्द	२१६
तरति शोकमात्मवित्	७२५	तस्मै त्व तत्त्वम्	७२१
तर्काप्रतिष्ठानात्	६८६	त मे त्व प्रतिष्ठिनोऽसि	७२२
तल्लवद् दृश्यते व्योम	२००	तस्य तावदेव चिरम्	२५६
तल्लिङ्गात्तद्धर्मोपदेशात्	४४३	तस्य तावदेव चिरम्	१५
तल्लिङ्गात्	५२६	तस्य भासा सर्वमिद विभाति .	२११
तव श्रिये मरुतो मर्जय त	२४२	तस्य भूरिति शिग	३९१
तव श्रिये मरुतो मर्जय त	५१३	तस्य यथा कट्यासम्	४५५
तस्मा एतत्प्रोवाच	५३०	तस्यकर्त्तव्यं माम च गेष्णौ	४५९
तस्मान्नयस्ते नश्य ते	१३५	तस्य ललाटात्त्र्यक्ष	४८६
तस्मात्तेपानाच्चत्वारो वेदा	१७४	तस्य लोक स उ लोक एव .	३१६
तस्मादपेक्षिन ब्रह्म	३२५	तस्याङ्गमध्यमात्कटा	२२०
तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्द	१६२	तस्यैतस्य देव	४९८
तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्द	१६६	तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुति	५५६
तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टेऽपि	२००	तस्यैष एव शारीर .	४१५
तस्मात्काया प्रभवन्ति सर्वे	६४६	तस्यैष एव शारीर	११
तस्माद्ब्राह्मणो नावैदिकमधीयीत	८३	तस्यैष एव शारीर आत्मा	४२४
तस्मात्सर्वाणि वयासि	३९१	तस्यैष एव शारीर आत्मा	४२५
तस्माद्वा एतस्मादात्मन	२६४	तस्यैष एव शारीर आत्मा	४२७
तस्माद्वा एतस्मात्	३८९	तस्यैष एव शारीर आत्मा .	४३२
तस्माद्वा एतस्मादात्मन	४०७	तस्यैष एव शारीर	४०८
तस्माद्वा एतस्मात्	४२०	तस्यैष एव शारीर आत्मा	४३३
तस्माद्वा एतस्मादात्मन	४२१	तस्यैषा दृष्टिर्नैतस्मिन्शरीरे	५५६
तस्माद्वा एतस्मात्	४३१	तस्योदिति नाम स एष ..	४५९
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नम्	६४६	न देवा प्राणयन्त	३४२

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
त मान्तमनुभाति	२१०	ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा	१६६
त विश्वरूप भवभूतर्मल्लयम्	३५५	ते हीमे प्राणा	६६२
त विद्याददु खसयोग--	४६९	त्रिपादस्यामृत दिवि	१६१
त त्वौपनिषद पुरुष पृच्छामि	२५७	त्रिपादस्यामृत दिवि	१६३
त ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशम्	१७२	त्रिपादस्यामृत दिवि	१६५
ता आप ऐक्षत	६६२	त्रिपादस्यामृत दिवि	१६६
ताभ्यो गामानयत्	२६३	त्रिपादस्यामृत दिवि	१६८
ताभ्यो गामानयत्	२६५	त्रिपादस्यामृत दिवि	१७०
तानीदानीं समालभ्य	२३२	त्रिपादस्यामृत दिवि	१९४
ताश्च हि सत अहमुक्थम्	३४२	त्रिलोचन नीलवण्ठ प्रशान्तम्	१२१
तावमनो निरोद्धव्यम्	४७०	त्रीन्प्रयाजान्निष्ठा	२६९
तावानस्य महिमा	११६	त्री प्रयाजान्निष्ठा समानयत	७०७
तावानस्य महिमा	१६१	त्यक् वा तपोवन कृत्स्नम्	२४७
तावानस्य महिमा	१६५	त्यजेदक कुलस्यार्थे	११८
ता वा एता शीर्षे छिय	३४२	त्यजेदक	१३२
ता वा एता सर्वा देवता	६६२	त्वचा स्पृशति वै वायुम्	७२४
तासा वायुर्वत्सः	६२१	त्वदुपासा जगन्नाथ	३६६
ता ह वै देवता अह श्रेयमे	६६२	त्वद्विस्तारो यतो ब्रह्मा	,,
ता योगम्	६१९	त्व मुक् च जगत्सर्वम्	२४९
तुरीय सर्वदृक् सदा	१३७	त्वमग्न इ द्रो वृषम	१९१
ते च विवदमाना ब्रह्म जग्मु	६६२	त्वमप्यहमह सर्वम्	७२३
ते च वाचमूचस्त्व न उद्गायेति	,,	त्वमेव मृ युममृतमाहु	५१४
तेजसा सौम्य शुद्धेन	१९०	त्वया यत्प्रभय दत्तम्	२३७
तेजो वै गायत्री	६००	त्वया यदप्रभय दत्तम्	३६६
तेजोमयी वाक्	६०७	त्वामग्नि वन्मि विद्वाम्	७७
ते देवा रुद्र न्यायन्ति	११३	त्व प्राण	११२
तेनैवैष ह्येषाऽनन्दयाति	१४९	त्व ब्रह्मा त्व विष्णुस्त्व रुद्र	११४
तेन नारायण स्मृत	३४४	त्व भर्ता मातरिश्वा प्रजानाम्	११४
तेनेद् पूर्णं पुरुषेण विश्वम्	३५७	त्व मातरिश्वा	११२
त ये शत प्रजापतेरान दा	४२२	त्व मुक्तिदो बन्वदोऽतो मतो मे	१२८

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
त्व यज्ञस्त्वमु ववासि	५५४	द्वा सुपर्णा	१९७
त्व स्त्री त्व पुमानसि	४ १	द्वा सुपर्णा	२१६
		द्वा सुपर्णा	२६८
ददौ तदैश्वर ज्ञानम्	३५५	द्वा सुपर्णा	२१९
दधीचिना गौतमेन	२ ६	द्वा सुपर्णा	७०५
दध्ना जुहोते	५८३	द्वा सुपर्णा	४५३
दर्भस्तृणीत हरितै	३६३	द्वा सुपर्णा	४७७
दर्भस्तृणीत हरितै	४५८	द्वितीयाद्धि भय भवति	४०६
दर्शिता चैव पार्थय	३९०	दृष्टवत मुच्यते	१४
दर्शनाय चक्षु	४५०	दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या	१९
दर्शपूर्णमासाग्ना स्वर्गकाम	२६८	दृष्ट यज्ञि वा यताम्	१९८
दर्शपूर्णमामाभ्या वर्गकाम	७८६	दृष्टा गुणाक्रियाजाति—	२९८
दर्शते राजमातङ्गा	५७३	दृश्यते तु	६०७
दहर उत्तरम्	३१०	दृश्यते तु	६७०
दहर	३३२	दृश्यते तु	६८०
दिव आत्मान- सवितारम्	४९९	दृश्यते तु	६९५
दिव, पर	५६८	दृश्यते तु	७०१
दिने दिने च वजा त—	४७२	द्र वात ब्रह्मणो रूपे	३१५
दिव्यो देव एक रायण	२१८	द्वे विद्ये वेदितव्ये	२५४
दुर्बलस्य प्रमाणस्य	१९८	द्वे विद्ये वेदितव्ये	२६७
दुर्घटत्व भूषण चेत्	४७	द्वे विद्ये वेदितव्ये	७०६
दुर्वाभा शक्रश्चाश	४२०	द्रेण बृहस्पतेर्भागन्	४९०
देवदेवस्त्वचिन्त्यात्मा	२४८	द्रौ क्रमो चित्तनाशस्य	४६८
देवा अप्यस् रूपरम्	४८४	धावाभूमी जनय देव एक.	२३५
देवाना य इ मनो यजमान	६५०	ध्र वाभूमी जनयन्देव एक	२३६
देवान् प्राणयो नव	५५२	धावाभूमा जनयन्देव एक	३६६
देवा वयि द गुहात्तितम्	४९५	द्युम्वाद्यायतन स्वशब्दात्	३२९
देवादिभेदमध्यास्ते	३७	द्युम्वाद्यायतनम्	३३४
द्वा सुपर्णा	७२	द्युम्वादि	३२२
द्वा सुपर्णा ..	७५	द्युम्वादि	३३

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
द्यौर्मूर्धा हि विभोस्तस्य	३६४	न तत्र सूर्यो भाति	३३०
घ		न तदस्ति पृथिव्याम्	७२
घन्या खलु वने वाता	२४५	न तद्भासयते सूर्य	२०९
धरा च वहि सूर्यश्च	३६४	न तद्भासयते	२१०
धर्मो भेदश्च मिथ्या चेत्	४७८	न तद्भासयते	"
धाता यथापूर्वमकल्पयत्	१८०	न तद्भासयते	२१२
धाता यथापूर्वमकल्पयत्	३४३	तु दृष्टा तस्मात्	६९४
धान्यमसि धिगुहि	५००	न तृतीयादियोगित्वम्	६९३
धिक् तेषा धिक् तेषाम्	२४६	। तादृक्पदार्याप्रतीते	६९७
ध्यातृध्याने परित्यज्य	४६९	न त्वा वाँ इन्द्र कश्चन	५९१
ध्यात्वा प्रदोषकृतेषु	२४५	। दृष्टेर्द्रष्टारपश्ये	४६८
ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्यम्	५०९	नद्य स्यन्दमाना समुद्रायणा	७०९
न		न प्रतिष्ठा लोकमातमानयेत्	५१७
न कर्तृ ब्रह्म वेदस्य	१८१	न प्राणे[न]नापानेन	५५१
न कलञ्ज भक्षयेत्	४७७	न प्राणेन	५५२
न कारण कारणाना गता	१८८	न बुद्धि मर्दय दृष्ट	२३
न कारण कारणानाम्	५११	। बुद्धि मर्दय-दृष्ट	४७३
न च स्मार्तमतद्धर्माभिल पात्	३६७	। ब्रह्मा नेशान	२१७
न चक्षुषा पश्यति काश्चिदेन	५८९	। ब्रह्मा नेशान	२१८
न चान्यज्ञानान्मोक्ष	३४५	। ब्रह्मा नेशान	२२४
न जायते म्रियते वा निपश्चित्	३२७	। भावे भावयोगश्चत्	६७१
न जीवमदसूत्राणाम्	६३	ननक चमक चैव गौरुषम्	३६२
नभिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे	४४९	ननक चमक चैव पुरुषम-	"
न त विदाऽथ य इमा	३६	नय सोमाय च रुद्राय च	३५१
न तत्र सूर्यो भाति	१०९	नमस्तास्र य चारुगाय च	२१९
न तत्र सूर्यो भाति	२१०	। मृत्युरासी मृतम्	४०
न तत्र भाति	"	। माऽस्तु लक्ष्मीपतये	२२०
न तत्र सूर्यो भाति	२११	। माऽस्तु लक्ष्मीपतये	३४६
न तत्र सूर्यो भाति	२१२	न वयेनास्य हन्यते	७१७
न तत्र सूर्यो भाति	"	न विजावन्ति	५०९

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
न विद्यते तु तदश	५६०	नात्र तिरोहितमिव	४१८
न विधौ पर शब्दार्थ	१६८	नत्र काचन मिदाऽस्ति	८
न विलक्षणत्वात्	६०५	नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्	६३७
न विलक्षणत्वात्	६४०	नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्	६७९
न विलक्षणत्वात्	६५३	नात्र ब्रह्मेति व्यजानात्	४०८
न विलक्षणत्वात्	६५१	नानेन तेषामाधिक्यम्	३६७
न विलक्षणत्वात्	६८०	नान्यत्प्रयोजन ज्ञानात्	३१३
न विलक्षणत्वात्	६८७	नान्य पन्था अयनाय	१६
न वेति विभाषा	७२९	नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय	२९३
न शिवोऽनुपपत्ते	३६७	नान्य पन्था	२८३
न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य	५८९	नान्य पन्था	३५६
न स वेद	२६१	नान्य पन्था विद्यते	३५७
न स्रुयोपसंज्ञात्	२०७	ना यथा विद्यतेऽयनाय	५५४
न स्रुयोपसंज्ञात्	२०८	नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय	३९०
न स्रुयोपसंज्ञादपि	२३०	नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा	२७१
न स्रुयोपसंज्ञात्	४३	नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा	२७१
न स्रुयोपसंज्ञात्	६४७	ना योऽतोऽस्ति	४४६
न स्थानतोऽपि	५७	नान्योऽस्ति द्रष्टा	४४७
न ह वै देवान्पाप गच्छति	२०२	ना योऽतोऽस्ति द्रष्टा	४४८
न ह वै देवान्पाप गच्छति	४६०	ना योऽतोऽस्ति द्रष्टा	४४९
न ह वै सशरीरस्य सत	११	नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा	४५०
न ह वै सशरीरस्य	१०४	नान्योऽतोऽस्ति	४५२
न हि नि दा	२०८	नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा	७०५
न हि निन्दा	५१७	नान्योऽतोऽस्ति श्रोता	५१
न हि स्वापे पृथिव्यादे.	५३७	नान्योऽतोऽस्ति श्रोता	४४६
न ह्यग्नि शीतेन वायति	३९७	नाभिः व्यक्तिनिबन्धनौ	६७१
न ह्यस्ति द्वैतसिद्धि	२७१	नाभ्या आसीदन्तरिक्षम्	४८४
न ह्यस्ति द्वैतसिद्धि.	७०५	नामब्रह्मेत्युपासीत	२९८
नातिरात्रे षोडशिन गृह्णाति	४७	नाम ब्रह्म	४३५
नाऽऽत्मा श्रोत्रोर्नित्यत्वाच्च ताभ्य.	६५९	नाम ब्रह्मेत्युपासीत	४३६

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
नाम ब्रह्मेत्युभास्ते	४६३	नामदासीन्नो मदा-	४०
नाम ब्रह्मेत्युभासीत	४९२	नामदासीन्नो मदामीत	२५३
नामरूपे ऋगकरेत्	२८४	नामिति सुख यस्मिन्	४१८
नामानि तव गोविन्द	२१	नाम्यकृत कृतेन	९४
नामानि तव गोविन्द	३२	नाह ब्रह्म	४४६
नामानि तव गोविन्द	३६५	नित्य विभु सर्वगतम्	४०८
नामानि सर्वाणि यमाविशा न	३४७	नित्या नित्यानाम्	६३
नामानि सर्वाणि	४२२	नि यो नित्य नाम्	६२६
नारायणदृष्टेन पुरुषमुक्तेन	२६५	नित्य सर्वगतो ह्यात्मा	६३८
नारायणपरो ज्योति	५८९	निदितो ह्यैश्वर मार्गम्	२४७
नारायणपरो ज्योति	५९०	निर्गुणस्याप्रमेयस्य	१३४
नारायणादय पञ्च	४३७	निरञ्जन	५७०
नारायणादेव सर्वाणि भूतानि	९६	निरञ्जन पर साम्यमुपैति	४१८
नारायणादेव सर्वाणि	२८२	निरञ्जन परमसाम्यमुपैति	७१०
नारायणब्रुवो जायते	२०९	निर्वाणमय एवाह-	६५
नारायणाद्ब्रह्मा जायते	१८८	निर्विकार ह्यमूर्तं च	७२४
नारायणोऽसौ परम	९७	निर्विशेष पर ब्रह्म	४६६
नारायणोऽसौ परमा विचिन्त्य	१६५	निवृत्तिरात्मा मोहस्य	१०२
नार्जुनेन सम शपो	२४८	निवृत्तचित् चाऽऽत्मा च	२४५
नावेदवि मनुते त अहन्तम्	१२८	निष्कल वेन सर्वेषाम्	१६०
नावेदवि मनुते त बृहन्तम्	१८८	निष्कल निष्क्रयम्	४८७
नावेदवित्	"	निजीयमानैर्विहगै	५६
नावेदवित्	१९०	नीहारेण प्रावृता जल्पया	३७
नावेदवित्	२६५	नीहारेण प्रावृता	१८४
नावेदवित्	"	नक्षेत पूजावेलायाम्	२४६
नाविद्यमान ब्रुवते	४३५	नेक्षेदुद्यन्तमादित्यम्	७५
नाविद्यतोऽप्यवस्तुना	६५७	नेतरोऽनुपपत्ते	३४५
नाश कारणलय	६६८	नेतरोऽनुपपत्ते	३९३
नाशः कारणलय	६६९	नेतरोऽनुपपत्ते	५०१
नामतोऽदृष्टत्वात्	६८४	नद रजत भिय शुक्तिः	५२२

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
नेह नानाऽस्ति किंचन	८	पयसा जुहोति	१८३
नेह नानाऽस्ति किंचन	६१	पावेत्राणा पवित्र य	२३७
नेह नानाऽस्ति किंचन	१९९	पश्यत्यचक्षु स शृणोत्यकर्ण	४४९
नेह नानाऽस्ति किंचन	२००	पश्यत्यचक्षु	४९०
नेह नानाऽस्ति किंचन	६३९	पश्यति परम ब्रह्म	३१२
नेह नाना	२३९	पश्यन्प्रतिपेदे	२९९
नेह नानाऽस्ति किंचन	३९९	पश्यन्प्रतिपेदे	९०७
नेह नानाऽस्ति	४०२	पश्य मे पार्थ रूपाणि	४८१
नेह नानाऽस्ति किंचन	४२	पश्य मे पार्थ रूपाणि	४८३
नेह नानाऽस्ति किंचन	४७६	पाति यस्मात्प्रजा सर्वा	३४९
नेह नानाऽस्ति किंचन	७१४	पाति यस्मात्प्रजा	९०८
नेह नानाऽस्ति किंचन	७२९	पा अभिमानात्	९७३
नैव क्वचिनात्र भिदाऽस्ति	२७१	पा ऽऽम्य विश्वा भूतानि	९१७
नैव क्वचिनाऽत्र भिदाऽस्ति	७०९	पा ऽऽम्य सर्वा भूतानि	९९६
नेनमूर्ध्वं न तिर्दक्षम्	९८९	पा ऽऽम्य सर्वा भूतानि	९९९
नेवेह किंचनाग्र भासीत्	२१८	पुच्छशब्दान्नेति चेत्	३९६
नेवेह किंचनाग्र आमत्	३४७	पुण्यपापे विधूय	७०९
	प	पुण्यपापे विधूय	२६६
पकार प्राण आ मा	२३८	पुण्डरीक सिताम्भोजम्	४७
पण्डितो मेधावी ग धरन्	१९०	पुण्डरीकाण बर्हिषि भवति	४९७
पति विश्वस्याऽऽत्मेश्वरः शाश्वतः	२१९	पुण्डरीकस्य भोजम्	४९९
पति विश्वस्याऽऽत्मेश्वरम्	३९६	पुनर्नरायणरूपम	९४
पत्या दशब्देभ्यः	२०७	परम ब्रह्म इ	३७०
पत्या दशब्देभ्यः	२८८	परमस्युपाय	७०९
पत्या दशब्देभ्यः	३३६	परमस्युपाय	७०८
पत्यादिशब्देभ्यः	३८२	परसाम्भोजम्	२६६
पत्युरसामञ्जस्यात्	२०७	परमसाम्भोजम्	२६६
पत्युसामञ्जस्यात्	२०८	परमसाम्भोजेति	२६९
पद् यद्विष्णोरुपम निगायि	२४९	परममोति	३८९
पद् यद्विष्णोरुपम निगायि	९१६	परमार्थ स्वतन्त्रस्यात्	२६७

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
परमं व्योम-प्रतिष्ठितम्	४३२	पुरुष एवेद सर्वम्	३९७
परात्पर पुरिश्चय पुरुषमीक्षते	३१८	पुरुष एवेदम्	७०७
परात्पर पुरुषमुपैति	२७३	पुरुष एवेद विश्वम्	७०६
परात्परम्	३२२	पुरुषमीक्षते	३३२
परात्पर पुरुषमुपैति दिव्यम् .	७१०	पुरुषविध	२६४
परात्पर पुरुषमुपैति दिव्यम्	७८९	पुरुषस्य विद्म सहस्राक्षस्य	३६१
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते	२३३	पुरुषस्य विद्महे सहस्राक्षस्य	३४४
परस्या ते कृतात्म-	७०९	पुरुषावात्ममानवौ	३९९
परि ह्येन म्रिय ते	९९०	पुरुषेण नारायणेन	३९६
परीक्ष्य लोकान्	९४	पुरुषोत्तममाश्रित्य	२४७
परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति	७०८	पुरुषो नाम सपूर्ण	३६२
परेऽव्यये	२७०	पुरुषो ह वै नारायणोऽकाम-त	३९९
परे व्यये सर्व एकी भवति	२८	पुरुषो ह वै नारायण	३४७
परेऽव्यये सर्व एका भवति	२६९	पुरुसज्ञे शरीरेऽस्मिन्	३९६
परेऽव्यये सर्व एकी भवति	७०६	पुरुसज्ञे शरीरेऽस्मिन्	३६०
परेऽव्यये सर्व एकी भवति	७०४	पूर्णमद पूर्णमिदम्	२९७
परेऽव्यये सर्व एकी भवति	८०२	पूर्णमद पूर्णमिदम्	३९९
परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति	६१७	पूर्णमेवावशिष्यते	३१९
परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति	७०९	पूर्णत्वात्पुरुष स्मृत	९६३
पर्यवस्यन्ति विप्रेन्द्रा	२९०	पूर्वमादिमत किञ्चिन्	६६३
पर्यवस्यन्ति विप्रेन्द्रा	३४८	पूर्वपक्षासमुद्धानम्	६९१
पुरा कल्पापाये	४८६	पुवाक्यस्य बलीयस्त्वम्	९३७
पुराणन्य यमीमासा	६९८	पुवाक्यस्य बलीयस्त्वम्	९४६
पुराणानि प्रणीतानि	३६७	पुसादिवत्त्वस्य	६३१
पुरा मैनाकमाश्रित्य	१४९	पृथगुपदेशात्	६१
पुरा मैनाकमाश्रित्य	११३	पृथिवी होता	४९९
पुरुष एवेदम्	१६९	पृथिव्या तिष्ठति	९०८
पुरुष एवेदम्	"	पृष्ठै स्तुवते	९२६
पुरुष एवे, विश्वम्	२६८	पृष्ठैरुपतिष्ठते	३६१
		पौनरुक्त्य च परमते	९६९

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत	५७२	प्राण देवा अनुप्राणति	४४२
प्रकरण तु पौर्णमास्याम्	३९२	प्राण देवा अनुप्राणति	४३३
प्रकृतिश्च	६४	प्राणमृच्च	११७
प्रकृता पृथिवी वक्ति	५१६	प्राणनिब वन हि सौम्य मन	५३१
प्रजनन ज्योतिः	५८८	प्राणस्य प्राणम्	"
प्रजापतिर्वरुणायश्चमनयत्	६७	प्राणस्य प्राणमुत	४३०
प्रजापतिर्वा इदमेक आसीत्	३५३	प्राणस्तथाऽनुगमात्	५५१
प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भ	३४७	प्राणस्तथा	"
प्रजापते रेतो देवा	२६३	प्राणस्तथाऽनुगमात्	३२६
प्रजा वै बर्हिर्धजमान प्रस्तर	३९७	प्राणस्तथा	३२३
प्रजापतिश्चरति गर्भे	५०१	प्राणस्तथाऽनुगमात्	३७६
प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्त	२२०	प्राणस्तथाऽनुगमात्	३४२
प्रजापतिश्चरति गर्भेऽत	३४३	प्राणद्वा भूयोऽस्ति	२३९
प्रजा च तस्मात्प्रसृता पुराणी	३५४	प्राणेषु हृद्यन्तज्योति	३७७
प्रतिमर्गं प्रसूतानाम्	२४४	प्राणो ब्रह्मति व्यजानात्	४०८
प्रत्यक्षमनुमान च	६७३	प्राणोऽग्नि प्रज्ञात्मा	३२३
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश	७३	प्राणो वा अहमग्नि	३४२
प्रमाणन्यायमीमासा	१९५	प्राणो वा सर्वेभ्यो भूयान्	२४०
प्रमाणन्यायमीमासा	५४	प्राणो वा जाशया भूयान्	२३९
प्रमाद वै मृत्युर्ह ब्रवीमि	४१९	प्रादुर्भावा हरेर्जनिः	२५३
प्रयति	१२८	प्रासाऽपि योगनात्पर्यात्	६५१
प्रयाजानिष्ठा हवीष्यभिघारयति	२६९	प्राबल्यमागमस्यैव	२००
प्रयाजानिष्ठा हवीष्यमि-	७०७	प्राबल्यमागमस्यैव	६५
प्रसादात्त्वधमाद्विष्णो	१३	प्राबल्यमागमस्यैव	२२४
प्रस्तावमन्वायत्ता	५४७	प्राबल्यमागमस्यैव	३९८
प्रस्तावमन्वायत्ता	५४६		
प्रस्तोतर्या देवता	५३५		
प्राण इति होवाच	५३०	बलवन्नुतिलिङ्गाद्यै	३७१
प्राण इति होवाच	३२६	बहव पुरुषा राजन्	६४६
प्राण देवा अनुप्राणति	५५०	बहूना पुरुषाणा हि	६४६

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
ब्रह्मे दृढेऽन्यसाम्यात् किम्	१९८	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	४८४
बुद्ध्वाऽप्यत्यन्तवैरस्यम्	१०१	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	४३१
ब्रह्मण सह ते सर्वे	४८३	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	४२१
ब्रह्मणे त्वामहस ओम्	१४३	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	४१८
ब्रह्मणे त्वामहस ओम्	७२१	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	४२४
ब्रह्म तत्त्व तपो वेद	७३१	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	४०९
ब्रह्मतर्क च भगवान्	५४	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	४३२
ब्रह्मताऽवयवेऽपि स्यात्	३२९	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	४१७
ब्रह्म देवेभ्यो विजिभ्ये	४९९	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	४२३
ब्रह्मनारायणौ पूर्वम्	३६६	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	८०
ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा	३८९	ब्रह्मविदाप्नोति परम्	२६०
ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा	३९४	ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति	४१८
ब्रह्म पुच्छम्	३९७	ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति	४१९
ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा	३९३	ब्रह्मविष्णुवग्नी द्वास्ने	३४८
ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा	४३२	ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति	१०५
ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा	४१३	ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति	५१
ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा	४२०	ब्रह्मशब्द परे विष्णौ	३४९
ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा	४१०	ब्रह्मा कमलवर्णाभि	३४५
ब्रह्म पुच्छम्	४१६	ब्रह्म ण दक्षिणे तभ्य	३४५
ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्	२६९	ब्रह्माण मुनय सर्वे	५१२
ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्	२२१	ब्रह्माण मुनय पूर्वम्	२४५
ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्	२५९	ब्रह्माग्निर्जवा सर्वेऽपि	४८९
ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्	३४५	ब्रह्माऽधिपतिर्ब्रह्मणा अधिपति	२१९
ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्	५०६	ब्रह्माऽधिपतिस्तद्ब्रह्मणा अधिपति	३५०
ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्	२५७	ब्रह्म विष्णुश्च रुद्रश्च	१३५
ब्रह्म विदाप्नोति परम्	४१६	ब्रह्मेति भाषिना पक्ष	२७७
ब्रह्मविदाप्नोति परम्	३८९	ब्रह्म द्रमग्निं यमि द्रमाहु	३७५
ब्रह्मविदाप्नोति परम्	२९०	ब्रह्म द्रमग्निम्	३८४
ब्रह्मविदाप्नोति परम्	३८९	ब्रह्म द्रमग्निम्	३८२
ब्रह्मविदाप्नोति परम्	३४६	ब्रह्म द्रमग्निं जगत, प्रतिष्ठाम्	४९६

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
ब्रह्मेशानादिभिर्देवै	४७६	भूय सृष्ट्वा पतयन्त्वथेरा	३५४
ब्रह्मैव सवनि	२७२	भूरिति शि	४०१
ब्रह्मैव तदसत्यमन्यत्	१२७	भगवै वरुणि	४२६
ब्रह्मैवेद विप्रम्	२६८	भेदव्यपदेशात्	५००
ब्रह्मैव सारम्	७१३	भेदव्यपदेशाच्च	४४५
ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति	४	भेदव्यपदेशाच्च	४४४
ब्रह्मैव स ब्रह्माप्येति	२६२	भेदव्यपदेशाच्च	४४३
ब्राह्मण पाण्डित्य निर्विद्य	२४१	भेदव्यपदेशाच्च	४६९
ब्राह्मणो निर्वेदम्	७६	भेदव्यपदेशाच्च	३४०
ब्राह्मण्या देवकीमुत्र	४८९	भेदव्यपदेशाच्च	६३
बृहन्तोऽस्य धमा	४७६	भेदव्यपदेशाच्च	५०५
		भेदव्यपदेशाच्चान्य	६३
		भेदव्यपदेशाच्चान्य	७२
मद्र पश्यन्त उपमेदुरग्रे	४९७	भेदव्यपदेशाच्चान्य	७२
भगवानिति शब्दोऽयम्	३६०	भोगिशय्यागत शेते	३४५
भगवानिति शब्दोऽयम्	३५६	भोक्त्रापत्ते	६१७
भवानह च विश्वात्मन्	३६६	भोक्त्रापत्ते,	६१०
भवानह च विश्वात्मन्	२३७		
भावाभावकर शेषम्	३५४	मङ्गलानन्तरारम्भ-	७७
भिदाऽसत्ता भिदा	४५३	मत्प्रसादात्तरिषागि	१३
भिन्नोऽचित्य परम	४४६	मत्सी द्रमिन्दो पत्रमान विष्णुम्	५२४
भिन्नोऽचित्य	७२	मदन्तीभिर्भार्जयति	३९७
भिन्ना जीवा परो भिन्ना	६२	मध्ये लिङ्ग महाघोरम्	५०८
भिन्ननद्यब्धिदृष्टान्तम्	७१०	मध्ये लिङ्ग महाघोरम्	३५१
भीषाऽस्माद्वात पवते	४२८	मन एव सृष्ट्याणाम्	४७०
भीषाऽस्मादाग्निभूतपति	५२०	मनसस्तु परा बुद्धि	७३
भुज करिष्यमाण	५४८	मनसश्च विज्ञानम्	६२५
भूमा सप्रसादादध्युपदेशात्	२३९	मनीषितानामर्थानाम्	५१६
भूमा सप्रसादादध्युपदेशात्	३२५	मनीषितानामर्थानाम्	२४९
भूमा	३२२	मनोमय प्राणशरीरो	भारूप.
भूमा	३२२	मनोमय प्राणशरीर.	३३३

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
मनोमय प्राणशरीर	३२९	माया तु प्रकृतिं विद्यात्	१३९
मनो ब्रह्मेति व्यजानात्	४०८	माया तु प्रकृतिं विद्यात्	३७
मन्तव्यश्च । सोऽन्वेष्टव्य	६७७	माया तु प्रकृतिं विद्यात्	४८६
मन्त्रादिवद्वा	२४१	माया तु प्रकृतिं विद्यात्	४८९
ममान्तरात्मा तव च	६४६	मायामात्रमिदं द्वैतम्	२६६
मयश्च शम्भरश्चैव	३८	मायामृग दयिनयोज्जितम्	३८
महत परमव्यक्तम्	२९०	माया ह्येषा मया सृष्टा	४९९
महत् परमव्यक्तम्	३३६	माया ह्येषा मया सृष्टा	३९
महत परमव्यक्तम्	२०८	माया ह्येषा मया सृष्टा	४८१
महत परमव्यक्तम्	३४९	माया ह्येषा मया सृष्टा	४८३
महात्पथरोधेन	५७	मायिन तु महेश्वरम्	३९४
महत् महीयान्	३३२	मायादिनच्च रागादौ	७९१
महर्दीर्घवद्वा	६४२	माममाग्निहोत्रं जुहाति	४३७
महर्दीर्घवत्	६०७	मा सद्रमय	४१८
महर्दीर्घवद्वा	६०९	मद्यगन्तिसमाचारा	२४७
महासमन्वय तग्मिन्	३८८	मक्तात्मन प्रशमा	६३७
महादेव वा महापुरुषम्	३९६	मुखाद्वाग्वाचोऽग्नि	२६५
महामहानीलशिलारुच	४५७	मुख्ये मुख्य प्रकीर्तित	५५६
महान्भोग प्रजापते	५४९	मूर्ते सदिति सप्रोक्तम्	४
महा भोग प्रजापते	५४८	मज्ज्ञानेन घटादयस्तत्त्वत	७३२
मही घटत्व घटत कपालिका	१४९	ग्निका इत्यनेन सर्वस्तद्विकार	७१८
मही घटत्व घटत कपालिका	६९८	भक्तिकेत्येव सत्यम्	७१७
मया प्रकाशिता शाखाम्	३५५	भक्तिकेत्येव सत्यम्	७१८
मानभेदात्स्पर्शरस-	७११	गृत्तिकेत्येव सत्यम्	७२८
मानवी ऋचौ वाय्ये	६५०	गृत्तिकेत्येव सत्यम्	४१८
मा नस्तोके तनये	३५८	मृत्यो स मृत्युमाप्नोति	१२३
मा भूतत्र कुले ज म	२४६	मृत्यो स मृत्युमाप्नोति	१४०
मामेव विजानीहि	५०६	मृदब्रवीत्	५२९
माया चाविद्या च स्वयमेव	४८९	मृदब्रवीत्	६६२
माया तु प्रकृतिं विद्यात् ..	२९१	मृदब्रवीत्	६१७

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
मृन्मयो हि घटाभव	७२४	य एषोऽक्षिणि पुरुष	४९२
मोदो दक्षिण पक्ष	४८८	य एषोऽक्षिणि पुरुष	४९१
मौद्ग चरु निर्वपेच्छ्रीकाम	४९७	यजन्ते नामयज्ञैस्ते	१४९
य		यजमान प्रस्तर	९७७
य अण्डकोशे भुवन विभर्ति	९०८	यजमान प्रस्तर	१८
य आदित्ये तिष्ठन्	४६२	यजन्ते नामयज्ञैस्ते	७२०
य आदित्ये तिष्ठन्	९००	यजमानो वाऽऽहवनीय	३९७
य आत्मनि तिष्ठन्	४४९	यजमानमेवायजमानादुत्तर क०	॥
य आत्मा अपहतपाप्मा	९२०	यजेत्पुरुषसूक्तेन	३६२
य आत्मानमन्तरो यमयति	१२८	यज्ञो वै विष्णु	४९९
य आत्मा अपहतपाप्मा	४९९	यत प्रसूतिः	३४४
य आत्मा अपहतपाप्मा	४६१	यतितव्य समत्वे च	१६
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पद	३४४	यतो वा इमानि	९४७
य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पद	॥	यतो वा इमानि	९३६
य उदगा महतोऽर्णवात्	७९	यतो वा इमानि भूतानि	६८४
य उदगान्महतोऽर्णवात्	४९७	यतो वा इमानि भूतानि	४६८
य एव वेद स क	४२८	यतो वा इमानि भूतानि	१९७
य एव वेद	॥	यतो वा इमानि भूतानि	२०३
य एव वेद	४७९	यतो वा इमानि भूतानि	१४३
य एव विदुरमृतास्ते भान्ति	३४४	यतो वा इमानि	९९
य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते	२६०	यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते	७२१
य एषोऽतरा दित्ये	४९८	यतो वा भूतानि	४९०
य एषोऽन्त	३२२	यतो वाचो निवर्त ते	९०६
य एषोऽक्षिणी पुरुष	३३३	यतो वाचो निवर्त ते	२९६
य एषोऽन्त	३२२	यतो वाचो निवर्तन्ते	२९८
य एषोऽतराक्षिणी पुरुष	३२३	यतो वाच	३००
य एषोऽतराक्षिणी पुरुष	३२७	यतो वाचो निवर्त ते	३१४
य एषोऽतराक्षिणी पुरुष	४९९	यतो वाचो निवर्तन्ते	३०४
य एषोऽन्तरादित्ये	॥	यतो वाचो निवर्त ते	३१७
य एषोऽक्षिणि पुरुष	४९१	यतो वाचो निवर्तन्ते	३०९

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
यतो वाचो निवर्तन्ते	३१०	यत्नेनानुमिताऽप्यर्थ	६७३
यतो वाचो निवर्तन्ते	५३	यनेन भाविनाऽप्यर्थ	१९२
यतो वाचो निवर्तन्ते	४१५	यत्प्रयन्त्यमिषविशन्ति	६२४
यतो वाच	४०७	यत्र ना य पश्यति	३२२
यतो वाच	४०८	यत्रोपरमते चित्त	४६९
यतो वाच	४१७	यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्	२१८
यतो वाचो निवर्तन्ते	४२८	यत्रैतत्पुरुष स्वपिति नाम	२८३
यतो वाचो निवर्तन्ते	४२९	यत्सिद्धावर्थादन्त-	३०७
यतो वाचो निवर्तन्ते	४४१	यत्साक्षात्परोक्षद्वय	१८१
यतो वाचो निवर्तन्ते	४०५	यथोक्तं शुद्धे शुद्धमासिक्तम्	७०४
यतो वाचो निवर्तन्ते	२९८	यत्तदुक्तं शुद्धं शुद्धम्	२७२
यतो वाचो निवर्तन्ते	३८२	यथार्थानामि सृजते गृह्यते च	३२८
यतो वाच	४३३	यथा शीपा निवातस्थ	४६९
यतो वै	२२५	यथा दुदुभेर्ह यमानस्य	२५७
यतो वै	२५	यथा दृष्ट्वा प्रमत्त सन्	१४
यतो वै	२४	यथा नय स्यादमाना	८१०
यतो वै	१२१	यथा वै श्येनो विपत्य	५२६
यतो वै	१२७	यथा वै श्येना निपत्याऽऽदत्ते	५०४
यतो वै	१२३	यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्ते	४९६
यतो वै	१०	यथा सुशमित्वायमात्	२५४
यतो वृद्धि प्रदृश्यते	७१०	यथा साम्यैकेन	७१७
यतो वृद्धि	७११	यथा साम्यैकेन	७१८
यत्तदद्रेश्यमग्र ह्यमगोत्रमवर्त्तम्	२६७	यथा साम्यैकेन मृत्पिण्डेन	७१३
यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्	३२८	यथा साम्यैकेन मृत्पिण्डेन	२५७
यत्तदद्रेश्यम्	३१५	यथा साम्यैकेन मृत्पिण्डेन	१४१
यत्तदद्रेश्यम्	३५	यथा साम्यैकेन	७२८
यत्तदद्रेश्यम्	३३२	यथा रोहित रूपम्	७२०
यत्तदद्रेश्यम्	३३४	यथा राहित रूपम्	१४८
यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम्	६४६	यथा रोहित रूपम्	७३०
यत्तु दृष्टिपथं गच्छन्	३९	यद्यशीषे मयि पशुपाठभेत्	३४७

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
यदत्त परो दिव	५७५	यदा वै पुरुष स्वपिति नाम	५४०
यदत्त परो दिवो ज्योति	५८०	यदा ह्यवैष एतस्मिन्	५९१
यदत्त परो ज्योति	६	यदा ह्यवैष एतस्मिन्	४२८
यदत्त परो दिवो ज्योति	३४२	यदा ह्यवैष एतस्मिन्	४९२
यदत्त परो दिवो ज्योति	३२३	यदि चारोपित लिङ्गम्	५२०
यदष्टाकपालो भवति	३८३	यदिच्छन्नो ब्रह्मचर्यम्	३४९
यदाश्रयाऽष्टाकपालो भवति	५५७	यदिद किंच	३३१
यदा चर्मवटाकाशम्	१५	यदि मृमत्रविज्ञानात्	७२७
यदा चर्मवटाकाशम्	२१८	यदिदमत पुरुषे ज्योति	५७५
यदा चर्मवटाकाशम्	४४४	यदि वाचाऽभि याह्वत्म्	२६२
यदा चर्मवटाकाशम्	३४९	यदि वाचाऽभि याह्वत्म्	२६५
यदा चर्मवटाकाशम्	२४४	येष आकाश अन द	५४९
यदाजिमीयुस्तान्ज्यानामाज्ज्वम्	५२६	येष आकाश	५२३
यदात्मस्तन्न दिवा न रात्रि	५८९	येष आकाश आन द	५२७
यदात्मस्तन्न दिवा न रात्रि	१८०	येष आकाश अन द	४२९
यदात्मस्तन्न दिवा न रात्रि	२३३	येष आकाश आन दो न स्यात्	३९८
यदात्मस्तन्न दिवा न रात्रि	३५२	येष आकाश आन द	४०६
यदात्मस्तन्न दिवा न रात्रि	३५७	येष आकाश आनन्	४४४
यदादित्यगत तेज	२०९	येष आकाश आन दो न स्यात्	३७६
यदादित्यगत तेज	२१०	यदा वा णयो नव	५४८
यदादेवगत तेज	२१२	यजन्मया सा शाक्त	५५५
यदात्त तर्धमथशब्दनाच्यते	९४	यजन्मयात्मा शुक्ति	७२१
यदा पञ्चावतिष्ठते	४७१	यदि चिन्तन मनुरवदत्तैषजम्	६४४
यदा पश्य पश्यते	२३२	यदि किंचन मनुरवदत्त	६१०
यदा पश्य पश्यते स्वमवर्णम्	४८१	यदा तद्ब्रह्म	५९७
यदासीद्वच्च वर्तेत	३६६	यदा तद्ब्रह्म	५७९
यदा वै पुरुष स्वपिति	५३१	यदा तत्पुरुषे शरीरमिदम्	५६१
यदा वै पुरुष स्वपिति	५३६	यदा तद्ब्रह्मेतीदम्	५६३
यदा वै पुरुष स्वपिति	५४७	यदाचाऽनभ्युदित येन	३११
यदा वै पुरुष स्वपिति ...	५००	यद्भूतयोनिम्	२६९

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
यद्यप्यात्मा जन्तुमात्रस्य	२०	यस्मात्पर नापरम्	३५२
यद्युद्धाताऽपाच्छिद्येत	१९	यस्मात्पर नापरम्	३५५
यद्युपाधिविशिष्टस्य	२८५	यस्मात्पुर्यनुशेते च	३६१
यन्नाम तन्नाम यावमुष्य	४५९	यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्म	५११
यन्मनसा न मनुते	३१२	यस्माद्ब्रह्मिष्कृतो देव	२४६
यन्मनसा न मनुते	३१४	यस्माद्भेदविज्ञाय	८६
यन्मनसा न मनुते	३११	यस्मिन्पञ्च पञ्चजना	२३०
य पर स महेश्वर	२२०	यस्मिन्पञ्च पञ्चजना	२०८
य पर स महेश्वर	,,	यस्मिन्द्यौ पृथिवी चान्तरक्षम्	३२९
य पर स परमेश्वर	३५१	यस्मिन्द्यौ पृथिवी च	२५४
यः परम ब्रह्म वेद	७०८	यस्मिन्द्यौ पृथिवी च	३३४
य पुनरेत त्रिमात्रेण	३३०	यस्मिन्द्यौ	३३५
य पूर्वस्य	४२५	यस्मिन्द्यौ	१२७
य पृथिव्या तिष्ठन्	५०८	यस्मिन्द्यौ पृथिवी	१३१
यमन्त कवयो विचक्षते	५०४	यस्मिन्द्यौ	३८६
यमन्त कवयो वयन्ति	६४३	यस्मिन्द्यौ	३८२
यमि द्रमाहु	३८२	यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदाम्	२६५
यमेवैष वृणुते	१५	यस्य देवे परा भक्ति	१५
यथा तदक्षरमधिगम्यते	३२८	यस्य निश्चित वेद	४०१
य लब्ध्वा चापर लाभम्	४६९	यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपा-	१३
यस्तर्वेणानुसधत्ते	६७७	यस्य सर्वविषया-	२८१
यस्तु राजेति दृष्टोके	१४८	यस्य स्यादद्धा न चिकित्सा	४८२
यस्तानि प्रविभक्तानि	३७३	यस्य शरीरम्	३५३
यस्त्वात्मन कारयिता	७३	यस्याऽऽत्मा शरीरम्	५५२
यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रम्	३२८	यस्याऽऽत्मा शरीरम्	१४३
यस्मात्पर नापरमस्ति	५२८	यस्यानुवित्त प्रतिबुद्ध आत्मा	२९६
यस्मात्पर नापरमस्ति	३५४	यस्यानुवित्त प्रतिबुद्ध आत्मा	३१५
यस्मात्पर नापरमस्ति किञ्चित्	३५२	यस्यानुवित्त	३१८
यस्मात्पर नापरमस्ति	३५६	यस्य पृथिवी शरीरम्	२५७
यस्मात्पर नापरम्	३५७	यस्य ब्रह्म च क्षत्र च	३३३

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
यस्य ब्रह्म च क्षत्र चोभे	३२७	येन जातानि जीवन्ति	५५१
यस्यायुतायुनाशाशे	४९०	येन जातानि जीवन्ति	५४९
यस्योभयं हविरार्तिम्	५५७	येन जातानि जीवन्ति	१३१
य सर्वभूतविनुतम्	२४८	येनाक्षर पुरुष वेद सत्यम्	३५०
यः सर्वज्ञ स सर्ववित्	६६०	येनाक्षर पुरुष वेद सत्यम्	३४७
य सर्वज्ञ	३२२	ये न म ब्रह्मोपासते	४३४
यः सर्वज्ञ	,,	येना पावक चक्षुषा	५९१
यः सर्वज्ञ स सर्ववित्	३२८	येन स्वप्न पश्यति	७३
यः सर्वज्ञ स सर्ववित्	४०२	येऽन्न ब्रह्मोपासते	४३४
य सर्वज्ञ स सर्ववित्	२६	येऽन्न ब्रह्मोपासते	४३५
य सर्वज्ञ स सर्ववित्	,,	येऽन्न ब्रह्मेत्यादिरूपात्	४३४
य सर्वेषु भूतेषु	१५४	येन श्रुत श्रुतम्	७१५
य स्वात्मबुद्धिं ऋणपे	४३८	येन श्रुतं श्रुतं भवति	२५६
या ते रुद्र शिवा तनू	३५८	येनाश्रुत श्रुतं भवत्यमतम्	१४६
यानि नामानि गौणानि	७२४	येनाश्रुत श्रुतं भवति	१५९
यामिषु गिरिशत हस्ते	३५८	येनाश्रुत श्रुतं भवति	७२७
यावत्कार्यमवस्थाय	२८५	येनाश्रुत श्रुतं भवति	७२६
यावत्सेवा परे तत्त्वे	३१३	ये प्राण ब्रह्मोपासते	४३४
यावदात्मभावित्वाच्च	६३०	येषा प्रसिद्धिरन्यत्र	३७१
यावद्विकारम्	१७६	येषा ब्रह्मण्यप्रसिद्धि	,,
यावन्मोह तु भेद स्यात्	७०५	येषा मुक्तद्वय ब्रह्म-	३७२
यावन्मोह तु भेद स्यात्	२७१	योगधारणया दग्ध्वा	४८६
या वै सा गायत्रीय वाव	५६१	योगश्चित्तवृत्तिनिरोध	४७०
या वै सा गायत्रीय वाव	५८४	योगभृत्याऽस्ति सकोच	६४९
या वै सा पृथिवीय वाव	५६१	यो गुणैः सर्वतो हीन	३१५
युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे	७२२	योऽग्ने मा विदधे पुत्रम्	५१२
ये च मूढा दुरात्मान	३६६	योऽग्ने मा विदधे पुत्रम्	२४५
ये च मूढा दुरात्मान	२३८	यो देवाना प्रथम पुरस्तात्	२२०
ये चैतस्मादर्वाञ्च	४५८	यो देवाना प्रथम पुरस्तात्	३४७
येन जातानि जीवन्ति	५५०	यो देवाना प्रथम पुरस्तात्	३५१

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
यो देवाना नामधा	१२४	यो वेदादौ स्वर प्रोक्त	३५१
यो देवानाम्	३५२	यो वै रुद्र स भगवान्	५५५
यो देवाना प्रभवश्चोद्भवश्च	३५१	यो वै रुद्र स भगवान्	५१४
यो देवाना प्रभवश्चोद्भवश्च	३४४	यो वै प्रयाजाना मिथुन वेद	५५९
यो देवानामधिय	"	यो वै प्रयाजाना मिथुनम्	२६९
योऽभ्या देवतामुपास्ते	२६०	यो वै भृमा तत्सुखम्	२३९
यो न पिता जनिता	५९१	योषितमग्निं व्यायीत	४३७
यो ब्रह्माणम्	१७७	योऽह सत्त्व जगच्चेद	२३८
यो ब्रह्माण विदधाति	५१२	योऽह सत्त्व जगच्चेदम्	३६६
यो ब्रह्माण विदधाति पूवम	२४५	यो होता सोऽध्वर्यु	६५
यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वम्	१७१		
यो ब्राह्मणो वेदवित्तमस्मै देयम्	५५७	र.	
योऽयमन्तर्हृदये	५९६	रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्	६४२
योऽयमन्तर्हृदये	५७६	रय्याजल विष्णुपदीजलेन	७१०
योऽयम तर्हृदये	५७५	रमणीयचरणा रमणीया योनिम्	५७३
योऽय विज्ञानमय	३३१	रमणीयचरणा रमणीयाम्	४६०
योऽय विज्ञानमय	४६८	रमो वै स	४२९
यो यो देवानाम्	२५९	रमो वै स	४२७
यो यो देवाना प्रत्यबुध्यत	५१	रात्रिं धेनुमिवायति	४३६
यो विज्ञाने तिष्ठन्	४५१	रुद्रमज्ञस्य देस्य	५८९
यो विश्वस्य जगतो देव ईश	५९८	रुद्रो जगत्कर्ता मर्ज्ञत्वत्	१९८
यो वेद निहित गुहायाम्	५५५	रुद्रो माऽऽविशात्तक	६२४
यो वेद निहित गुहायाम्	५१	रुद्रो वाव लोकाधार	२५४
यो वेद निहित गुहायाम्	४८९	रुद्रो वाव लोकाधार	३७३
यो वेद निहित गुहायाम्	४३१	रुद्रो वाव लोकाधार	३७५
यो वेद निहित गुहायाम्	४२९	रूपमेतदनन्तस्य	१६
यो वेद निहित गुहायाम्	४३२	रूप रूपम्	६३४
यो वेद निहित गुहायाम्	३९५	रतो जुह्वति	४३६
यो वेद निहित गुहायाम्	४९९	रौद्र लिङ्ग महाविष्णु	५१३
यो वेदादौ स्वर. प्रोक्त	२२०	रौद्र लिङ्ग महाविष्णु	२४९

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
ल.		वाचा विरूपानित्यया	६७८
लयावक्षेपरहितम्	४७०	वाचा विरूपानित्यया	६७९
लिङ्गमूर्तिमहाज्वाला	३४५	वाचा विरूपानित्यया	”
लिङ्गाभ्यो बलवती	५०४	वाचा विरूपानित्यया	६८०
लिङ्गाभ्यो बलवती	४९३	वाचा विरूपानित्यया	६७४
लोकाश्च लोकनिश्च	३७५	वाचा विरूपानित्यया	१७९
लोके युतौ मृतौ चैव	५८८	वाचा विरूपानित्यया	१८१
लोके श्रुता मृतौ चैव	४९३	वाचाऽऽरम्भण विहारो नामधेयम्	१६४
उ		वाम त्रिष्णु महाबाहुम्	३४५
वक्त्र द्वे ब्रह्मणा जाता	२६०	वाय यद्यतमालभेन भूतिकाम	५८४
वचन तु यथा रमै द्री	३६२	वायुश्चा तरिक्ष चैतत्	२०९
वचसा वाच्यमुत्तमम्	३०२	वायुश्चा तरिक्ष चैतत्	”
वचसा वाच्यमुत्तमम्	५५६	युत्पत्ति प्रथमात्तम्मात्	२५५
वत्तीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रहरणात्	६७६	वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता	५८४
वराश्च मुबहुलमे	५१२	वायुविकारस्य पञ्चवृत्ते	५३७
वशीकृते मनस्तेषु	८६६	विकारशब्दात्	३९२
वसने वसन्तेषु ह्यणो यजे ।	२३८	विकारशब्दात्	४०४
वसन्तो म मत्त	४३९	विकारशब्दान्तेनि चैत्	५४०
वस्त्वग्नि किं कुत्रचित्	१४९	विकारशब्दान्तेनि चेन्न	६७६
वसन्त्वे सिद्धा तहानि	६५७	विजातीयसमानाणि	४००
वाक्या तरविगोधाच्च	७१८	विज्ञान चाविज्ञान च	६५९
वाक्या वयात्	२९४	विज्ञान चाविज्ञान च	६६२
वाच धे मुपासीत	४३६	विज्ञान चाविज्ञान च	६६१
वाच धेनुमुपासीत	४६३	विज्ञान चाविज्ञान चाभवत्.	६५४
वागारम्भणामिति वागालम्बनम्	७३५	विज्ञान देवा सर्वे	४३४
वाग्ने गायत्री	५६४	विज्ञान यज्ञ तनुते	४३३
वाग्वा इद सप्त भूतम्	”	विज्ञान यज्ञ तनुते	३९५
वाङ् मनसि नपद्यते	२४०	विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वे	६६१
वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च	”	विद्याभेता योगनिधि च	६४९
वाचाऽऽरम्भणम्	७१४	विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त.	१५

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त	७२९	विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयम्	१४०
विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त	१०९	विष्टम्याहमिदं कृत्स्नम्	४९०
विद्वान्समश्रुते	४२८	विष्टम्याहमिदं कृत्स्नम्	९९७
विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त	१२९	विष्णुरेव ज्योति	९९०
विद्यद्ब्रह्मेत्यादेश	१४३	विश्वमामिज्जनिता	९९१
विधिना त्वेकवाक्यत्वात्	९१	विश्वं विष्णु	९९४
विप्रतिपत्तौ च सप्रतिपत्ते	६१४	विश्वमूर्ता विश्वभुज	६४६
विप्रतिपत्त्यन्यवस्थाध्यवसायाच्च	,,	विश्वं विष्णुर्वषट्कार	२४९
विभेदजनकेऽज्ञाने	२७१	विश्वाधिको रुद्रो महर्षि	,,
विभेदजनकेऽज्ञाने	७०९	विश्वाधिको रुद्रो महर्षि	२२१
विभेदजनकेऽज्ञाने	४१३	विष्णु वराहरूपेण	३४९
विभेदजनकेऽज्ञाने	६७	विष्णावोताश्च प्रोताश्च	३७३
वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुः	९८९	विष्णुश्च भगवास्तद्वत्	३६६
वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुः	३४१	विष्णुर्जारायण कृष्ण	१९१
वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुः	९७९	विष्णोरन्य तु पश्यन्ति	३३६
वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुः	९८२	विष्णोरन्य तु पश्यन्ति	२३८
विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाम्याम्	३०४	वृक्षस्य स्वगतो भेद	२३६
विरुद्धोभयरूपा चेत्	६९७	वृक्षस्य स्वगतो भेद	१९३
विरोधे त्वनपेक्षम्	६०९	वृत्तिसारूप्यामिन्त्र	४७०
विरोधे त्वनपेक्ष स्यात्	६३७	वृष्टिकाम कारीर्या यजेत	६७८
विरोधे त्वनपेक्ष स्यात्	६४२	न्य नु त्व काप्यतमन्त	२९७
विशिष्टविषयत्व च	९२०	वेदाहमेतम्	३९७
विशिष्टब्रह्म गीसाध्या	४६६	वेदाहमेत पुरुष महान्तम्	३९९
विश्वं विष्णुर्वषट्कार	३९२	वेद हमेत पुरुष महान्तम्	३९६
विश्वतश्चक्षुः	३९९	वेदाहमेत पुरुष महान्तम्	,,
विश्वतश्चक्षुः	४०१	वेदं कृत्वा वेदिं करोति	१६३
विश्वतश्चक्षुः	,,	वैश्याश्चौरुप्रदशात्	३६४
विश्वतश्चक्षुः	४८३	विष्णव्या पुरुषसूक्तम्	३९६
विश्वतश्चक्षुरुत	४८१	वैश्याण्यरूपतर्कस्य	६७७
विश्वतश्चक्षुः	९९१	न्यतिरेको गन्तव्यतथा च दर्शयति	६२९

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
व्याप्त त्वयैकेन दिशश्च सर्वा	३९९	शिव एको ध्येय शिवंकर	५०९
व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्च	६२८	शिव एव केवल	१९०
व्योममार्गे तथा लिङ्गे	३४५	शिवमद्वैत चतुर्थे मन्यन्ते	३४९
शु.		शिवमद्वैत चतुर्थे मन्यते	३४९
शक्तय सर्वमावानाम्	१३४	शिवो रुद्रो महादेव	३९०
शक्तेस्तत्रापारिज्ञानात्	७२६	शिवो रुद्रो महादेव	२९०
शनै शनैरुपरमेत्	४७१	शेष परार्थत्वात्	९१
शब्दादेव प्रमितः	३८७	श्येनेनाभिचरन्	५०४
शब्दादेव प्रमित	३८८	श्येनेनाभिचरन्यजेत	५२६
शब्दादेव प्रमित	३३०	श्येनेनाभिचरन्यजेत	४९३
शब्दादेव प्रमित	३५८	श्रवणायापि बहुमि	४७३
शब्दादेव प्रमित	३४२	श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः	४७४
शरीरे पाप्मनो हित्वा	४१७	श्रवण मनन चैव	१३
शरीरे पाप्मनो हित्वा	"	श्रिय लक्ष्मीमौपलामम्बिका गा	३४६
शर्वरी त्वमह दिनम्	३४६	श्रिय लक्ष्मीमौपलाम	२२०
शालावत्यदारभ्यजैवल्यस्त्रय	४१४	श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च	३४६
शान्तो दान्त उपरत	९४	श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ	९४८
शान्तो दान्त उपरत	७६	श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च	९५४
शारीरश्चोभयेऽपि हि	१८७	श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ	३४१
शारीरश्चोभयेऽपि हि	४१५	श्रीराघवेन्द्रविजयीन्द्र०	२३२
शारीरश्चोभयेऽपि हि	७४	श्रीमद्गुरुपदाम्भोज-	४९
शारीरश्चोभयेऽपि हि	२९८	श्रुतिर्निरवकाशा	९४९
शास्ता जनानाम्	५००	श्रुतत्वात्	२८१
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्	२५९	श्रुतत्वाच्च	३२०
शास्त्रदृष्ट्या तूपदेश	५०७	श्रुत्यन्तरादिभिस्तुल्या	३७१
शास्त्रयोनित्वात्	९१	श्रुत ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य	४३५
शास्त्रयोनित्वात्	१२१	श्वेतशरिर्म भोभुज्यमानम्	४९७
शास्त्रभ्योक्ता चतुर्थे तु	२७७	स	
शामिका दारु सघात	१४८	स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो	१४३
शिव एको ध्येय शिवंकरः	३६५	स आत्मा तत्त्वमसि	२९४

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
स आत्मा	२८२	स एष परो वरीयान्	३४०
स आत्मा तत्त्वमसि	२८१	स एषोऽन्तरश्वरते	३८२
स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति	४९०	स एषोऽनन्त	५१७
स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति	२६४	म एषोऽनन्त	५१०
स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति	३५४	स एषोऽ तश्वरति	२५४
स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति	२६३	स ऐक्षत	२२४
स एक	४१०	स कारण करणाधिप धिप	२८४
स एकाकी न रेमे	४८५	स कारण करणाधिपाधिप	२९६
स एको ब्रह्मण आन द	४२२	स कारण करणाधिप धिप	१४३
स एत चतुर्होतारम्	४९९	स कारण करणाधिप धिप	३५७
स एतमेव सीमान विदार्थ	२६५	मकारणम्	२९५
स एतमेव पुरुष ब्रह्म	"	म कूर्चेण सपुष्पेण	३६२
स एतमेव सीमानम्	२६२	म क्रुत् कुर्षत	३३३
स एतमेव सीमानम्	१६२	सगुण पर पराणाम्	४७८
स एतमेव पुरुषम्	"	मगुणास्त्वपरे प्रोक्ता	३१६
स एतस्माज्जीवघनात्	२९६	सच्च त्यच्चाभवत्	४०६
स एतस्मात्	३१८	सच्च त्यच्चाभवत्	४५२
स एतस्माज्जीवघनात्	३०८	सच्च त्यच्चाभवत्	६६०
स एतस्माज्जीवघनात्	३१४	स तपस्तप्त्वा	४२६
स एभ्योऽथर्वा उवाचोम्	५८८	सता सौम्य तदा	५४७
स एव स्रष्टा कथ विदम्	२६२	मत्य ज्ञानम्	६६०
म एव तदभवत्	२५९	मत्य ज्ञानमनन्तम्	३१०
व व सोऽसाक्षात्	३६१	मत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म	४६८
म एव तदभवत्	"	मत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म	२०४
म एव तदभवत्	५०	मत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म	४२
म एव तदभवत्	५८	मत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म	६१
म एव तदभवत्	५६	मत्य ज्ञानमनन्तम्	४०९
म एव तदभवत्	४८८	मत्य ज्ञानमनन्तम्	४३१
म एव तदभवत्	४५	मत्य ज्ञानमनन्तम्	४८०
म एव तदभवत्	४८	मत्य ज्ञानमनन्तम्	४८८

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
सत्य ज्ञानमनन्तम्	४१०	सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	२३६
सत्य ज्ञानमन तम्	४४२	सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	७२१
सत्य ज्ञानमनन्तम्	४५	सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	४८९
सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म	४२१	सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	४७७
सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म	४७९	सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	४७८
सत्य ज्ञानमनन्तम्	३९९	सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	३४७
सत्य आत्मा सत्यो जीव	४९२	सदेव	२८६
सत्यकाम सत्यसवरूप	३३२	स देवो बहुधा भूत्वा	३२०
सत्यकाम	३३९	सद्भाव एव भवतो मयाक्त	१४९
सत्यकाम सत्यसवरूप	४०२	स नित्यो निरवयव	६२९
सत्य वाव प्राणाद्भूग	२३९	सन्मूला सौम्येमा सर्वा प्रजा	१४३
सत्त्वाच्चावरत्य	१९२	सन्मूला सौम्येमा	१९२
सत्त्वस्यैष प्रवर्तक	३९७	सन्मूला सौम्येमा सर्वा	१४२
सदर्थे कल्पित ह्येतत्	७२९	सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजा	७२१
सदाऽहकारशब्दोऽम्	७२३	स पञ्चधा स सप्तधा	६२९
सदीक्षते	२८६	सपर्यागाच्छुक्रमकायम्	४८१
स दुःखाद्विमुक्त आनन्दी भवति	६३१	स पूर्वेषामपि गुरु	२४४
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	६१७	सप्तम पदमभ्वर्युर्गुञ्जलिना गृह्णाति	२६७
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	६२२	सप्तमतेर्विशेषितत्वाच्च	६९७
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	६२९	सप्त युञ्जति रथमेकचक्रम्	४९६
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	२४३	सप्तार्धर्गर्भा	९०६
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	२९६	स प्रजापतिरात्मनो वषामुद	१८१
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	२७९	स ब्रह्मा स शिव सेन्द्र	९३
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	२८४	स ब्रह्मा स शिव स हरि	३६६
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	१९७	स ब्रह्मा स शिव	९९९
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	१९१	समानयत उपभृत	९९९
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	१४२	समानानेकधर्माध्यवसायात्	६६४
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	१९९	सपाने वृक्षे पुरः	७४
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	४२	समाने वृक्षे पुरः	७२
सदेव सौम्येदमग्र आसीत्	९९	सत्तास. सर्वनामार्थ.	३२९

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
समुद्रेऽन्त शयते	५९१	सर्वं खल्विदम्	३२३
समिधो यजति	७०६	सर्वं खल्विदं ब्रह्म	७२६
समिधो यजति	२६८	सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति	४१४
समिधो यजति	२६८	सर्वं त परादाद्योऽ यत्राऽऽत्मन	६६७
स समान सन्नमौ लोकौ	६५	सर्वं तत्प्रज्ञानेत्र प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम्	२६२
स य एववित्	४२८	सर्व एते चिदात्मनो व्युच्चरन्ति	६२६
स यत्कर्म कुरुते तदमितपद्यते	६३३	सर्वकर्मा सर्वगन्ध. सर्वरस	५२१
स यत्पूर्वस्मात्सर्वस्मात्	२६४	सर्वकर्मा सर्वकाम	४५९
स यथा सौम्य वयासि	५३८	सर्वं क्रतु कुर्वीत	३२५
स यश्चाय पुरुषे	२६०	सर्वगत शिव	३५७
स यश्चाय पुरुषे	६३	सर्वच्छन्दाभिधो ह्येष	३४१
स यश्चाय पुरुषे	४२२	सर्वज्ञ सुगतो बुद्ध	१९०
स यो ह वै तत्परम ब्रह्म वेद	२६८	सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोध	५१२
स यो ह वै तत्परम ब्रह्म वेद	२६६	सर्वज्ञ सुगत	१९१
स यो ह वै तत्परमम्	२६९	सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	५५९
स यो ह वै तत्परम ब्रह्म	२१०	सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	३२२
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	१४५	सर्वत्र प्रसिद्ध	॥
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	१५७	सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	३२३
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	६३	सर्वत्र .	३३२
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	५५९	सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	३३३
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	५६०	सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	४९६
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	७००	सर्वत्राशेषदोषाज्ज्ञ-	५७
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	७०२	सर्वत पाणिपाद तत्	४०१
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	३२२	सर्वत पाणिपाद तत्	४८१
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	३११	सर्वत पाणिपाद तत्	३९९
सर्वं खल्विदम्	३२२	सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात्	२४४
सर्वं खल्विदम्	॥	सर्वथाऽपि त एव	२४२
सर्वं खल्विदम्	३२५	सर्वं नित्या शाश्वताश्च	४८६
सर्वं खल्विदम्	३३३	सर्वप्रत्ययवेद्ये च	१४७
सर्वं खल्विदं ब्रह्म	३३२	सर्वप्रत्ययवेद्ये च	३२

श्रुत्यादि	पृष्ठ ।	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
सर्वप्रत्ययवेद्ये च	७२८	सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	२५०
सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानम्	६४४	सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	२४९
सर्वस्य वशी सर्वस्येशान	३५८	सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	३०३
सर्वःयापी स भगवान्	३५४	सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	१९२
सर्वलोकस्य निर्माता	३४३	सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	३५०
सर्वेभ्य पाप्मभ्य उदित	३२१	सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति	३४७
सर्वाणि ह वा एतस्यैव	३५०	सर्वे वेदा यत्रैक भवति	४९४
सर्वाणि ह वै	५२१	सर्वेषु भूतेष्वेतम्	३८६
सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि	५३३	स सर्वैश्वर्यसपन्न	५११
सर्वाणि ह वा भूतानि	५३४	स वा एष महानज आत्मा	३८२
सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि	५१	स वै शरीरी प्रथम	४६५
सर्वाणि ह वै	५१९	सविता बृहस्पतिम्	४२३
सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि	५१७	स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय	४२५
सर्वाणि ह वा इमानि	५४७	स वै ब्रह्मवित्	२५७
सर्वाणि ह वा भूतान्याकाशादेव	५३७	स वै शरीरी प्रथम	२६३
सर्वाणि ह वा इमानि	५२७	स वै न रेमे	२६४
सर्वाणि ह वा इमानि	५४०	स शिर स दक्षिण पक्षः	३९९
सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि	५१४	स स्रष्टा चैव सहर्ता	१५७
सर्वाणि ह वा इमानि	४०१	सहस्रशीर्षा पुरुष	४८१
सर्वाणि ह वा इमानि	३८४	सहस्रशीर्षा पुरुषः ३५६,	३५७
सर्वाणि ह वा इमानि	३७६	स ह यो वै तत्परम ब्रह्म वेद	७०५
सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि	२०२	स ह यो वै तत्परम ब्रह्म वेद	७०७
सर्वाननशिरोऽग्निव	३५२	स ह यो वै तत्परम ब्रह्म	२७१
सर्वाननशिरोऽग्निव	२५६	स ह यो वै तत्पर ब्रह्म	४१९
सर्वात्मत्वव्यपदेशात्	५६४	सहैव स त न विजानति	५००
सर्वान्तर्यामिको विष्णु	५०७	सहैव स त न विजानन्ति	४९७
सर्वान्तर्यामिको विष्णु	२५९	सहैव स त न विजानन्ति देवा	४९५
सर्वासामेव शक्तीनाम्	१३५	स होवाचैतद्वै तक्षरम्	३३०
सर्वावमासि वेदस्य	१८२	स होवाच प्राणोऽस्मि	३२७
सर्वे वेदा यत्रैक भवति	५३	स ह्यन्तरात्मा भूतानाम् ...	६४६

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
सा काष्ठा सा परा गति	३९९	सैषा चतुष्पदा	९६९
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च	३०४	सैषा देवता	९३७
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च	२९८	सैषा त्रय्येव तपति	४६१
सारूय योग पञ्चरात्रम्	२२२	सैषाऽऽन दस्य	४२९
सा तमाह महात्मानम्	७२३	सैषाऽऽनन्दस्य मीमासा	४०४
साय गावो गोष्ठ एकी भवति	२७०	सैषाऽऽनन्दस्य मीमासा भवति	३९८
साय गावो गोष्ठ एकी भवन्ति	७१०	सैषा प्रसन्ना वरदा	३६९
साऽस्य देवता	९३२	सैषा मार्गवी वारुणी विद्या	९२७
सा होवाच यदूर्ध्वं य ज्ञयस्वय	३३०	सैषा मार्गवी वारुणी विद्या	४२६
सुखमात्यन्तिक यत्तत्	४६९	सैषा मार्गवी वारुणी विद्या	४३२
सुर्यहम्	४२८	सैषा मार्गवी वारुणी विद्या	४११
सुपां सुलुक्	१४२	सैषा मार्गवी वारुणी	४२८
सुपा सुलुक्	४३९	सैव पाशुपते दीक्षा	६७९
सुपा सुलुक्	७२२	सैवर्क तत्साम तदुक्थ तद्यजु	३२१
सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन	३३१	सोऽकामयत	४०२
सुषुप्तिकाले सकले विर्त्तने	४९०	सोऽकामयत	४२३
सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन	३८२	सोऽकामयत	४२९
सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुष	९९१	सोऽकामयत	४१३
सृष्टिस्थित्यन्तकारिणीम्	२३७	सोऽकामयत	४३३
स्मृतयश्च पुराणानि	३४८	सोऽकामयत	४१२
सृष्टिरक्षाहृतिज्ञान-	१२८	सोऽकामयत	४३२
सृष्टे प्रवर्तको ब्रह्मा	१३९	सोऽकामयत	४०८
सेतु दृष्ट्वा समुद्रस्य	४७४	साऽकामयत	४२७
सेय देवतैक्षत	२८२	सोऽकामयत	३९०
सेय देवतैक्षत	२८४	सोऽकामयत	४०७
सेय देवतैक्षत	४०९	साऽकामयत	१७१
सैव ऋक् तदुक्थ तद्यजु	४०९	सोऽकामयत बहु स्याम्	३५४
सैषा चतुष्पदा षड्विधा	९६८	साऽध्वन पारमाप्नोति	३४७
सैषा चतुष्पदा षड्विधा	९७४	सोऽनुगृह्याथ राजानम्	३९९
सैषा चतुष्पदा गायत्री ...	९६९	सोऽन्तक स रुद्र.	५०६

श्रुत्यादि	पृष्ठम्	श्रुत्यादि	पृष्ठम्
सोऽवेष्ट्यस्तद्विजिज्ञासस्व	९५	स्वपक्षदोषाच्च	६०७
सोऽबिभेत्	२६४	स्वप्रकाशे कुतोऽविद्या	२१
सोऽबिभेत्स वै न रेमे	१०४	स्वभावजीवकर्माणि	५९४
सोम पवते	२४५	स्वर्गे लोके न बलम्	१०४
सोम पवते जानिता	३६३	स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित	४५८
सोम ससर्ज यज्ञार्थम्	३६३	स्वप्रभावत्वादसदिग्धे	२७६
सोऽयम्	५०६	स्याल्लोकवत्	७१२
सोऽश्रुते सर्वान्	४४६	स्वाप्ययात्	६६८
सोऽश्रुते सर्वान् कामान्	४४५	स्वाप्ययात्	५४०
सोऽश्रुते सर्वान् कामान्	४३३	ह	
सोऽश्रुते सर्वान् कामान्	४२३	हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता	५३२
सोऽश्रुते सर्वान् कामान्	४३२	हरिरूपी महादेव	३६५
सोऽश्रुते सर्वान् कामान्	४१७	हसन्ति यस्याऽऽचारित हि दुर्मगा	२४६
सौर्य चरुम्	८४	हवीष्यमिघारयति	५५९
सध्ये सृष्टिराह हि	१६०	हिरण्यगर्भं समवर्तताग्रे	६५०
संज्ञामूर्तिवत्सृष्टि	६७	हिरण्यगर्भं पश्यत	११
स्तुतयेऽनुमतिर्वा	२४१	हिरण्यगर्भश्च	३२४
स्तेन मनः, दृणोत ग्रावाण	१८१	हिरण्यगर्भश्च	४५८
स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्	२४४	हिरण्यगर्भश्च	४७५
स्प दते शासनाज्ञद्य	५२९	हिरण्यगर्भं समवर्तताग्रे	३४३
स्फुरत्यास्फुरणायोग —	२१	हृदयनिहित ज्योतिर्विष्णु	५८०
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्	१९०	हृदय जाहित यत्	५८५
स्मृत्यनवकाश०	६५१	हृत्वावचनाच्च	३१६
स्मृत्यश्च पुराणानि	२५८	हेतुका बकवृत्तीश्च	६९८
स्वपक्षतोपपन्न	६९४	हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ	२१९
स्वपक्षजा । अ	२७५	हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ	२२०
स्वपक्षजा । अ	६९	हीश्च लक्ष्मीश्च पत्न्यौ	३४६
स्वपक्षजा । अ	६९	हीश्च ।	३८९

अथ सांकरपादभूषणान्तर्गतानां ब्रह्मसूत्राणामकारादि-
वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम् ।

सूत्राणि	पृष्ठम्	सूत्राणि	पृष्ठम्
अत एव प्राण	१३०	तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	२८२
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	३	तर्काप्रतिष्ठानादन्यथा०	६०३
अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्	४५५	दृश्यते तु	६६४
अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गात्०	६६८	न तु दृष्टान्तभावात्	६६९
असादिति चेन्न प्रतिषेध०	६६६	न विलक्षणत्वादस्य तथात्व०	६५३
असंघपदेशान्नेति चेन्न०	७३९	नेतरोऽनुपपत्तेः	४१५
अस्मिन्नस्य च तद्योग शान्ति	४१७	पटवच्च	७४०
आकाशस्तल्लिङ्गात्	५१४	भावे चोपलब्धे	७३५
आन दमयोऽभ्यासात्	३२१	भूतादिपादव्यपदेशोपपत्ते ०	५६४
आभिमानिव्यपदेशस्तु०	६६२	भेदव्यपदेशाच्च	४१५
इतरेषा चानुपलब्धे	६४६	भेदव्यपदेशाच्चान्य	४६२
ईक्षतेर्नाशब्दम्	२७८	भोक्त्रापत्तेरविमागश्चेत्०	६९९
उपदेशभेदान्नेति चेत्०	५६७	मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते	४१४
एतेन योग प्रत्युक्त	६४२	यथा च प्राणादि	७४०
एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि०	६९५	युक्ते शब्दान्तराच्च	७४०
कामाच्च नानुमानापेक्षा	४१६	विकारशब्दान्नेति चेन्न०	३९४
गतिसामान्यात्	२८४	शास्त्रयोनित्वात्	१७०
गौणश्चेन्नाऽऽत्मशब्दात्	२८१	श्रवत्वाच्च	२८४
छन्दोभिधानान्नेति चेत्०	५६३	सत्त्वाच्चावरस्य	७३७
जन्माद्यस्य यत	१२०	मृत्युनवकाशदोषप्रसङ्ग०	६०४
उद्योतिश्चरणाभिधानात्	५५५	वपक्षदोषाच्च	६७०
तत्तु समन्वयात्	२५१	स्वाप्ययात्	२८३
तदनन्यत्वमारम्भण ०	७१२	हेयत्वावघनाच्च	११
तद्धेतुव्यपदेशाच्च	४१२		

